

ગીતાની દીક્ષા

૧

ગીતાએ મને જીવનદષ્ટિ આપી. એ દષ્ટિ મળી ત્યારથી એ દષ્ટિથી જ ગીતાને હું જોતો થયો છું. પરિણામે ગીતા વિષે હું જે લખું તેને ગીતા-દ્રવ્ય કહેવા કરતાં મને મળેલી દષ્ટિએ ગીતાની શિખામણ એમ જ મારે કહેવું પડે છે જીવનધર્મી છું, જીવનોપાસક છું, જીવનપ્રગયણ છું મારે મન મૃત્યુ પણ જીવનના દાધનું એક મદરસનું સાધન જ છે. મૃત્યુમા પણ જીવનનો જ વિજય મને દેખામ છે એ જીવનદષ્ટિ જેમ જેમ ડેળાતો ગયો તેમ તેમ ગીતાની શિખામણ મારી આગળ એની મેળે પ્રગટ થતી ગઈ

ગીતા એ મારે મન કોઈ ધર્મ નથી પણ જીવતી વ્યક્તિ છે. તદ્વચ વ્યક્તિ પણ નથી પણ મારો કબજો લઈ મને દોરનાર, અને છતાં મને બધી રીતે સ્વતંત્ર રાખનાર મમતમૂર્તિ વ્યક્તિ છે. ગીતા વિષે લખું છું ત્યારે કોઈક કોઈક વાર થામ છે કે પૂજ્ય ગાંધીજીની જ વાત હું કદું છું ગીતા અને ગાંધી વચ્ચે કોઈક કોઈક વાર સંધાતો અભેદ મને લાગુ વાર અકિત ડો છે, અને ક્યારેક ક્યારેક એ વસ્તુ મને જોડતી તો સ્વાભાવિક લાગે છે કે એના પ્રસાદમાં તથાઈ જતા મને કશી જ મુશ્કેલી નાટી નથી. અને છતાં એઁ જાન મનમા રહે જ છે કે ગીતા વિષે જે કાંઈ કદું છું એ અતે માનુ પોતાનું જ ગીતા-દર્શન છે. આજકા માને છે કે તેઓ પોતાના માનાપિતાને એળખે છે, પણ જેમ જેમ એમની ઉંમર વધતી જાય છે તેમ તેમ એમને ખગર પડે છે કે તેમનું એ જાણવું સાવ છીડતું હતું. આ અધૂરું અને છીછરું જ્ઞાન ગાંધીજીને અકળાવતું નથી કેમ કે તેઓ સ્નેહની

નગરે જ આજેકો તરફ જુએ છે. ખંધર પણ માણસ પ્રત્યે એ જ નગર રાખતો હોવાથી માણસના ચાંડાધેલા બધા જ વિચારો અને એની ભાવનાઓ ભગવાન પ્રવૃત્તાત્મનઃ સ્વીકારે છે. ગીતામાતાનું પણ એમ જ છે.

નાનપણમાં ગીતા મરાડી બાપાંતરમાં વાંગી તે પહેલાં જ ગીતા વિષે થઈું સંભળ્યું હતું. એક વખતે એક ધાર્મિક શિક્ષણના વર્ગની પરીક્ષામાં સારી રીતે ઉત્તીર્ણ થયો માટે મને એક નાનકડી ગીતા પુરસ્કાર તરીકે મળી. તે વખતે હું સંસ્કૃત જાણતો ન હતો. ગીતાના શ્લોકો પણ મેં મોટે કપાં ન હતા. (જનોઈ મળી તેની સાથે જન્મતી વખતે બોલવા માટે ગીતાનો એક શ્લોક મોઢે કરવો પડ્યો હતો : वह वैष्णवान्शे भूत्वा ह्यपि, तेह्ये ज एके अपवाद.) ઘરમાં ગીતાનું પ્રચલન ન હતું. મારા મોઢાભાઈ જ્ઞાનેશ્વરી વાંચતા, એ ગીતા પરની ટીકા છે એટલું પણ હું જાણતો ન હતો. મારી માતા કોઈકે, કોઈકે વાર પોતાના પિતાની પાસે જઈ શુકન જોરડાવતી ત્યારે મારા આજ્ઞ તરત હાથપગ ધોઈ, ધાનળી પહેરી, ગીતાની એક દસ્તલિખિત પોથી એમની પાસે હતી તે ઉપાડી જે શ્લોક નગર આગળ આવે એ વાંચતા; અને એ વાંચીને એમના મન પર જે કાઈ અસર પડતી તે પ્રમાણે શુકન સંભળાવતા. તેમને સંસ્કૃત જરાયે આવડતું ન હતું. શ્લોકો એવી રીતે વાંચતા કે જાણે જાગપોથી વાંચનાર ઊઠરાનું વાચન. ગીતાનો અર્થ પણ હોતો હશે એવી શંકા એમની આખી ઉંમરમાં એમને આવી હશે કે કેમ એની મને શંકા છે.

અમારા ઘરમાં ગીતાએ પ્રવેશ કર્યો તે સ્વામી વિવેકાનંદનાં વ્યાખ્યાનો સાથે. ત્યાર પછી અમે હવે ભાઈઓ જેમ જેમ ગીતાલાયક ઉમરના થયા તેમ તેમ ગીતા વાંચતા-સમજતા અને મોઢે કરતા થયા. ગીતાએ અમારા કૌટુંબિક વાતાવરણમાં બારે ક્રાન્તિ કરી. પહેલાં અમે કમંડાંડી, સકામભક્તિ કરનારા, અનાધ્યાત્મિક પણ આસ્તિક આદારો હતા. ગીતાએ વેદાંતની દૃષ્ટિ આપી, ધર્મની મહત્તા સમજાવી,

સકામભક્તિની પામરતા મન પર ફસાવી અને જીવનનું જિંદગી તપાસનાની દિશ્નિત આપી. આજે જ્યારે આખી જિંદગીનો વિચાર કરું છું ત્યારે મનમાં સ્પષ્ટ થાય છે કે ગીતાએ જે મારી જિંદગીમાં પ્રવેશ ન કર્યો હોત તો જીવ્યો અને ન જીવ્યો એમાં કશો જ ફેર ન પડત કશી અતિશયોક્તિ કર્યા વગર આજે કહી શકું કે પહેલા હું એક ક્ષુદ્રિ અને લાગણીવાળું યાણી હતો, ગીતાએ એ બંને ઉપર ઓપ ચડાવી મને માણસ બનાવ્યો. ગીતા એટલી તો લાંબા કાળની જીવન-સાથી છે કે ગીતાએ કરેલી આ આવડી મોટી જીવનક્રાન્તિનો પૂરતો ખ્યાલ આ લખવા મેં છું છું ત્યારે જ તે દિવસના સ્મરણો સાથે આવે છે.

ગીતાનું જે પહેલવહેલું મરાડી લાગ્યાંતર મને વાચવાને મળ્યું તે સદ્ભાગ્યે બહુ જ સુદર અને આદી મરાડીનું હતું. લાગ્યાંતરકાર શુભકરે એનું જ્ઞાન સુબોધચક્રિકા અથવા એવું જ કાર્મિક રાખ્યું હતું. આખું ભાષાનર વાંચી ગયો પણ તે વખતે ઉમર ગીતા સમજવા જેટલી ન હોવાથી મને ગીતાની શિખામણુ વિશે મોટે ભાગે નિરાશા જ થઈ પહેલો અધ્યાય તો મોટે ભાગે પૌરાણિક હતો અગિયારમો અધ્યાય અદ્ભુત વર્ણનનાળો લાગ્યો છેવટના અધ્યાયમાં અર્જુને વરિષ્ઠ વચન સ્વવાળો એકગર કર્યો છે એ તો નિશાળના કોઈ કલાગર વિદ્યાર્થીના વચન જેવો લાગ્યો. અમારા પાંચપુસ્તકોમાં એ જાતના અનેક પાંચે આવના બાકીનો બધો ઉપદેશ મગજમાં ફર્યો જ નહીં મનમાં પહેલવહેલો વિચાર આવ્યો તે એ કે જેનાં આટલાં વખાણો સાંભળ્યા હતા તે મ આ જ ગીતા ! આમાં છે શું કે જેની પાછળ માણસ આટલો વારી જતો હશે ! સદ્ભાગ્યે મનમાં નમનાનું પૂરતું બાકુ હતું એક વિચાર સહેજ આવ્યો ગયો કે આપણે જાણ્યો એના કરતા બહુ અર્થ ગીતામાં હશે.

જેમ જેમ સ્વામી વિવેકાનંદ વાચતો ગયો તેમ તેમ ગીતાની અમ્યતા મન ઉપર ફસતી ગઈ પછી જાનેશ્વરી પણ ઓછીવત્તી વાંચી

કાઠી અગ્રેજ વાચતો થયો અને એની એસઠની, ખાણુ ભગવાનદાસની, સ્વામી સ્વપાનદની અને એક દી બ્રહ્મસાળી ગીતા વાચી કાઠી સ્વામી રામતીર્થના લખાણો પણ વાચ્યા મરાઠીમાં જે વાતો સાદાગ્રિક અને સાદી લાગતી તે જ વસ્તુઓ અગ્રેજીમાં વાચતાં વધારે બિડાથવાળી અને રહસ્યવાળી જણાના લાગી સ્વભાષા ॥ અતિ-પરિચયને કારણે કેઈકે કેઈકે વાર સારામાં સારી વસ્તુઓ પણ ધ્યાન ખેંચી શકતી નથી એનો જ આ એક દાખલો હતો.

આના પછી ગીતા તરફ મારું ધ્યાન એકાએક દોર્યું તે ફરગુસન પેલેજના દિનસોમાં થી સાવરકર અમારી પમેશની ક્ષયમાં જન્મતા હતા. હનના વિદ્યાર્થીઓના લાભાર્થે તેઓ એક હસ્તલિખિત સાપ્તાહિક ચનાનતા એમાં એમણે પોતાની ક્રાંતિકારી રાષ્ટ્રીયતાના સમર્થનમાં ગીતાના કેટલાક શ્લોકો ટાક્યા હતા. હું પણ જાણ્યો હતો કે, 'હું લડીશ નહીં' એમ કહેનાર અર્જુનને સમજાવી પઠાવી શુદ્ધ માટે પ્રવૃત્ત કરનાના ઉદ્દેશથી શ્રીકૃષ્ણે ગીતાનો ઉપદેશ કર્યો હતો તે વખતે હું પણ ક્રાંતિનાદથી પરિપૂર્ણ ભરેલો હતો. પણ ગીતા એ રાજકીય ક્રાંતિનાદની પોષક છે એમ મન કેમે કરીને માનતું ન હતું. મેં એક લેખ લખીને ક્રાંતિની દૃષ્ટિએ ગીતાની અનુપયોગિતા મારી સમજણ પ્રમાણે સિદ્ધ કરી. સમ સત્રો વ મિત્ર વ તથા માનાવમાન્યો એ શિખામણથી ક્યો માણસ ક્રાંતિકારી થનાનો છે વગેરે દલીલો એમાં મૂળી હતી. ગીતાનો આદર્શ વિશ્વપ્રેમનો છે, રાગદ્વેષો નથી. ગીતાનાથી માણસ તે દરિદ્રતા કેળવી શકે પણ શત્રુને હના કરવાનું જ્વન તેમાંથી કોઈ મેળવી ન શકે એ તે વખતનો મારો અભિપ્રાય હતો. તે વખતે મેં ગાંધીજીના નામ પણ સાંભળ્યું નહીં હોય પણ ગીતા વિશે મેં સ્વતંત્ર અભિપ્રાય બાધ્યો કે કોઈ માણસ ગીતા વાંચીને જડવો ક્રાંતિનારી થયો નથી. આજે પણ મારો એ અભિપ્રાય કાયમ છે પણ એ અભિપ્રાયમાં હવે બિડાથ આ યુ છે અને જુદા જ અર્થમાં ગીતાનો હું પગમ ક્રાંતિકારક ગ્રંથ ગણું છું.

જગજના ક્રાંતિકારીઓ પોતાની મુખત મડળીમા શિક્ષા અને દીક્ષા માટે લગનદગ્ગીના નાપરતા હતા હિસાનુ સમર્થન કરતો એક શ્લોક એમણે પસંદ કરેલો —

યસ્ય નાહુત્તા માત્રો બુદ્ધિર યસ્ય ન િગ્મ્યત ।

હત્વાઽપિ સ મિમાલ્સાવાન ન હૃતિ ન નિવલ્મ્યત ॥

મને થતુ કે હિસા માટે ગીતામાથી સમર્થન શોધવાની જરૂર જ હતી ? અને આ શ્લોકમા મળતા સમર્થનની કિમત કેવી ? ત્યાર પછી એ જ શ્લોક ઉપનિષ મા જડ્યો ત્યાં એની ખીછ લીધી હતી

“ ય યગ ગવમૃતેષુ જીવિત તસ્ય ગોમતે ।

કોણ જાણે શાથી પણ ગીતામાથી જે નીગીની મારા ઉપર પડે નહોતી અને બીડી અસર થઈ તે આ ન હિ વહ્યાળજીત વાંચિદ્ દુર્ગતિ તાત ! ગચ્છતિ । આ નીગીએ મને જે દીક્ષા આપી તેનો કેશ અહિનાઓ મુંધી રહ્યો હતો એ લીગીની અમર આજે પણ તોજી ને તોજી જ છે

*

*

*

પિતાશ્રીને સરકૂત આપડટ ન હતુ અમને બધાને ગીતાની ચર્ચા કરતા માલગી એમને જિજ્ઞાસા થઈ કે આપણે ગીતા સમજીએ તુ એમનો સૌથી નાનો દીકરો, પણ હયા સ કોચ રગર મિલન સ્વાભાવિકતાથી એક નિસ એમણે મને કહ્યું ‘હતુ મારે ગીતા શીખવી છે, મારી સાથે ચાલીશ ?’ મેં પણ એની જ સ્વાભાવિકતાથી લા પાડી અને મોટા ટાઇપમાગી એક પોથી એમને આપી આપી

ગીતાના ગદ્યાસમા અમે કેટલાને નિચા આનંદમા ગાળ્યા ગીતાની આ સુનિધિને નજી અમે નુ ને વડુ નિ , આવવા લાગ્યા એ રાત્રન દરમિયાન પિતાશ્રી જે સ્વાભે પૂછતા તેની ખુમી એ હતી કે તેઓ ગીતાનો શબ્દાર્થ સમજવા માગતા ન હતા પણ ગીતાની મદદથી તેઓ જીવનનુ રહસ્ય ઉઘેનવા માગતા હતા એમના સત્તાસો જીવન

પરવે અને બિલકુલ વ્યવહારુ તેમ જ ઊંડા હતા. હું એમને ગીતાનો અર્થ સમજાવતો હતો અને તેઓ મને પોતાના પ્રશ્નો દ્વારા ગીતા પાસેથી ધુ મેળવવું એની, એટલે કે જીવનદષ્ટિની દીક્ષા આપતા હતા. લજ્જત, વિકૃતતા અને તર્કજન્યની કૃત્રિમતા નથી હોતી અને સદાચાર, ઈશ્વરનિષ્ઠા અને સદૃશ્યહિતું સ્વાભાવિક વાતાવરણ હોય છે ત્યારે એની મેળે જીવનદષ્ટિ કેળવાય છે એ નું પિતાશ્રી સાથેના તે સહવાસમા જોઈ શક્યો.

ત્યાર પછી ઝોસેજની કેળવણી અને મનોમંથનની ગંઢમથલ પૂરી કરી પિતાશ્રી પાસે જ્યારે હું આવીને રહ્યો ત્યારે એમની છેલ્લી માફગીમા ખતમી સેવા કરવાનું જાણ્ય મને મળ્યું. આખરે જ્યારે જોયું કે અતિમ ધડી આવી પહોંચી છે ત્યારે, એમની પધારી ઉપર બેસી મેં અત્યંત કરુણભાવે આખી ગીતાનું એકસામટું પારાખણ કર્યું. એકોત્રોત્ર અવાજ પિતાશ્રીને કાને પડતો હતો. એના અર્થનું ચિંતન કરવા જોઈતું જ્ઞાન તેમને તે વખતે હતું કે નહીં એ સમજ્યા માટે મારી પામે કશું સાધન ન હતું, પણ ગીતાના ઓકો તે મજીર ધડીએ મારા હૃદય પર તેજાજ જોયી અસર કરતા હતા. તે દિવસે આખી ગીતા એકમામટી એકામતાથી વાંચતાં મને ગીતાનો 'બોધ' થયો અને જે કાણે પિતાશ્રીનું કૃપાજન માગ માયા પરથી ખર્યું તે જ કાણે ગીતાનું એ બોધજન મારા જીવન ઉપર ફેલાયું.

હું મારું હું કે તર્ક, ન્યાય, તત્ત્વજ્ઞાન અને દર્શનશાસ્ત્ર કરતાં માનસશાસ્ત્ર, અમાજશાસ્ત્ર અને ધર્મશાસ્ત્ર મને વધારે અપીલ કરે છે ગીતાના અનેક અનુવાદો મેં વાંચ્યા, પણ કોઈની દીક્ષા કે જાણ્ય મેં અમ્યવનપૂર્વક સંગ્રહ કરવાનું નથી. અર્થ કરતો જાઉં અને પોતાના માનસિક, બૌદ્ધિક અને દાર્શનિક ચક્ષુ પ્રમાણે એનો બોધ લેતો જાઉં. આ રીતે ગીતાનો પરિચય થયા પછી જ મેં લાગ્યો અને દીક્ષામયો દાયમાં લીધા અને તેમાં પણ કામપૂરતા જ જાત્રો વાગી કાઢ્યા. એક દી. જુલ્મના નિખધા, અગવિંદ થોવના નિખધા, થોકમાન્યનું

ગીતારહસ્ય, યુગોપિયન લોકોની મીકાઓ વગેરે બધું ત્યાર પછી આવ્યું એટલે એમની મદદથી ગીતાને વધારે સમજતો છતો હું મારી પોતીકી જીવનદૃષ્ટિ બરાબર બગાડી શક્યો મરાડીમા જેને ‘માળખોધ’ કહે છે તે સીધી, સરળ અને હળવી દૃષ્ટિ રાખીને જ ગીતા સમજનાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો છે એ પ્રયત્નમાં આધકની દૃષ્ટિ અને સમાજ-સંગતની વૃત્તિ ગીતા સાથે નણાયેલી છે એમ મેં જોયું છે

કોયે-તમારી નીકળ્યો અને મને મિષિન પાલ તથા અરવિંદ ધોયની રાષ્ટ્રીયતા વગળી કમાણી મરીને મદસ્થાત્રમ અવાવવની ઇચ્છાનો મનમાં પરિપાક થાય તે પહેલાં જ રાષ્ટ્રસેવાનો સ્વરૂપ, રાષ્ટ્રીય ક્રાંતિનો ઉન્માદ અને રાષ્ટ્રીય ડેંગવણીનું મિશન મને વગમ્યાં. એટલે ગીતા મારે માટે મેળવે એક દાર્શનિક ગ્રંથ ન રહેતા જીવન કેળવનાર એક પ્રેરણાદાયક ગ્રંથ-ગ્રંથ જેવી બની

મારામાં બચાવવાની ચતુરાઈ ઝાંઝી નહીં, માધાર્મિક સહેજસાજ પ્રમાણુ ખડુ, અને લોભ જે દૃષ્ટિએ મિચ્છાર કરે છે તે દૃષ્ટિએ વિચાર કરના આવડે નહીં એટલું જ નહીં પણ એનું મહત્ત્વ પણ હું માન્ય રાખું નહીં, અને શિષ્ટાચારની દોસ્તી જરાયે નહીં કેળવેલી હોવાથી જ્યાં ત્યાં અણધારી મુશ્કેલીઓ ઝીમી ચત્તી જેરસમજના શિકાર થવાથી મૂઝવણો અને ડગણી વધતી એવે વખતે એકમાત્ર આશરો અને આશ્વાસન ગીતા પામેથી જ મળે રોજ ગીતાના છ અધ્યાય વાચવાનો નિયમ યાગ્યા વખત સુધી ચાલ્યો હતો દીકરી જેમ માના ખોળામાં માથું મૂકી ફૂસકે ફૂસકે છૂંચી રહી શકે છે તેમ આખા દિવસની મૂઝવણ ગીતાપાઠ વખતે હું ગીતામાતાના કાનમાં રેડતો અને આશ્વાસન મેળવી, હાલો ઘડો, બીજા દિવસને માટે તૈયાર થતો

સમાજની આખી ગડી યત્નની નવો જ સમાજ તૈયાર કરવાની ધેનખ જ્યારે મારી કંપના પર સનાર ચર્ક અને આદર્શ સમાજ કેવો હોય, એના નકોનો માનસ કેવી રીતે બસાય એના દિશા-ચિત્રો જ્યાં હું રચતો ત્યાં પણ ફરી ફરી ગીતા પામે જવાનું

મન થતું. એમાંથી મેં મારુ ગીતાનું સમાજશાસ્ત્ર ગોળી કાઢ્યું, તેનું વિવેચન વાચકોને આ ગ્રંથમાં કરાવે ને પગને વર્ણવેલું જડશે.

જીવનની દિશા નહીં કરવામાં મૂંઝવણ રહે નહીં, ઈષ્ટ શુ અને અનિષ્ટ શું એના નિર્ણયમાં અનિશ્ચય રહે નહીં અને જેમ મન સાથે નહીં કર્યું હોય તે જ રીતે જીવન ધડતાં આનંદ્યું તો માણસ જીવે કહેવાય આમાંની છેલ્લી કસોટી સૌથી આકરી છે અને એમાં જ ગીતાની મહત્તા સમાયેલી છે. બધી રીતે શિખામણ આપતા છતાં, વખતોવખત જામન કરતાં છતાં, ગીતા કોઈનું સ્વાતંત્ર્ય હણતી નથી. ગીતા કહે છે કે, સસિદ્ધિ અનેક જન્મને પરિણામે મળે તોયે શુદ્ધ કાય નિરવધિ છે અને બધા અનુભવમાથી પસાર થતાં જીવન સમૃદ્ધ જ કાય છે. ઉતાવળે ઉતાવળે કૂદીને છેલ્લે પગથિયે બેઠવામાં આનંદ બને હોય, પણ તેથી જીવન અને એના અનુભવ નક્કર થતાં નથી.

મારી પ્રગતિ જે ઉનાવળે ન થાય, સામાન્ય માણસ વચ્ચે સામાન્ય માણસ જેવો જ થઈને રહું અને એની અદર જીવનતત્વનું આકલન પરિણામ-કારી થઈ શકે તો હું સતોષ માનીશ. બાકી એક વાર જ્ઞાનનું બીજ વચાણ એટલે જોઈતી વાર આપણે નાગીપાસ થઈએ છીએ તેથીયે વધારે વાર આપણને ફરી જાગવાની અને ઠોડવાની દિશા મળવાની જ. ગીતાનું અનુશીલન કર્યા છતાં જીવનનું અનુશીલન જે કાનું હોય તો એ ગીતાનો વાક નથી જેમ ગીતાનો અર્થ સમજવામાં ઉભર પરત્વે અને અનુભવ પરત્વે કમ બધાયો તેરી જ રીતે ગીતાની શિખામણ અમલમાં મૂકવામાં પણ પ્રયત્નની ઉત્કટતા પ્રમાણે કમ જવાય છે. જે ગીતા વાચીને શંકરાચાર્ય જગદ્ગુરુ થયા અને ગાંધીજી મહાત્મા થયા તે જ ગીતા આપણે સૌ કોઈ વાંચીએ છીએ. ગીતાની શિખામણ વડુ ને વડુ બિઝવમા જઈને સમજતી એ એક વસ્તુ છે અને એ જોડી દષ્ટિ કેળવ્યા પડી પણ તે પ્રમાણે તગત જીવન ધડતાની ધવલ ધરાવતી એ જુદી વસ્તુ છે. દરેકનો વેગ પણ જુદો.

આ જીવનશક્તિ કેળવવા માટે કેવળ ગીતાનું અધ્યયન, મનન અને ચિંતન જમ નથી. એમાં તો આપ-પ્રપન્ન અને પ્રભુ-કૃપા બન્નેની આવશ્યકતા છે. આપ-પ્રપન્ન દસે તો પ્રભુ-કૃપા યદો જ એમ દયાંમ કહેવું તથી, પણ આપ-પ્રપન્ન ન હોય તો પ્રભુ-કૃપા ધરાની જ નથી. એટલું દરેક સાધકે ઠાકીપીડાને કહ્યું છે. પ્રપન્નચિન્તિત અને મંદોત્સાહ માણસ માટે આધ્યાત્મિક સિદ્ધિ નથી એ ચોક્કસ છે.

જમારથી ગીતાપાઠ રૂઢ કર્યો ત્યારથી દરેક અધ્યાયને અંતે શબ્દો વાંચતો આવ્યો છું: ઝિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસુ બુવનિવત્સુ, વ્રહ્મવિદ્યાયા, યોગનામ્ને, ધીરુષ્ણાર્જુન-નવાલે, અમુક નામનો અમુકમે અધ્યાય પૂરો થાય છે. એનો અર્થ કયા જતાં પ્રથમ ખખર પડી કે ગીતા એ એક ઉપનિષદ છે, ગીતા એ નામ નથી પણ ઉપનિષદનું વિશેષણ છે. શ્રીમદ્ ભગવાને ગાયેલી ઉપનિષદ એ એનું નામ. (બુવનિવદ્ શબ્દ સ્ત્રીલિંગી છે) ગીતા આધ્યાત્મિક વિદ્યા પણ છે અને જીવનયોગનું શાસ્ત્ર પણ છે. વિદ્યા તરીકે એનું નામ છે ‘બ્રહ્મવિદ્યા’ અને શાસ્ત્ર તરીકે એ કહેવાય છે ‘યોગશાસ્ત્ર’.

ગીતા એ ઉપનિષદ છે એમ જાણવામા આવવાથી ઉપનિષદ શી વસ્તુ છે એની શોધ મનમાં જાગી. ગીતામાહાત્મ્યમાં એક રમાળ મ્લોક છે, જે કહે છે કે, તમામ ઉપનિષદો એ ગાયો છે, શ્રીકૃષ્ણ એમને દોહનાર ગોવાળિયા છે, પાર્થ જેવા બાહરડાને જોઈને એ ગાયોને પોતાનો પાસવો ઝોડવાનું મન થયું, એમનું દૂધ તે ગીતામૃત અને એ પીવા માટે બેગા થયેલા એ જરા મુન્ધી એટલે સદૃશુદ્ધિવાળા ભક્તજનો. કવિની ભાષામા એટલું જ સૂચવાયું છે કે ગીતા એ ઉપનિષદોનો નિચોડ છે.

આટલું જાણ્યા પછી ઉપનિષદોનો પરિચય મેળવવાની ઇચ્છા જેઠા થવી સ્વાભાવિક હતી. મેં એક એક કરીને બધાં ઉપનિષદો

વાંચી કાઢ્યાં. એમની અસર તો મારા ઉપર ગીતા કરતાયે વધારે થઈ. ઉપનિષદોના વાગ્દેવો ગીતાનું આધ્યાત્મિક વાતાવરણ વિશેષ સ્પષ્ટપણે સમજાયું. પ્રાચીન કાળના મારા પૂર્વજો કઈ શોધમાં હતા, એમનાં હૃદયની ભવ્યતા કેટલી હતી એનો ખ્યાલ ઉપનિષદ વાંચીને જ આવ્યો. યુરોપિયન લોકોને માટે અફલાતુનના સંવાદો જે કાર્ય કરે છે તે જ કાર્ય આપણા લોકો માટે ઓપનિષદ વાણી કરે છે. સ્વામી વિવેકાનંદ, કરીન્દરનિયાય, એમના પિનાથી મદધિં દેવેન્દ્રનાથ, કવિના મોટાભાઈ દ્વિજેન્દ્રનાથ, ખરા જ ઉપનિષદ ઉપર કેમ વારી જાય છે એ સમજતાં એક ક્ષણની પણ વાર ન લાગી (દુઃખની વાત છે કે અંગ્રેજીમાં જેમ પશ્ચિમના સંવાદોના ઉત્કૃષ્ટ અનુવાદો મળે છે તેમ આપણી ભાષામાં પ્રવાન તેર ઉપનિષદોના પણ નિર્દોષ અને શુભાદય સંવાદો હજી તૈયાર થયા નથી. આપણા લોકોએ અંગ્રેજીમાં ઉત્તમોત્તમ અનુવાદો કર્યા છે ખરા, પણ દુનિયાના આ સર્વકેષ્ઠ સાહિત્યના આદર્શ અને સંતોષકારક અનુવાદ આપણી દેશી ભાષાઓમાં થયા નથી એ બિચૂપ હજીયે દૂર ધઈ નથી.)

માણસ જો ગીતા પ્રથમ વાંચી લે તો ઉપનિષદનું અધ્યયન કરવાની ઉત્તમ પૂર્વતૈયારી થઈ જાય. પણ ખીજી રીતે ઉપનિષદનું અધ્યયન કર્યા પછી જ ગીતાની વિચારપદ્ધતિનું સાચું આકલન થઈ શકે છે. ઉપનિષદ માટે ગીતા અને ગીતા માટે ઉપનિષદ એવું અધ્યયન ફરી ફરી થતું જોઈએ. આ બે પ્રમાણ પરસ્પર પ્રાવયન્ત નો યત્તધર્મ જગજર જાણે છે અને પાળે છે.

ઉપનિષદ એ જેમ ગીતાની આધ્યાત્મિક ભૂમિકા છે તેમ જ મહાભારત એ ભગવદ્ગીતાની ઐતિહાસિક ધરતી (back ground) છે. એ ધરતી પણ જાણેલી તપામેલી હોય તો ગીતાનું કાવ્ય અને ગીતાનો ઉદ્દેશ સમજવામાં ધણી મદદ થાય છે. મહાભારત વાંચ્યા પછી જ ગીતાના પહેલા અધ્યાયમાં આવેલા ભારતકાવ્યની પ્રધાન વ્યક્તિનાં નામો જીવતાં થાય છે ગીતા વાંચતાં આપણને એટલી જ ખજાર પડે છે કે સાત્ત્વિક અપરાધિત હતો પણ જ્યારે મહાભારત અથથી ધતિ સુધી

નાચીએ છીએ ત્યારે સાત્વિકિનુ આખું વ્યક્તિત્વ અને એનો સ્વનંત્ર મિત્તજ અને પ્રગ્ને સગી બનેલો એનો પુણ્યપ્રકોપ નગર આગળ પ્રત્યક્ષ થાય છે, પણ એટલું કહેવું જોઈશે કે જેમ ઉપનિષદો વાંચવાથી ગીતા ઉપર પ્રકાશ પડે છે તેમ મહાભારત વાંચવાને કારણે ગીતા ઉપર વિશેષ પ્રકાશ પડેલો નથી, પણ જીનદું ગીતાના અધ્યયનથી મહાભારતના આખા સંવિવાન ઉપર અને એના વિરાટ, વિશાળ અને વિપુલ વાતાવરણ ઉપર સર્વલાઘટ જેવો ભેદક પ્રકાશ પડે છે વ્યાસના મહાભારતમાં ગીતા એ એ પ્રચીન આંખ કે અથવા માહાત્મ્યકાગની બાપામાં દીએ તો ભારતીય જ્ઞાનનું તેનું મહાભારત છે અને એ તેમ સર્જને સગાવેલો જ્ઞાનપ્રદીપ તે જગદગીતા છે

ત્યારે મહાભારતનું અધ્યયન કર્યું ત્યારે ગીતાનું પરિચીવન સંપૂર્ણ થયું એવો અતોષ થયો

ગીતા પરના નમામ ભાષ્યો અને દેશી તથા પરદેશી વિદ્વાનોએ ગીતાની કરેલી મીમાંસા એ બધાનું જીવ અધ્યયન કરવાની જરૂર છે. એ બધી વસ્તુઓ સહેજસાજ જોવાથી પણ વિસ્મય થાય છે કે સાતસો શ્લોકના આ નાનકડા અવાદે દુનિયા ઉપર કેટલી અદ્ભુત અને અમતકારી અસર કરી છે. અને દૃષ્ટે એ પ્રથમ ક્ષીણ કે ધરડો થતો નથી, એની નરી નરી અસર પુરાણપુરુષની અચિત્ત અસરની જેમ વધતી જ જાય છે

ખરેખર ગીતા એ એક જગદગુરુની હાલી વાણી છે

૨

પ્રસ્તાવનાનો આ બીજો ભાગ લખતા મને ઘણો સંકોચ થાય છે જિન્ન જિન્ન વખતે અને જિન્ન જિન્ન કારણે લખેલા મારા લેખોનો સમ્રદ્ધ છપાવતી વખતે એમાં કાટખંટ કરીને પુનરુક્તિ ટાળનાનો મારો ધર્મ હતો તેનું પાલન કરવા જોઈતી નયરાસ મને નથી અને

છતાં એ સંગ્રહ છપાવવા જેટલો ઉત્સાહ છે. પરિણામે વાચકોને આવશ્યકતા કરતાં થોડાં વધારે પાનાં ખરીદ્યાં પડશે, અને મને ખીક છે કે એકની એક વસ્તુ એ એ ત્રણ ત્રણ વાર વાંચવાનો કંટાળો વહેારવો પડશે. સમાલોચકો આ પુનરુક્તિ માટે મારી અને મારા પ્રકાશકોની ઝાટકણી કાઢી શકે છે. પણ અમે જાનો પ્રથમથી જ એ દોષનો એકરાર કરીએ છીએ તેથી અને નવજીવન પ્રત્યે તેમ જ મારી પ્રત્યે વાચકોની તેમ જ સમાલોચકોની અમીદષ્ટિ દોવાને કારણે તેઓ આ દોષનો સહેજ-સાજ ઉત્તરેખ કરી અમને છોડી દે છે. ત્યારે શું આ વખતે પણ એમની એ બચમનેસાર્થનો જ લાભ લેવો ! મારે કહેવું પડે છે કે હજી ન હોવા છતાં એ લાભ લેવો પડ્યો છે કેટલાક મિત્રો અને પ્રેમીઓ મને આશ્વાસન આપે છે કે, 'એક જ વસ્તુ જો બિન્ન બિન્ન પ્રસંગે જુદી જુદી ગોકવલ્લુમાં નવા નવાં શબ્દોમાં નૂકવી હોય તો એમાં કંટાળો આવવાને બદલે એક નવો જ રસ છૂટે છે. અને અધ્યયન માટે આવશ્યક પુનરાવર્તન કંટાળાભર્યું ન થતાં એક મોટી સગવડ જ પ્રાપ્ત થાય છે. તમારી પાસેથી અમે સળંગસૂત્ર ચોપડીની આશા રાખી જ નથી. તમે ગયકાર નથી, શાસ્ત્રલેખક નથી. તમે વિવેચક છો, અધ્યાપક છો. તમારો એક લેખ એટલે આળીસ મિનિટનું એક વ્યાખ્યાન. એક જ વસ્તુ એ ને એ જ શબ્દોમાં ફરી ફરી વાંચ્યા વગર અધ્યયન પૂરું થતું નથી. અને તે ને તે જ શબ્દો અનેક વાર વાંચનાં કંટાળો આવે છે એ ખૂંજાવલું તમે દાખી છે એટલે તો તમારો ઉપકાર માનવો જોઈએ.'

મારા ખચાવમાં મળેલી આ દલીલો મને નથી ગમતી એમ નથી ખ્યાં એવો ખચાવ કરવાની મારી દિગ્મન નથી.

મેં આશા રાખી હતી કે આ મારી અંધમાળાના દરેક વિભાગની પહેલી આવૃત્તિ જેમ તેમ કાઢીને ખીજી આવૃત્તિ વખતે કાટખાંટ કરીશ. વિવેચનના ફકરાઓ એક વિસિષ્ટ અનુક્રમ પ્રમાણે ચોપડી અને વાચકોની મહેનત બચાવીશ. પણ દરે જોઈ શું કે હમો વધે છે અને તેના

પ્રમાણુમા શારીરિક શક્તિ વધતી નથી, બિલ્ડી થટે છે હજી વાંચનાનું
પણ છે. વિચારવાનું એથીયે વધારે છે ફવાલું લખીશ, ટીકણું લખીશ
એવા કરેલા સકંપોનો ઢગનો પણ બિચો ચતો જાય છે એટલે આ
જૂનું સમારનાનું અને સુધારવાનું કામ હું કરી શકીશ એની અશા
ઓછી થતી જાય છે. આ લખાણોમા કાર્ષક માલ્લાશ હશે તો એનું
દોહન કરનાર કોર્ષક તો નીડળશે જ

ગીતા ઉપરના મારા નિગધોનો આ સંગ્રહ કરતી વખતે પ્રથમ
ધારેલું કે 'ગીતાનું સમાજશાસ્ત્ર' કરીને જે લેખમાળા આ પહેલા
પ્રકાશિત થઈ છે તે સુધારીને આમા દાખલ કરવી પણ એ આપું
વિવેચન ફરી વાર સુધારના જેટલો અવકાશ ન હતો અને તેને માટે
ગાફીના લેખો પ્રકાશિત ન થાય એ સ્થિતિ માન્ય રાખવા જેની ન
હતી, અને નનજનનની પણ સનાહ પડી કે એક મોગી ચોપડી કરના
કરતા બે ચોપડીઓ હોય તો વાચકોને સહેલુ પડે છે એટલે 'ગીતાનું
સમાજશાસ્ત્ર' એ ચોપડી આજે દુષ્પ્રાપ્ય હોવા છતાં આમા દાખલ
નથી કરી ઉમેદ છે કે વખત મેળનીને એની ખીજ આવૃત્તિ થોડા
સમયમાં વાચકોને આપી શકીશ

ખરું જોતા મારે સિત્તેર વર્ષ પૂરા થતાવેત તમામ અવૃત્તિમાથી
મુક્ત થઈ ગીતા ઉપર એક સંગ્રહ મૂક નથી જ ચોપડી આપવી
જોઈતી હતી પણ એવું કશું તુરત થઈ શકે એમ નથી માટે પ્રશ્નુત
સમજ જોવો છે તેવો પ્રકાશિત કરવાનું નહીં થઈ.

આ લેખો પણ જ્યાં જ્યાં જડયા ત્યાંથી બેસા કરીને ગોળવાનું
કામ થી જોડાલાલ ગાધીએ ન થઈ હોત અને ગમે તેટલી અગવડ
વેળે આ સંગ્રહને મુદ્ર રૂપમા પ્રકાશિત કરવાનો ઉત્સાહ
અવધુરભાઈએ બતાવ્યો ન હોત તો આ 'જીવનપ્રદીપ' પ્રકાશમા
આવત જ નહી

ગુજરાતના સમાયોગ્યકોએ મારી અચમાળાને જે પ્રેમપૂર્વક
આવકાર આપ્યો છે તેને માટે તેમનો આભાર માનવો જોઈએ,
તેમનાં પ્રોત્સાહક વચનોથી આનંદિત ન થતા જોડલો હું અનામકત
થયો નથી, થતા માગતો નથી

જે ગીતાએ મારે માટે જીવનપ્રદાપનું કામ કર્યું તે જ ગીતા
મારા વાચકોને પણ જીવનપથ ઉગ્મજનાર પ્રેમજાળ્યોતિનું કામ કરે

સુખર્ષ

કાલા જાલેલહર

અનુક્રમણિકા

પ્રસ્તાવના — ગીતાની દીક્ષા

- ૧ ગીતાનું મહત્વ ૭
- ૨ સમગ્ર ગીતા ૫
- ૩ આપણે નિ ધનુર્વન શ્રેય ૭
- ૪ ભગવદ્ગીતાનું શ્રેય ૧૦
- ૫ ધુણ્ડગીતાની જગતી ૧૪ —
- ૬ જગદ્ગુપ્ત ગીતા ૧૭
- ૭ લોકમાન્યન ગીતાસૂત્ર ૨૨
- ૮ જે પ્રાચીન મનાશે ૩૩
ગીતાનો સીરો સરિશો ૩૫
- ૧૦ મત એવ ઘણીજગત ૧ ૩
- ૧૧ ગીતાનું સમા / શાંતિ ૪૨
- ૧૨ સમા / જીવનનો પાથો ૪૪
- ૧૩ ગીતામાં સામાજિક દષ્ટિ ૫૧
- ૧૪ સામાજિક નહીં પણ સામાજિક ૬૬
- ૧૫ ગીતામાં હિંદુ ધર્મ ૬૮
- ૧૬ સત્યાસાધન કે સત્યાસપ્ત ? ૭૨
- ૧૭ આશ્રમ અને સત્વમુદ્ધિ ૭૫
- ૧૮ મમાજિદિસના મૂળમૂલ વસ્તુ ૭૭
- ૧ — નમો નારાયણાય કુપાતમાય ૮૩
- ૨૦ આ મોપ યની સમગ્ર ૮૬
- ૨૧ ગીતાની સિદ્ધાંત ૮૯
- ૨૨ ભગવદ્ગીતાનું ગાયન ૧૦૩
- ૨૩ ગીતાસાર ૨૦

જીવનમંદીપ

ગીતાનું મહત્વ

ભગવદ્ગીતા એ આપણા સંક્ષિપ્ત પણ સંપૂર્ણ ધર્મગ્રંથ છે. મહાભારત યુદ્ધની શરૂઆતમાં અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણ વચ્ચે થયેલા સંવાદ સંજયે વ્યામજ્ઞી કૃપાથી ધરમેઠે સાંભળ્યો અને આંધળા રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યો તે જ હપદેશ શ્રી વેદવ્યાસે મહાભારતમાં ગણ્યપતિને હાથે લખાવ્યો એવી આ ગ્રંથ વિશે માન્યતા છે. ભગવદ્ગીતાના સાતસો જેટલા શ્લોકો નાના મોટા અક્ષર અધ્યાયમાં વહેંચાયેલા છે.

સર્વાવહારી અને ગુરુઓ સામે લડવામાં પાપ છે માટે હું ન લડું એવા અર્જુનના વિષાદથી ગીતા-સંવાદની શરૂઆત થાય છે. અને ‘હવે મારો મોહ રહ્યો નથી, તારુ વચન હવે હું કરીશ’ એમ કહી અર્જુન કર્તવ્યપાલન માટે તૈયાર થાય ■ ત્યાં એ સંવાદ પૂરો થાય છે. વચમાં માણસોનું કર્તવ્ય શું છે, જીવનની સફળતા શોમાં રહેલી છે એ બધું આપેલું છે.

એ સંવાદ વચ્ચે એક મોટી અદ્ભુત ઘટના થઈ. અર્જુને શ્રીકૃષ્ણને વિનંતી કરી કે, તારી વિભૂતિઓનું — તારા વિશ્વરૂપનું — દર્શન જો શક્ય હોય તો તે કરવા હું માગું છું. ભગવાને એને દિવ્યદ્રષ્ટિ આપી, પોતે સર્વત્ર, સર્વદા કેવો સંહાર ચલાવી રહ્યો છે એ બતાવ્યું અને પોતે કાણુ છે તે સ્પષ્ટ કહી અર્જુનને નિમિત્તમાત્ર થવાની સલાહ આપી. આ વિશ્વરૂપદર્શન એક અદ્ભુત અને રોમહર્ષણુ સંવાદ વચ્ચે આવવાથી ગીતાના એ વિભાગ ચહેજે પડે છે પહેલાં દસ અધ્યાયનો એક અને અગિયાર પાંચીના છેલ્લા સાત અધ્યાયનો બીજો વિભાગ.

તત્ત્વજ્ઞાનની ધર્મચર્ચા વિસ્તારપૂર્વક ગમે ત્યાં મળી શકે પણ અર્જુને પ્રસંગે કેમ વર્તવું એની મૂંઝવણ આવી પડે ત્યારે ધર્મરહસ્ય

નિચોવીને એનો સાર કાઢી આપનાથી જ માણસને માટે આવરણને રસ્તો ખુલ્લો થઈ જાય છે. એ કામ ગીતાએ, કરી આપ્યું છે માટે ગીતાની આટલી મહત્તા.

ગીતામાં જ્ઞાન, ભક્તિ, કર્મ આદિ અનેક વિષયોની ચર્ચા આવી છે, પણ મુખ્ય વાત એ છે કે કર્મનું કૌશલ્ય મેળવવા માટે માણસે ચિત્તનું સમત્વ કેળવવું જોઈએ. સામાન્ય માણસો અથવા લગભગ બધા જ માણસો કર્મની કસોટી સુખદુઃખથી કરે છે. જે કર્મથી સુખ મળે તે કરવા તરફ માણસ પ્રેરાય છે, અને જેનાથી દુઃખ જન્માય તેનાથી ભાગે છે એ જૂલને લીધે માણસ દુનિયામાં ખરાબર વર્તી શકતો નથી. એને કર્મનું જ્ઞાન થતું નથી. માણસ જે એટલું સમજી જાય કે કોઈ પણ કર્મનું સુખથી સારાપણું સિદ્ધ થતું નથી, અને દુઃખથી નરસાપણું સિદ્ધ થતું નથી, તો સુખદુઃખની એના આવરણ પર અસર થશે નહીં. પણ એને સહેજે કર્મ સમજાશે અને સુખદુઃખના આઘાત થતાં જતાં એ વિચલિત થશે નહીં. ટુંકામાં ગીતા કહે છે કે સુખદુઃખની નૈતિક દૃષ્ટિએ કશી કિંમત નથી.

આટલું જો નિઃસ્વયંપૂર્વક જાણે તે માણસને મૂંઝવણ ન રહે — વ્યથા ન રહે એ બધાનું ભલું કરવામાં મદદગાર રહેશે અને અખંડ શાંતિ મેળવશે.

ભગવદ્ગીતા

કુરુક્ષેત્રની રણભૂમિ ઉપર અને સૈન્યો લડતા સમયે થયાં છે, ૬૮૭
 પણ કોઈને ન્યાયને ખાતર પોતાનો પક્ષ હોડી સામા પક્ષમાં ભળવું
 હોય તો તે ભગ્નો શકે જી એવી છૂટ આપનાર ધોષણા દુષિષ્ઠિરે પોતે
 અને સૈન્ય વચ્ચે જિભા રહીને કરી છે, એવે પ્રસંગે પાંડવ પક્ષના વીર
 અર્જુનને શંકા થઈ કે આપણે લડીએ છીએ એ ઠીક છે ખરું?
 લડવામાં પુરુષ છે કે પાપ? સર્વાવહાસાને મારીને રાજ્ય કરવું એ
 યોગ્ય છે કે રાજ્યનો ત્યાગ કરી સંન્યાસ લઈએ એ યોગ્ય છે?
 શ્રીકૃષ્ણ પોતે અર્જુનના સારથિ તરીકે રથમાં બેસા દતા. અર્જુન તેમને
 શરણ ગયો. કેટલો વિચિત્ર, કેટલો બારીક અને તે જતાં કેટલો
 સ્વાભાવિક પ્રસંગ! જેના ઉપર આખી લગાઈને મદાર તે જ જે
 છેલ્લી ધડીએ આમ, રાજા કેંડીને 'હું નથી લડતો' એમ કહીને જિભા
 રહે તો માણસ કહે શું? ઉત્સાહના ચાર શબ્દથી અર્જુનને ધરાતન
 ચડે એમ નથી એવો અનુભવ થયો. તેથી શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને ધર્મનું
 રહસ્ય સમજાવી અર્જુને શું કરવું જોઈએ તે જતાવી દીધું. હિંદુ
 ધર્મનાં બધાં તત્ત્વો એની અંદર બરાબર આવી જાય છે અને આ
 દુનિયામાં માણસે કેવી રીતે વર્તવું તેનું બાન માણસને તેના ઉપરથી
 ઉત્તમ રીતે યાવ છે, તેથી ભગવદ્ગીતા હિંદુમાનનું મોટું ધર્મપુસ્તક
 બની ગયું છે. બધા જ પંચરાણા લોકો ભગવદ્ગીતા વિષે આદર રાખે
 છે. ગીતાજીનું ભાષાંતર દુનિયાની બધી ભાષાઓમાં થયું જી અને દરેક
 દેશના લોકો તેનાં વખાણ કરે છે. હિંદુસ્તાનમાં તો ભગવદ્ગીતાનો
 અર્થ કરવાને એટલા બધા મંથ લખાયા છે કે તે બધા ભગા કરીએ
 તો એક પુસ્તકાવલય બને.

રાષ્ટ્રના જીવન ઉપર જેની ભારેમાં ભારે અસર થઈ હોય, પછી તે કેઈ રાષ્ટ્રીય પુરુષ હોય, રાષ્ટ્રીય ઘટના હોય કે રાષ્ટ્રીય મંચ હોય, ઇતિહાસે તેની નોંધ લેવી જ જોઈએ. મહાભારતના વિસ્તીર્ણ મહાસાગરમાં ગીતા એક એવું રત્ન છે કે જેની અસર હિંદુ સમાજ ઉપર જ નહીં પણ હિંદુસ્તાન સાથે જે જે પ્રજાનો સંબંધ થયો છે તે તે પ્રજા ઉપર થતી આવી છે અને હજી પણ થશે. એ મંચ હજી ધરડો થતો જ નથી.

માણસનું કર્તવ્ય શું છે, ધર્મસંકટમાં માણસે કયો રસ્તો લેવો, શું કરવાથી માણસ કર્મ કરતો હતો તેથી નિરલો રહી શકે તેની ચર્ચા આ મંચમાં છે. વ્યક્તિ અને સમાજના જીવનનું રહસ્ય આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ આમાં ચર્ચેલું છે. આપણાં શાસ્ત્રોમાં ભગવદ્-ગીતાને થીકૂણે દોઢેલું ઉપનિષદોનું રૂપ કહેલું છે. જ્ઞાન, કર્મ, ભક્તિ, યોગ વગેરે બધા માર્ગોનાં મૂળતત્ત્વોની વ્યાવહારિક ચર્ચા કરી અર્જુન જેવા ક્ષત્રિયનું કર્તવ્ય શું છે એ તેને થીકૂણે બતાવ્યું છે.

અર્જુનની ખાતરી કરવા માટે થીકૂણે પોતાનું કાળ સ્વરૂપ અથવા વિશ્વરૂપ અર્જુન આગળ પ્રગટ કર્યું. આ વિશ્વરૂપ એટલે જ્ઞાત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન, ત્રણે કાળની એક જ કરેલી ઇતિહાસની નૃતિ. જેને આપણે ભાવિ, અદ્ય કહીએ છીએ તે ધ્મિરની દૃષ્ટિએ વર્તમાન અને જ્ઞાત છે એમ ભગવાને અહીં અર્જુનને બતાવી દીધું અને તેમ છતાં તારી ઇચ્છા હોય તો હવે એમ કહી એને એના સ્વાતંત્ર્યનું જ્ઞાન પણ કરાવી દીધું.

ભારતીય યુદ્ધમાં થીકૂણુ અર્જુનને પ્રેરી શક્યાં તેથી આપણને શું ? વેદવ્યાસે કૂણાર્જુનનો દિવ્ય સંવાદ દુનિયા આગળ ઇતિહાસ તરીકે નથી મૂક્યો પણ મનુષ્યમાત્રના હૃદયમાં વસતા વાસતા રૂપી પ્રજાના રાત્રી સંભે (કામરૂપં દુરાસદમ્) જે સનાતન યુદ્ધ ગાથે છે તેમાં માણસે નિરહંકાર થઈ કેવી રીતે લડવું (યુધ્ધસ્વ વિગતજ્વરઃ) તે ધર્મરહસ્ય બતાવેલું છે; તેથી હૃદયમાં કે સમાજમાં જે કુર્વંતિ હોય તેની સામે લડનાર દરેક મોહને માટે ભગવદ્-ગીતા એ શુરુ-ઉપદેશ થઈ પડી છે.

આપણો નિત્યનૂતન ગ્રંથ

કોઈ એક રત્નને જોટલા પાસા હોય છે તેટલી જ બાબતોથી તેની, ખૂબી અને શોભા આપણે જોઈ શકીએ છીએ. ગીતા અનન્ત પાસાવાળું રત્ન છે. હજારો વર્ષોથી લોકોને તેમાંથી પ્રેરણા મળતી આવી છે. હજુ 'પથુ તેના નવા નવા પાસા સદૈવ જાણાતા રહે છે. અને કોણ જાણે ક્યાં સુધી તેના નવા નવા અવતાર પ્રકટ થતા રહેશે.

હિન્દુ સમાજ ઉપર આજે જોટલી આકૃત આવી પડી છે તેટલી કદાચ આના પહેલાં કદીમે નહીં આવી હોય. જાણ આકૃત સામે મૂળના સમાજમાં આંતરિક શક્તિની જરૂર હોય છે. જે સમાજમાં આ શક્તિ હોય તો તે જો તેટલી જાણ આકૃતોના સામનો કરી શકે છે. આથી ઊભરું જે આંતરિક દોષો અને અશક્તિ દૂર કરવાં હોય તો જાણ પરિસ્થિતિ અનુકૂળ હોવી જોઈએ. જે જાણ કોઈ ભય ન હોય તો સમાજ નિશ્ચિંત થઈ અંતઃશુદ્ધિ કરી શકે છે. પથુ દુર્ભાગ્યે જે સમયે આંતરિક દોષોની દૃઢ આવી ગઈ તે સમયે જ જાણ આકૃતો દશે દિશાઓથી જે વરસી પડે તો સમાજનો આધાર શી હોઈ શકે !

આજે દેશની આવી જ ભયગ્રસ્ત સ્થિતિ છે. પહેલાંના ઇતિહાસમાં ભાગ્યે જ આવી સ્થિતિ મળી રહે. ભારતવર્ષનો સ્વભાવ છે કે જ્યારે કોઈ ભારે સંકટ આવી પડે છે ત્યારે તે ગીતામાતા સમીપ દોડે છે. ગીતા-ચિંતામણિની મદદથી ઉજામ શોધે છે. આજે આપણે ગીતાને આપણુ સમાજશાસ્ત્ર પૂછીએ છીએ. ગીતાએ જ્યારથી નરસેષ અર્જુનને સુદનો ઉપદેશ આપ્યો ત્યારથી દરેક મનુષ્યને આંતરિક સુદનો માર્ગ જાણી ચૂક્યો છે. એક યુગ હતો કે

જમારે ભારતવર્ષને દાર્શનિક સંદેશાની જરૂર હતી. તે યુગના મહાન આચાર્યોએ ગીતા ન્યાયેથી દાર્શનિક બોધ પ્રાપ્ત કર્યો. આજે આપણે તે બોધ ભિન્નરૂપે જોઈએ છે. આજે આપણે સમાજ-શાસ્ત્રને જ પ્રધાન શાસ્ત્ર માની બેઠા છીએ. ગીતાએ હવે પોતાનું સમાજશાસ્ત્ર પ્રકટ કરવું જોઈએ.

વ્યક્તિના જીવનમાં જેમ બાલ્યકાળ, યૌવન, મૌઢાવસ્થા વગેરે અવસ્થાઓ હોય છે તે જ પ્રમાણે માનવજાતિના જીવનમાં પણ યૌવન વગેરે અવસ્થાઓ જણાય છે. ‘ઉપનિષદ અને બ્રાહ્મણનો કાળ’ મનુષ્યજાતિના કૌમાર્યનો કાળ છે. તે સમયે સમાજ ઉપનિષદના શબ્દોમાં અધ્યાપક હતો, આસિષ્ઠ, દ્રદિષ્ઠ, બલિષ્ઠ હતો તેમાં અંત-પ્રેરણા વડે સત્યનો ‘વેધ’ કરવાની શક્તિ હતી. તે સમયે સમગ્ર દુનિયામાં ઠેકઠેકાણે આ જ સ્થિતિ હતી. બધે આ જ યુગ હતો. ઈ.સ. પૂર્વે લગભગ ૬૦૦ વર્ષની આસપાસના સમયમાં માનવજાતિમાં તર્ક-શુદ્ધિનો વિશેષ ઉદય અને વિકાસ થતો દેખાય છે.

યુનાનમાં કે ઈરાનમાં કે હિન્દુસ્તાનમાં શુદ્ધિપ્રધાન દાર્શનિક પ્રજ્ઞાશીનો ઉદય આ જ જમાનામાં થયો. આ યુગે એક બાજુએ માનસશાસ્ત્ર, ખીણ બાજુએ દર્શનશાસ્ત્ર અને ત્રીજી બાજુએ સમાજ-શાસ્ત્રની ગૂંચો સારી રીતે ઉકેલવાનું શરૂ કર્યું. કદાચ ભાષાશાસ્ત્ર પણ આ યુગમાં જ જન્મત થયું. તે કાળ જ મયનકાળ હતો તે યુગના મંથનનું જે નતનીત છે તે જ ગોપાલકૃષ્ણની આ ભગવદ્ગીતા છે.

ભગવદ્ગીતામાં આદર્શ પુરુષની લક્ષણો ત્રણ ચાર ઠેકાણે ત્રણ ચાર નામે આપવામાં આવ્યાં છે. તે બધાં સમાજના સર્વોચ્ચ આદર્શને સામે રાખી આપવામાં આવ્યા છે જેમ સમજતાં કદાચ મુરકેલી પડે, પણ ગીતામાં ‘દૈવી સંપદ’ અને ‘આસુરી સંપદ’નું જે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે સામાજિક આદર્શને ખ્યાનમાં રાખીને જ કરવામાં આવ્યું છે એ સ્પષ્ટ દેખાય છે. આજનો પાશ્વત્ય જનસમુદાય ભોગેશ્વર્યપ્રધાન સમાજસ્થાનની પાછળ પડ્યો છે જોડેલો.

લોગ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેટલો પ્રાપ્ત કરવા પૃથ્વીની સાધનસંપત્તિ અને પોતાની બુદ્ધિસંપત્તિ ખર્ચ કરવાની કોશિશ આને થઈ રહી છે. અને તે માટે જ પૃથ્વીના બધા દેશો પર અધિકાર જમાવી ઐશ્વર્યને સિદ્ધ કરવાની કોશિશ કરવામાં આવે છે. ગીતાએ ઘણા અસરકારક શબ્દોમાં આનું વર્ણન કરી વર્તમાનયુગનું આબેહુજ શબ્દચરિત્ર આપણી સમક્ષ રજૂ કર્યું છે.

આ થઈ 'આસુરી સંપત્તિ'. આની વિરુદ્ધ જે 'દૈવી સંપત્તિ' છે તેના અનુયાયીઓ 'સર્વભૂતહિતે રતા' હોય છે. ગીતામાં 'દૈવી સંપદ'ના જે છઠ્ઠીસ લક્ષણો આપવામાં આવ્યાં છે તેમનું અધ્યયન-મનન સામાજિક સ્વાસ્થ્ય, રમ્ય, હિત્તર્થ અને સામર્થ્યની દૃષ્ટિએ હજી સુધી થયું નથી. તે કરવાનો આ સમય છે.

ગીતાનું કર્મયોગશાસ્ત્ર, ગીતાની યશસ્વીમાત્રા, ગીતાનો વર્ણીશ્રમ આદર્શ વગેરે પ્રત્યેક વિવેચનમાં સમાજનો દૈવી અથવા આર્થ આદર્શ જ બતાવવામાં આવ્યો છે અને તે બધા આદર્શોની સિદ્ધિ માટે દૈવી સંપત્તિનું વર્ણન સફળતાથી કરવામાં આવ્યું છે. ગીતાના ગૂંચલા એ સમાજશાસ્ત્રનો અવિષ્કાર કરવાનો સમય હવે આવી પહોંચ્યો છે. ગીતાના સામાજિક દૃષ્ટિબિંદુનું આપણે જેટલું નિરીક્ષણ કરીશું તેટલી જ આપણને વર્તમાન ગૂંચો હેઠલવામાં આ અંધરાજની મદદ મળશે. ગીતા અંથ હજી સમાપ્ત થયો નથી. તે સનાતન છે કારણ કે તે નિત્યનૂતન છે.

ભગવદ્ગીતાનું પ્રામાણ્ય

વેદાંત તત્ત્વજ્ઞાનમાં પ્રસ્થાનત્રયીનું પ્રામાણ્ય મનાય છે. પ્રાચીન ઉપનિષદો, બાદરામણનાં બ્રહ્મસૂત્રો અને ભગવદ્ગીતા એ ત્રણેમાં આપું વેદાંતસાત્ત્વ આવી ગયું છે. આ ત્રણેની એકવાક્યતા કરી બતાવે તે આશ્ચર્ય, એમ પહેલેથી લોકો સ્વીકારતા આવ્યા છે. આ ત્રણેમાંનું એક પથ્ય વચન પોતાના પ્રતિપાદનને પ્રતિકૂલ નથી, એવો અવિશેષ સિદ્ધ કરી આપ્યા સિવાય કોઈ પથ્ય સિદ્ધાન્ત વેદાન્ત તરીકે સ્વીકારાતો નથી. હૈત, અદૈત, વિચિષ્ટાદૈત, શુદ્ધાદૈત ઇત્યાદિ સર્વ વાદ આ પ્રસ્થાનત્રયીમાંથી જ નીકળ્યા છે એવું બતાવી દેવાનું છે. એટલે જ આ સર્વે વાદો ‘વેદાંત’ એ નામના સરખા જ અધિકારી છે. મૂળ ત્રણે ત્રણેમાં એકવાક્યતા છે જ એ મૂલીત માનેહું કોઈ એ એકવાક્યતા દેવી છે તે પ્રત્યેક આશ્ચર્યે બતાવી આપવાનું હોય છે.

હવે પ્રશ્ન એ જોડે છે કે, આપણા અસંખ્ય ધર્મગ્રંથોમાંથી આ ત્રણનો જ પ્રમાણ્યત્વ તરીકે કેમ સ્વીકાર થયો છે ?

કોઈ કહેશે કે, ‘ગીતા’ તો પ્રમુક્ષ ભગવાનનું વચન છે, એટલે એ ત્રંચ પ્રમાણ્ય મનાયો છે. પણ મહાભારત, ભાગવત, વિષ્ણુપુરાણ, હરિવંશ ઇત્યાદિ અન્ય ગ્રંથોમાં ભગવાનનાં વચનો કાંઈ ઓછાં નથી. ત્યારે ભગવદ્ગીતાને ભગવાનનું વચન કહીને જુદી કેમ તારવી ?

વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે બાદરામણનાં બ્રહ્મસૂત્રો અને ભગવાનની ગીતા એ સ્વતંત્ર ગ્રંથો નથી, પણ બંને ગ્રંથો ઉપનિષદના તત્ત્વજ્ઞાનનું જ ઉપનુંદણ્ય કરે છે. જેમ જુદા જુદા દેશોના કાયદાઓનો અભ્યાસ કરી ‘કાયદાશાસ્ત્ર’ (Jurisprudence) તૈયાર થયું, તે જ પ્રમાણે ઉપનિષદોનાં નિરનિરાળાં વચનોનો તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરી

બાદરાખણે તેમાંથી અલસરો નિર્માણ કર્યો. અલસરોને ઉપનિષદોનું શાસ્ત્રીકગુણ કહી શકાય. તર્કપ્રણાલીનું અવલંબન કરી બાદરાખણે ઉપનિષદોનું તત્ત્વજ્ઞાન સ્વરૂપે આપણી આગળ રજૂ કર્યું છે.

ઉપનિષદોમાંથી અલસરો તારવતી વખતે બાદરાખણે જેમ બ્યવસ્થાપદતિનો — બ્યાસપદતિનો — ઉપયોગ કર્યો તે પ્રમાણે ગોપાલકૃષ્ણે જીવનદષ્ટિ અને સમન્વયપદતિનો ઉપયોગ કરી તે જ ઉપનિષદોનું દોહન કર્યું. અલસરોમાં જીવનતત્ત્વજ્ઞાન આવ્યું, ભગવદ્ગીતામાં જીવનયોગ અથવા જીવનકલા આવી. ગીતામાં સર્વ ઉપનિષદોનું દોહન છે, એ જ ગીતાપ્રામાણ્યનું અનવતર કારણ છે અને આ દોહનમાં સમન્વયદષ્ટિ હોવાથી તેને વધારે મહત્ત્વ મળ્યું છે.

આનો અર્થ એ થયો કે મૂળ પ્રમાણભૂત મંથ તેા ઉપનિષદો જ છે. આ ઉપનિષદોનો અર્થ જ્યારે શાસ્ત્રીય તત્ત્વજ્ઞાન અને યૌગિક કલા, એ બંને માન્ય પદતિથી કરીએ ત્યારે તે અર્થ સાચો મળ્યાય.

હવે ઉપનિષદોને આ પ્રામાણ્યની યોગ્યતા સાચી મળી ? ઉપનિષદો એટલે વૈદિક પરંપરાના ઋષિઓના સ્વનંત્ર, સ્વચંદ્ર, મૂલભૂત ધર્માનુભવ; અને તેમને યોગયુક્ત સ્થિતિમાં હમેશાં થયેલું જ્ઞાનસ્કુરણ ધર્મ-પ્રામાણ્ય હમેશાં ધર્માનુભવનું જ હોવાનું; પછી તે ધર્માનુભવ પ્રાચીન હોય કે અર્વાચીન, સ્વત્રીય હોય કે પરક્રીય.

પણ આપણે એમ માનતા આવ્યા છીએ કે વૈદિક પરંપરાના ઋષિઓનાં હૃદયો નિર્મળ અને પ્રસન્ન હોવાને લીધે અને એમનામાં પૂર્વમદ્દ ઓછામાં ઓછો હોવાને કારણે ધ્રિયરી કૃપાનાં તે અધિકાધિક અધિકારી હતાં, અને આ યોગ્યતાને કારણે જ તેમને સ્તમ્ભજ્ઞાનનું સ્કુરણ મહજ થયું.

પાઠગથી લોકોએ આનો અર્થ એવો કર્યો કે, ઉપનિષદોના વચનોમાં ખૂબ, ભાંતિ કે પરસ્પર વિરોધીપણું મુદ્દલ નથી. કારણ, શુદ્ધ અનુભવ ગમે ત્યાં એક જ હોવાનો, આ દષ્ટિ તર્કશુદ્ધ હશે; પરસ્પર વિરોધ દેખાય છે તે ઉપર ઉપરો છે, સિદ્ધાંતભેદ દેખાય છે તેનું

કારણ ભૂમિકાબદ્ધ છે એમ જે કહેવામાં આવે છે તે ખટુ હશે પણ ઉપનિષદોમાં જોયી ક'પના, ભ્રાંતવિચાર અને વિસંગતિ ક્યાંક ક્યાંક દેખાય તોપણ શુ યશુ ર ખાણુમાંથી કાઢેલી મોનાની માગીમાં ક્યારે પણ હોય ઉપનિષદોમાંના વચનોતો આપણે આધાર થઈને સ્વીકાર કરવાનો નથી હોતો. દ્રુકમાં, ઉપનિષદોના વચનો એ અધારાગત પ્રવાસ કરનારા મુસાફરના હાથમાંની વીજળીની ભત્તી છે વિચારને જાગ્રત કરી જિન્ન જિન્ન દિશામાં દૂર કેવું દેખાય છે ■ સુઝાડવાનું કામ ઉપનિષદોનું છે જે દિશા મનમાં વમે તે દિશાએ જાતે ચાલી જોવાનું હોય છે ઉદા-દરણ તરીકે ગણિતનો એકાદ અધરો દાખલો કેમ ગણવે એ બતાવતી નખતે શિક્ષક એના પર હ લો કરવાની બેચાર દિશા વિદ્યાર્થીઓને મતાવી આપેો રહી જાય છે, એ બધી જ દિશાએ જતા ઉત્તર મેગવી શકાય એવું કંઈ નથી કોઈક પ્રપ્ત નકામો જાય, કોઈક પ્રપ્ત લાગુ થઈ જાય પણ એ બધી દિશાએ જવાના પ્રપ્તથી ગણિતભુદ્ધિ તો તાજી થવાની જ કારણ લાગુ ન પડનારી દિશા પણ સમર્થ ગણિતશાસ્ત્રીએ સુઝાડી છે, એ વાત પીસરવી ન જોઈએ વિચિત્ર ઉદાહરણમાં એ દષ્ટિ અથવા રીત ઉપયોગી અને ન જણાય તોપણ ગણિતમાં મગજ કેમ ચાલવું જોઈએ તે તો તે ઉપરથી આપણને ઉત્તમ રીતે જાણવાને મળે જ છે

માઈ પણ સાત્ત્વીય અથવા તાત્ત્વિક શોધ ક્યાં પડી બાંજાને તે સમજાવવાની પદ્ધતિ તાકિં... હોય છે, કુકિનડી હોય છે પરસ્પૃષ્ટ હોય છે પણ જાતે શોધ કરતી વખતે માણુમ તેનું અવનમન નથી કરતો શાસ્ત્ર અથવા તત્ત્વજ્ઞ પોતે જ શોધ કરવાને નીકળે ત્યારે તે કવિ હોય છે, તેની પદ્ધતિ આદમનેપદી હોય છે 'લોજિકલ' અને 'સાયમેયોલોજીકલ' એના જેવો જ આ બે છે ઉપનિષદોમાં કેવળ અતિમ તત્ત્વજ્ઞાન નથી પણ તત્ત્વજ્ઞતાસુ વિચારણીની તે વાસરી (diary) છે નિત્યનો એ પોતે ક્યા ક્યા કેની કેવી રૂપડી મારી હતી અને ક્યા કેવો પત્તો લાગ્યો તેની તે નોંધપોથી છે એવડા માટે જ ઉપનિષદોને આનું પ્રમાણ મળ્યું છે

ઉપનિષદોમા જેમ અતીન્દ્રિય જ્ઞાન છે તેમ બુદ્ધિની મર્યાદા વટાવીને મોટી કલ્પનાના કૂદકા પછી એમા છે પ્રાચીન ઉપનિષદોમા તત્ત્વજ્ઞાનના પડીકા બાધીને નથી રાખેલા પછી તત્ત્વાન્વેષી બુદ્ધિની વસરતના કૂદકા ખતાવેલા છે

હૃદયે જેઓ શુદ્ધ છે, જેમણે મનોવિન્યય, વાસનાવિન્યય કરેલો છે અને જેમનામા તત્ત્વજિજ્ઞાસાની અકુતોલ્ય હિમત છે, એવા લોકો જ આપત એટલે કે વિશ્વાસપાત્ર મળ્યાપ એમણે કહેવી વાત મનુષ્યજાતે શ્રદ્ધાથી, આસ્તિકતાથી, પારમાર્થિકતાથી સ્વીકારીને, પછી તેને સ્વતંત્રપણે તપાસી જોવી જોઈએ તપાસ નાસ્તિક પછી હોઈ શકે છે, અને આસ્તિક પછી હોઈ શકે છે તપાસના મૂળમા જે આસ્તિકતા હોય છે તે જ શ્રદ્ધા એવી શ્રદ્ધાએ એકાદ વચ્ચન તરફ જોવું એનું જ નામ તેનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારવું શ્રદ્ધા અથવા પ્રામાણ્ય એટલે પોતા તરફથી અનુભવ લેવાની આવશ્યકતા ટાળનાર આળસ, એટીગણું કે આધળાપણું નહીં.

શ્રદ્ધા એટલે એકાદ રસ્તું આસ્તિકપણે તપાસનાની તૈયારી આની તૈયારી વિના તપાસની કડાકૂટ પછી કંઈ કરવાનો દતો ? ઉપનિષદવચન શ્રદ્ધાથી સ્વીકારીને એ અનુસાર ધર્માનુભવ લેતા પહેલા બ્રહ્મસૂત્ર પ્રમાણે તેમની બૌદ્ધિક છલુછી કરવી જોઈએ, પછી ગીતાની સમન્વય-દષ્ટિએ જીવનમા આ વચનો કેમ લાગુ કરવા એની ઠલા હસ્તગત કરવી જોઈએ અને છેવટે પ્રાચીનોનો ધર્માનુભવ માર્ગદર્શન માટે વાપરીને પોતાના અનુભવથી કૃતાર્થ થવું જોઈએ. મોક્ષનો માર્ગ સમજી સર્જને તેને અનુમાવવાનું જે સાધન તે જ પ્રત્યાનત્રથી આ ત્રણેમા મૂળ આધાર જેકે ઉપનિષદોનો છે તોપણ એ ઉપનિષદોને ભગવદ્-ગીતાએ તદ્દન નીતિ રૂપ આપ્યું છે, એટલે જ ગાય-નાછગડાનું રૂપક વાપરીને ગીતામાહાત્મ્યમા કહેવું છે

सर्वोपनिषदो गावो, दोग्धा गोपालनदन ।

પાર્વો વત્સ , સુધીર્ગવતા , દુગ્ધ ગીતામૃત મહત્ ॥

યુદ્ધગીતાની જયંતી

ધર્મયુદ્ધની અખંડ પ્રેરણા દેનાર ભગવદ્ગીતાની જયંતી આજે છે. ગીતા કેવળ અય નથી પણ રાષ્ટ્રમાતા છે એનો સંદેશ ભારત મારફતે આખી દુનિયા માટે છે ગીતા જ્યારે પ્રથમ ગવાઈ ત્યારે વર્ષની શરૂઆત માર્ગશીર્ષ મહિનાથી થતી માર્ગશીર્ષને વૈદિક લોકો અગ્રહાયણ એટલે કે પહેલો માસ કહેતા, આજે પણ ગામડાના લોકો એને અગ્રહણ કહે ■ ગીતામા ભગવાન કહે છે, મહિનાઓમા હું ઐશ્વર્ય મહિનો માર્ગશીર્ષ છું એટલે એ મહિનામાં મોક્ષદા એકાદશીને દિવસે ગીતામાતાનું વિશેષ સ્મરણ થવું સ્વાભાવિક છે ગીતાનું સ્મરણ થયું કે ગીતાએ હૃદયમા જન્મ લીધો ત્યા જ એનું મંદિર બાંધવા માટે આપણે ગીતાજયંતી ઉજવવાએ ગીતામાતા માટે ઇંદ્રચૂનાનું મંદિર બાંધવાપણું ન હોય ગીતાની સ્થાપના હૃદયમંદિરમાં જ કરી શકાય ગીતાની પૂજા એખા, પાદ્મા કે કૂલથી ન થાય ગીતાને તો આપણે જીવન અર્પણ કરીએ તો જ એ સતોપાય

ગીતા કહે છે, સુખદુઃખથી સહેજે દુઃખાઈ જાએ એવા પોતા ન બને, જ્યપરાજ્યની પણ તમા તમને ન હોય જોએ દેખીતા છે, આગ્રહી છે, હડીતા છે તેઓ અતે ધાર્યું મેળવે જ છે માટે નિર્મળ બને, વીર બને, લાભી યાત્રાએ નીકળેના લોકોને રસ્તામા દાઢે સહન કરવી પડે અને તકમે પણ સહન કરવો પડે, રસ્તામાં દિવસે ઊગે અને રાતે પડે યાત્રા તો ચાલવી જ જોઈએ કોઈ પણ સમય જાતિની આવી જીવનયાત્રા બ્યકિતમા સ્વાર્થ માટે ન હોય, દુઃક સ્વાર્થ માટે ન હોય આ યાત્રાએ નીકળેના લોકો સર્વભૂતહિતે રતા હોવા જોઈએ એમના મનમા કોઈને વિને દેખલાય તો હોય જ નહી ગીતાધર્મી લોકો કેવળ ઇશ્વરને જ ઝોળામે છે, બધા પ્રાણીઓ ઇશ્વરના જ

ખાળકો હોવાથી તેઓ કોઈનો દેવ નથી કરતા. એમની મુખેશ કેવળ પાપ, અનાચાર, અને અત્યાચાર સામે અખંડ ચાલવાની. કામરૂપી, વાસનારૂપી, દુરાસદ એવા શત્રુને અસંગે—અસહકારના દૃઢ શસ્ત્રથી છેદીને તેઓ અવિચળ પદ મેળવવાના. આ સુદ્ધની દીક્ષા જેઓ લે છે તેમને માટે ગીતાજગતી છે. ધર્મસુદ્ધના આમંત્રણનો ધનકાર ન કરાય. ધનકાર કરવાથી સ્વધર્મ અને કીર્તિ જન્મેના નાશ થાય છે અને પશ્ચાત્તામાં કેવળ પાપ અને ફજેલી જ આવીને પડે છે. ધર્મસુદ્ધમાં ખોવાપણું તો કશું છે જ નહીં. છતાં તોય ધર્મનો વિજય છે. હજીયા તોય ધર્મનો જ વિજય છે.

ગીતા કહે છે, આપણે મૂકીભર છીએ એની ચિંતા કોઈ કાળે ન કરવી. આપણે આપણું હૃદય ઉન્નત કરીએ—આપણે શ્રેષ્ઠ થઈ જઈએ. લોકો તો એની મેળે આપણી પાછળ આવે છે. શ્રેષ્ઠ માણસોએ જે પ્રમાણ કયું એની પાછળ ભોંકો આવવાના જ. આપણે વ્યાગસુ થયા, આપણે યોગ્યા તો પ્રજાનો નાશ કર્યાનું પાપ આપણે માથે છે.

ધર્મવીરની કેળવણી કેવી હોય એ પણ ગીતાએ આપણને કહ્યું છે. ધર્મવીર ઇદ્રિયોની લાલચમાં ફસાય નહીં, સુખદુઃખથી તથ્યાય નહીં, લાભહાનિથી લલચાય કે દુઃખાય નહીં. એ તો વીર. ક્ષુદ્ર કામોમાં એ પોતાનું જીવન વેડફી ન નાખે એ ધર્મીરનો સૈનિક છે. જ્યારે તે ધર્મની ગ્તાનિ જુએ, અધર્મનું અબ્યુત્થાન જુએ ત્યારે ભગવાન પોતે આવવાના છે એવો વિશ્વાસ ગાંધી ભગવાનનો ધર્મસંચાપનાનો સંદેશો સંભળવા એ તૈયાર રહે છે; જેમનાં કૃત્યો દુષ્ટ છે એમની પડખે એ ન રહે. સાધુઓના રક્ષણ માટે એ હમેશાં કટિબદ્ધ રહે છે. કર્મ પાછળ કદા છે એ વિચારે કે બીકે એ કર્મ તળે નહીં. ટાલતડકા ભૂલી જઈ, લાભહાનિનો કસો વિચાર રાખ્યા વગર મનમાં કોઈ પણ જાતનો મત્સર આવવા દીધા વિના, યદ્યપ્ય એ જે મળે તેટલામાં સંતોષ માની એ લડતો જ રહેશે. મોટો યદ્ય અરંભ્યા પછી જે કાંઈ એ કરે તે યજ માટે જ. યદ્ય કરતાં જે જાયે તેટલું જ ખાવાનો પોતાનો અધિકાર

છે એમ જાણીને જ એ લેવાનો મહાપ્રયત્ન શત્રુને હેઠતા પહેલાં એ પોતાના હૃદયમાં રહેતી દુર્નિયતા અને અશયવૃત્તિને છેદે છે સશયવૃત્તિ ગર્ભ, અજ્ઞાનિશ્વાસ ગયો એટલે મહાજ ત્રદાને લીધે એ વજ્રકાય થવાનો ઈશ્વરનું કાર્ય કરવામાં સશય શાનો? ચિત્તા શાની? ધર્મવીર કહે છે, દુ તો કશું કરતો જ નથી, અતરદ્વા જેમ ધીરે છે તેમ હડું છું.

અને આમાં મરી ગયો તોયે શું? એ જન્મ પછી બીજા જન્મ આવવાનો જ આ ભવે સાનુ કામ કર્યું હોય અને વીરનું મરણ મેગબ્ધ હોય તો નવો જન્મ આગળા કરતા ખરાબ તો નહીં જ મળે કઈક સારો દર્શો જ ઈશ્વરનું સ્મરણ કાયમ રાખીને લકવાનું છે ઈશ્વરનું ધ્યાન કાયમ દર્શો તો અતે ઈશ્વર પાસે જ જવાશે.

ગીતા કહે છે કે લોકોનું જીવન મરણ કલ્યાણ-અકલ્યાણ કાળપુરુષ પરમાત્માના હાથમાં છે એને જેમ કરવું દર્શો તેમ થશે આપણે એના હાથમાં નિમિત્તમાત્ર રમકડા છીએ ભૂતમાત્રનું કલ્યાણ મનમાં રાખી, કરો રાગદ્વેષ મનમાં આપણા વગર આપણે પ્રભુનું નમન પાળીએ નિર્વેર રહ્યા તો જ પ્રભુ પાસે પહોંચવાના છીએ આપણે એનું ધ્યાન ધરીએ, એ આપણો ઉદ્ધાર કરશે.

તમામ દુનિયાની સત્તા અને સ્થાવરો ચોત્તારે જ મળે એવા આમહથી પ્રવૃત્તિ કરનારા શક્તિસો કેટલાયે હોય છે તેઓ મોજમજામાં જ માને છે એને અર્થે, અન્યાયનો કરો વિચાર કયા વગર, દુનિયાનું ધન ટસડી લાવે છે તેઓ મનમાં મહેલ રમે કે “જુઓ આટલું બાળે મળ્યું, આ મારો મનોરથ હમણાં વૃષ્ટ થશે, આટલું ધન તો મારી પાસે છે જ, આટલું મળી રહેશે, આટલા શત્રુઓને મેં માર્યા, બીજાને પણ મારીશ હું દુનિયાનો સ્વામી છું ભોય ભોગવતા મને જ આવડે છે સુખસામર્થ્ય મારા જ છે મારી જાતિ સૌથી શ્રેષ્ઠ મારા જેવો કોઈ નથી દુનિયાનું લાલું હું જ કરીશ હું દુનિયાનો આગેવાન છું.” “આવા આવા મનોરથો સેવનાર, દબથી દુનિયાને હેતરનાર’ દીનોના દેહમાં વસતા ઈશ્વરનું અપમાન કરનાર કેટલાયે કાટ્યા છે.

શેતાન આ દુનિયા પચાવી બેઠો છે. એને ઠેકાણો ઈશ્વરનું રાજ્ય
સ્થાપન કરીએ એટલે આપણું કામ પૂરું. આ અનિત્ય અને દુઃખપૂર્ણ
દુનિયામાં મહાશય દોણ બેસે ? ઈશ્વરની આ સેવા મળી છે એટલે
જ જીવનમાં રસ રેડાયો છે.

૧૦-૧૨-૩૧

- ૬

જગદ્ગુરુ ગીતા

૧

ગીતાજયંતી

પિતામહ દ્વિમાલય, ભારતમાતા જન્મની અને બધાં તીર્થોનું
જ્યાં સંમેલન થાય છે એવો સરિત્પતિ સાગર, આ ત્રણેની ભક્તતા
અને પ્રસાદ આપણે જગવદ્ગીતામાં જોઈએ છીએ. મનુષ્યજીવનની
સાધના વિશ્વરૂપદર્શનયોગમાં છે. આ જ સર્વોચ્ચ ધર્મ છે. આ જ
સનાતન સાધના છે. આનો જ સાક્ષાત્કાર કરવા માટે જગવદ્ગીતાનો
આવિર્ભાવ થયો છે. કાગૂલો માટે જ જેમ વૃક્ષની સમૃદ્ધિ હોય છે
તેમ જગવદ્ગીતાનો સંદેશ આપવા માટે જ મહાભારતનો વિસ્તાર
થયો છે. માનવજાતિના પ્રતિનિધિ અર્જુને પોતાની અસક્તિ, પોતાનું
કાર્પણ્ય અને પોતાનો વિષાદ પૂર્ણપ્રુષ પુરુષોત્તમના ચરણે ધર્મો.
પોતાની અસક્તિ જ એક એવી વસ્તુ છે કે જેને માણસ પોતાની વસ્તુ
કહી પ્રશ્નનાં ચરણોમાં અર્પણ કરી શકે છે. શુદ્ધ ભાવે નૈવેદ્ય અર્પણ
કરવાથી નૈવેદ્યનું જ રૂપાંતર પ્રસાદમાં થઈ જાય છે. અર્જુનવિષાદનું
રૂપાંતર ધર્મને જગત્પ્રસાદરૂપે જગવદ્ગીતા માનવજાતિને પ્રાપ્ત થઈ છે.

જગવદ્ગીતા આરંભથી માંડી સમાપ્તિ સુધી એક અખંડ
સદ્ધાનુભૂતિયોગ છે. અહીં પરમાત્મા પોતે નરપતિની, જગદ્ગતિની

અથવા જગદેકસમ્રાટની ભાષા નથી બોલતો પણ જગત્પિતાના કારુણ્યથી આશ્વાસન આપે છે.

દુઃખથી આશ્વાસન દુઃખીઓને દિશાઓ આપે છે પણ દષ્ટિ નથી આપતું.

પણ ગીતાના કેવળ વાચન અને મનનથી તેનું જ્ઞાન આપણે આપણામાં નથી ઉતારી શકતા. ગીતા આપણને જીવનદષ્ટિ આપે છે; ત્યારે આપણે તે જીવનદષ્ટિને જ જીવનનો સારથિ બનાવી આપણી જીવનસાધના વધારીશું ત્યારે ગીતાજ્ઞાન પોતે જ આપણી જીવનનિર્ધાર બની જશે. માટે કેવળ ગીતાના અધ્યયનમાં મગ્ન ન રહેતાં દરેક ગીતાપારાયણ પંક્તિ (અથવા સાથે) જીવનસંપ્રાપ્તિ માટે અનુશીલન કરતા પણ રહેવું જોઈએ.

આખા વર્ષના આવા દ્વિવિધ અનુજ્ઞાન પંક્તિ પોતાની જીવનનિર્ધારે ફરીથી જોઈ જવા અને જીવન ઉપર જામેલી રાખ ખખેરી નાખવા ગીતાજ્યંતીની તિથિ આવે છે.

‘માસાના માર્ગશીર્ષોજ્ઞમ્’ કહી ગીતાએ જ પોતાનો મહિનો આપણને નક્કી કરી આપ્યો છે. આ જ મહિનામાં આવનાર, મોક્ષદા એકાદશી — સાધકને વિશ્વવ્યાપક અભિલેખમાં સર્વ જનનાર મોક્ષદા એકાદશી — આ અભિલેખની અને યોગશાસ્ત્રની જ્યંતીરૂપે ઊજવવામાં આવે છે. ગીતાજ્યંતી માગસર સુદ એકાદશીએ ગચ્છવામાં આવી છે.

જ્યંતી ઊજવવાની સૌથી સારી રીત કર્મ હોઈ શકે ?

જે લોકોને પોતાની દૈનિક વાસરી (ઝવરી) રાખવાની રૂચ છે અને જે લોકો તેમાં માત્ર વ્યવહારની વાતોનું જ વર્ણન નથી લખના પણ પોતાનાં મન, હૃદય અને આત્માની વાતો લખે છે, તેઓ તે દિવસે ત્યારે જ્યંતી જ એક વર્ષના આખ્યાત્મિક આવક-ખર્ચનો હિસાબ તારવી લેશે. જેની પાસે આવો આત્મનેપદો ગોપડો નથી તેમણે એકાન્તમાં શાંતિથી બેસી આખા વર્ષની વાતો યાદ કરી જોઈએ અને જાણી શકે તો લખી નાખવી જોઈએ જીવનનો

અર્થ જ છે હૃદય-વિકાસ, જ્ઞાનોના વિસ્તાર અને કૌશલ્યની પરિસીમા. જો આ ત્રણે બાબતોમાં આપણી ઉત્કૃષ્ટતા વધે તો આપણે આગળ વધ્યા છીએ. નહીંતર આપણો વેપાર નકામો ગયો. જીવનમાં પાર્થિવ પદાર્થોનો નફોતોટો દૈવાધીન છે. અને આપણુ વાસ્તવિક સુખદુઃખ —એ નફોતોટો તેને આધીન નથી. આપણે કેટલાં હૃદયોમાં પ્રવેશી શક્યા, અને કેટલી વ્યક્તિઓની સાથે આત્મૈક્ય કે અભેદ સ્થાપી શક્યા એ જ ખરું જોવાનું છે. અને આ પણ કેટલેક અંશે દૈવાધીન છે. ખરું જોવાનું છે તે હૃદયશુદ્ધિ અને હૃદયસમૃદ્ધિ. શુદ્ધિ અને સમૃદ્ધિ એકબીજાનાં માત્ર પૂરક જ નથી પણ એકબીજાની કસોટી પણ છે.

દિવસના પ્રારંભમાં જ અન્તર્મુખ થઈ, સ્મરણમુકુરમાં પોતાનું વર્ષભરનું જીવન તપાસી, શૌચ સ્નાન કરી ગીતાપાઠ કરવો જોઈએ. ખેડ્યા પછી જ જેમ પૃથ્વી બીજગ્રહણ કરી શકે છે તેમ આત્મ-નિરીક્ષણ અને અન્તર્મુખ પરીક્ષણ પછી જ ગીતાબોધ હૃદયમાં દહ થાય છે.

ગીતાના શ્લોકની એરી જ કંઈ ખૂબી છે કે વિન્ન વિન્ન પ્રસંગે જુદા જુદા શ્લોકો સર્વોપરી બની હૃદયમાં પ્રવેશે છે. મનુષ્યો, દાનવો અને દેવો ત્રણેયને પ્રજ્ઞપતિએ એક જ એકાક્ષરી આદેશ આપ્યો — ‘દ’. વિદ્યાસી દેવોએ અન્તર્મુખ થઈ બોધ ગ્રહણ કર્યો કે ‘દ’નું તદ્દર્પણ છે ‘દમન’ હૃદ્રિપદમન અને આત્મસંયમ કરવો એ જ પ્રધાન ધર્મ છે. નિર્દય દાનવોએ અન્તર્મુખ થઈ બોધ ગ્રહણ કર્યો કે ‘દયા’ — હૃતદયા એ જ સર્વશ્રેષ્ઠ કર્તવ્ય છે. લોભી અને કૃપણ મનુષ્યોએ ‘દ’ અક્ષરનો બોધ ગ્રહણ કર્યો કે ‘દાન’થી જ જીવન કૃતાર્થ થાય છે. ‘સવિમાગદય મયંચ’ આ જ જીવનધર્મ છે. જે કંઈ સંપત્તિ છે તેનો બધામાં વહેંચીને જ હિપભોગ કરવો જોઈએ. બરાબર આ જ પ્રમાણે ગીતામાંથી પણ જેવો માણસ અને જેવો પ્રસંગ તેવો જ બોધ મળે છે. ગીતામાં જીવનની બધી બાબતોનો

વિચાર છે. દરેક પામે એક પછી એક માણસની સામે આવે છે, અને જીવનને પરિપૂર્ણ બનાવે છે. તેથી ગીતાને પૂર્ણયોગ કહ્યો છે. ચિત્ત જ્યારે કોઈ પણ વસ્તુમાં આસક્ત બને છે ત્યારે જીવન એકાંગી, વિકલાંગ અને પામર બની જાય છે. જ્યારે બધી બાબતોથી ચિત્ત અનાસક્ત થાય છે, કર્તવ્યભૂમિ ઉપર આરદ થાય છે, ત્યારે જ તેનામાં બધી વિશૂતિઓ પ્રગટ થઈ શકે છે. ત્યાર પછી જ બધી સિદ્ધિઓ તેની સેવામાં દાનર થાય છે, અને આત્મૈક્યનો અનુભવ થતાં મનુષ્ય શાંતિ અને સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરે છે.

દર વર્ષે ગીતાજયંતીને દિવસે આપણે જીવનપાત્રાની કોઈ ને કોઈ મંજિલે પહોંચીશું ?

૨

આત્મનો ગીતાબોધ

ભગવદ્ગીતા માત્ર એક તત્ત્વબોધક શાસ્ત્રીય ગ્રંથ જ નથી, ને એક ઉચ્ચ કોટિની કલાકૃતિ પણ છે. આ દિવ્ય ગીત એવે વખતે ગવાયું કે જે વખતે ધનુષદંકારો અને રણવાહોના ગંભીર ધ્વનિથી સમગ્ર સમરભૂમિ પ્રલક્ષિત થઈ રહી હતી. રણક્ષેત્રની પ્રમુખ પરિસ્થિતિમાં પણ પોતાના ચિત્તની સ્થિરતા અને સુદિની વિચાર-શક્તિને કાયમ રાખવાની ચોખ્ખતા જે અલૌકિક દાર્શનિક અને કથાકારમાં હતી, તે જ પુરુષોત્તમ એક તરફ અર્જુનના યોગ્યબોધને સંભાળતાં છતાં મૌલિક તત્ત્વજ્ઞાન અને આત્માસનથી પરિપૂર્ણ સંગીત ગાઈ શક્યો હતો. ગીતાનો ઉપદેશ કોઈ પર્વતની અધારી ગુફામાં અથવા ધ્રુવની પર્જીકૃટિના એકાંતમાં અપાયેલો નથી તે તો રણ-ભૂમિમાં અપાયેલો તત્ત્વબોધ છે. આમાં જ તેની વિશેષતા છે. પણ તેની અપૂર્વતા તો એમાં છે કે તેને કોઈ સુદગીતોમાં ગણવું નથી. તે હિંદુ ધર્મનો અબોધ ધર્મગ્રંથ ગણાયો છે ભગવદ્ગીતા આત્મજ્ઞાન અને નીતિનો એક અનૈશ ગ્રંથ મનાય છે. ગીતાકારે સમરાંગણમાં

બધુત્વના સિદ્ધાંતનો, નિર્વૈર વૃત્તિનો, પોતાનું અને પારકું જૂની જવાનો, પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે આત્મીયતાનો સંબંધ સ્થાપિત કરવાનો ઉપદેશ એક સુસૂક્ષ્મ—સુદ્ધવેદાને આપ્યો. ગીતા જાણે પોતાને વિષે પણ કહે છે—

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानામધર્મસ્ય તત્કાલ્માન સૃજામ્યહમ્ ॥

શું અધર્મનું અભ્યુત્થાન પહેલાં કદી આજ કરતાં વધારે થયું હતું? શું ધર્મની ગ્લાની આથી વિશેષ કદી થઈ હતી? આજે મોટામાં મોટું રાષ્ટ્ર નરી પાશ્વી શક્તિની આરાધનામાં માને છે. જે લોકો સુદથી બચવા માગે છે તેઓ પણ બચી શકતા નથી પાણીનો પ્રવાહ સામે જેખડ આવતાવેંત ધોધ બની નીચે પડે છે અને શતધા વિદીર્ણ થઈ જાય છે. આ પ્રવાહના ઉપલાથમાં લાકડું, વાસણ, પશુ અથવા માણસ જે કંઈ તથાપ છે, તે પહેલાં તો સમજે છે કે હું સામે કિનારે પહોંચી જઈશ. જ્યાં સુધી મધ્યમાં નથી પહોંચ્યું ત્યાં સુધી ઠીક છે. પણ જેમ જેમ તે મધ્યમાં પહોંચે છે તેમ તેમ પાણીનો વેગ પાપની જેમ વધતો જાય છે અને પછી તો બચવાની જરા પણ આશા બાકી રહેતી નથી. દુનિયાનાં મુખ્ય મુખ્ય રાષ્ટ્રોના આજે આ જ દાસ થઈ રહ્યા છે. મુસુથી પણ વિશેષ જૂંડી એવી સંભાવિતની અપકીર્તિને સુપર્યાપ સ્વીકારી લઈ પણ ઇંગ્લંડ સુદથી બચવા માગે છે. પરંતુ વિશ્વવત્તાનો પ્રચંડ પ્રવાહ તેને ખેંચી રહ્યો છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં સુદની તૈમારીઓ થઈ રહી છે. બધાં રાષ્ટ્રો ધોળે દિવસે, ઉગાડી આંખે, વિનાશ પ્રત્યે દોડી રહ્યાં છે. ‘લોકસંયુક્ત’ કાળની નિકરાળ દાદોમાં બધા ધૂસી રહ્યા છે

‘વાયવલેદામયાત્’ અથવા જનમાલના રક્ષણ-મોહથી સુદને દાગવાની આજની કેલિશ કરતાં ગીતાના અર્જુનનો ‘વિવાદયોગ’ કથાયે ઉદ્ધાર હતો. આવે અવસરે શ્રીકૃષ્ણ દ્વારા ગવાયેલું આ અમર અને દિવ્ય સમરગીત ખરેખર શાંતિગીત છે. તેનું પારાયણ, તેનો સ્વાધ્યાય મુમુક્ષુઓની સાધનાનું અંગ બની ગયું છે. આજે જ્યારે ચારે બાજુએ

પરસ્પર દેવ જીવનને કનુષ્ઠિન કી રહ્યો છે ત્યારે 'નિર્વેર સર્વ મૂતેષુ' અને 'આત્માપમ્યેન મર્વત્ર'નો ત્રિકાલ્યામાધિત સદેશો આપણી માનનતાની રક્ષા અને ઉત્કર્ષનો સજીવન મત્ર છે જીવન-મરણ્ય જોટલું ગૂઢ છે, તેટલો જ ગૂઢ ગીતાનો સદેશ પણ છે જીવનસાગ્રામર્મા જીવનસાદૃશ્ય અને જીવનસસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ અથવા યોગ આપણને ધર્મક્ષેત્ર કુરુક્ષેત્રમા ગવાયેલા આ આધ્યાત્મિક સંગીતમા જ મળશે

૩-૧૨-૪૮

૭

લોકમાન્યનું ગીતારહસ્ય *

૧

આજનો દિવસ વીરપૂજનો છે આજને દિવસે જે વીરની આપણે પૂજા કરવા માગીએ છીએ તેના જેવા જનરા માટે તેનું સ્મરણ અને તેના શુભાનુવાદ શ્રેના એ સનાતન પ્રથા છે આજનો દિવસ શુભોદયનું નિવેશન કરનાનો નથી પણ પૂજ્ય વ્યક્તિનું ધ્યાન કરવાનો છે ધ્યાનમા જેવું યથાર્થ સ્વરૂપ હોય તેનું જ આવે મદાદરને આપણે 'કપૂરંગૌર' કહીએ છીએ અને નિષ્કુને 'મેપરમામ' કહીએ છીએ એમાં શુભોદય બતાવવાનો હેતુ નથી હોતો અશુભતિને નમારે આપણે 'વક્રાંત મહાગ્રમ' કહીએ છીએ ત્યારે તેમાં ભક્તિ નથી હોતી એમ નથી સાચી ભક્તિ તો યથાર્થ સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવામા જ રહેલી છે જે લોકમાન્યની પ્રથમ પ્રણયતિથિ આજે આપણે જિન્દગીએ છીએ તેમની પાસેથી જ દું શીખ્યો છું કે માણુમનું યથાર્થ સ્વરૂપ વર્ણવતું એમાં અવિરોધ નથી આજે નિતઃ મહારાજ વિશે દું જે કંઈ કહેવા માગુ છું તે તેમના અનુયાયી તરીકે નહીં પણ તેમના એક ભક્ત તરીકે કહેવાનો છું

* લોકમાન્યની પ્રથમ સ્વ સ્વરી પ્રસંગે કુજસાગ મહાવિદ્યાગ્રામમાં આપેલ આધ્યાત્મ, તા. ૧-૮-૧૯૨૧.

લોકમાન્યે પોતાની આખી જિંદગી એકમાત્ર સ્વરાભ્યંતરી ઉપાસના કરવામાં જ ગાળેલી છે. તેમને જો એમ ન કરવું પડ્યું હોત તો તેમની પ્રતિભા કેઈ દિશામાં પ્રકાશત અને તે કેટલું કામ કરત એ તેમણે ‘ગીતારહસ્ય’ લખી ગીતારાત્ર ઉપર જે નવો જ પ્રકાશ પાડ્યો છે તે ઉપરથી આપણે કેટલેક અંશે સમજી શકીએ છીએ. લોકમાન્યે ભગવદ્ગીતાને હિંદુ ધર્મગ્રંથમાંનો એક અત્યંત તેજસ્વી હીરો કહેલો છે. એ હીરો કાળની ધૂળને લઈને મેલો દેખાવા લાગ્યો. ત્યારે જૂનાં અને નવાં, પૌરુષ અને પાશ્વત્ય ઓળંગે વડે સાફ કરી તેને પાસા પાડેલા કેદિયરની પેઠે તેમણે અદિતીય કાન્તિવાળો બનાવ્યો છે.

નવો પુરુષાર્થ ખેડવા નીકળે છે ત્યારે ત્યારે રાષ્ટ્રના નેતાઓ આરંભનો માંગલિક આશીર્વાદ મેળવવા આ ગ્રંથો પાસે જાય છે. ભગવદ્ગીતાનો અર્થ કરી તેમાંથી પ્રાણ મેળવવા લાલા લાજપતરાયે પ્રયત્ન કર્યો, પોતાના પંથની પુષ્ટિને અર્થે વિદુષી એની બિસેટ ગીતાનો લાવાર્થ લખ્યો; લોકમાન્યે ગીતારહસ્ય લખ્યું, પોંડિચેરીમાં બેસીને યોગાભ્યાસ કરી રહેલા વેદરાસ્રસંપન્ન અરવિંદ ઘોષે ગીતારહસ્ય સમજાવવા એક બુદ્ધ નિમધમાળા ચલાવી હતી; શાસ્ત્રોને સહેજ ચાખી જોઈ સતોષ માનનાર ગાંધીજી પણ પોતાના તત્ત્વો ગીતામાંથી ધટાવી બતાવવાનો પ્રયાસ કરે છે, અને દરેક જણ આગ્રહપૂર્વક કહે છે કે 'નિરામલી દૃષ્ટિથી જુઓ તો મારો જ અર્થ ગીતાકારને અભિપ્રેત છે એ સહેજે પ્રતીત થશે.' શ્રીશંકરાચાર્યના કાળથી માંડીને ગીતાના અર્થ કરી બતાવવાની ખામતમાં આવા ઝવઝા ચાલતા આવેલા છે શકરાચાર્યને ગીતામાં અધે અર્ધેત દેખાય છે; શાનેશ્વર જેવા સાધુઓને ગીતામાં નિવૃત્તિનો ઉપદેશ મળી આવે છે, લાન્થ લાજપતરાયને તેમાં ગુણકર્મવિભાગના સમાજવ્યવસ્થા દેખાય છે; અરવિંદબાણુને તેમાં મહાભારતકાલીન મદત સમન્વય જડે છે; લોકમાન્યને તેમાં કર્મયોગનો આગ્રહ દેખાય છે, જ્યારે મહાત્માજીને તેમાં અહિંસાત્મક સ્વામિયે તેમ જ આત્મજય ઉપદેશોયો મળી આવે છે *

આમ કેમ થતુ હશે? શું પોતાના 'આમિથ' વાક્યથી એક અર્જુનને જ મોહમાં નાખી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને મતોપ ન થયો કે તેમને દરેક જમાનાના લોકોને ગીતાના અર્થ ઉપર લડતા જોવાની અબજખા જાગી?

હકીકત એ છે કે આપણા ધર્મગ્રંથોમાં 'વિદ્યાસ્તુત્વચં' લખેલા ભગવદ્ગીતા જેવા અનેક સંવાદો છે તેમાં કૃષ્ણાર્જુનસંવાદ અત્યંત સુંદર હોવાથી તેમ જ જ્ઞાન, શક્તિ, કર્મ, વૈરાગ્ય વગેરે સર્વ પથોનું

* ગાંધીજીએ પાઠ્યથી ગીતાના બોધને 'અનાસક્તિયોગ' એ એક જ શબ્દથી વ્યખ કર્યો છે

તેમાં મયાગ્રમાણ્ય મિશ્રણ હોવાથી વિદ્વાન તથા ધાર્મિક લોકોમાં તે સર્વમાન્ય થયો. શ્રીમદ્ભાગવતમાં આવેલી ઉદ્ધવગીતામાં પણ શ્રીકૃષ્ણને જ ઉપદેશ છે; શિવગીતા, ગણેશગીતા, દેવીગીતા વગેરેમાં પણ ઈશ્વરની જ વાણી છે; છતાં પોતાને એક લાગતા વિચારો લોકો ભગવદ્-ગીતામાંથી જ કાઢતા મથે છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિવેચન કરનારને ભગવદ્ગીતા ગમે તેટલી મહત્ત્વની હોય, પણ ધાર્મિક દૃષ્ટિએ તો પરમાત્માના સમ્પદ તરીકે બીજી ગીતાઓ પણ ભગવદ્ગીતા જેટલી જ મહત્ત્વની છે; છતાં તે એટલી લોકપ્રિય નથી. ભગવદ્ગીતા અંથ આંતરિક સૌંદર્યને લીધે લોકપ્રિય થયો, લોકમાન્ય થયો, અને પછી તેના લોકમાન્યપણે લીધે તેની કિંમત કૃત્રિમ રીતે અનેકગણીવધી ગઈ

જે અંથ ઉપર આખા હિંદુ સમાજની ઐત્થોહિક શ્રદ્ધા છે અને જે પોતાના આંતરિક ગુણોને લીધે લગભગ વિશ્વમાન્ય થયો છે તેની સાથે પોતાનો મતભેદ છે એમ કહેવાની કોઈની હિંમત નથી ચાલતી, અને તેથી જ ગીતાનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારી તેમાં પોતાના આગ્રહનો સિદ્ધાંત જ ઉપદેશાયો અથવા મૂલ્યવાયો છે એમ સિદ્ધ કરવાનું દરેકને મન થાય છે. ગીતામાં પૂર્ણપુરુષે સાર્વવર્ણિક ધર્મ કહેલો છે એટલું સ્વીકારી પછી પોતાને જે ધર્મસિદ્ધાંત સૌથી શ્રેષ્ઠ લાગે છે તે ગીતામાં હોવો જ જોઈએ એવી પ્રામાણિક આકાંક્ષા દરેકને થાય એમાં આશ્ચર્ય નથી. સામ્રાજ્યિક આગ્રહને લીધે તેઓ એમ કરે છે એવો તિવ્ર મહારાજનો બધા ટીકાકારો પરનો આક્ષેપ આ દૃષ્ટિએ જોતા વવારેપડતો છે. જેમ ગીતાનો વિષય વ્યાકરણ કે તર્કનો નથી તેમ તે ઐતિહાસિક પદ્ધતિનો પણ નથી. આધ્યાત્મિક અનુભવની કસોટીએ ગીતાનો અર્થ નક્કી કરવો જોઈએ સમકૃષ્ણ પરમહંમ કડી વ્યાકરણ, તર્ક કે ઇનિદાસ ભણેના ન હતા તેઓ હમેશાં કહેતા, ‘મારો પ્રયત્ન અનુભવ આ છે. તમારા શાસ્ત્રો જે સાચા શાસ્ત્રો હોય તો તેમાં હું કંઈ છું એ જ વાત હોવી જોઈએ. તેમ ન હોય તો કાં તો તે શાસ્ત્રો શાસ્ત્રો નથી, અથવા તમે એનો કહેલો

અર્થ જરામત નથી ' શાસ્ત્રો ઉપર જોમની સપૂજા બદા છે તેઓ શાસ્ત્રોને તો વખોડે નહીં, પણ પોતાના અનુભવનો અર્થ શાસ્ત્રન્યનોમાં જોવાનો પ્રયત્ન કરે અદિસા એ જ પગમ ધર્મ છે એમ જોતે લાગે છે અને સાથે સાથે એમ પણ માને છે કે જગત્ક્રમીતા ઈશ્વરની વાણી છે તેઓ કેમ માને કે ગીતામા દિસાનો પણ પ્રધાનપણે ઉપદેશ છે ? અપરિદમાણને ધ્યાનસ્થ જોમનાં જે આધ્યાત્મિક અનુભવો થાય તે જ તેઓ ગીતામા જોઈ શકે

અનુભવમાત્ર સાચો હોવો જ જોઈએ જ્યાં જ્યાં અનુભવ સપૂર્ણ હોય ત્યાં ત્યાં એકવાક્યના હોય જ પણ ઘણી વાર અનુભવ એકદેશી હોય છે તેથી અનુભવ અનુભવ વચ્ચે પણ વિરોધ દેખાય છે અનેક આધ્યાત્મિક એક દ્વાથી જોવાની મ્હાણી પ્રસિદ્ધ છે તેઓ જેમ દ્વાથીના સ્વરૂપ વિષે આપમમાં લાગ્યા તેમ આપણે લડીએ છીએ અર્થ કરવામાં પણ આપણે પોતાના અધિભાર પ્રમાણે અર્થ કરીએ છીએ અને પોતાના પૂરતો તે સાચો પણ હોય છે

ઉપનિષદોમાં કથા છે કે દેવ, અસુર અને મનુષ્ય—ઋષિ પાસે જઈને બ્રહ્મચર્યથી રહ્યા તેમની તપશ્ચર્યા પૂરી થયા પછી ઋષિએ તેમને ઉપદેશ આપ્યો ' હ ' આ એક જ અમગમા રહ્યું જલે પોત પોતાને અનુકૂળ અર્થ ઘટાવી લીધો ઋષિએ જ્વેને પૂછ્યું તમે સમજ્યા ? વિનાસપ્રિય દેવોએ કહ્યું ' હા હ ઇન્દ્રિયદમન કરવાને આપે કહ્યું છે ઋષિએ કહ્યું તમે જરાજર સમજ્યા ' ઋષિએ માણસને પૂછ્યું ' તમે સમજ્યા ? લોભી માણસોએ કહ્યું ' હા આપે દાન કરવાનું કહ્યું ઋષિએ મ્હું ખર તમે જરાજર સમજો છો ' રાક્ષસને પણ એવો જ સવાન પૂછ્યો કૂર રાક્ષસોએ ' હ ' નો દયા કરવી એ જ અર્થ લીધો ઋષિએ મ્હું જરાજર છે '

જેમ ઈશ્વરની સૃષ્ટિનું સ્વરૂપ અનંત છે તેમ સામાજિક રોષોનું સ્વરૂપ પણ અપરિમેય છે લોકમાએ જોઈું કે આપણા લોકોમાં અમર્મણ્યતા ફેલાયેલી છે અને તેમને ગીતામાં કર્મયોગ જડ્યો મહાત્માજીને આ

નાસ્તિક યુગના લોકસમાજમાં ચોમેર દિસા જ દિવ્યા આપેની છે એમ જાણાયું, તેથી તેમને થયું કે ભગવાન તો ગીતામાં અહિંસાના સાર્વભૌમ મહાવ્રતનો જ ઉપદેશ કરી શકે

સનાન એટલો જ છે કે ભગવદ્ગીતા ઐતિહાસિક અથ છે કે ધર્મ અથ? ઐતિહાસિક અથ હોય તો તે ગમે તેટલો ઉપયુક્ત હોય તોપણ ઇશ્વરની નાણી તરીકે પ્રમાણ નથી દેશ, કાલ અને સંબોગોની મર્યાદાથી તે મર્યાદિત છે અને જો તે ધાર્મિક અથ હોય તો તે કુદ્દેશ ઉપર ધર્મક્ષેત્રનું રૂપક કરી દુર્યોધનાદિ કામક્રોધને જીતવા સારુ અહોગત કરવા પડતા મુશ્કેલી જ તેમાં વર્ણન હોયું જોઈએ નહીં તો કયો માનવી દુન્યવી લડતમાં જિતવા પડી વિગતજવાર બનીને લિખા કરી શકે ?

અને પોતાને તો એમ જ ભાસે કે ભગવદ્ગીતા એ મૂળે રાષ્ટ્રમાન્ય ઐતિહાસિક ઉપદેશ છે, અને તેમાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને પ્રત્યક્ષ યુદ્ધમાં—આ દુન્યવી લડાઈમાં જિતવા માટે જ પ્રેરણા કરી પાઠવેલી ધાર્મિક લોકોએ આત્મયુદ્ધ વર્ણવવા સારુ એ પ્રમુખ સુદર જોઈ એનો લાભ લીધો અને એમાં ધાર્મિક તત્ત્વો ગૂંથ્યા રામાયણ ત્રિશે પણ એમ જ માનું છું ઐતિહાસિક રામની ઐતિહાસિક કથા કેવી હશે એ આજે આપણે જાણતા નથી પણ વાંઝીકિધી માઢીને તુનમીદામ સુધીના દરેક ખવિએ પોતાને રુચ્યું તે તાત્પર્ય ધરાવતા તે કથા સાથે છૂટ લીધી છે

હવે જે લોકોએ ગીતા ઉપર ગંભીરો લખેલી છે તેઓ ગીતામાંથી જે અર્થ કાઢે છે તે દરેક ધાર્મિક અર્થ મહેસાસ ખરો, પણ ટીકાકારોને એટલું મહત્ત્વ નથી આપતો ભગવદ્ગીતા રચાયા પડી જે જે લોકોએ ભગવદ્ગીતા વાંચી સતોષ બતાવેનો છે, જેમણે ભગવદ્ગીતાની પ્રતિજ્ઞા રચાવવામાં મદદ કરી છે, ભગવદ્ગીતાને સાહિત્યના દરનારમાં પોતાના માન્ય પ્રતિનિધિ તરીકે મોખલનાર જેઓ મતદાર હતા, જેઓનો ગીતા પર ગીતામર વ્યાસ જેટલો જ અધિપતિ ગણાય, તેઓએ ગીતામાં શું જોયું હતું એ જાણવાની

જરૂર છે. એ આજે આપણે શા ઉપરથી જાણી શકીએ ? તે વખતના અને ત્યાર પછીના ઇતિહાસ ઉપરથી, સાહિત્ય ઉપરથી અને લોક-રિવાજ ઉપરથી જ. મહાભારતકાળની જનતાએ ગીતામા જે અહિંસા જોઈ હોત તો જરૂર એ વખતે લોકોમાં અહિંસાપ્રધાન એક ધર્મપંથ ઉત્પન્ન થયો હોત. ઓછામાં ઓછુ મહાભારત પછી તરત જ હિંસા-અહિંસા ઉપર ભારે વાદવિવાદો મચ્યા હોત. અહિંસાનું તત્ત્વ હિંદુ ધર્મમાં નથી એમ નથી. પતંજલિએ દેશ, કાલ, જાતિ, સિંગ વગેરેના અપવાદરહિત એક સાર્વભૌમ મહાવ્રત તરીકે અહિંસાને ઓળખાવી છે. છતાં હિંદુ ધર્મમાં તે વખતે અહિંસાનું સ્વરૂપ મર્યાદિત જ હતું. ‘યાગિયા’ (યજ્ઞોમાં થતી) પશુહિંસા અને શુદ્ધ ક્ષાત્રયુદ્ધમાં થતી હિંસાનો હિંદુ ધર્મે વિરોધ કયો નથી. હિંદુ ધર્મ અહિંસાપ્રધાન હોવાથી તેમાં આજે આપણે અહિંસાને સંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં દાખલ કરીએ તો તેમાં હિંદુ ધર્મને બાધ આવે એમ નથી. પણ ગીતાનો જ્યારે અર્થ કરવા બેસીએ છીએ ત્યારે ગીતામાંથી આજની અહિંસા કાઢવાનો પ્રયત્ન શા માટે કરીએ ? મહાભારતમાં જે રીતે ગીતા આવેલી છે તે જોતાં લોકમાન્યે ગીતાનું જે રહસ્ય ખનાવેલું છે તે વધારે ગંધબેસતું છે એમ કહેવું પડે છે. સાથે એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે ગીતા એ કાંઈ પરમાત્માનો છેલ્લો શબ્દ નથી, અથવા તો ગીતાનો જે પડિતાર્થ છે તેમાં સંપૂર્ણ અધ્યાત્મ આવી જાય છે એમ પણ નથી પણ જે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ ગીતાને લઈએ તો તેમાં મહાત્માજીની સંપૂર્ણ અહિંસા અને અરવિંદમાણુનો પૂર્ણયોગ જન્મે સમાઈ જાય છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતાં ભગવદ્ગીતામાં મુખ્યત્વે કર્મયોગ જ છે એવું સ્પષ્ટ દેખાશે. આજે એમાંથી આપણે કયો અર્થ લઈએ એ તો દરેક જાણે, દરેક દેગે, અને દરેક જમાનાએ પોતાની ખામીઓ જોઈ કપિઉપદેશના ત્રણ અર્થો પ્રમાણે જ લેવા રહ્યો. પરમાત્માની વાણી તો આકાશની ગેયગર્જનાની પેઠે ‘દ દ દ’ની મર્જના ચવાચ્યાં જ કરે છે.

૩

લોકમાન્યે ગીતાનું રહસ્ય શોધવાનો રસ્તો સરળ અને સુદર શોધી કાઢ્યો છે. વેદનો અર્થ કરવામાં કુશળ એના પૂર્વગીમાસ્ટરોએ ઉપક્રમ, ઉપસંહાર, અભ્યાસ, પ્રયોજન વગેરે કસોટીથી ગ્રંથનો અર્થ કરવો જોઈએ એની જે પદ્ધતિ નહીં કરેલી છે, તે દષ્ટિ લઈ લોકમાન્યે ગીતાનો ઉપદેશ કરવાનો પ્રસંગ, તે ઉપદેશનું ફળ, ફરી ફરી અનેક વાર પુનરુક્તિ કરીને પણ જે વસ્તુ દેસાવના માગી છે તે, બધું તપાસીને એમ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે કે જીવનના પુરુષાર્થ વિષે સદેહ ઉત્પન્ન થવાથી લોકવાની ના પાડનાર અને કુલક્ષ્ય કરનારા સુદમાં ભાગ લેવા કરતા સંન્યાસ લઈ ભિક્ષા ઉપર ગુજરાન ચલાવવું બહેતર ગણનાર અર્જુનને જીવનનું રહસ્ય સમજાવી, નીતિશાસ્ત્રના મહાભૂત સિદ્ધાંતો સ્પષ્ટ કરી, મિત્તશુદ્ધિનો માર્ગ બતાવી, જ્ઞાન અને ભક્તિથી નિર્મોહ થવાની મુક્તિ યોજી, ઈશ્વરકર્તૃત્વનું આશ્વાસન આપી, વિશ્વરૂપદર્શનમાં દુનિયાનું ભવિષ્ય દેખાડી, ગુણ્યત્વનું રહસ્ય હિંદોલી, નિષ્પાપ રહેના છતાં કર્મ કરવાની જગ્યા બતાવી, દૈવાસુરસપત્તિનો સનાતન ઝવડો અર્જુન આગળ ઊભો કરી, આખરે કર્મયોગનું જ પ્રાધાન્ય ભગવાન મીઠુધણે અર્જુનના મન ઉપર દેસાવ્યું છે, અને અતે ‘તને યોગ્ય ભાગે તે કર’ એવી સ્વતંત્રતા આપી છે જવામમાં ‘મારો મોહ ગયો, દુવે કું લાડના તૈયાર છું’ એની તેની પાસેથી કબૂલાત કઢાવી છે એટલે કે જ્ઞાનમૂલક, ભક્તિપ્રધાન, વૈરાગ્યપ્રવળ કર્મયોગશાસ્ત્ર શીખવનાર ગીતાશાસ્ત્ર એ ઉપનિષદ જેવી તાત્ત્વિક વિદ્યાનો જિદ્દગીમાં વિનિયોગ કેવી રીતે કરવો એ મતાનુસાર એક વ્યવહારુ શાસ્ત્ર છે એમ એમલો સિદ્ધ કરેલું છે.

કર્મમાત્ર બધક છે, માટે મોક્ષ મેળવવાની ઇચ્છા રાખનારે કર્મનો બનતા સુધી સંન્યાસ કહેના ત્યાગ કરવો જોઈએ, એવી જે એ વખતની પ્રચલિત માન્યતા હતી તેનો વિરોધ કરી શ્રીકૃષ્ણે એમ બતાવ્યું છે કે કર્મફળની અભિલાષા રાખ્યા વગર અને કર્મકર્તા

તુ છુ એવો અહંકાર રાખ્યા વગર મદ્યજ-પ્રાપ્ત અથવા પ્રનાદપતિત જે કાર્ધ કર્મ—નિહિત કર્મ કરવું પડે તે અનાસક્ત બુદ્ધિથી અને કુશળતાથી કરે તો માણુમને કર્મમય થતો નથી, એવું જ નહીં પણ આવું કર્મ ચિત્તશુદ્ધિ દ્વારા મોક્ષનું સાધક જ થાય છે શ્રીકૃષ્ણે આપ્યું જ બનાયું હોત તો તેવૈયાથી પણ મર્ગયોગનું પ્રાધાન્ય પ્રસ્થાપિત થાત જ, પણ એ વખતનો ચચનો એક બીજો સવાલ પણ ઉઠાવી જમવદ્ગીતામાં તેનું નિરાકરણ જમવાને કરેલું છે

તે વખતના કેટલાક લોકો એમ કહેતા કે ચિત્તશુદ્ધિના અને તે દ્વારા કેવલ્યદાથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિના સાધન તરીકે કર્મનું બંધે મહત્ત્વ માનો, પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી કર્મનો અત આવવો જ જોઈએ, કર્મનો સંન્યાસ કરવો જ જોઈએ જમવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે બતાવેલું છે કે જ્ઞાન થયા પછી કર્મનો ત્યાગ કરવો અથવા ન કરવો એ સિદ્ધ માણુમની મુનમહીનો વિષય છે ખરો અને તે પ્રમાણે એ રસ્તા અથવા નિષ્ઠાએ જૂતા કાળથી ચાલતી આવેલી છે એ પણ ખરું, જતાં આ ધામનમાં માડુ—એને કે શ્રીકૃષ્ણનું—માનવું એવું છે કે એમાંથી કર્મ કરવાનો—એટલે કે કર્મયોગનો જ માર્ગ એવું છે એક તો માણુસ કર્મ વગર રહી જ ન શકે અને બીજું જે યુક્તિથી કર્મ કરીને જ્ઞાનીઓ સિદ્ધ મેળવતા તે યુક્તિ અથવા તે માર્ગનો જો જ્ઞાનીઓ પોતે જ ઉચ્છેદ કરી નાખે તો જ્ઞાનમાર્ગ દોઢ કરી રીતે ? મોક્ષનો માર્ગ સાદુ અને ચાલુ રાખના ખાતર, મોક્ષનું સાધન હમેશાને માટે મગટેલું રાખના ખાતર, જ્ઞાનીઓએ યોગયુક્ત કર્મનો વસ્તુપાત્ર મમાંજ આગળ હમેશા જમત નાખવો જ જોઈએ આનું જ નામ તૈ લોકસમદ અજ્ઞાન લોકોને અજ્ઞાન દશામાં જ રાખવા એનો અર્થ લોકસમદ નથી પણ જે રસ્તે જઈ પોતે જ્ઞાન મેળવે તે રસ્તો અજ્ઞાન લોકોને બતાવના ખાતર તે રસ્તા ઉપર જતા આવના રહેવું એ દરેક જ્ઞાનીની ફરજ છે અથવા તો એ જ્ઞાનીઓને લાજમ છે એમ સિદ્ધ કરી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતા પહેલાં અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી પણ કર્મનો જ

રસ્તો વિદિત છે એમ શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં બતાવેલું છે, એ લોકમાન્ય તિલકે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું આ ગીતારહસ્ય ગીતાના દરેક શ્લોકમાં તેમણે ધગાવી દેખાડ્યું છે પણ તેટલું બસ ન થાય એ જોઈ અથવા વિવરણ તરીકે એક મૂઠ્ઠા નિમઘ એમણે જોડી દીધો છે, જેની અદર પૌરસ્ત્ય અને પાશ્વર્ય દિવસસૂત્રો સાર આની જાય છે આમાં આપણા ચારોઈ અથવા સુરોપના હેડોનિસ્ટ પક્ષના આધિભૌતિક સુખવાદથી પ્રારંભ કરીને રાખ્યવાદીઓના પચીસ નરવોનું, વૈશેષિક શોકોના સૃષ્ટિના ઉત્પત્તિક્રમનું, નીતિશાસ્ત્રવિશારદોની કર્મજિજ્ઞાસા અને કર્મવિપાકની બ્યન્ધ્યાનું તેમ જ ઝેન્ટ અને ગ્રીનના અધ્યાત્મવાદનું સાંગોપાંગ અને સુદર વિવેચન કરી અદ્વૈત સિદ્ધાંતનું રહસ્ય સમજાવી દીધું છે, અને એમ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે કે આ સિદ્ધાંતથી જ જીવનનું રહસ્ય ઉઠેવાય તેમ છે, નીતિશાસ્ત્રનો પાયો મળે તેમ છે, કર્મયોગ ચરિનાર્થ થાય તેમ છે અને અભેદભક્તિનો અપૂર્વ આસ્વાદ પણ મળે તેમ છે

ખડાખાધાદમાં ચડાણનું કશું જાન કરાવ્યા વગર આગળાડી જેમ જોતજોતામાં આપણને હજારો ફૂટ જાયે લઈ જાય છે, તેમ પોતાની અદ્ભુત ભાષાશૈલીથી અને વિવરણપદ્ધતિના પ્રસાદથી લોકમાન્ય આપણને બનાયાસે દિવસસૂત્રિય હિમાલયના ગૌરીશંકર સુધી લઈ જાય છે આ બધું વિવરણ અનેક દૃષ્ટાંતો આપી દરેક મુદ્દો ફરી ફરી સ્પષ્ટ કરી એટલું બધું પારદર્શક કરી મૂકેલું છે કે પુસ્તક પૂરું થઈ પછી આપણને એમ જ થાય છે કે શ્રીકૃષ્ણે બીજને અર્થ ધારેલો જ ન હોય. આપણું જ્ઞાન જો કશી દુર્ભાગી શક્તિ ગદી જ હોય તો તે ટાંગરા લોકમાન્યે ગીતાઅધ્યાયની સગતિ ઉપર એક સુદર પ્રકરણ લખેલું છે આપણા જૂના દરેક અથ માટે આવું પ્રકરણ જો લખાઈ જાય તો આપણા અર્થો ગમજવાની અર્ધી મુશ્કેલી મટી જાય

‘ગીતારહસ્ય’ની ચૈથી ઉપરથી જ લોકમાન્યે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે કે તેઓ એક જન્મસિદ્ધ અસાધારણ અધ્યાપ દના જેઓએ

તેઓનું 'ઓરાયન' અને 'આર્ટિસ્ટિક હોમ ઇન ધી વેદાન્ત' એ મથો
 નેયેલા છે અથવા 'ભાગ્યકર મેમોરિયલ લેટ્યુમ'માં જેમણે
 ઓરીયન અને આર્યન મથો વચ્ચેના સંબંધ ઉપરનું લખાણ
 વાંચેલું છે તેઓ લોકમાન્ય તત્ત્વચર્ચા ઇતિહાસસંશોધક હતા તે જાણે
 છે. 'ગીતારહસ્ય'માં પણ બહિરંગપરીણામવાળા પ્રકરણમાં ગીતા અને
 મદાભારત, ગીતા અને ઉપનિષદો, ગીતા અને બૌદ્ધ સાહિત્ય, ગીતા
 અને બાઇબલ વગેરે વિષયો ચર્ચા પોતાની શક્તિનું તેમણે જ્ઞાન
 કરાવ્યું છે. સાર્વધર્મિક ઇતિહાસ જ્યારે લખાશે ત્યારે ગીતા અને
 બાઇબલ ઉપરનું એમનું વિવેચન દિશાદર્શક થશે.

આવા મખર શુદ્ધિમાન અને અવૌકિટ વિદ્વાન આગાથે પોતાની
 પ્રતિભાના આર્વા કુદરતી ખેંચાણે પ્રવૃત્તિપૂર્વક કોરે રાખી, આખી
 જિંદગી જે એક સ્વરાજ્યની પાછળ ખચી નાખી તેનું સ્મરણ કરી
 આજે જે આપણે સ્વરાજ્ય મેળવવા પ્રાર્થના આપીએ તો ગીતારહસ્ય
 જેવો પ્રસાદ મહત્ત્વ કરવાને આપણે નાલાયક ફરીએ. લોકમાન્યે
 ગીતારહસ્યમાં જે ઈર્મયોગનું રહસ્ય જણાવ્યું છે તે જ પોતાની
 જિંદગીમાં જીવી પણ બતાવ્યું છે તેનું અનુકરણ આપણે કરીએ તો
 આ વીરની સાચી વીરપૂજા કરી ગણાય. વીર બનીશું તો જ વીરની
 પૂજા કરી શકીશું. કાલીઘેલ કહે છે: 'Valets cannot worship
 heroes.' શ્રુતિ કહે છે. 'દેવા મૂળા દેવ યજેત્' ।

બે પ્રાચીન સંવાદો

ભગવદ્ગીતામાં જે ધૃતરાષ્ટ્રઅર્જુનનો અથવા શ્રીકૃષ્ણઅર્જુનનો સંવાદ આપ્યો છે તે ઐતિહાસિક નથી પણ બ્યાને અથવા પાછળથી કેકે જોડી કાઢ્યો છે એમ નવા રીકાકારોની પેરે જૂના પણ ઠેકાકે માનનારા હતા. 'વિત્રાસ્તુત્યર્થ' આવા સંવાદો ગોપી કાદનાની પ્રથા જૂના કાળથી માન્ય થયેલી છે.

ઇતિહાસમાં જેમ દરેક ઘટનાની પૂર્વપરપરા તપાસવામાં આવે છે તેમ કલ્પનાના ક્ષેત્રમાં પણ દરેક કલ્પનાનું મૂળ ગોધવાનું હોય છે. કોઈ પણ કલ્પના સાચી નથી તો નથી જ હોતી. એ જ અર્થની કોઈ રચૂળ કે અસ્પષ્ટ જૂની કલ્પના ક્યાંક જડી આવે છે. આની નપાસ કરનારા ભગવદ્ગીતાનું મૂળ ગીતાથી પ્રાચીન એવા કલ્પનિષદમાં જરૂર મેળવી શકે છે. કલ્પનિષદમાં આવેલું રથરૂપક સર્વવિખ્યાત છે. આમાં એ રથમાં બેસનાર રથી છે, શરીર એ એનો રથ છે, બુદ્ધિ માગધિ છે, મન એ યોગની લગામ છે, ઇદ્રિયો એ રથના ઘોડા છે, અને ઇદ્રિયોના ચિપયો એટલે કે બોજો એ ઘોડાનું લોડવાનું હોય છે.

ઘોડા જે કેળવાયવા હોય તો સાગધિના તાનામાં રહે, જે વિજ્ઞાનરૂપી સાગધિના હાથમાં મનની લગામ મોપેલી હોય તો માણસ રખતો પાર ફરી શકે છે. અને ત્યાં જ વિષ્ણુ પરમ પદ છે.

આ કલ્પના પરથી જ સારથિ શ્રીકૃષ્ણ અને ધનુર્ધારી મહારથી અર્જુનનો સંગ્રામ કંપાયો હતો શ્રીકૃષ્ણ પામેથી અબાસ-રૈરાગ્યની સદ્બુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી મન કષ્ટમાં ગાળી અર્જુને પેતાનો જીવન-રથ બુદ્ધિ બુદ્ધિમતામસ્તિ કહેનાર કૃષ્ણને ગોપી દીધો એ જ તો ભગવદ્ગીતાનો સાર છે.

ગ્રીષ્મ રીતે જોનાં જે અનન્ય ભક્તિથી નચિકેતા યમરાજને સવાસો પૂછે છે તે જ પ્રપતિ-યોગથી અર્જુન શ્રીકૃષ્ણને કહે છે, શિષ્યસ્તેઽર્જુન શાષિ માં સ્વાં પ્રપન્નમ્ । નચિકેતાએ પણ એ જ કહ્યું હતું: વક્તા चास्य स्वाद्गुणन्यो न ऋन्यो नान्यं तस्मान्नचिकेता वृणीते । કહોપનિષદની વાર્તા પણ મૂળ પ્રાચીન શ્રાવણ ગ્રંથમાંથી લીધેલી છે. મૂળ કરતાં કહોપનિષદની વાર્તામાં ઘણો સુધારો છે. જ્યારે ભગવદ્-ગીતામાં એ જ કષ્ટના વધારે ભવ્ય અને તેમાં આશ્ચર્ય નથી.

મૂર્ધ્વમૂલમયઃ શાખા એવા વૃક્ષની કષ્ટના બનેલા છે. અગ્નિરૂપયંકો મુવર્ગ પ્રવિષ્ટો એ જ કષ્ટનાનો વિકાસ ગીતાના વિશ્રુતિ-યોગમાં જોઈએ છીએ. અને ત્રયોમાં સાધના સમય સમાન છે.

પણ મુખ્ય ફરક તો બંનેમાં પૂછેલા પ્રધાન સવાલમાં છે. કહોપનિષદનો નાયક નચિકેતા સાચું તત્ત્વ શું છે એ જાણવા માગે છે, જ્યારે ભગવદ્-ગીતાનો અર્જુન સાચું કર્મ શું છે એનો ચુકાદો માગે છે. અને એમાં જ ભગવદ્-ગીતાની શ્રેષ્ઠતા રહેલી છે. ભગવદ્-ગીતામાં આશ્ચર્ય સંપત્ત અને ઈશી સંપત્તનો વિભાગ વ્યુત્પન્ન છે એ જ કહોપનિષદમાં આસ અને ધીરના બેદથી બતાવ્યો છે. અનેકમાં એક જોવાની દૃષ્ટિ બંને ત્રયોમાં સરખી છે. ભગવદ્-ગીતા અને કહોપનિષદમાં કેટલાયે શ્લોકો સમાન છે.

આ અનેક પ્રકારનું સામ્ય જોઈને કેટલાક ગીતાભક્તો એવી પણ શંકા ઉઠાવે છે કે કહોપનિષદના કેટલાક શ્લોકો પાછળથી ગીતામાં લીધા છે એમ માનવા કરતાં ગીતાના જ કેટલાક ઉત્તમ શ્લોકો કહોપનિષદમાં પાછળથી કોઈએ ધુસાડ્યા છે એમ કેમ ન હોય ? તે ગમે તેમ હોય. એટલું ખરું કે આદર્શ શ્રેયાર્થી નરવીર અર્જુન અને આદર્શ વિદ્યાર્થી આત્મવીર નચિકેતાના સંવાદના આ બે ત્રયો દરેક જમાનામાં વીર ગુલાનોને સરખા પ્રિય થઈ પડ્યા છે.

ગીતાનો સીધો સંદેશો

જેમ ગાંધીજીએ મહાસુભાના પ્રમુખ યવાની ના પાડી અને કહ્યું કે ‘મારો સાચો અને સંપૂર્ણ ઉપયોગ પ્રમુખ ન હોઈ’ તો જ કરી શકાય. પ્રમુખપણાના બંધનથી મારી ધણી ઉપયોગિતા નષ્ટ થશે.’ તેમ જ જે ભગવદ્ગીતાને પૂજવામાં આવ્યું હોત તો તેણે પણ ધર્મગ્રંથ (scripture) યવાની ના જ પાડી હોત. ખરેખર ગીતા એ ધર્મગ્રંથ નથી પણ ધર્મગ્રંથ કરતાં વિશેષ છે. જે દિવસથી ગીતાને ધર્મગ્રંથ તરીકેનો ભાગ ભજવવો પડ્યો છે તે દિવસથી ગીતાએ પોતાનું સ્વાભાવિક ચૈતન્યમય વાતાવરણ ખોલ્યું છે, એમ મને હમેશાં લાગ્યા ક્યું છે. સ્વયંભૂ પ્રતિભાવાળા કવિરાજને રાજકવિ (Poet Laureate) બનાવ્યા પછી જેમ એની પ્રતિભા ઉપર એક જાતનું દબાણ આવી જાય છે, એના વિહારનો અવકાશ કાંઈક સંકુચિત થાય છે તેમ જ ગીતાનું પણ થયું છે. મારા એક મિત્ર કહે છે કે રામાયણે હિન્દુસ્તાનમાં સામાજિક આદર્શ ઘડ્યો છે તેથી રામ મર્્યાદા-પુરુષોત્તમ બન્યા, પૂજાના ભાજન બન્યા, અને તેથી એક સુંદર નવસકથા તરીકે રામાયણ તરફ જોવાનું કોઈને સૂઝતું જ નથી. રામાયણ જે ફરી વાર કેવળ આધુનિક નવસકથા તરીકે લખ્યું હોય તો અમાર સુધી ન જોયેલો એવો નવો જ રસ એમાં પ્રતીત થશે. મારા એ મિત્ર ગીતા વિષેનો મારો ઉપરનો અભિપ્રાય બરાબર સમજી ગયા છે અને એમાં એ સહમત પણ છે.

ગીતા ધર્મપુસ્તક ચર્ચ જવાથી જોને જે વસ્તુ ધર્મનું પરમ રહસ્ય કે અરમ રહસ્ય જેવી લાગી તે જ ગીતાનો પ્રધાન સૂર. એમ સિદ્ધ

કરવાની જરૂર તેને જાણી તેમાં વળી પ્રસ્થાનત્રયીની એકનાકયતા જે
 હો શકે તે જ આચાર્ય, તે જ ધર્મજ્ઞ, એની પ્રથા પ્રચલિત થવાથી
 એક બાજુ ઉપનિષદ અને બીજી બાજુ ધ્વજાસૂત્રની દારમાં ગીતાને
 ધ્વજાર્થ જણ પડ્યું છે આ ત્રણે પ્રથમા એક જ મસાલો ભરેલો છે,
 તથેના હાડપિજર એક જ છે પણ ત્રણેનું ગાતાનરથ જુદું છે ત્રણે
 પ્રથ એકમીજનને પોષક થાય, એકમીજનને ઉદ્દીપિત કરે એ બદામર છે
 પણ એકમીજનની મર્ધાદૃષ્ટ યર્થ જાય એ તો એક ઝડપિ, એક કપિ અને
 એક શાસ્ત્રી ત્રણે એક સમાન ધૂસરીમાં પોતાનું મગ્ન બેરવી સાથે દોડે
 એના જેવું છે શકરાચાર્ય, રામાનુજચાર્ય અને વ નભાચાર્ય એ ત્રણેની
 પ્રતિમા પ્રસ્થાનત્રયીની એકવાકયના કરવાની પ્રથાની ધૂસરી તમે આવનાથી
 એમના પણ બેદાત જ થાય છે હવે તો એમ કહેનાનો વારો આવ્યો
 છે કે ન્યાયશાસ્ત્રને મેરે મૂળ માનસશાસ્ત્રને આધારે આ ત્રણે આચાર્યોના
 અભિપ્રાયની એકવાકયના અથવા એમસૂત્રતા જે કોઈ પ્રથા કરી નતાવે
 તે જ જીવનાચાર્ય જે કોઈ આપ્યું કરી બતાવશે તે એ જણ પ્રથ
 અને જણ આચાર્યોનો ઉદ્ધાર કરશે પણ તેમ કરવા માટે એ પ્યેનું
 શબ્દ પ્રામાણ્ય અને અનૌકિંત્ય કોરે રાખવું જોઈશે અથાનું પ્રામાણ્ય
 અને વક્તિઓનું સર્વજ્ઞત્વ એમને શ્રેષ્ઠ નથી બનાવતું, પણ મર્ધાન્તિ
 કરે છે

૨

ગીતા જીવનપ્રથા કોઈ એમાં જીવનના અર્ધા જ પાસાં પ્રતિબિંબિત
 થયા છે જ્યાં ગુરુસિખ્યનો સવાદ છે ત્યાં અજ્ઞાબકિત તો પ્રધાન હોય
 જ સવાદ એટલે જ જિજ્ઞાસાનૃપિતો પ્રવલ ત્યાં જ્ઞાનનો જ જીદાપોદ
 હોય જીવન એ વિશાળ ક્ષત્રવ્યક્ષેત્ર, કુરુક્ષેત્ર હોવાથી કુરુ વર્માણિ એ
 જ એ સંવાદનો આર હોઈ શકે કચો જ કચવાં હોય તો એ કચોનું
 કૌશલ્ય કેગવતનો યોગ તે રાજનિઘા ક્ષત્રીતે કેગસવ એની યુક્તિ
 એ સંવાદમાં મુખ્યત્વે આવરી જ જોઈએ ગીતામાં પ્રધાન એવું શું
 નથી? ગીતાનો સંદેશો એકાગ્રી હોય તો ગીતાએ એકાદ વસ્તુને જ
 પ્રાધાન્ય આપ્યું હોય.

એટલે એમ સ્પષ્ટ થયું કે ભક્તિનિઃસ્વર્ગ અન્ત કરણથી જ્ઞાન પામેથી દિશા મેળવી અને સર્વ શક્તિઓ વ્યાપક કેળવી અનાસક્તવૃત્તિથી, ક્ષિપ્રપણ્યુદ્ધિથી વિદિત કર્યો કરવા એ ગીતાનો ઉપદેશ છે. પણ એ બધા કર્યોમાં કયા કર્મને શ્રેષ્ઠ કર્મ ગણ્યું છે, કર્મતમ ગણ્યું છે, એ સવાલનો ઉદ્દેશ આપતો નથી એમ કહેવું કે એ શ્રાવ્યતામાં ગીતાનો આગ્રહ નથી, સ્વધર્મરૂપ, પ્રવાહપ્રાપ્ત, યદૃચ્છયા ચોપપત્ર એવું જે કાર્ત્ત્વ્ય કર્મ હોય તે કરવું, એ ગીતાના મુખ્ય અનાજને ગૂંચળાવી નાખવા સમાન છે.

ગીતા કર્મ કરવા કહે છે એ ખરું સર્વ કર્મોની પરિસ્થિતિ અને જ્ઞાનમાં હોય, પણ ગીતાના વિશ્વતોમુખ્ય ઉપદેશની પરિસ્થિતિ કાર્ય કર્મ તમાચરમાં જ સાચ છે અને એ કર્યોમાં પણ ગીતાને પ્રિયતમ કર્મ તો શુદ્ધ જ છે ગીતા શુદ્ધ વખતે અને શુદ્ધ માટે જ ઉપદેશાયેલી છે એટલું જ નહીં પણ ગીતા સમગ્ર જીવનને સનાતન સત્યામરૂપે જ જુએ છે ભગવદ્ગીતા એ વીરગીત છે, સત્યામગીત છે, વિજયગીત છે એ દૃષ્ટિએ જ ગીતાને મરજી બેસવું જોઈએ એ કાને જ ગીતાનો સંદેશ સાંભળવો જોઈએ એ મને જ એવું મનન કરવું જોઈએ અને એ પ્રેરણાએ જ કર્મ કરવું જોઈએ અતિષ્ઠ મુદ્દય જ.

૩

ગીતામાં નિઃસ્વર્ગ એટલે અર્જુનને શુદ્ધ કરવાનો ઉપદેશ મીઠો અને પ્રત્યક્ષ છે એ ભારતીય શુદ્ધ સાથે આજે આપણને સંબંધ નથી, પણ આપણા હૃદયમાં કામરૂપ દુરાસદ એવો જે દુર્ગોધન શત્રુ હમેશ રહેલો જ છે એની સાથે અખડ શુદ્ધ સંવાદરૂપ છે સત્ અને અસત્ બન્નેના મિશ્રણનો માણસ મનેનો હોવાથી એ શુદ્ધ અખડ ચાંચરૂપ અને તેથી જ શુદ્ધ એ અનન્યસ્ત અને સનાતન વ્યાપાર છે એ જ પ્રધાન પુરુષાર્થ છે.

પણ ગીતાએ આ એકના મનોગત શુદ્ધનો જ ઉપદેશ કર્યો નથી ગીતાનો ઉપદેશ જોડેલો મનોગત (psychological) છે, એટલો જ સામાજિક (sociological) પણ છે સમાજમાં દૈવ અને આમુર

એના બે ભૂતમર્ગ છે આ બેની પ્રવૃત્તિ પરસ્પરવિરોધી છે બે વચ્ચે
દબારો વર્ષો થયા રણસગ્રામ ચાલતો આવ્યો છે પણ અમાર મુઠ્ઠી
બે પક્ષ વચ્ચે શસ્ત્રસામ્ય હતું એક પક્ષ ભલે દેવી હોય, પણ એના
શસ્ત્રો અને સાધનો તો આસુરી જ રહેતાં હતાં શસ્ત્રો અને સાધનોને
ન્યાત નથી, વાપરનાર ઉપર બધો આધાર છે, એમ અમાર મુઠ્ઠી
મનાતું હતું

હવે આપણને સમજાયું છે કે જેમ ગીતાનું વચન છે કે આ
લોકમા કે પરલોકમા એકે એવું તત્ત્વ નથી જે ત્રિગુણમાથી મુક્ત હોય,
તેમ જ દુનિયામા એકે એવી વસ્તુ નથી જે ત્રિગુણનાળી ન્યાત વગરની
હોય અસુગેનો નાશ કરવાથી આસુરી વૃત્તિનો નાશ નથી થતો,
જીનગી તે બેનકાય છે માટે ધર્મયુદ્ધમા પણ સાત્ત્વિક ન્યાતના શસ્ત્રો જ
વાપરી, અસગરૂપી શસ્ત્ર વાપરી, પાર્થિવ દૃષ્ટિએ પોતાનો નાશ થવા
દર્દને પણ આસુરી વૃત્તિનો, આસુગી સપદનો નાશ કરવો રહ્યો એ જ
એક યુદ્ધ છે જેમા સર્વત્ર અને સર્વ પૂર્ણ રિગ્ધમ, શ્રી અને ભૂતિ રહેવાની
છે આ સામાજિક યુદ્ધ એ જ આપણે માટે ગીતાનો પ્રધાન ઉપદેશ
■ બે સસૃતિનું એ યુદ્ધ હોવાથી બન્ને સસૃતિના ચિતાર ગીતાએ
નિસ્તારપૂર્વક આપ્યા છે આસુરી સપદનું વર્ણન મોટે ભાગે એ જ
ઠેકાણે આપ્યું છે, ન્યારે દેવી સપદનો વીર કેવો હોય એનો ચિતાર
અનેક ઠેકાણે, અનેક નામે આપ્યો છે કેક ઠેકાણે સ્થિતપ્રજ્ઞને નામે
આપે છે, કેક ઠેકાણે ભક્ત તરીકે વર્ણવાય છે, કેક ઠેકાણે ત્રિગુણાતીત
તરીકે એની અસ્પષ્ટ જેવી કાખી ચાપ છે, તો કેક ઠેકાણે શાંતી તરીકે
એ ઠેકાણાએ છે એ શક્તિ છે, એ શુધ છે, એ યોગી છે

ગીતાનો એ આદર્શ પુરુષ દેવી અપત્તિનો સપૂર્ણ પ્રતિનિધિ છે
એના જેવું જ દરેક માણસે યવુ ઘટે છે એમ ગીતા કહે છે તેમ
થતા માટે શુદ્ધમાં શુદ્ધ આધ્યાત્મિક સાધનો રહે આધ્યાત્મિક વૃત્તિથી
લડવાની આવરપકતા છે

મત્ત એવ યશોઽયશઃ ।

“યશ અને અપયશ એ બંને પ્રાણીઓના ભાવો પણ મારા થઈ ઉત્પન્ન થાય છે.”

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના દશમા અધ્યાયમાં વિભૂતિયોગના પ્રારંભમાં જં ભગવાને પ્રાણીઓના જુદા જુદા ભાવો પોતામાંથી જ કેમ ઉત્પન્ન થાય છે એ બતાવતાં ઉપરની વાત કહી છે.

ગુજરાતીમાં યશઅપયશના અર્થ સંસ્કૃતના અર્થથી જુદા છે મશ અથવા જશ એટલે કીર્તિ, શ્રેય, અથવા નામના એવો અર્થ ગુજરાતીમાં થાય છે, જ્યારે સંસ્કૃતમાં યશ એટલે સફળતા અને અપયશ અથવા અપયશ એટલે નિષ્ફળતા મૂળ સંસ્કૃત અર્થમાં જ યશ અપયશ અહીં વાપર્યા છે એ મૂળ અર્થમાંથી જ ભક્ષણથી ગુજરાતીના ૩૬ અર્થો આવ્યા ■ અને પાછાથી એ ગૌણ અર્થો જ પ્રધાન થયા છે

પામર માણસો સામાન્ય રીતે સુખ મેળવવા મથે છે અને દુઃખ દાળવા મતે છે બહાદુર માણસમાં એવી કાયરતા નથી હોતી. એને સુખદુઃખ બંને સરખા જ હોય છે. પોતાનો ધાર્મિક મંકદપ બર આવતો હોય, ઇચ્છિત વસ્તુ પ્રાપ્ત થતી હોય તો તેને અગે સુખ ભોગવવું પડે કે દુઃખનો સામનો કરવો પડે, બહાદુર માણસને માટે બંને સરખા જ છે. મનરવી નાર્યાયી ન ગણયતિ દુઃસ્તમ્ ન ચ સુતમ્ । સંકેતવીર (મનસી) અને ટેકાલો કાર્યાયી સુખ અને દુઃખ બંનેને ગણકારતો નથી. પણ સુખ-દુઃખ પ્રત્યે મમાન રહેનાર માણસ પણ યશ તો ચાહે જ છે. અપયશ દાણે કરીને ચાહનાગ ભાગ્યે જ કોઈ મળી શકે. અપયશ આવી પડે તો મહન તો દરેકને કરવું પડે છે. નરમ માણસ અપયશ આગળ વેશ જેવો થઈ જાય છે. આર્પવૃત્તિનો

માણસ અપવશ સામે પલાડની પેરે ટકે છે પણ અપવશ ચાહીને માગનાર તો કોઈ પેદા થયો નથી

પાંડવમાતા કુન્તીએ લગવાનની પ્રાર્થના કરી માગી લીધું હતું આપદ મનુ ન શરવત્ । કુન્તી માતાએ આપત્તિઓ માગી હતી, અપવશ નહીં અને એ આપત્તિઓ પણ હમેશા અનારનવાર આત્મા ન કરે એમ એની માગણી હતી આપત્તિઓ અખડ આત્મા ન કરે એમ એણે માગ્યું હતું એમ માન્યામાં નથી આવતું

ત્યારે શા માણસને લગાતાર વશ મળ્યા ન કરે એ હજી છે ?

માણ પરિણામોને ન વરસેો માણસ કહેશે ‘હારતો લગાતાર વશ મળે એવું માનવીના ભાગ્યમાં લલે ન લખાયું હોય પણ એની એની ઇચ્છા હોય છે ખરી, અને હોવી પણ જોઈએ’

માણ પરિણામોની ન જોને પડી છે એ તો હમેશા વર ન ઇચ્છે અને અપવશ મળે તો એ મહાદુરીપૂર્વક સહન કરે અપવશથી અભિમૂત ન થાય હારે નહીં

પણ જેમ સુખ અને દુઃખ જીવન અને મરણ માનવતાના વિભાજને અર્થે, જીવનસમૃદ્ધિ માટે સરખા ન આવશ્યક છે તે ન પ્રમાણે વશ અને અપવશ પણ આવશ્યક છે જેમાં દુઃખ મરણ અને અપવશ નથી એવું જીવન સંપૂર્ણ ન જ દોષ શકે, એ અપૂર્ણ ન કહેવાય જોને દુઃખનો સાક્ષાત્કાર થયો નથી મરણનો એટલો થયો નથી અને અપવશનું વોર્ણ જોએ અનુભવ્ય નથી તેનું જીવન સંપૂર્ણ નથી, તેના ઉપર ઈશ્વરની કૃપા પૂરેપૂરી અવતરી નથી

પ્રાકૃત માણસ માને છે કે સફળતા એ ઈશ્વરની કૃપા છે અસફળતા એ ઈશ્વરની અનૃપા છે પણ ‘એવું શા માટે હોય’ એવો ખ્યાલ એને આવતો ન નથી એના શ્રમ એને ભાતી ન નથી લગવાનની સામી કૃપા જેના પર ધર્ષ છે તેને એ તાવે છે અને જોને

પોતાનાથી દૂર ગાખવા જેવા ગણે છે તેમને કોક કોક વાર સફળતાની
— યશની — મોહિનીમાં કુખાડી દે છે.

માણસને જે અર્થાંક અપગ્રસ્થ જ મલ્યા કરે તો માણસ
ચીમગાર્ધ જાય, એનું નૈતિક જીવન હજાર્ધ જાય, એ આત્માનો ઇન્કાર
કરી બેમે અને અતે નાસ્તિક થઈ વિનાશને વહોરી લે.

એથી જીવંતુ જે માણસને દરદર્મિય સફળતા જ પ્રાપ્ત થાય,
એના પાસા નિરપવાદ રીતે અવગા જ પડવા મારે તો એને જીવનનું
સાચું દર્શન જ નહીં થાય. એનું માથું જ ફરી જાય એનું જીવનદર્શન
સાચ હોજરુ અને અને માત્ર વગરના વદાણની પેરે ભટકયા કરે.
ગણિતમાં હમેશાં મહેવા જ દાખલાઓ મળે, વૈદને હમેશ સહેવા અને
સાદા રોગચાળા જ દહીંઓ મળે, યુદ્ધમાં હમેશ પોચા જ પ્રતિરૂપથી
મળે તો જેમ એકું જીવન કાચું પોચું અને નિઃસત્ત્વ થવાનું તેની જ
રીતે મોંઘી કે મોંઘી સફળતા જ હમેશ મલ્યા કરે તો જીવન અસફળ
અને અતે નીરમ થવાનું. એકમા એક સદ્ગુણો સંપૂર્ણ પ્રપ્ત કર્યા
છતાં અસફળતા મળવાથી જ ખીલેલા છે. માણસને કેવળ સફળતા જ
મળે તો એનું જીવન અર્થ થવાનું. કેવળ અસફળતા જ મલ્યા કરે
તો એનું જીવન ચીમગાર્ધ જવાનું. ખન્નેની જરૂર છે. ઉનાળો, શિયાળો,
વર્ષાકાળ અને દુકાળ એ બધાંની જેમ જરૂર છે તેમ સુખ અને દુઃખ,
સ્મૃતિ અને વિસ્મૃતિ, જીવન અને મરણ, સફળતા અને વિફળતા
બધાં જ આવરવક છે, બધાં જ રમપૂર્ણ છે. એ બધાં મળીને જ
જીવન જીવવા લાયક અને છે સફળતા અને વિફળતા અને ઉચ્ચ
તરફથી જ મળેલી બહિસો હોય છે. એટલું જ બળે અને સ્વીકારે
તે જ શ્રદ્ધાધન જીવનનીર

ગીતાનું સમાજશાસ્ત્ર

આપણે ત્યાં આપણું સામાજિક નિવસન ધર્મસ્ત્રોત્ર અને મનુ-
યાતવશકય આદિ સ્મૃતિઓ મારફતે થતું હતું. એ સ્ત્રોત્રોમાં અને
એ સ્મૃતિઓમાં ઝીણામાં ઝીણી વિગતો આપેલી હોવાથી આપણી
સંસ્કૃતિ ચોક્કસ, વ્યાપક અને બળવાન થઈ, પણ એમાં વિકાસનાં
તત્ત્વો ઓછાં થયાં. આપણી દિલ્લસૂઝી પ્રથમથી સ્વતંત્ર રહેવાથી એણે
જોટલી પ્રગતિ કરી તેટલી પ્રગતિ સમાજશાસ્ત્રે ન કરી, અને દિલ્લસૂઝીની
અસર પણ સ્મૃતિઓ ઉપર જોટલી થવી જોઈતી હતી તેટલી ન થઈ.

દરેક દિલ્લસૂઝી સાથે એનું પોતાનું ધર્મશાસ્ત્ર અથવા સમાજશાસ્ત્ર
હોતું જ જોઈએ. આવા સમાજશાસ્ત્રમાં સમાજની વ્યવસ્થા ટેલી
હોવી જોઈએ, એ વ્યવસ્થા ક્યાં તત્ત્વો પર રચાવી જોઈએ, સમાજનો
આદર્શ કયો, સામાજિક યાત્રાનો અંતિમ મુકામ કયો, અને
સમાજની સર્વશ્રેષ્ઠ કલ્પના પ્રમાણે આદર્શ પુરુષ કેવો હોવો જોઈએ,
એ બધાનું વર્ણન અને વિવેચન આપતું જોઈએ. વાલ્મીકિએ
રામાયણની શરૂઆતમાં જ આદર્શ રાજાના ગુણ વર્ણવ્યા છે. ભગવદ્-
ગીતાએ આદર્શ પુરુષનાં લક્ષણોનો ચિતાર ભુલું ભુલું નામ તણે, ભુલે
ભુલે દેખાણે આપી દીધો છે. સ્થિતપ્રજ્ઞ, શુભાચીન, ભક્ત, પંડિત, ભુધ,
સંન્યાસી, યોધા અને શાની એ જગ્યાનાં મિત્રો એક જ આદર્શ
પુરુષને સૂચવે છે. અને અતિ નજીક એ જગ્યા ઉપર મહોર લગાવવા
માટે ભગવાને ઉત્તમ પુરુષ તરીકે પોતાનું સ્વરૂપવર્ણન, અને દિવ્ય-
જ-મકર્મ પણ આપેલું છે.

એ બધાં લક્ષણ એકત્ર કરી ગીતાના આદર્શ પુરુષ અથવા
પુરુષોત્તમનું એક સર્વસામાન્ય ભવ્ય ચિત્ર આલેખી શકાય, અને એ

પુરુષ દેવા સમાજમાં શોભે અથવા એ પુરુષની આસપાસ કંઈ જાતનો સમાજ બંધાઈ જાય એની કલ્પના પણ કરી શકાય.

ગીતાએ આતુર્વર્ણ્યની સ્થૂલ કલ્પના આપી વર્ણ પરત્વે જીવિકાનો ક્રમ અને એવાની વિશેષતા જાણી આપી છે. ગીતાના સમાજશાસ્ત્રનો એ પાયો છે.

સમાજમાં જ્ઞાન અને કર્મ એ બે નિષ્ઠા સતત ચાલતી આવી છે એમ કહી એમાં ગીતાએ પોતાનો પક્ષપાત કર્મ તરફ ખતાવ્યો. એટલે જ એનું સમાજશાસ્ત્ર શક્ય થયું.

સૃષ્ટિમાં તેમ જ મનુષ્ય જીવનમાં અર્ચન ત્રિશુલનો વિસ્તાર વિસ્તરેલો છે એમ ખતાવી મનુષ્યસમાજનો વિકાસક્રમ ગીતાએ આપણને આપ્યો છે. આવી રીતે સાખ્ય અને યોગની નિષ્ઠા, ત્રિશુલનો વિસ્તાર, યોગની કુનેદ અને વર્ણોચ્ચમની વ્યવસ્થા એ ગીતાના સમાજ-શાસ્ત્રમાં પ્રધાનરૂપે ગહેલા છે. આને આધારે સમાજને કંઈ રીતે ચાલવું જોઈએ અને કંઈ રીતે ન ચાલવું જોઈએ એ ખતાવવા માટે ગીતાએ છેલ્લે છેલ્લે દેવી સપત્તિ અને આશુરી મપત્તિના બિન્ન બિન્ન લક્ષણો વિગતવાર આપ્યા છે. આમ ગીતાનું સમાજશાસ્ત્ર દેવી અને આશુરી સપત્તિમાં પૂરેપૂરું આવી ગયું છે અને એ સમાજશાસ્ત્રને છેલ્લો ઓપ આપ્યો છે. મર્મભૂતહિતે રત એની લોકસંગ્રહની પરમકારુણિક કલ્પનાએ.

તેથી આપણે દેવી સપત્તિ અને આશુરી મપત્તિના ચિતારો જરા ખ્યાનપૂર્વક તપાસીએ અને ગીતાનું સમાજશાસ્ત્ર સમજી લઈએ.

ગીતામાં જેને જૂતમર્ગ અથવા સપત્તિ નામ આપ્યું છે એને જ આપણે આજકાલની લાપામા સંસ્કૃતિ અથવા 'સિવિલિઝેશન' નામે ઓળખીએ છીએ. દુનિયામાં ગ્રીક સંસ્કૃતિ, મિસર દેશની સંસ્કૃતિ, ચીન દેશની સંસ્કૃતિ, રોમન લોકોની સંસ્કૃતિ, આર્થ સંસ્કૃતિ વગેરે પ્રકાર આપણે ઓળખીએ છીએ. ગીતાએ એ બધાનો નિષ્કર્ષ કાઢી દેવી સપત્તિ અને આશુરી મપત્તિ એવા બે જોડ પાડ્યા છે અને એનાં

લક્ષણો આપણને આપી દીધા છે. એમાંની દેવી સંપત્તિ મનુષ્યજાતિને વિકાસ તરફ લઈ જાય છે, બધી સક્રિયતામાંથી એને મુક્ત કરે છે, અને માણસને જ્યાંયાં બેઠામાં બેઠેદ, જોકેમાં એકપ અને સર્વત્ર આત્મોપદય જોતાં શીખવે છે. અને તેથી એ સંસ્કૃતિમાં બિહારેલી માણસ અચૂક સર્વમૂર્તિરૂપે રજ થઈ જાય છે

૧-૧૨-૩૧

૧૨

સમાજજીવનનો પાથો

માણસ પોતાના વ્યક્તિગત સ્વાર્થનાં, અમત કામનાનાં કામો પાછળ પોતાનું જીવન વેઠી ન નાખે એ સારું છે, પણ જે સમાજમાં એ રહે છે તે સમાજના હિતનાં કામો તે એણે ન જ ઊઠાયાં જોઈએ, એ મતવચની શિખામણ ગીનામાં સરથી આખર મુધી છે. આગકાસ જ્યારે આપણે સમાજનું નામ લઈએ છીએ ત્યારે પોતાના ધંધાના લોકો, પોતાની ન્યાતાના લોકો અથવા પોતાના દેશના લોકો જ ધ્યાનમાં આવે છે. ખૂબ વ્યાપક દષ્ટિએ વિચાર કરવાનો હોય છે ત્યારે આખી માનવજાતિનો જ એક જમાજ કલ્પાય છે ગીતાનો જૂત-સર્ગ અથવા સમાજ એવો સંકેતિત નથી. એમાં (૧) કુટુંબતંત્રાદિ સ્થૂળ જંતુઓ, (૨) પશુપક્ષી આદિ આપણાં બોળાં ભાંકુઓ, (૩) જૂતમેતાદિ કુર્મીયો ચોનિઓ, (૪) છુદ્ધિપુરંસર કર્મ કરવાના અધિકારી એવા મનુષ્યો, (૫) આપણી કૃતજાતાના અધિકારી આપણા પિતરો, અને (૬) આપણા સનાતન સદાચરી દેવો એ બધાનો અંતર્ભાવ થાય છે. અને એ બધામાં વ્યાપી રહેલો, બધાને જાણનારો ને દોરનારો (૭) પરમ અધ્યક્ષ ઈશ્વર એ સમાજની રામે છે આવા વિગત સમાજના એક અલ્પ પણ અવિભાજ્ય અંગ તરીકે આપણે માણ્યો છીએ આપણે એ વ્યાપક સમાજ પ્રત્યેનું દર્શન ન જ ઊઠી શકીએ

એ સામાજિક જીવનની આપણી ફરજ સ્વીકારી તે અદા કરવા મારે કેવા મદુગુજો આપણે કેળવવા જોઈએ એ દેવી સંપત્તિનું વર્ણન

કરતા હાગવાને બતાવ્યું છે એમાં માનવજાતિના ગર્વોચ્ચ આદર્શનું ચિત્ર આની જામ છે આ જાતની શુભમુપત્તિ અથવા સંસ્કૃતિ ડેળીને જે સામાજિક કામો કરવાના હોય છે તેને ગીતા કર્તાવ્ય અથવા 'કાર્ય કર્મ' કહે છે ગીતાએ એના ત્રણ વિભાગ કર્યા છે યજ્ઞ, દાન અને તપ ગીતાની પરિભાષામાં આ ત્રણનો અર્થ શો થાય છે એ આપણે ખૂબ ખારીકાઈથી તપાસવું જોઈએ એને જ હોદ્દાએ ઉપનિષદમાં ધર્મની મોગી શાખાઓ તરીકે રજૂવ્યા છે ત્યાં તપને ઠેકાણે અભ્યસન મૂક્યું છે, પણ અભ્યસન એ તપ જ છે એમ સ્પષ્ટ નહીં છે

યજ્ઞ, દાન અને તપ એ આપણા સામાજિક ધર્મો હોઈ દરેકનો અથ આપણે તપાસવો જોઈએ

૧

પ્રથમ આપણે દાનનો વિચાર કરીએ યાચેના મારણે માગના આવે એટલે એને આપણે રાજપુત્રીથી અથવા વ્રામીને જે કંઈ આપીએ છીએ તેને દાન કહીએ છીએ ગીતાને એ અર્થ પસંદ નથી દાન એ કંઈ મરજીની અથવા દેદાગતાની વાત નથી એ કર્તાવ્ય કર્મ છે દાન ન આપીએ તો પોતાની મહેનતનું ફળ ભોગવવાનો અધિકાર પણ ધર્મ આપણને નથી આપતો

જે કંઈ મેળવે તે મધા સાથે ભાગ પડાવીને, નહેતીને ભોગવે એ ધર્મની ખાસ આજ્ઞા છે સવિભાગસ્વ સવળ એ ધાર્મિક શબ્દનું અગત્યનું લક્ષણ છે નાનો મોટો જે કંઈ પુરુષાર્થ આપણે કરીએ છીએ તેમાં આખી સૃષ્ટિનો સહયોગ છે જધાના પુરુષાર્થ વગર કંઈ ફળ પેદા થાય જ નહીં મહેનતમાં જો અમનિભાગ છે તો ફળમાં પણ નાવિભાગ હોવો જ જોઈએ, એ સામાજિક ન્યાય દુનિયામાં હોવો અમલમાં ન આવતો હોય છતાં એ સીકારાવેનો તો છે જ આ છેલ્લા પચાસ વરસમાં આખી દુનિયા અને ખાસ કરીને પશ્ચિમની દુનિયા જે વિશેષ મથતી હોય તો તે સવિભાગનું કર્મક ધર્મ જાણ પેદા કરવા માટે,

સપત્તિની વહેંચણી ન્યાયસર કરવા માટે એમાથી જ વિન્ન વિન્ન યોગનારાઓ અનેક રૂપે પ્રગ્ન થયેનો સમાજસત્તાનાદ જાગ્યો છે

એટલાથી જ્યારે સતોષ ન થયો ત્યાં મહેનત કરનારા અને મહેનત ન કરનારા — સમાજસેન અને સમાજદ્રોહી એવા બેદોની કપના કરી અતે સામનાદ સુધી લોકો પહોંચ્યા અને એ કપના અમલમાં મૂક્યા માટે રસિયા જેના મહાન રાષ્ટ્રે એ જાગરણ પ્રયોગ આરંભ્યો છે

એ મધ્ય પ્રયોજોને દુનિયામાં સ્થાન છે સમાજની રચના અમુક રીતે જ થાયો અને અમુક રીતે ન થાયો એવું ફરમાન કોણ કાઢી શકે ? પ્રજાને જે રુચ્યું તેનો અખતરો પ્રજા કરવાની જ પણ અનુભવ એવો થતો જાય કે કે દરેક વ્યવસ્થામાં દરે નિયમજનમાં કેઈ ને કેઈ ખામી રહી જ જાય છે એક ખામી માળના જઈએ છીએ ત્યા ખીછ ખામી જામી થાય ■ જૂની ખામીથી અટકાયેલો લોકસમાજ એ ખામીઓ ટાળવા માટે નવી ખામીઓ રાજપુશીથી વહોરી લે છે નવી ખામીઓ ગમે તેવી ખૂડી હોય પણ એનો અનુભવ નથી એટલું તો એની તરફેણમાં જઈ મંદી સકાય

ગમે તે વ્યવસ્થામાં જે ખામીઓ રહી જાય છે તે દૂર કરવા માટે વ્યવસ્થાથી પર એવો મનુષ્યની જુદી અને મનુષ્યની લાગણીથી અમનમાં આવતો દેહ યક્તિએ સ્વેચ્છાએ અખત્યાર કરવાનો છતાજ તે દાન છે વ્યવસ્થા તો નિયમનદ્ય દોષ ધરૂં વાગ આધર્મ હોય એને અપવાદોનું પૂરત જાન નથી હોતું વ્યવસ્થા અને કાય ૧૭ વશ રહેતા અમુક અન્યાયો રહી જ જવાના એમ મનુષ્યકૃદ્ય ઓગળે ■ માટે એ હવેને જ ટેવની એને જ એ જવા દારી માંપવામાં આવે જે સામાજિક દિનનો નિયાર મરી બધાના સુખનો ઉત્કાંશનો આદર્શ મનમાં રાખી જે મર્ષ કરવું ઘટે પોતાના હમ્મ્યાથી કાઢી આપવું ઘટે, તે સ્વેચ્છાએ સ્વતંત્ર જુદીથી અમનમાં મુકવું એ છે દાનધર્મ સમાજનું સમાધાન સતોષ અને પ્રસન્નતા એના ઉપર જ નિર્ભર

છે. એ દાન પ્રેમધર્મમાંથી નીતરે છે. કૌટુંબિક ભાવનામાંથી એનો ઉદ્ભવ છે. એની પાછળ ન્યાયના ખ્યાલ કરતાં સર્વોદયનો ખ્યાલ વધારે છે. એટલા માટે જ ગીતાએ ખાસ કહ્યું છે કે તિરસ્કાર કરીને એ ન અપાય; પોતાનો લાભ જોઈને ન અપાય; દાનમાં સાદું ન કરાય; પણ સામાજિક હિત ખ્યાનમાં લઈ દેશ-કાલ-પાત્ર તપાસી, પ્રત્યુપકારની આશા રાખ્યા વગર, જ્યાં પ્રત્યુપકારનો સંભવ પણ ન હોય એવે ઠેકાણે, કેવળ ધર્મબુદ્ધિથી, કર્તવ્યબુદ્ધિથી દાન આપવું જોઈએ.

આજકાલના જમાનામાં દરેક ક્રિયા પાછળ સામે લાભ જોયા વગર લોકોને સંતોષ થતો નથી. ધર્મના કામમાં પણ સાદું કરવાની વૃત્તિ હોય છે. હરિજનોને આટલું આપીએ તો એના બદલામાં આપણને શું મળશે એ સવાલ ચર્ચાયા વગર કોઈ પણ સૂચના વ્યવહારુ ગણાતી નથી. કેવળ ધર્મનું પાલન એ તો સાધુપુરુષોનો વિનોદ ગણાય છે, ભનો વૈભવ ગણાય છે. આ રીતે સામાજિક જીવનનો સર્વોદય મુશ્કેલ જ માર્ગો જાય છે. દાન વગર સમાજ નમી જ ન શકે. એ .ાન પણ ઉપર ખતાવેલી શુદ્ધ સામાજિક દાનવૃત્તિથી જ થવું જોઈએ.

૨૨-૧૦-૩૩

૧

૨

પરં, દાન અને તપ એ ત્રણ મહાન સામાજિક કર્તવ્યમાંથી દાનનો આપણે વિચાર કર્યો. અને તેટલો પ્રયત્ન કરીએ તોયે સમાજમાં સંપત્તિની અમુક અસમાનતા રહી જ જવાની, અને એ અસમાનતા નિયમથી કે વ્યવસ્થાથી દૂર કરવી પણ મુશ્કેલ છે, અને સાંખી લેવી પણ ન પોસાય. એવી અસમાનતા દૂર કરવા માટે ધનવાન વ્યક્તિએ જાતે જ સ્વેચ્છાએ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જેની પાસે છે એણે, જેની પાસે નથી એવાને સ્વેચ્છાએ આપવું જોઈએ, અને એ રીતે અન્યાય અને ભેદ અને તેટલા મટાડવા જોઈએ, આનું નામ તે દાન એ આપણે જોઈએ. હવે તપનો વિચાર કરીએ.

વ્યક્તિની તેમ જ સમાજની દરેક જાતની શક્તિ પેના ધરના કે વધારવા માટે જે કઈ શારીરિક અને જીજ્ઞા કષ્ટ વેડીએ છીએ તે તપ છે તપ અર્જનાત્મક છે પરમાત્માના તપમાથી જ આ સૃષ્ટિનો પ્રસાર કે અમાર્ગમા જે કઈ નવા તત્ત્વો દાખલ થયા, નિયારનું મથન થયું, શક્તિનું ચયન થયું તે મધુ તપનું જ દ્રવ્ય છે જે કઈ અધરુ હોય, અચકચ જેવું લાગનું હોય તે તપથી જરૂર પ્રાપ્ત થવાનું તપ આમગ કદી ભૂરકેની ટકી શકતી નથી જે કઈ મોટા મોટા પરાક્રમે યામ છે, શોષો કરાય છે, નદી નદી યોજનાઓ અમનમા મુખાય છે, પુરુષાર્થો પ્રગટ થાય છે તે મધા તપના જ લિન્ન લિન્ન પ્રકારો છે જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થઈ તે તપથી જ હિમાવનમાથી જગાળના ઉપમાગર મુધી ભગીરથે જગા આણી તે ત્રણ પેઢીના તપથી જ દેવો તપ કરે છે, માનવો તપ કરે છે, માણસો તપ કરે છે, અને રાક્ષસો પણ તપ કરે છે નામ વગર સામર્થ્ય નથી ચુપચાપ વરસો મુધી તડકામા મેસવું એ પણ એક તપ છે, પણ એ અર્થ વગરનું હોઈ શકે છે સુરોપના મોટા મોટા મુસાફરો આહિમના રણોમા અને જંગનોમા શોધખોળ કરવાને રખડી આવ્યા એ પણ તપ છે એમાથી ભારે શક્તિ પેદા થઈ એ શક્તિનો બેટિજ્યમ જેવા દેશોએ દુરુપયોગ કરી આહિમા એવો તો કેર વર્તાયો કે સુરોપની સ્વાર્થી પ્રજ્ઞની પણ ધર્મશુદ્ધિ ત્રાસી બેઠી

ગીતામા કહ્યું છે તેમ તપ તામસી પણ હોય છે, રાગ્નસી પણ હોય છે, અને સાર્વિક પણ હોય છે વગર કારણે આખો જગમારો જમણો હાથ માથા પર રાખીને સૂકી નાખવો, અને સૂર્યનારાયણને એ અર્પણ કર્યો છે એમ માનવું એ તામસી તપ છે મેગોની ગરીમ પ્રજાને અમાતુરી રીતે રજાડી દુનિયાને રગર પૂરું પાડવું એ ભયાનક રાગ્નસી તપ છે પ્રજાહિતના અનેક મનો દરેક જાતનું કષ્ટ વેગે પાર પાડના એ ઉત્તમ અને સાર્વિક તપ છે

સમાજમાં પ્રચલિત કોઈ ગ્રામિક ઝડપનાને વસ થઈ, વહેમોના દાસ થઈ નકામી અગવડો વેઠ્યા જ કરવી એ તામસી તપ છે. આવા તપને ધર્મનું વિધાન સમજી વળગી રહેવું, અને કોઈ ધર્મપરાયણ ધર્મશ બ્યક્તિ તે છોડી દેવાનું સૂચવે ત્યારે ધર્મની મર્યાદા તૂટી જવાની ખીક રાખી એ તામસી જડતા છે. આવા જહીપણને ગીતાએ 'મૃદાહ' કહ્યો છે. આવા તામસી તપમાં પોતાની પાર વિનાની હેરાનગત ધામ છે, અને ખીજાઓનો ધાણ નીકળી જાય છે.

સામાજિક અ-ખાથો દૂર કરવા માટે ઝૂઝવું, સામાજિક અગવડો કેમ મટે એની ચિંતા રાખી નવી વ્યવસ્થા દાખલ કરવી, પ્રજાની શક્તિ વધે એ જાતની શોધખોળ કરવી, સમાજહિતાર્થે કારખાના ચલાવવા, સરચાઓ ખોલવી, એ બધું તપ જ છે. જે સમાજમાં તપ ન રહ્યું તે સમાજ ઉપર કોઈ બહારથી આક્રમણ ન કરે તોયે પોતાની જડતાથી જ તે ગતપ્રાણ થવાનો. વગર સમજ્યે લાચારીથી કષ્ટ વેઠવા એ કઈ તપ નથી. આવાં કષ્ટો તો આપણા દેશના લોકો પરાપૂર્વથી વેતા જ આવ્યા છે. એને ઠોકણે જો સમજણપૂર્વક અને યોજના-પૂર્વક આપણે એવાં જ કષ્ટો ઉપજાડી દેને વેઠતા ચર્મશુ તો મજાનું કલ્યાણ થશે, સામાજિક શક્તિ વધશે, અને એ કષ્ટો તપની પદ્ધતિએ પહોંચશે જે દેશમાં લોકો ઉત્સાહી, ઉલ્લેખી અને ટેકામાં હોય છે તે જ દેશ તપસ્વી કહેવાય તપ પાછળ દરેક જાતની સમૃદ્ધિ, દરેક જાતનું સામર્થ્ય અને એ બેને 'પરિણામે થતો વિકાસ' એ બધું આપનાનું જ કોઈ પણ માણસથી કે સમાજથી તપ ઉગાય જ નહીં ન ત્યાગ્ય નામમેવ તત્ત્વ.

૨૫-૧૦-૩૩

૩

સામાજિક પુરુષાય વધારવા માટે તપની જરૂર છે. અમાજની આદર્શ રચના કેવી હોવી જોઈએ એ નક્કી કરવા માટે અને સામાજિક જીવનનો અતિમ આદર્શ પૂરેપૂરો સમજી લઈ ત્યા સુધી પહોંચવા

૨૫-૪

માટે કઈ કઈ શક્તિઓ મેળવવી જોઈએ, કેવા કેવા પદાર્થો જોળવવા જોઈએ, એ બધાનો વિચાર કરવો એ પણ તપ છે અને તે પ્રમાણે મટ પેડી આવ ન મેળવી આવ્યા વધુ એ પણ તપ છે દરેક વ્યક્તિનું જીવન સમાજહિતમાં જ વપરાય અને વ્યક્તિને પોતાનો આનંદ એમાં જ મળે એ રીતે વૃત્તિઓ મેળવવા એનું નામ તે તપ એ તપનો વિચાર આપણે દાનના વિચાર સાથે કર્યો ખરું જોતા પ્રથમ તપ આવે છે તપને પગિણામે જે આધનસ પત્તિ બેગી થાય છે તે અસમાન થઈ શાપરૂપ ન નીવડે એટલા માટે દાન દ્વારા એને સરખી કરવાપણું હોય છે તપ એ શક્તિની ઉત્પત્તિ છે દાન એ સ પત્તિની અસમાન વહેચણી સુધારવા માટેનો ઉપાય છે

પણ સ પત્તિ — સાધનસ પત્તિ — અ તે તો ઉપભોગ માટે છે હવે એના ઉપભોગથી સાધનો અને સામર્થ્યો બનિતો દ્વેશ નાશ જ થાય છે એ નુકસાન ભરી ઠાઠી સમાજની સ્થિતિ પહેલાની પેરે સ્પર્થ બનાવવી એ હેતુથી જે કઈ પ્રવૃત્તિ આદરાય છે તે યશ કહેવાય. તપમાં વ્યક્તિગત સ્વાર્થને અવગણ રહે છે તપ કોઈ કોઈ વાર સમાજદ્રોહી વૃત્તિથી પણ મેળાય છે દાનમાં સ્વાર્થ, એકાગ્રીપણું કલ પાખડ એ મધુ આવી શકે છે પરોપકાર મારફતે પોતાનો વ્યાપક સ્વાર્થ સાધવાનો ઉદ્દેશ પથ તે યશ કે કુદરત પાસેથી કે સમાજ પાસેથી જોડતું મેળ યુ અને ભોગયુ તેનું વગીર સમાજને અને સૃષ્ટિને પાછું આપવા માટે નિષ્કામ જીવિથી આશયક એવાં કર્મો કરવા એ યશ ■ યશ કે માટે જ સમાજ અને જગત ટકી રહ્યા છે યશ એ સામાજિક ધર્મનો ઉકારો છે જીવન-અર્થ * એ લેખમાં યશનું સ્વરૂપ વિસ્તારથી સમજાવ્યું છે એટલે અહીં એની પુનરુક્તિ કરવાની જરૂર નથી

તપ દાન અને યશ યશ દાન અને તપ એ મહાન સામાજિક કતબો જ્યાં સુધી આવે છે ત્યાં સુધી મનુષ્યસંસ્કૃતિ આગળ વધે છે ૧ સર્વત્ર સુખશાંતિ અને સમૃદ્ધિ ફેલાય છે આ ત્રણે પ્રવૃત્તિઓ

* એ લેખ માટે જુઓ ‘જીવનસંસ્કૃતિ’, પૃ ૧૦૮

સર્વભૂતોના ક્ષિતની દષ્ટિએ કરવામાં આવે તો સમાજ સુખી થશે અને તેમ કરનાર વ્યક્તિનો ઉદ્ધાર થશે. આ તથ્ય કત્તબે કોઈ પણ નિમિત્તે છોડાય જ નહીં, એમ બળવાને સ્વગુણે ગીતામાં કહ્યું છે.

૧૪-૧૨-૩૩

૧૩

ગીતામાં સામાજિક દષ્ટિ

ગીતાનો આખો સંદેશો સામાજિક છે કેમ કે જે કારણે ગીતા-સંવાદ શરૂ થયો તે 'અર્જુનવિપાદ' પાછળ પ્રથમથી જ સમાજક્ષિતની દષ્ટિ છે.

*

પ્રથમ ગીતામાહાત્મ્ય તપાસીએ. ખરું જોતાં ગીતામાહાત્મ્ય ગીતા સાથે પૂરેપૂરું બળતું નથી. એ તો કોઈ અદ્વૈતવાદીએ કરેલાં ગીતાનાં ભક્તિપૂર્ણ વખાણ છે; છતાં એમાં પણ સામાજિક તત્ત્વો છે જ.

*

મદ્વૈતામૃતર્વાણી । અદ્વૈત શબ્દ અસામાજિક છે એમ ગણાય. પણ વસ્તુતઃ તેમ નથી. જ્યાં દૈતનુ સ્પષ્ટ જ્ઞાન છે ત્યાં પ્રેમ અથવા અભેદના અદ્વૈત કીમિયા દ્વારા કેવળ એક જ અથવા અદ્વૈત જોતું, સિદ્ધ કરતું અથવા અનુભવતું, એનું જ નામ અદ્વૈત. એવા અદ્વૈતના અમૃતનો વર્ણવ કરનારી ગીતા છે એમ પ્રથમથી જ કહી દીધું છે. અદ્વૈત એટલે સર્વોત્ક્રમ.

*

મહાભારત એ ભારતીય સમાજશાસ્ત્રનો, સામાજિક સાહિત્યનો પ્રથમ પ્રયત્ન છે. એમાં ગીતા એ જ્ઞાનપ્રદીપ છે. એટલે જ ગીતા સામાજિક જીવનનું રહસ્ય પ્રકટાવનાર હોય છે એ વિષે શંકા ન હોઈ શકે. ભારત-તૈલવૃર્ણ પ્રગ્વાલિતો જ્ઞાનમય પ્રદીપ ।

*

૧. મવદેવિણી : ભવ એટલે સસાર, એનો દેષ કરનારી ગીતા અસામાજિક જ હોઈ શકે એમ કેટલાક કહી શકે પણ ખરું ભેતી ભવ શબ્દ સૃષ્ટિવાચક છે જ નહીં. ભવ એટલે સાંસારિક દષ્ટિ. ભવ શબ્દ subjective છે. એ સકુચિત સાંસારિક દષ્ટિને કારણે જ બધા સામાજિક દુષ્ટો ઉત્પન્ન થાય. ■ સમાજને ભવદષ્ટિએ દોરનાર અને આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ દોરનાર એમ બે માર્ગ છે. ગીતાના સમાજશાસ્ત્રમાં આપણે એ બે પ્રધાન માર્ગનો જ ઉદ્ધાપોહ જોઈશું.

*

નારાયણ શબ્દ પણ ઈશ્વરનું સામાજિક સ્વરૂપ સૂચવે છે. નર એટલે મનુષ્ય નાર એટલે માનવ્ય — મનુષ્ય કોટિ — એને જ પોતાનું સ્થાન કરીને રહેનાર, માનવ્યને આધારે પ્રમદ થનાર પરમાત્મા, સમાજાત્મા, તે નારાયણ.

*

૧. 'ભગવાન' નામ પણ psychological કરતા sociological વધારે છે.

भैरवस्यैव्य समग्रस्य वीर्यस्य यशस धिय ।

ज्ञान वैराग्यमोक्षैव यणा भग भित्तीरणा ॥

*

બધા ઉપનિષદોની દષ્ટિ સામાજિક છે જ એવું નથી પણ જનસમાજને અથે ઉપનિષદોનું દોહન કરી સમાજહિતનું દૂધ ભેગું કરવાની કળા સીકૃષ્યની છે. માટે જ એને સમાજશુદ્ધિ અથવા જગદ્-શુદ્ધિ તરીકે ઓળખાવ્યા છે. કૃષ્ણ વન્દે જગદ્ગુરુમ્ ।

*

ભારતપંથકને 'કલિમલ પ્રધનસિ' કહ્યું ■ 'કલિ' એટલે પુદ્, ગ્રંથડો, મંત્રસર, અસૂચા આદિ અસામાજિક વૃત્તિઓ. આ વૃત્તિઓનું તાડવ મહાભારતમાં જેવું વર્ણવ્યું છે તેવું બીજે ક્યાંયે નહીં હોય. આ અસામાજિક વૃત્તિઓની બીજાશુતા બનાવી, 'લોકે' એટલે જનસમાજમાં

સજ્જનોને બોધ આપવાનું કામ મહાભારતે અને એમાં આવેલી ગીતાએ હંમેશા કર્યું છે.

*

માધવની કૃપા મૂક માણસને પણ વક્તા બનાવે છે, પંશુને દુર્ગ-
યાત્રી બનાવે છે, એ કૃપા સમાજમાં સામર્થ્ય રહે છે.

*

વિષ્ણુર્વા વિપુરાસ્તકો આ શ્લોકમાં અથવા ય જંયા સમુપાસતે
એ શ્લોકમાં એક સદ્વિપ્રા વદુષાયદન્તિનો બોધ નેટલો સ્પષ્ટ છે તેટલો
સ્પષ્ટ ય વ્રહ્મા વરુણેન્દ્રમાં નહીં હોય, પણ છે તો ખરો જ. અને એ
બોધ અસ્પષ્ટ રાખવાથી શ્લોકનું માધુર્ય વધ્યું છે. અને આ બધા
પદો સુર માર્ગે કે અસુર માર્ગે જાય તોયે તે પરમ મહાદેવની
વિભૂતિને સંપૂર્ણપણે તો ન જ આજખે એમ કહી એ માધુર્યમાં
અનંતતાની સુવાસ હોયેરી છે અનેક લોકો એક ઈશ્વરને અનેક રીતે
આજખે છે એટલું જ્યારે મનુષ્ય કોટી અતુલવશે ત્યારે વિગ્રહભાવનો
નાશ થશે અને સામાજિક વિશ્વશાંતિ સ્થપાશે

‘હિંદુ બ્યુ ઓફ લાઈફ’માંનું ‘ધર્મવિગ્રહવાણ’ પ્રકરણ અહીં
ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ

*

હવે ગીતામાં પ્રવેશ કરીશું. અર્જુન શરૂઆત કરે છે: ન જ
શ્રેયોઽપશ્યામિ હતા સ્વજનમાહુવૈ’ (૧ ૩૧) અર્જુનની તમામ
ચિંતા સામાજિક શ્રેયની છે ગીતામાં નિશ્ચેયસેના ઉપદેશ ■ પણ
તે ઉત્તમોત્તમ શ્રેય:સાધક તરીકે જ બતાવેલો છે જે નિતાન્ત શ્રેયસ્
છે તે જ નિશ્ચયપૂર્વક સમાજશ્રેયને ધક્કાનું છે રાજ્યભોગ અથવા
જીવિત, અથવા ‘ધી વિવ દુ લિલ્લ’, ‘ધી વિવ દુ ઍન્નેય’ અને
‘ધી વિવ દુ વિન (કોંકર)’ એ સ્વાર્થી છે, સંકુચિત છે, અસામાજિક
છે. અર્જુનના મનમાં એ અસામાજિક વૃત્તિઓ છે જ નહીં. અર્જુન
તો રાજ્ય, ભોગ અને સુખ સ્વજનોને અર્થે જ કશું છે. સ્વજન અને

પુરુષન પ્રત્યેનો પ્રેમભાવ, કૃતમાતાભાવ એને અસ્વસ્થ કરી મૂકે છે એનું હૃદય સ્વજનોમા પરોવાયેલું છે માટે એને કુનક્ષય, મિત્રદ્રોહ આતતાપીપણું, સકર હત્યાદિ વસ્તુની બારે બીક છે

અર્જુનની વૃત્તિ ફેફડા દેસા જેવી જરાયે નથી અર્જુન જેવો ક્ષત્રિય વીર મુદ્ધથી થના દોષો સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકે એ વસ્તુ જ મનુષ્યમતિનું ભાગ્ય સૂચવે છે

*

સમ્રાટ અરોડે મુદ્ધમાથી પ્રસવતો સર્વનારા જોયો અને એણે બૌદ્ધધર્મ દ્વારા શાંતિ મેળવી મુદ્ધથી થતો નારા નજર આગળ પ્રત્યક્ષ કરી અર્જુન નિષાદ પામ્યો. એને શાંતિદાયક ગીતાધર્મ મળ્યો. બૌદ્ધધર્મ કરતા ગીતાધર્મમાં જે કંઈ ખાસ વિશેષતા હોય તો તે ગીતાની વ્યાપક સામાજિક દૃષ્ટિ છે. જાતિધર્મ, કુલધર્મ હત્યાદિ શાશ્વત ધર્મ જેને આધારે ટકે છે તે લઘુલ્લવસ્થા મુહોને લીધે જોખમમાં આવે છે માટે ‘હું ન લડુ’ એવી અર્જુનની દલીલ છે સામાજિક નીતિનો અધ પાત એ જ નરક એ નરકની બીક અર્જુન આગળ પ્રત્યક્ષ છે

આની સમાજહિતૈરી નજરવાળા અર્જુનને ભગવાને એમ મતાવવું રહ્યું કે પોતે જે કર્તવ્યમાર્ગ સૂચવે છે તે મનુષ્યતહિતે રતા એવા લોકસમકારી સમાજપુરુષોનો, સજ્જનોનો, જ માર્ગ છે

*

દૈવી સપત્ સર્વકલ્યાણકારી હોય છે, સર્વોદયકારી હોય છે આસુરી સપત્ એકાગ્રી, સ્વાર્થી અને હાથિક ઉત્કર્ષકારી હોય છે રાક્ષસી સપત્ આધિના નિનાશકારી અને મનસ્વી હોય છે જપારે આ ત્રણેમાથી એકે સપત્મા જેસી ન શકે એવો મનુષ્યદ્રોહી સમાજ નિનાશક નરાધમ તે આતતાપી

સ્વજનો મરી જશે તો મોટા ધાત ચરો, સમાજનો અંત આવશે એ જાતની બીક મનમા રાખી અર્જુનનું હૃદય સ્વજનપ્રાણ બંધુ

એમ જોઈ ભગવાન એને સમજાવે છે. ‘મરણ એ કંઈ વિનાશક વસ્તુ નથી; મરણમાં સમાજનું અકલ્યાણ છે જ નહીં; મરણ એ એક સનાતન અને આવશ્યક વસ્તુ છે; મરણથી સમાજને ઊંચી તાજગી જ પ્રાપ્ત થાય છે, મરણ દાળવાથી લોકસંમત નથી થતો. પણ અસમાજિક દીન વૃત્તિઓ દાળવાથી સમાજ જમી જાય છે, લોક-કલ્યાણ થાય છે.’

મરણની ખીક એ કેવળ કુદયદૈર્ઘ્યમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. એમાં સુદૃઢ રીતે કૈવલ્ય જ રહેયું છે. એમ કહી ભગવાને પ્રથમ પ્રદાર કર્યો. એની સામે અર્જુને ગુરુજનો પ્રત્યેના પોતાના ધર્મની દાસ આગમ કરી અને કુદના યુગમાં વિજય, રાજ્ય, ઇત્યાદિ સુદ વસ્તુઓ જ છે, એવો દોષ પણ રખૂ કર્યો અને ન લડવાનો પોતાનો નિશ્ચય વધારે દઢ કર્યો.

વાન આટલે મુખી પહોંચી ત્યારે જ ભગવાને મરણનો વિચાર કેવો નાસ્તિક છે, આત્માને જુદી જનાર છે, એ વધારે સ્પષ્ટ કરી આપ્યું. રાજાસ્થના પ્રદારથી આત્મા દલ્લાતો નથી, પણ ભૌતિકધર્મની લાવસાથી-આસક્તિથી-કામક્રાંતિથી આત્મા દલ્લાય છે અને સમાજ પડે છે ભગવાને પ્રારંભમાં જ અર્જુનને એ સમજાવી દીધું છે.

ગીતાએ મદિરાસમ અને અંતરાસમ એવી બે વૃત્તિઓ વચ્ચેનો એક ખતાબીને પોતાનું સમાજશાસ્ત્ર અંતરાસમ એવા માણસોના આદર્શ ઉપર રચ્યું છે. ભગવાન પોતે મર્ચન્ટના મુદ્દ છે, એને સર્વસ્વ અર્પણ કરી પોતાની વાસનાઓ કનગો કરી સર્વમનહિતે રત એવા જે લોકો હોય તે જ ગીતાની દૃષ્ટિએ સમાજનાયક છે. તેમને આધારે જ સમાજ ટકવાનો છે, વધવાનો છે.

*

આત્મા અવિનાશી છે, શુદ્ધ છે, નિત્ય છે, એ વસ્તુ જે ઉત્સાહથી ગીતાનું શરણાગતમા કહેવાય છે તે ઉત્સાહ ખીજા કોઈ પણ વેદાંત

અંતમાં આટલી સ્વાભાવિકતાથી પ્રગટ થતો નથી આત્મા અવિનાશી છે, જ્યારે દેહ અથવા ગાદી જગત નશ્વર છે, આ પરસ્પર વિભિન્નતા ધ્યાનમાં લીધા પછી જ, એ એનો કફોડો સસાર જે જગત અથવા સમાજ, એનો વિચાર કરી શકાય આજના વૈજ્ઞાનિકો અને વિચારકો પદાર્થવિજ્ઞાનને આધારે રસાયણ રચે છે, રસાયણને આધારે વનસ્પતિશાસ્ત્ર રચે છે, એને આધારે પ્રાણીશાસ્ત્ર, એની પ્રેરણાથી શરીરશાસ્ત્ર, તથા એને આધારે માનસશાસ્ત્ર તથા સમાજશાસ્ત્ર રચે છે ખીજી બાજુ માણસની બોગનિવાસની અને સમૃદ્ધ વધારવાની અસામાજિક વૃત્તિઓ એ જ કુદરતી વૃત્તિઓ છે એમ માની લઈ તેને આધારે કાપડો અથવા વ્યવહારશાસ્ત્ર રચી એમાંથી જ આચારશાસ્ત્ર એટલે કે ધર્મશાસ્ત્ર ઉપજાવી કાઢે છે અને પછી આગળ વધાતું નથી એમ જોઈ આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રનો ઇન્કાર કરે છે સહેનાથી અધનુ, યાત્રી અસાત, એ વિકાસનો સ્વાભાવિક ક્રમ જોઈ ઉપર વલુંવેલો વિકાસક્રમ શાસ્ત્રશુદ્ધ છે, એમ પણ તેઓ સિદ્ધ કરવા માગે છે

પશુજીવન વધારે નૈસર્ગિક છે માટે પશુવૃત્તિઓને અભ્યાસીને એના સિદ્ધાંતો જ મનુષ્યજીવનને લાગુ કરવા એ શાસ્ત્રોક્ત માર્ગ છે એમ કહેવારા પણ કેટલાક નીકળ્યા છે પશુઓમાં પણ કેટલાક ઓછા સામાજિક હોય છે, ઊર્ધ્વ, મધ્યમાન, આદિ કેટલાંક તુચ્છ ગણાતા જતુઓ સામાજિક વૃત્તિનો વિશેષ ઉત્કર્ષ બતાવે છે, એવો બેઠ જોઈ સામાજિક વૃત્તિવાળા પ્રાણીઓના જીવનનિયમ ઉપરથી મનુષ્યજીવનશાસ્ત્ર રચવાનો પ્રયત્ન હમણાં હમણાં થયો છે અને તેથી સમાજશાસ્ત્રમાં ઘણી પ્રગતિ પણ થઈ છે પણ મૂળ દોષ ગણીએ તો એમાં ખબર એ છે જ

ખરું જોતા જ્યાં જીવન વધારેમાં વધારે નિકસિત હોય અને જે આપણે વધારેમાં વધારે જાણી શકતા હોઈએ, એનો સ્વતંત્ર અભ્યાસ કરી તેને આધારે અર્ધનિકસિત અથવા અર્ધવ્યક્ત, એવા જીવનની ખૂનીઓ તપાસી એ વધારે સચાત્ર માર્ગ છે જીવનશાસ્ત્રમાંથી વનસ્પતિશાસ્ત્ર અને વનસ્પતિશાસ્ત્રમાંથી રસાયણશાસ્ત્ર ખીસવવા જઈએ

તો જગદીશચંદ્ર મનુની મોઢી કરતા પણ વધારે મહત્વની મોઢી ચલાવેલો સંભવ છે.

સ્વતંત્ર માનવસમાજશાસ્ત્ર રચવામાં પણ આંકડાશાસ્ત્રી પદ્ધતિ હાલ દાખત થઈ છે. હજાર, લાખ કે કરોડો દાખતાઓ લઈને એમાંથી મનુષ્યસ્વભાવ તારવી કાઢી એ ઉપરથી મિત્તાતો બંધાય છે. ઉપર ખતાવેલ દોષ આ પદ્ધતિમાં નથી એમ ઉપરદપકે લાગે, પણ ચોંટાની કે લૂંટારુઓની વમાદતના આંકડાઓ એકમ કરીએ તો એક જાતના સિદ્ધાંત નીકળશે અને પારમાર્થિક સાંધુઓના મોટા મોટા કથો તપાસી ત્યાંના આંકડાઓ કાઢના જઈએ તો જુદુ જ જીવનશાસ્ત્ર દેખાઈ આવશે બહુજનસમાજનો સ્વભાવ એ મનુષ્યજાતિનો સહજ અથવા શાસ્ત્રમાય સ્વભાવ ન જ ગણાય.

ખાળક ચાલવાનો પ્રથમ પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે પચાસ વાર પડે ત્યારે એક વાર માત્ર કાપું જરી શકે છે એ ઉપરથી જો આંકડાશાસ્ત્રીઓ અનુમાન કાઢે કે ખાળક ચાલતા થીએ એવો સંભવ સેંકડે જે ટકા જ છે, તો તે શુદ્ધ આંકડાશાસ્ત્ર ગણાય પણ અનુભવ એવો નથી નિષ્ફળતા એ નિરીક્ષિત વસ્તુ છે જ્યારે સફળતા એ વિધાતા જેટલું સમર્થ બીજા છે એટલે સફળતાના અનુભવને છુદી જ કાઢીને ગણવો જોઈએ અને એને આધારે સમાજશાસ્ત્ર રચાવું જોઈએ ગીતાએ એ પ્રમાણે સમાજશાસ્ત્ર રચવાનો અદ્વિતીય પ્રયત્ન કર્યો છે તેથી આધુનિક સમાજશાસ્ત્રીઓનું એ તરફ ધ્યાન ગયું નથી. ગીતાએ સનાતન ઐતિહાસ ધ્યાનમાં લઈ, પ્રગતિશીલ મનુષ્યોની વિકાસની દિશા તારવી, અવિનાશી એવા આદમાનો સ્વભાવ સમજી લઈ, તેને આધારે સમાજના આદર્શ પુરુષના ચારપાય જુદા જુદા પણ અતે એકરૂપ એવા ચિતારો આપ્યા છે એ આદર્શને પહોંચવાની સાધના પણ ગીતાએ લિન્ન લિન્ન રીતે બતાવી છે વિકાસનો ક્રમ પણ પગધિયાં ખાડીને મતાવ્યો છે.

વિકાસથી જીવે છે. અધ પાત પછી ગીતાની નજર બહાર નથી તેથી અધ પાતની પરપરા પછી ચોક્કસ રીતે એણે આપી છે. ગીતાનું માનસશાસ્ત્ર વ્યાપક અને સનાતન છે. અધ્યાત્મશાસ્ત્ર એ સર્વ વિદ્યાને આધારભૂત છે એમ તો ગીતાએ સ્પષ્ટ કહ્યું જ છે. અહીં આધ્યાત્મિક વિદ્યાનું આધાર ગીતાનું આપણને સમાજશાસ્ત્ર આપ્યું છે.

*

કૌમાર, યૌવન, જરા, આદિ અવસ્થાની સરખામણીમાં દેહ અમર છે. દેહોની સરખામણીમાં આત્મા અમર છે. જીવાત્માઓની સરખામણીમાં પરમાત્માની વિમૂર્તિ કર્મ જ્યારે જ છે એ જ રીતે વ્યક્તિઓના પ્રમાણમાં કુદૃષ સનાતન છે. કુદૃષોના પ્રમાણમાં સમાજ સનાતન છે — અમર છે. સમાજના વિકાસમાં જે સનાતન તત્ત્વ રહેલું છે તે બીજા બધાના પ્રમાણમાં સનાતન અને વિશુ છે. એ જ અધ્યાત્મ છે એને જરાનર સમજીને જ સમાજશાસ્ત્ર રચી શકાય.

*

મનુષ્યને દોરનાર મોટામાં મોટી બે પ્રેરણાઓ સુખ અને દુઃખ છે. જીવનનું રક્ષણ અને વર્ધન એ તેટલું સમાજોપયોગી હોય તોયે કેવળ એ સાચાના માણસ પ્રવૃત્ત નથી થાને. એ સ્થિતિને ઠારણે આહાર, નિદ્રા, ભય મૈથુન આદિ જીવનવ્યાપાર સાથે વિદ્યાતાએ સુખદુઃખની જગત્સત્તા જાણનાઓ બાધી રાખી છે. છતાં સુખદુઃખના હાથમાં જીવનનું વ્યાકરણ નથી. સુખદુઃખની જાણના આધારી અને અમર્યાદ છે, વિવેક તો એમાં છે જ નહીં. એટલે સુખદુઃખને આધારે જીવનશાસ્ત્ર રચી ન શકાય. જીવદુઃ સુખદુઃખની પ્રેરણાથી તદ્દન અસ્પૃષ્ટ રહેવાની શક્તિ જ કેળવવી રહી જ્યાં માણસને સુખદુઃખને અનુભવ થતો જ નથી એવી જગત, ગૂઢ અવસ્થા ઇચ્છાની નથી પણ સુખદુઃખ જીવનના પ્રેરક તત્ત્વો ન બને, નિર્ણાયક તત્ત્વો ન બને. માણસ સુખદુઃખથી અલિપ્ત ન થાય એ અત્યાવશ્યક છે. ગીતાએ

સુખદુઃખ-વાદનો પ્રારંભમાં જ સખતમાં સખત વિરોધ કર્યો છે. એના લક્ષ્યકારા આખા અંધમાં સંભળાયા જ કરે છે; ગાળ્યા જ કરે છે.

સુખ-દુઃખની બધા જોળે વટાવી છે, એવાનાં ગીતાએ અનેક રીતે વખાણ કર્યો છે. તે ધીર એટલે કે બુદ્ધિમાન છે, એણે મરણ દાઢ્યું છે, એ જાતા છે, એ યોગી છે, એ કર્મકુશળ છે, એ ત્રિગુણાતીત છે, એ આત્મવાન છે, એ જ્ઞાનલુપ્ત છે, એ સ્થિતપ્રજ છે, ભક્ત છે. અધું છે.

માણસને સુખ મળ્યું એટલે એનું જીવન સુખરૂપું, એની પ્રગતિ થઈ, એ કૃતાઈ થયો, એવું તો છે જ નહીં. માણસ પર દુઃખ આવી પડે એમાં એનો ગુનો અથવા એનો પાત છે, દુરાચારની એ સગ છે, એનો અધઃપાત છે, એમ પણ નિશ્ચિન રહે કહી શકાતું નથી. ઇન્દ્રિયજન્ય અથવા વાસનાજન્ય સુખદુઃખને ખરી નૈતિક કિંમત નથી, એટલું ગીતાએ આપણને સ્પષ્ટ કરી આપ્યું છે. અને તેથી મનુષ્ય-જીવનમાં સુખદુઃખના વિચારે કશા મહત્ત્વના ફેરફાર ન કરવા જોઈએ એવું સમાજશાસ્ત્ર પ્રથમથી જ સૂચવી દીધું છે.

*

મરણ પાછળ જનન, અને જનન પાછળ મરણ આઝ્મા જ કરે છે એ જોઈને પણ જીવનની દૃષ્ટિએ કે સમાજની દૃષ્ટિએ મરણનો વિચાર મહત્ત્વનો નથી ધાસ સુક્રામાનો કોઈ શોક કરતું નથી કેમ કે યોમાસુ આવ્યે એ ફરી જીવતાનું જ છે. એવી જ રીતે મરણનું છે.

જન્મ પહેલાંની સ્થિતિ અને મરણ પછીની સ્થિતિ આપણે જાણતા નથી. જે વસ્તુ આપણે જાણતા નથી તેને વિષે દર્પ-શોક મનમાં રાખવાં એમા ઝઢાપણું તો નથી જ.

કોઈ પણ વેપારી પોતાની મૂડીનું હાણેદણે રૂપાંતર થતું જોઈ દુઃખ પામતો નથી. એ જાણે છે કે ધયાકાળે મૂડીનું રૂપાંતર થતું એમાં જ નિજરત રહી છે. રૂપાંતરથી મૂડીનું સત્ત્વ ઘટતું નથી, બિલકુલ વધે છે, એટલો એને વિશ્વાસ હોય છે. જીવનનો વેપારી પણ એ જ થઈ શકે.

સહેળે રાખી શકે છે. જીવનવ્યાપારમાં આત્મા એ ‘મૂડીનું સત્વ’ છે. એમાં વધવાઘટવાપણું છે જ નહીં. કેવળ રૂપાંતરો ચાલ્યા કરશે. આપણને જીવનપરત્વે ચિંતા એટલી જ હોવી જોઈએ કે એ રૂપાંતરો ઇષ્ટ દિશામાં થાય. એાહેવતે દંકાયેલો આત્મા પ્રગટ થાય. આત્મોપમ — વિશ્વાત્મૈક્ય — નો સાક્ષાત્કાર વધુ ને વધુ થતો જાય એ રીતે રૂપાંતરો થયા કરે એટલી જ કાળજી રાખવાની રહી.

સામાજિક પ્રગતિની દિશા ખીજી રીતે નક્કી ન થાય.

*

મહદી સંસ્કૃતિ કર્મકાંડપ્રધાન છે, એમ કહી શકાય. ખ્રિસ્તી અને ઇસ્લામી સંસ્કૃતિ ઉપાસનાપ્રધાન છે. ચીની સંસ્કૃતિ સદાચાર અને પરંપરાપ્રધાન છે જ્યારે ભારતીય સંસ્કૃતિ સર્વસમન્વયકારી હોવા છતાં જ્ઞાનપ્રધાન છે એમ દેખાય છે. તેથી ગીતાના સમાજશાસ્ત્રમાં રિયલપ્રજ્ઞના લક્ષણથી જ શરૂઆત થાય છે. જ્ઞાન શુદ્ધ, સર્વવ્યાપી અને સમર્થ હશે તો તમામ સંસ્કૃતિઓને તે તે પ્રસંગે ઇષ્ટ એવું રૂપ તે આપી શકશે. પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિના મૂળમાં જ્ઞાન જ છે, અને એને પરિણામે પણ જ્ઞાન જ દંડ કરવાનું હોય છે. ‘જ્ઞાનમાંથી પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ-રૂપી કર્મ’ અને એ કર્મોમાંથી અતે ફરી જ્ઞાન’ એ ક્રમ જોવા પછી ગીતાએ જાહેર કર્યું : નર્વં કર્માલિલ પાર્યં જ્ઞાને પરિમમાપ્યતે ।

*

ગીતાને એક રીતે ‘સ્વધર્મયોગ’ પણ કહી શકાય. સ્વધર્મ એટલે સ્વ-કાલ્પિક, સ્વ-દેશિક, સ્વ-ભાવજન્ય એવો વિશિષ્ટ ધર્મ. આવો વિશિષ્ટ ધર્મ સાવકાલ્પિક સાર્વદેશિક, સાર્વભૌમ, સર્વમૂતહિને રત એવા પરમ ધર્મને અવિરોધી અને પોષક જ હોવો જોઈએ. ગીતાની એ મોટી શોધ છે. ચોક્કાનો એક ખૂણો સરખો કયો હોય તો બાકીના ત્રણે ખૂણા સરખા થવા જ જોઈએ એ ભાવ ગીતામાં છે. અથવા જિજ્ઞાસી રીતે એમ પણ કહી શકાય કે, બાકીના ત્રણે ખૂણા જેવી સરખા થાય એ રીતે પોતાનો ખૂણો ગોઠવવો એ જ પોતાના ખૂણાનું

સરખાપણું છે. એ જ ગીતાનો સ્વધર્મ છે. સ્વધર્મની કલ્પના સ્ત્રીકાયા પત્ની વર્ણાશ્રમધર્મની તેમ જ યુગધર્મની કલ્પના આવવાની જ.

ગીતાએ આત્મ સ્વધર્મનું સામાન્ય શાસ્ત્ર આપ્યું છે માટે ગીતા વિશ્વજનીન એટલે કે બધાને માટે અને સાર્વકાલિક છે, જ્યારે ધર્મની વિગતોમાં ઊતરનાર વ્યાપક સ્મૃતિઓ પણ કાલયસ્ત અને તેથી ત્યાજ્ય થાય છે. તેથી જ સંકરાચાર્યે કહ્યું છે : યમ્મિન્દેસંકલ્પેનિમિત્તે ન ય ધર્મં જનુલ્કીયતે ત એવ દેસાલ્લનિમિતાન્તગ્નુ અધર્મો ભવતિ । (શાકર ધારીરમાલ્ય ૩-૧-૨૫)

*

એવાન્સવર્ગમાં વિગુણ પરધર્માત્મ્યનુદિષ્ટતાનું આત્મ વચન અથવા સહજ વર્મ વૈન્તેય મદોરમપિ ન સ્વર્ગે એવું વચન, કેવળ આધ્યાત્મ-શાસ્ત્રી ન જ ઉપદેશે. અમાજશાસ્ત્ર ગચ્ચાનો ભોગને જોને માથે છે એ જ નિર્મલ્ય મર્ષને આવા વચનો સિદ્ધાંત તરીકે રજૂ કરી શકે. ગીતાનો સદેશો સામાજિક છે એ સિદ્ધ કથા માટે આ વસ્તુ પ્રધાન દલીલ તરીકે આપી શકાય. સમાજ એ સનાતન અને વ્યાપક વસ્તુ છે, ખૂબી છે. એની વ્યવસ્થા કાલ્પી પરમાત્માના હાથમાં છે. માણસ કેવળ એના હાથમાં નિમિત્ત છે. ઈશ્વરની ઇચ્છા સમજી તે પ્રમાણે માણસ વતે એટલો જ માણસનો ધર્મ છે. અને ઈશ્વરની ઇચ્છા સ્વધર્મ મારફતે માણસ આગળ પ્રગટ થાય છે દરેક બક્ષિતના સાચા સ્વધર્મનો સરવાળો એ જ આ વિશ્વમથ્યાનો પરમ ધર્મ અથવા સર્વધર્મ છે.

સ્વધર્મ સમજવામાં અથવા પાળવામાં માણસ જેટલી ગત્યત કરે તેટલું તેનું જીવન વ્યર્થ થાય છે, સંકટમય અને છે. સ્વધર્મપાલન કરતાં શ્રેષ્ઠ કર્યું નથી માત્ર સ્વધર્મ પાલન કરવામાં દોષ ન આવે, પાપ ન એટે, બધાન પેદા ન થાય. એને માટે અમુક સર્વહિનકારી આધ્યાત્મિક વૃત્તિ રાખવી જોઈએ એ વૃત્તિ ગીતાએ શીખરી છે ગીતાએ એને અનેક નામ આપ્યા છે જાની એ વૃત્તિને આત્માનાત્મ-વિવેક કહેશે કમી એને નિષ્કામતા કહેશે ભકત એને પ્રપત્તિ કહેશે.

ગીતા એ બધાને અનાસક્તિ તરીકે ઓળખે છે. સમાજશાસ્ત્રી એ જ અનાસક્તિને સામયોગ અથવા આત્મોપમ્ય તરીકે ઓળખશે.

‘ધર્માવાસ્થ્ય માં પશુ લખ્યું છે :

यस्मिन्सर्वाणि भूतानि आत्मैवामृतं विजानत
तव को मोहः कः शोकः अवत्वमनुपश्यत. ।

*

સ્વર્ગ એ શી વસ્તુ છે? સમાજશાસ્ત્રમાં એને કંઈ સ્થાન છે ખરું? સ્વર્ગ અને નરક એ કેવળ કલ્પના છે ? ભૂમિકા ૩ કે લોક છે ?

જે અર્થમાં આપણે સુર્લોક, ચંદ્રલોક કે મંગલલોક માનીએ છીએ તેવાં તો સ્વર્ગલોક ન જ હોય. એ કેવળ કલ્પકલ્પના પથ નથી મરણોત્તરનું અસ્તિત્વ માન્યા પછી એ અસ્તિત્વને અધિગ્રાહ્ય જોઈએ છે. માટે બધા ધર્મોએ સ્વર્ગ-નરક માન્યા છે. સ્વર્ગ કે નરકનો વાસ હાયમનો નથી ત્યાં જોમ જ્યાપણું છે, તેમ ત્યાંથી પુણ્ય કે પાપ ખવાઈ જતા પાપ આવવાપણું પણું છે, એ કલ્પના ગીતામાં વિશેષ સ્પષ્ટ ફરી છે. પાછા ન અવાય એવી સ્થિતિ એક જ છે, તે મોક્ષની છે. એ સ્થિતિમાં જન્મ, મરણ, પુનર્જન્મ બધું જ બંધ થઈ જાય છે અને છતાં જી મોક્ષસ્થિતિ કેવળ પોષાણુ નથી

ત્યારે સ્વર્ગ શું છે? પંચભૂતાન્મક દેહમાં આપણે જે વાસ છે તે વાસ્તવિક (real) અને આપણે કરેલા પુરુષાર્થના કર્મોમાં આપણે જે જીવીએ છીએ તે આપણો વાસ અથવા આપણી હતી અવાસ્તવિક (unreal) એમ તો ન જ કહેવાય આટલો સંકુચિત વિચાર મનુષ્યજીવનના ધર્માર્થ આકલ્પન પછી સેવાય જ નહીં.

મરણ પછી ત્રેમી જનોના હૃદયમાં અને સ્મૃતિમાં આપણે રહીએ છીએ, વધીએ છીએ અને ઘટીએ છીએ, ત્યાં પશુ સેવા કે અસેવા કરીએ છીએ, એ બધું આપણું મરણોત્તર જીવન છે. એ જીવનમાં આપણા નવા પુરુષાર્થને અવકાશ નથી. એ આપણે માટે કર્મજૂમિ અથવા કર્મલોક નથી એ ભોગભૂમિકા છે. કેમ કે જીવતા કરેલા પુરુષાર્થના પરિપાકને જ એમાં અવકાશ રહે છે. એ જીવનની વ્યવસ્થા આપણા હાથમાં ન

હોય તોયે એ જીવન આપણું જ છે અને એ મહત્વનું પણ છે. જીવનાં કરેલા બધાં પુરુષાર્થોના એક મુખ્ય ઉદ્દેશ એ છે જ કે સમાજમાં વવાયેલું આપણું મરજોતર જીવન શુભપરિણામી, દીર્ઘપરિણામી, વિવિધ અને ક્રોતિંકર થાય.

એ જીવન જ આપણું સ્વર્ગ (અથવા નરક) છે. સમાજમાં મહત્વના આદર્શો અને એના ઉચ્ચ નમૂનાઓ વાવીને જવું—જવા કરતાં ભોક્તાનાં હૃદયમાં જ રચા કરવું એ આપણું પરીજીવન છે.

*

ગીતામાં અહિંસાને પ્રાધાન્ય છે ખરું (કેમ કે અહિંસા એ જ સાર્વભૌમ સામાજિક જીવનનો પાયો છે), પણ જે આક્રમણકારી નથી એવા આરી પડેલા યુદ્ધને માન્યતા આપેલી છે. યદુષ્ઠ્યા નાવવત્સન એવું બચાવતું યુદ્ધ સ્વર્ગનાં દ્વારો ખોલી આપે છે. બચાવના યુદ્ધમાં ન જીતરવું એમાં અપ્રમં છે, પાપ છે. અને ક્રોતિનો નાશ તો છે જ. અહિંસાનો ભોગ કરવા પ્રવૃત્ત થયેલા વ્યાતનાથીને સમાજમાં રહેલી અહિંસાવૃત્તિનો લાભ ન આપવો એ જૂની શિખામણ હતી ગીતાએ એ સ્વીકારી છે ગીતાની અહિંસાનિષ્ઠા એટલે દરજ્જે મર્યાદિત ગણાય સમાજની અહિંસાવૃત્તિને લીધે યજ્ઞતા રક્ષણનો વ્યાતનાથી હકદાર ભલે ન હોય પણ વ્યાતનાથીને મારવાની વાત કરી ગીતાએ અહિંસાનું સાપવાદપણું સ્વીકાર્યું; એના સાર્વભૌમત્વને ગ્રાપ્પ લગાડી. પણ આ બાબતનો ગીતાનો અભિગ્રામ અર્થવાદ મણી કોરે મૂકવો જોઈએ. અર્જુન પૂરતો ભગવાનનો લડવાનો આગ્રહ ગમે તેટલો હોય, ગીતાની શિખામણ યુદ્ધની આમ્રણી નથી લાગતી. જેમ ક્ષાત્રધર્મમાં યુદ્ધેન્દ્રિયપન્થાયનમ્ એ ગુણ વર્ણવ્યો છે, તેમ ગીતાના આદર્શ પુરુષનાં જોડવાં લક્ષણો છે (સ્થિતપ્રત, શુદ્ધાતીત, ભક્ત, રાગી, પંડિત, યોગી, સંન્યાસી, સિદ્ધ, શુદ્ધિમાન, સાત્ત્વિક, દેવી સંપત્તિ અલિખત) તેમાં યુદ્ધનો આગ્રહ દૂરતઃ પણ સૂચિત કરેલો નથી અને ક્ષાત્રધર્મમાં પણ યુદ્ધ વહોરી લેવાની વાત છે જ

નહી માથે આવી પડે તો 'ત્યાં મુખ પાણી રાખી મરીએ' એટલું જ ગીતાએ મુચ્યું છે. ગીતાના સમાજસારમાં મુદ્દને સ્થાન દેખાતું નથી આની પડેલો મુદ્દનો પ્રસંગ પાર પાડવા ખાતર અર્જુનને ઉપદેશ કર્યો છે એ વાત સાચી અલગ છે. અર્જુનને કરેલો લડવાનો ઉપદેશ પણ એ તે નિમિત્તમાત્રમૂની અને પ્રકૃતિસ્ત્વા નિયોદ્યતિ ની દલીલ ઉપર જ રચાયેલો છે.

*

આત્મા અમર છે, અને દેહ નશ્વર છે, એ દલીલ ગીતામાં અર્જુનને દિસા તરફ પ્રવૃત્ત કરવાને વપરાયેલી છે, એમ સ્વાભાવિક રીતે લાગે છે. પણ

વદાવિનાશિન નિત્ય ય અનમજમવ્યયમ ।

કથ સ પુરુષ પાથ ન ધાનયતિ હૃદિ ચમ ॥ (૨ ૨૧)

આ શ્લોકમાં દિસા પ્રત્યે પ્રેરણા નથી, જોનું આત્માને અવિનાશી, અજ્ઞ અને અન્યથ તરીકે ઓળખનાર સ્વભાવે જ દિસાવિમુખ હશે એમ ગીતાએ સ્પષ્ટ કહ્યું છે. અહીં કથ શબ્દ ધ્યાનમાં રાખવો જોઈએ એ જાણે છે કે કોઈ આત્મા મરતો જ નથી મારે થી રીતે એ કોઈને મારના પ્રવૃત્ત થાય ? આત્માનું અમરત્વ જોને મળે જોતરું તે જોમ મરતા કરતો નથી તેમ જ કોઈ કાલે મારવાનો ઉત્સાહ પણ ધરાવતો નથી દિસા (એટલે કે મારવાની ક્રિયા) નિર્ધર્મ છે, બ્યર્થ છે, નિષ્ફળ છે. કોઈને મારવાથી એનો આત્મા તો દબ્બાતો નથી, એની શુભાશુભ વૃત્તિઓ હાયમા આવતી નથી, એણે કરેલા સકર્મો તો ના નથી, એના ઉપર મેળવેલો વિજય કેવળ બાહ્ય અને દૃષ્ટિક જ હોય છે, અને બાપક સરીર જોનો દાણનો પણ લગેલો નથી તે તોડવાનો પુરુષાર્થ શો ? આવા વિચારથી દિસા મરવાની વૃત્તિ જ મરી જાય છે એ જ વસ્તુ તેરમાં અખ્યામમાં માનસસારની દૃષ્ટિએ મૂકી છે.

રામ પશ્વર્હિ મવન્ન મમવચ્ચિનમ્વીશ્વરમ્ ।

ન હિવસ્ત્યાત્મનાત્માન તજા યાતિ પરા ગતિમ્ ॥ (૧૭ ૨૮)

यस्य नाहङ्गो भावो बुद्धिर् यस्य न लिप्यते ।

एवाङ्गि न भिमान् कोरान् न हङ्गि न निवध्यते ॥ (૧૮.૧૭)

અદારમાં અધ્યાયમાં આવેલો દિંસાવિષયક આ શ્લોક દિંસા-વાદીઓ ભાવપૂર્વક ટાંકે છે. અદારમાં અધ્યાયનો એ શ્લોક જે દોષે અને જે અનુમંધાનમાં આવ્યો છે તે તપાસવું જોઈએ. ત્યાં કર્મત્યાગ અને કર્મફલત્યાગની ચર્ચા ચાલે છે. કર્મમાત્ર બંધક છે માટે એનો જ ત્યાગ કરવો ઘટે છે, એની એક દલીલ છે. એની સામે ગીતા કહે છે : ‘કર્મનો ત્યાગ કરવાની જરૂર નથી અને શક્યતાયે નથી. તેથી કર્મના સંગ અને ફળ બંનેનો ત્યાગ કર્યો એટલે પત્યું. સાથે સાથે સંગ અને ફલ પરહે કર્મનો કર્તા હું છું એ જાતનો અહંભાવ પણ છોડી દેવો જોઈએ.’

એ અહંભાવ છોડવામાં મદદ થાય એવી એક સાંખ્ય દલીલ ભગવાન રમૂ કરે છે કે હરેક કર્મ માટે પાંચ કારણો હોય છે : અધિજ્ઞાન, કર્તા, કરણ-ક્રિયા, વિવિધ યોજા અને દેવ. માણસે કરેલા એકેએક કાર્યના કર્મ માટે આ પાંચ કારણો તો હોય જ છે. આ પાંચમાંથી ચાર એટલાં તો જખરદસ્ત છે કે એમની અનુકૂળતાએ જ પાંચમું કારણ — કર્તા — કામ કરી શકે. પોતાનો દિસ્સો આટલો અસ્પષ્ટ હોવા છતાં કેવળ પોતાને જ કર્મનો કર્તા જે માને છે તે દુર્મતિ છે, એની શુદ્ધિ અશ્વસ્કારી છે, આટલું કહી ગીતા શર્યાનિક સિદ્ધાંત પૂરો કરવા ખાતર કહે છે : ‘ચાર કારણો ઉપર તો માણસનો કાબૂ છે જ નહીં, એ ચાર કારણોને લીધે માણસને હાથે સારાંનરસાં કર્યો થાય પણ ખરાં. એમાં જો માણસ અહંકાર છોડી દે અને રાગદ્વેષ, વેરઝેર, દિંસાદૃષ્ટિ ઇત્યાદિનો લેપ શુદ્ધિને યથા ન દે તો એને હાથે પ્રસંગવશાત્ આ બધા લોકોનો નાશ થઈ જાય તોયે એણે એ નાશ કર્યો એમ ન કહેવાય. અને એને એ ક્રિયાનું બંધન ન હોય.’ જેમ કોઈ જખરદસ્ત માણસ મને વિવશ કરી બંધી રીતે બાંધી ર્ષ માટે હાથ પકડી એનાથી કોઈ મુશ્કેલીને તમાચો મરાવે તો મેં એ મુશ્કેલીનું અપમાન કર્યું એમ ન ગણાય, તેમ અહંકારને અભાવે અને વાસનાઅભિન શુદ્ધિને અભાવે

મારી દ્વારા થયેલા કર્મનું બંધન-બને નથી. પછી બાલે તે કર્મ સર્વ લોકોનો એકસામટો નાશ કરવા જોટું ધોર પળુ હોય. આવી તાત્કાલિક મર્મીનો શ્લોક હિંસાને પ્રેરનારો છે એમ માનવું હાસ્યાસ્પદ છે. હિંસા કરવી છે અને ગીતા પાસેથી બચાવ પણ મેળવવો છે, એટલા ખાતર પોતે જ પોતાને પ્રમાણપત્ર આપવું કે પોતાનામાં અહંકાર છે જ નહીં અને પોતાની શુદ્ધિ તો કમળપત્ર જેવી અલિપ્ત છે, એ હાસ્યાસ્પદ છે; દુર્મતિનું લક્ષણ છે. ગીતા તો એકેએક કર્મમાં કેટલે દરજ્જે હિંસા રહેલી છે એ તપાસી તે ટાળી શકાય તેટલી ટાળવાની હકાપણુભરી સલાહ આપે છે. અનુવંશં સર્વં હિંસાઃ હિંસાનં હિંસામં જેમાં કરેલો નથી એ કર્મ ગીતાની દૃષ્ટિએ તામસી છે. ગીતાને ઇષ્ટ એવું કર્મ તો મરાગ-રેવતઃ કૃતમ્ એવું જ હોવું જોઈએ.

આના જ અનુસંધાનમાં એક વસ્તુ સહેજે ધ્યાન ખેંચે છે કે યસ્ય નાહંકૃતો ભાવો એ શ્લોક સંન્યાસોપનિષદમાં નીચેના પાઠેર સાથે આવેલો છે :

યસ્ય નાહંકૃતો ભાવો બુદ્ધિર્દયસ્ય ન લિપ્યતે ।

યઃ સમઃ સર્વભૂતેષુ જીવિતં તસ્ય લોભતે ॥

1432

૧૪

સામ્યવાદ નહીં પણ સામ્યયોગ

સમં પश्यન્હિ सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ।

न हिनस्तयात्मनाऽऽत्मानं ततो याति परं गतिम् ॥

સામ્યવાદ તો હિંદુ ધર્મના મૂળમાં જ છે. સ્મૃતિઓની વર્ણાશ્રમ-વ્યવસ્થા અને ત્યાર પછીની શાંતિવ્યવસ્થા એ ધાર્મિક સામ્યવાદને શુદ્ધ રીતે અમલમાં મૂકી શકે -એવું હતું જ નહીં તેથી આજની પતિત દશા ને ગુલામી આપણે બોગંતીએ છીએ. સાચો સામ્યવાદ અમલમાં મૂક્યા માટે આપણે સ્મૃતિ અને શ્દિ છોડી મૂળ ધર્મ પાસે જવું જોઈએ. એના બદલામાં રસિયાનું અનુકરણ કરી ધર્મનો વિરોધ

કરવામાં જાણે કંઈ બહાદુરી રહી હોય એમ જ આળે મનાય છે. આળે સમાજમાં જે ધર્મ ચાલે છે તેમાંથી કાઢી નાખના જેવું થાય છે. આળે લોકો ધર્મને નામે અધર્મને વગમી રહ્યા છે. વિચાર-ભગૃતિ ને જીવન-શુદ્ધિથી સામ્યવાદનો ધર્મ સ્થાપન કરી શકાશે.

સામ્યવાદનું સામ્ય કેવળ જમીન, સામાજિક ધંધાઓ અને સપત્તિ પૂરતું જ ન હોવું જોઈએ. સામાજિક જવાબદારી, પ્રેમ અને સેવામાયે સામ્ય હોવું જોઈએ. આપણું આજનું કોટુબિહ જીવન એટલું બધું સક્રિયિત અને સ્વાર્થી છે કે ન્યાય અન્યાયની ભાવના પણ ભૂલી ચર્ધ ગયેલી છે. ન્યાતોનું મધારણ અને ન્યાતિનિગ દહાડે દહાડે શાપ-રૂપ થવા લાગ્યા છે. સપત્તિનું સામ્ય સ્વપાતા પહેલા હાર્દિક સામ્ય પ્રથમ સ્થાપવું જોઈએ. પ્રતિજ્ઞામાં તેમ જ બધી રીતે સ્ત્રી પુરુષ સમાન, મધી ન્યાતો સમાન, મધા વર્ણો સમાન, બધા ધર્મો સમાન, બધા ધંધાઓ સમાન, એ આદર્શો જે આજના સુરકો અમનમાં આણી બનાવશે અને જૂના જમાના સામે, વ્યૂત્પ્રિ પ્રથા સામે, કેવળ મળાપા કાઢવાની નમળાઈ છોડી દેશે તો ભારતવર્ષ દુનિયા આગળ એવો તો સામ્યવાદ રજૂ કરશે કે રસિધન લોકો અહીંના મુન્કો પાસે શિષ્યભાવે દોડી આવશે.

ગીતામાં સર્વત્ર સામ્યવાદ જ છે. યો ય યોગ ત્વયા પ્રાપ્ત સામ્યન મધુસૂદન ! પરબ્રહ્મ નિર્દોષ અને સમ છે, ભગવાન માટે બધા જ સમાન છે. સર્વત્ર સમાનતા જુએ તે જ પડિત, ય સમ સ્તવમૃતેષુ એ ગીતાનો આદર્શ. ગીતાનો યોગ એ સમત્વ કેળવવા માટે જ છે. સામ્યવાદના શુભુગાન ગાવા કરતા ગીતાનો સામ્યયોગ જે આપણે કેળવીએ તો હિંદુસ્તાનની જ શુ પણ આખી દુનિયાની પ્રજાને સાચું સ્વરાજ્ય મળશે.

ગીતામાં હિંદુ ધર્મ

વર્ણાશ્રમવ્યવસ્થા અને ગૌરક્ષા એ હિંદુ ધર્મનું વૈશિષ્ટ્ય છે એમ ગાંધીજીએ કહ્યું છે. પુનર્જન્મ અથવા જન્માતર ઉપરનો વિશ્વાસ એ પણ આર્ય ધર્મોનું એક વૈશિષ્ટ્ય છે એમ કહેવાય છે. આ ખાસ યાગતોમાં ગીતાને શુ કહેવું છે એ જોવું મહત્વનું છે.

(૧) ગૌરક્ષા વિષે ગીતામાં ત્રણ જ ઉપેય આવે છે — ગૌરક્ષા એ (ક્ષત્રિયોનો નહીં પણ) વૈર્યોનો ધર્મ છે એમ ગીતા માને છે. પડિતોનું લક્ષણ બાધતા બ્રાહ્મણ ગાય, હાથી, કૂતરો અને કૂતરાઓનું માંસ ખાનાર ચાડસનો ઉપેય આવે છે એમાં ગાય પવિત્ર હોવાનો ખ્યાલ છે. ‘ધનૂનામસ્મિ કામયુઃ’ એ વચનમાં પણ ગાયો અને કામધેનુને પોતાની વિશૂતિમાં ભગવાને સ્થાન આપ્યું છે. એટલે ગીતામાં ગાય એ પવિત્ર પ્રાણી છે, એનું રક્ષણ કરવું જોઈએ એટલે આગ્રહ દેખાય છે.

(૨) જનપરગરા વિષેની માન્યતા તો ગીતા-શરીરની કસોટી છે એને વિષે તો ખુબ લખનાની જરૂર નથી.

(૩) મહાભારતકાળના સમાજમાં વાશ્યમ-વ્યવસ્થા સાર્વાત્રિક હોવા છતાં ગીતામાં ક્રૂરતા એ જ ઠેકાણે એના અરૂપજી હૃદયેબો છે. ‘ન તિરમિદ્ ન જાનિમ’ એ ઉલ્લેખ સન્યાસઆશ્રમનો દ્યોતક છે. ગીતાનો સન્યાસધર્મ આશ્રમ પરત્વે નથી પણ સમસ્ત જીવન-આપી દાર્શનિક દૃષ્ટિ છે એ સન્યાસધર્મ ગૃહસ્થાશ્રમમાં વિશેષ રીતે પાળવા જોવો દેખાય છે.

બ્રહ્મચર્યનો ઉલ્લેખ અનેક ઠેકાણે છે પણ તે મોક્ષની સાધના તરીકે જ નહીં કે આશ્રમની એક અવધિ તરીકે. તદ્વિદિ પ્રગિપાતેન પરિવ્રજન સેવ્યા એ ઉલ્લેખમાં ગુરુસેવાનું વાતાવરણ છે એ ઉપરથી

શુરુગૃહે વાસનુ અનુમાન પણ કરાય અને તેટલાથી એ બ્રહ્મચર્ય આશ્રમનો ઉત્તેજ છે એમ પણ માનીએ તો વાધો નથી. પિંડોદક-દિવાનો ઉલ્લેખ અર્જુનના ભાષણમાં છે એને શ્રદ્ધાસ્થાશ્રમનો ઉલ્લેખ માનવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો એમાં વાધો નથી અર્જુનની દલીલમાં કુળધર્મ અને જાતિધર્મ છે ત્યાં વર્ણધર્મનો ઉલ્લેખ નથી એ આશ્ચર્ય પમાડે છે અર્જુનના બીજા ભાષણમાં શિક્ષાન્ન ખાતુ શ્રેયસ્કર છે એવો જે ઉલ્લેખ છે એને સન્યાસ આશ્રમ જોડે જોડી શકાય અથવા બ્રાહ્મણ વર્ણ જોડે જોડી શકાય પણ આવા ઉલ્લેખો કોઈ પણ પક્ષને પુષ્ટ કરી શકતા નથી ગીતામાં વર્ણવ્યવસ્થાનો જગદૈ પુરસ્કાર હોવા છતાં આશ્રમ વ્યવસ્થા વિશે ગીતા આટલી વિદાસીન શા માટે છે તે તપાસવા જેવું છે

(૪) ગીતામાં વર્ણવ્યવસ્થાનો ઉલ્લેખ જ જગાએ આવે છે. એમાંથી બીજા અધ્યાયમાં દાનિયોના ધર્મ શુદ્ધનો, નનમાં અધ્યાયમાં બ્રાહ્મણોને અને રાજર્ષિઓને વૈશ્યશ્રદ્ધથી નોખા પાડવાનો, અને અધ્યારમાં અધ્યાયમાં આવેલો વર્ણધર્મનો ઉલ્લેખ સૌથી વિશેષ મહત્ત્વના છે જ્યારે ચોથા અધ્યાયમાં ચારુર્ધર્મ શુદ્ધકર્મવિભાગ પ્રમાણે પોતે તેપાર કર્પાનો ભગવાનનો એકરાર સૌથી વધારે મહત્ત્વનો છે

પુરુષ બ્રાહ્મણ, ભક્ત રાજર્ષિ એ જેને વૈશ્યશ્રદ્ધથી નોખા પાડવાથી ભગવાનને વર્ણોત્તું ઉચ્ચનીયપણું માન્ય હોય એમ લાગે છે. પણ એ વિચાર સાથે શકા થાય છે કે ભગવાને ગીતામાં મિત્રણ ઠેકાણે પોતાની વિશ્વલિઓ વર્ણવ્યા છતાં એમાં ક્યાંય 'વર્ણોર્માં હું બ્રાહ્મણ છું' અથવા 'આશ્રમોમાં હું સન્યાસ કે દનાણો આશ્રમ છું' એવો એકરાર કરેલો જડતો નથી. જ્યાં જે વસ્તુ મહત્ત્વની નથી ત્યાં એ વસ્તુનો અનુલેખ એ નિર્જ્યાત્મક પ્રમાણ નથી ગણાતું એ વાત સાચી છે, છતાં ઉપરની શકા ધ્યાન એટલા વગર રહેતી નથી

હવે ગીતામાં આવેલા વર્ણ પરત્વેના ઉલ્લેખો તપાસીએ : પહેલાં અધ્યાયમાં વર્ણસંકરનો ઉલ્લેખ છે, જે જતાવે છે કે ગીતાને

વર્ણસંકર ભયાનક જોવો લાગે છે. વર્ણાન્તર વિવાહો ગીતાને અમાન્ય છે કે દુષ્ટ સ્ત્રીઓ દ્વારા થતા વ્યભિચારની જ કેવળ સૂચ છે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. એ અને કારણે પિંડોદકક્રિયા લુપ્ત થવાનું કારણ નથી. [પિંડોદક પિતરો સુધી ન પહોંચે એ વાત જુદી.]

ખીન અધ્યાયમાં સ્વધર્મની વાત કરતાં ક્ષાત્ર ધર્મનો ઉલ્લેખ આવે છે. એમાં ખીન ઉપર ચડાઈ કરવી એ પાપમૂલક હશે પણ સ્વધર્મપાલનને અંગે જે લગ્ન એની મેજે આવી પડતી હોય તો ક્ષત્રિયો રાજા થાય છે, અને એવા આત્મરક્ષણના સુદર્માં કશું પાપ નથી એ જાતની દલીલ ભગવાને કરી છે. આત્મરક્ષણને અર્થે ચલાવેલા ધર્મ-સુદર્માં વિજય અથવા મરણ બન્ને સરખાં જ ઇષ્ટ છે એ પણ માન્યતા આ ઠેકાણે ગીતાએ વ્યક્ત કરી છે.

પાંચમા અધ્યાયમાં વિદ્યાવિનયસંપન્ન બ્રાહ્મણ મત્રે આદર છે પણ નવમા અધ્યાયની પેઠે અહીં બ્રાહ્મણથી ભેદ બતાવવા માટે ખીનને કોઈ વર્ણ જેસાડયો નથી. અને બ્રાહ્મણ મત્રે જે આદર બતાવ્યો છે તે એના બ્રાહ્મણ હોવાને અંગે છે કે વિદ્યાવિનયસંપન્ન હોવાને કારણે છે તે સ્પષ્ટ નથી થતું. વખતે બન્ને અભિપ્રેત હશે.

ઉક્ષા અધ્યાયમાં ચાર વર્ણના સ્વધર્મ બતાવ્યા છે. એ આખો ભાગ એ અધ્યાયમાં ન હોત તોયે કશું બમડત નહીં. ૪૦મા શ્લોક પછી ૪૫મા શ્લોક ક્રમસર સહેલાઈથી આવી શકે છે, જોકે એ ચાર શ્લોક વચ્ચે આવવાથી સ્વધર્મ અને સ્વધર્મનો અર્થ વર્ણપરક જ લેવો પડે છે.

અહીં બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયોને એક એક આખો શ્લોક આપ્યો છે અને સ્વધર્મ ગણાવતાં એ બેના ચારિત્ર્યના વિશેષ સદ્ગુણોનો ઉલ્લેખ છે. ન્યારે વૈશ્ય અને શૂદ્રોને મળીને એક જ શ્લોકમાં પતાવ્યા છે. અને બન્નેનાં કર્મો બતાવતાં એમનાં ખાસ કર્મો જ બતાવ્યાં છે. સ્વભાવ, ગુણ કે સંસ્કારિતાની વાત એમને માટે નથી !

સ્વર્ગના મિહાતો દ્વારા લગાને વર્ણગત ઉચ્ચનીચભાવ જાણે ઘોઈ કાઢ્યો હોય એમ લાગે છે. સ્વકર્મ લલે વિગુણ દોષ પણ એના પાનનથી માણસ સસિદ્ધિ જરૂર પામે છે સસિદ્ધિની જાગતમા કોઈ પણ વર્ણને કરી હાડમારી નથી એ સ્પષ્ટ છે.

ગીતાનો વર્ણધર્મ જાતિગત હતો એમ સિદ્ધ કરવાને આપણી પાસે આતરિક પુરાવા નથી મહાભારતમા મન્ને પ્રમરના પુરાવા મળી શકે એમ છે.

સૌથી મહત્વનો ઉલ્લેખ છે ચોથા અધ્યાયમા ચાતુર્વર્ણના પોતે અકર્તા-કર્તા હોવાનો વર્ણવ્યવસ્થા વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણે ચલાવી એમ તો મનાય નહીં વેદાના પુરુષસૂક્તમા વર્ણવ્યવસ્થા સનાતન હોવાનો ધ્વનિ છે એટલે ગીતામા શ્રીકૃષ્ણ પોતે પરમાત્મા છે એ શૂનિમ ઉપરથી જ મહે છે કે વર્ણવ્યવસ્થા મારી જનાવેલી છે.

આ અર્થ લેતા વર્ણવ્યવસ્થા મનુષ્યકૃત નહીં હોવાથી મનુષ્ય-સ્વભાવમા જ રહેતી છે એમ માનવું પડે. અને પછી તો એ કોઈ ને કોઈ રૂપમા તમામ મનુષ્યજાતમા અને સર્વ દેશોમા, સર્વ કાળે જડતી જોઈએ પ્રાચીન ઇન્ડિયાના ઇન્ડિયાસમા અને પ્લેટોની સમાજ-વ્યવસ્થામા વર્ણવ્યવસ્થા જડે જ છે એક મા બીજી રીતે મનુષ્યસ્વભાવમા એના સૂક્ષ્મ બીજ હોવાનું પણ મને ઊતરે છે પણ ચાર વર્ણ તો આપણા આર્થોએ જ કલ્યાણ છે, રથાધ્યા છે, અને ચોટેવતે અમે નજાન્યા છે ગીતાને વર્ણવ્યવસ્થા માન્ય છે, ગ્રિય છે એ વિષે શંકા જ નથી વર્ણોનો ઉચ્ચનીચભાવ ગીતાને માન્ય હોય કે ન હોય, પણ ગીતામગમા એ હતો અને લગાને એની સામે જાગવો નથી હોતો એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે.

હવે એક જ સમાન રહે છે તે એ કે ગીતામા વર્ણોનો ઉલ્લેખ આવે છે તે અર્ચુનને મહાભારત યુદ્ધમા લાગ લઈ લગવાનું કર્તવ્ય સમજાવવા પૂરતો જ છે કે ગીતાધર્મનું, ગીતાની સિખામણનું તે એક આવરવક અપરિહાર્ય અંગ છે.

ગીતામાથી વર્ણ પરત્વેના ઉત્તેજો જો કાઢી નાખ્યા હોય તો ગીતાધર્મ અને ગીતાની શિખામણ અપૂર્ણ જોવા જતે છે કે કેમ એ આપણે જોવા જોઈએ આથી સ્પષ્ટ થશે કે ગીતા યુદ્ધના ચોકમા બેસાડી છે એટલા માટે જ ક્ષત્રિયોના ઉલ્લેખ આપી ગયા છે ક્ષત્રિયો આત્મા એટલે ચારે વર્ણ આપ્યા એટલું જ એનું મહત્ત્વ અહીં દેખાય છે ગીતાએ જે આજો જીવનધર્મ જતાવ્યો છે તે માર્ગ ખાસ વિશેષ વ્યક્તિનો, વર્ગનો કે સમાજ માટેનો ધર્મ નથી એ તો તમામ માણસજન માટેનો સામાન્ય ધર્મ છે એને વર્ણધર્મ સાથે કોઈ ખાસ સંબંધ નથી

૪-૧-૪૦

૧૬

સંન્યાસાશ્રમ કે સંન્યાસધર્મ?

ગીતામા ચાર વર્ણોના સ્પષ્ટ ઉત્તેજ છે ચાર આશ્રમોનો નથી પણ તેથી ગીતાકાળમા ચાર આશ્રમો નહોતા એમ કહેનારો નહીં કૃષ્ણચરિત્રમા શ્રીકૃષ્ણ યુરુયુદ્ધે સાદીપતિ સપિતા આશ્રમમાં રહ્યાનો ઉલ્લેખ છે વિદુર, ધૃતરાષ્ટ્ર, ગાંધારી દત્તાત્રિ અને ઓપુરુષોએ વાનપ્રસ્થ લીધાના વર્ણનો સવિસ્તર આવે છે આમ હોવા છતાં ગીતામા માત્ર ચાર આશ્રમોની વ્યવસ્થા સ્વીકારેલી કેમ નથી? હકીકતે જે પ્રમાણે મહાદેવ ધર્મમા ફેરફાર કર્યો તે જ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણે એમના કાળમા વૈદિક ધર્મમા સારી પેઠે ફેરફાર કર્યો છે યુદ્ધદેવે પાછળથી એ જ કામ જુદી રીતે કર્યું

ત્યારે જગન્નાથને આશ્રમવ્યવસ્થા મંજૂ નહોતી એમ સમજવું! તદ્વિદિ પ્રણિપાતેન પરિપ્રક્તન મેવચા । આ શ્લોક ઉપરથી બ્રહ્મચર્યાશ્રમ જે હોઈને જગન્નાથને તે માન્ય હોય તેમ દેખાય છે ગીતાની સરજાતમા જ ગૃહસ્થાશ્રમ માહેતા શ્રાદ્ધધર્મ, કુલધર્મ અને જાતિ ધર્મનો ઉલ્લેખ આવે છે ગૃહસ્થાશ્રમ પરત્વે જગન્નાથે કરી જ

અભિપ્રાય ઉચ્ચાર્યો નથી. યત્તવિધિ પણ એક અર્થમાં ગૃહસ્થધર્મ જ છે. પરંતુ યજ્ઞ, દાન, તપનો ભગવાને વ્યાપક અર્થ કર્યો છે.

વાનપ્રસ્થાશ્રમ એ જીવનરૂપી નાટકમાના છેલ્લા અંક પહેલાંના વિષ્ણુલોક જેવો છે. એ વિષે ભગવાન વિશેષ શું કહે ? વાનપ્રસ્થ એટલે ગૃહસ્થાશ્રમમાંથી સંન્યાસાશ્રમમાં જતા માટે કરી રાખેલું પ્રસ્થાન

ન નિરત્તિનં ષાક્રિય. આ એ વિરોધજોગાથી સંન્યાસાશ્રમનો જ બોધ થાય છે. જેણે યજ્ઞયાગ અને પાકનિષ્પત્તિ ઊડાયા છે અને સર્વ કર્મકંડાથી મુક્તિ મેળવી છે, તે યોગી આશ્રમની જ વ્યક્તિ હોય તેમા શંકા નથી. ભગવાનને આ યોગી આશ્રમનો વિરોધ કરવો જરૂરી જણાયો હોય તે સ્પષ્ટ છે દિંદુ ધર્મમા આ આશ્રમની ઉત્પત્તિ, ચડતીપડતી અને પુનર્જાગતિ કર્મ કર્મ રીતે ચલી ગઈ તેનો ઇતિહાસ જોવા જેવો છે. પૂર્વગીર્માંસાને સંન્યાસઆશ્રમ માન્ય નથી જ. યજ્ઞયાગથી કંટાળીને વેદાત જ્ઞાનની ઉપાસના માટે ધર્મપણા, પુરોધણા અને લોકપણાનો ત્યાગ કરી શિક્ષાચાર ઉપર રહેનાર સંન્યસ્ત માણુસની અકર્મણ્યતા જોઈને, અથવા સામાન્ય મનુષ્યના સ્વભાવને અને સમાજજીવનમાં બધ ન બેસનાર આ આશ્રમ માહેની વિકૃતિ જોઈને સંન્યાસાશ્રમને રદ કરવો એવું આપણા પૂર્વજોએ એક વખતે ઠરાવ્યું આ દિલચાલ કદાચ ભગવાન ગીતાકોરે જ શરૂ કરી દશે એમને એ દિલચાલ માન્ય હતી એમાં શંકા નથી. આખરે આર્વાક અને યોગી એ બન્નેને મન પશુ સંન્યાસાશ્રમ સરખો જ નિઃશ જણાયો અને નિયોગની પેઠે એ કલિવર્ત્તમા જઈ પડ્યો.

આગળ ઉપર જ્યારે જોતમ શુદ્ધે નિર્વાણપરામણુ એવા બિશુ-સધની સ્થાપના કરી ત્યારે સંન્યાસમાર્ગને ફરીથી પ્રતિષ્ઠા મળી. અને બિશુસધની ચડતી જોઈને શકરાચાર્યે સંન્યાસાશ્રમ ઉપરનો કલિ-વર્ત્તવનો (કલિકાળ માટે નિષિદ્ધ હોવાનો) નિર્મંધ દૂઝ કરી તેને પુનઃ ચાલુ કર્યો ચાલુ કર્યો એટલું જ નહીં, પણ દેશના ચાર

ખૂણે પોતાના ચાર મઠો સ્થાપી હિંદુમત્તાનું નિર્વંશ્ય તેના દ્વારમાં સોંપ્યું શંકરાચાર્યનું આ ધર્મ મોટું કાર્ય ગણાય.

બુદ્ધદેવે બિમ્બ અને બિમ્બણીના સંઘો ચાલુ તો કર્યા પણ પાછળથી એની થી દશા થઈ તે આપણે સંસ્કૃત નાટકોમાં અને દશામારચરિત્રાદિ તે કાળની કથાઓમાં જોઈ શકીએ છીએ. આ લોકોમાં તંત્રમાર્ગી વામાચારે અને ક્રીમિવાચે પ્રવેશ કર્યો. ટેટલીક પરિવારિણા બિમ્બણી કૂટણખાનાં ચલાવવા લાગી, જાંબે, ભાગ, અરીજી છત્તાદિને આધ્યાત્મિક સાધના સમજનારો પેશગીઓનો એક પંથ પણ એની પડખે શરૂ થઈ ગયો. અને આખરે, સમાજમાં પુરુષાર્થ છેક જ દૂધીલું થઈ ગયો. અજ્ઞાન, આળસ, બ્રમ અને વિકૃતિ એ ચાર માનવ-શત્રુને એટલી અને હરામખોર એવાં પ્રચારકોની સારી મદદ મળી અને સમાજ હતવીયું બન્યો.

લોકોત્તર સંન્યાસીઓની અને તેમની અસૌક્રિક ધર્મસેવાની પરંપરા તૂટી હતી એવું નથી. કેટલાક શ્રેષ્ઠ સંન્યાસીઓ ધર્મસેવા કરતા જ હતા. પણ સંસ્થા તરીકે સંન્યાસાશ્રમ ટકાવી રાખવામાં ખાસ લાભ રહ્યો નહીં. હજી હમણાં જ સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીએ અને સ્વામી વિવેકાનંદે સંન્યાસાશ્રમને જીવો આપ્યો છે. જેમ શંકરાચાર્યે સંન્યાસાશ્રમમાં જડમળથી ફેરફાર કર્યો તેમ આ આધુનિક સંન્યાસીઓએ આ આશ્રમમાં ધર્મ અને મહાન પરિવર્તન કરી સ્વદેશમાં અને પગદેશમાં ધર્મજાગૃતિ અને ધર્મપ્રચાર કરવાની વ્યવસ્થા ઉત્પન્ન કરી જનાં સંન્યાસાશ્રમ હવે હિંદુસમાજમાં બાપક સ્વરૂપે હકમૂલ મશે કે કેમ તેની તો શંકા જ છે.

મહાત્મા ગાંધીએ ચાર આશ્રમની વ્યવસ્થા જાળવના કલ્પાણ માટે છે, એની સમતિ આપ્યા જનાં સંન્યાસઆશ્રમને બાળુ ઉપર જ સરકાર દીધો છે. અને ગીતાકાર ભગવાનની જીતિનો સ્વીકાર કરીને ગીતામ કહેન જીવનવ્યાપી સંન્યાસધર્મ જાગૃત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

ગીતામાનો સંન્યાસ એ કાર્મ્યોયોગ આશ્રમ નથી, પણ સર્વ કાળે, સર્વ અવસ્થામાં પાળવાનો, બધાએ આચરવાનો જીવનધર્મ છે. આખી

જે સ્વભાવે નિર્ભય છે તે જ જમીને વ્યભયદાન આપી શકે. નિર્ભય માણસ કોઈના ઉપર સહેજે અવિશ્વાસ ન કરે. જ્યારે ખીકણ માણસ ભાગ્યે જ કોઈના ઉપર વિશ્વાસ રાખે છે. જે માણસ નિર્ભય છે તેને જીવનમાં કંતેહ મળે જ છે એમ નથી. પણ એનું જીવન કાળેકાળે કૃતાર્થ થાય છે. નિર્ભયતાને કારણે એ પીડાય તોયે ધૂપ બળીને સુવાસ દેલાય એવી રીતે એના જીવનમાંથી સુવાસ દેલાય છે.

દેવી સંપદનું ગીલું લક્ષણ તે સત્ત્વસંશુદ્ધિ. સત્ત્વ એટલે અર્ધ. જીવનનો અર્ધ કયો? ચારિત્ર્ય એ જ જીવનનો અર્ધ છે. ચારિત્ર્ય વિના જીવન ટકે જ નથી. ચારિત્ર્યશુદ્ધિથી જ માણસ અને સમાજ મટે છે.

સત્ત્વ એટલે સાચું. સત્ત્વ એટલે સાચાપણું. જે છે, જેની હસ્તી વિશે શંકા નથી; જે ટકવાનું છે તે જ સત્ત્વ. માણસ જ્યારે ક્ષીણ થાય છે, નિસ્તેજ થાય છે, ચારિત્ર્યમાં ક્ષતિ જાય છે ત્યારે આપણે કહીએ છીએ કે એનામાં સત્ત્વ રહ્યું નથી. સત્ત્વ ગયું એટલે ખાકી બધો થયો જ રહ્યો. જેઠીમધમાંથી ધીરો (સત્ત્વ) કાઢી લીધો એટલે પછી કયો જ રહેવાનો. ગળાનું કે સિકોનાનું સત્ત્વ કાઢી લીધું એટલે એમાં એનો કામનો, ઉપયોગી ભાગ આવી ગયો.

આ અંતરનું સત્ત્વ જો બગડી જાય તો બહારના ઉપાયો નિરર્થક છે. શરીરમાં લોહી બગડે ત્યારે ચામડી ઉપર ઇલાજ કયો શો પત્તો ખાય? ત્યાં તો કેવળ ગંધક ચોપકવાથી અથવા માટીના પાટા બાંધવાથી કામ સરવાળું નથી. એને માટે તો રંગ લેવા જોઈએ, બસ્તીનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. ઉપવાસ કરી પછી ફળના રસ ઉપર કે દૂધ ઉપર રહેવું જોઈએ. આનું નામ તે સત્ત્વસંશુદ્ધિ.

સમાજશરીર બગડે એટલે એના ચારિત્ર્યમાં સહેા ચેત્તી જાય છે. એ દૂર કરવા માટે ચારિત્ર્યને મજાવનાર તેજસ્વી લોકકેળવણીની સાધના અમલમાં આણવી જોઈએ. આ રીતે સત્ત્વસંશુદ્ધિ થવા પછી જ જ્ઞાન અને યોગનો રસ્તો ખુલ્લો થાય છે.

સમાજવિકાસનાં મૂળભૂત તત્ત્વો

મનુષ્યસમાજના ગીનાએ મુખ્ય બે વિભાગ કહ્યા છે; દેવી અને આસુરી.

હૌં મૂતરાગૌં છાંવેસ્મિન્ દેવ આમુર એવ ન । (૧૬.૧)

અને વળી કહ્યું છે કે

દેવી સપદ વિમોક્ષાય નિવળ્યાયામુરી મત્તા । (૧૬.૫)

દેવી સંપત્તિથી મનુષ્યનો વિકાસ થાય છે અને ધીમે ધીમે સમાજવિનાશક દુર્ગુણોથી એ મુક્ત થાય છે. આસુરી સંપત્તિ સમાજના સ્વાર્થ, અહંકાર, મત્સર ધ્રુપાદિ સમાજદોષી દુર્ગુણોને વધુ ને વધુ પોષણ આપે છે. ભોગ ને બૈશ્વર્યની અંદર જ ચિત્ત પરોવી લોકો અધિગા બને છે. માયુ' જ્ઞાન તેઓ જોઈ જોસે છે અને અતિ અધોગતિએ પહોંચે છે. કામ, ક્રોધ અને લોભ આ ત્રણેને કપ્પૂલ રાખ્યા પછી સમાજની અવનતિ જ થવાની. નરકના દારૂંથી આ ત્રણ દુર્ગુણોનો સતત વિરોધ કરવાથી જ સંસ્કૃતિ ટકી શકે છે.

૧૬૫ જીવવાર્થી જેમ બ્રહ્માનુ જીવન કૃતાર્થ નથી થતુ, તેમ સમાજનુ પણ ■ જીવતું, ભોગવતું, જીતતું, અને ટકતું એટલાથી જ સમાજ કૃતાર્થ ન થઈ શકે. સમાજની મદત્વાકાંક્ષા, સમાજની પ્રવૃત્તિ અથવા પુરુષાર્થ, સમાજનો જ્ઞાનરાશિ કેઈક મદદાન ઉદ્દેશ તરફ દોડનાર હોય, જીવન કૃતાર્થ કરનાર હોય, મનુષ્યભૂતિનુ ચિત્ત એમનુ જ ધ્યાન ધરતુ હોય, તે જ જીવનમાં કેઈક પ્રવૃત્તિ છે, સફળતા છે, એમ કહેવાય, જે લોકો આગળ એ વસ્તુ નથી એ લોકો આસુરી સંપત્તિના છે. તેઓ,

મોષાશ મોષકર્માણો મોષજ્ઞાના વિચેતસ । (૯.૧૨)

છે એમ ગીતાએ કહ્યું છે

ઉપરના વિવેચન ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે ગીતાનું સમાજશાસ્ત્ર દૈવી સંપત્તિ અને આમુરી સંપત્તિના નિભાગમાં જ સમાયેલું છે. દૈવી સંપત્તિમાં સમાજના સ્વૈયં અને અભિવૃદ્ધિના સર્વ લક્ષણો આવી ગયા છે, જ્યારે આમુરી સંપત્તિમાં નિજ્ય અને ઐશ્વર્યના આભાસથી માણસ આક્રમ્ય કેમ બને છે, જીવનરહસ્ય કેમ ભૂલે છે અને અતે એનો નાશ કેમ થાય છે, એ બતાવેલું છે અધ્યાત્મશાસ્ત્ર અથવા વેદાંતવિદ્યા પરલોક માટે જ છે, છલોકને વિરોધી છે એમ માની આપણે આજકાલ એ તરફ વળી ઉદારીનના કેળવી છે. પણ છલોક ને પરલોક વચ્ચે આવો વિરોધ હોઈ જ ન શકે એમ ઉપનિષદોએ સ્પષ્ટ કહ્યું છે છલોકમાં જોયો નાલાયક નીનકપા તેઓ પરલોકમાં અનાયામે ફાની જશે એમ ન જ બને જે અહીં તે જ ત્યાં જે ત્યાં તે જ અહીં જોયો આ બે વચ્ચે વિરોધ જુએ છે તેઓ એક વિનાશમાથી ખીજા વિનાશમાં ઊતરે છે, એમ વિનાશના સ્વામી યમરાજે પોતે જ કહ્યું છે શ્રી શકરાચાર્યે પણ ધર્મ વિશે કહેતા એ જ કહ્યું છે કે, ધર્મમાં બેરહી સંક્રિત છે. છલોકનો અવ્યુદય અને પારલૌકિક કલ્યાણ એ બને જે સાધી આપે તે જ ધર્મ. ધર્મની આગતમાં 'નાના' એમ્ને પરસ્પર વિરોધ હોઈ જ ન શકે, એમ માણમે હૃદયમાં રિચારપૂર્વક ઠસાવવું જ જોઈએ.

મનસંવેદમાપ્તય્ય નહ નાનાસ્તિ વિષન ।

આપણી માન્યતા એવી છે કે માણસ પૂર્વ સરકારોને લીધે વિશિષ્ટ જન્મ લે છે અને એ મર્યાદા અથવા બંધનમાં રહીને જ એને પોતાનો વિકાસ સાધવાનો હોય છે જ્યારે દેહ, મૃદુજ અને સમાજની મર્યાદામાં રહીને એ પુરુષાર્થ કરે છે ત્યારે કા તો એ જૂનાં બંધનો વધુ ને વધુ દૃઢ કરે છે અને પોતાની સંક્રિત લીલ કરે છે, અથવા કુર્મ દ્વારા બંધી સકુચિત્તામાંથી ઊઠી જઈ વગરે વ્યાપક જીવન માટે લાયક બને છે વ્યક્તિની પેઠે સમાજ પણ નિકાસદીપ છે અને બનેનું પ્યેય એ જ હોઈ શકે છે.

વ્યક્તિનો આદર્શ જુદો અને સમાજનો આદર્શ જુદો એમ નથી એટલા જ માટે વ્યક્તિવાદ કે સમાજવાદ એ અપાર્થક્ય અર્થ નથી વ્યક્તિ કે સમાજ પોતાનો વિકાસ સમીપે કર્ષ દિશામાં જતા માગે છે એ જો પ્રથમથી નહીં ક્યું દોષ, તો યુરોપના સમાજશાસ્ત્રીઓમાં લાગ્યા વખતથી ચાલતો આવેલો એ અપાર્થક્ય અર્થહીન છે એ મંદને પ્ધાનમાં આવે એમ છે

પુરુષાર્થ એટલે રિષ્ટો પર રિજ્ય માણસના સ્વભાવમાં જીવનસાધન તરફ જીવનને સર્જી જવાની વૃત્તિ પણ છે અને જીવનનો ઉદ્દેશ માણે જાય એ જાનની આત્મધાતી વૃત્તિઓ પણ છે એમને નિષ્કૃતિ અથવા વિકાર કહેવામાં આવે છે સ્વાર્થ, સકુચિતતા, વિરોધ, ધંર, દ્રોહ, દિસા અભિમાન વગેરે વિકારોથી જીવનપ્રયોગન દ્વારા છે અને ગાણુમ વડુ ને વધુ મુશ્કેલીમાં આવી પડે છે

ગીતાએ સમાજવિકાસના મૂળભૂત તત્ત્વો કર્ષ રીતે વર્ણવ્યા છે

તે હવે આપણે તપાસીએ

અભય

સમાજનો વિકાસ મધ્ય સાથે જ્ઞાનયુક્ત ઐક્ય સાધનામાં છે એમ ગીતાનું કહેવું છે આના કરતા વ્યાપક, ઉદાર અને બળદારુ આદર્શ દુનિયાની કોઈ પણ દિનસૂઝીએ કે ધર્મે મનુષ્યસમાજ આગળ ધર્યો નથી મધ્ય સાથેનું સપૂર્ણ ઐક્ય અનુભવ એ જ સાચો વિશ્વજિત યજ્ઞ કહેવાય જ્યાં એ ૨૦૦ ત્યાં વિજય ન સંભવે બેઠ છે ત્યાં લય છે જ બેઠ કાઢી નાખવો હોય તો પ્રથમ અભય પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ એટલે જ ગીતાએ દેવી સપતિના ગુણો ગણાવતી વખતે 'અભય'ને પ્રથમ સ્થાન આપ્યું છે ઉપનિષદ કહે છે કે,

ત્રિતીયાદ વં મય મવતિ । ૭૫૬૦ (૧૪૨)

અભય એ પ્રકારનું છે માણસ પોતાનું જીવન એની રીતે રંગી રાજે કે એ પોતે કોઈનાથી બીજો નહીં અને કોઈને એનાથી બીવાનું કારણ ન આવે આ જન્મે જ્યારે સધાય ત્યારે જ અભય પ્રતિષ્ઠિત થયું

એમ ગણાય આ જન્મે જાણુએ ફરી ભેદિકરી વગર ખીની ન રાકાય હું કોઈનાથી ત્યારે જ નહીં ડરુ જ્યારે મારી ખાતરી હોય કે મારુ સાચું સર્વસ્વ કોઈ લૂંટી જ ન શકે; અથવા જેને લોકો લૂંટી શકે તેની વસ્તુઓ મારા જીવનવિકાસમા મહત્વની છે જ નહીં 'Who steals my purse steals trash' એમ કહેનાર માણસ આ વાત જરૂર કંઈક અંશે જાણતો હતો લોકો લૂંટી લૂંટીને ॥ લૂટે ? સંપત્તિ, કીર્તિ, પ્રતિષ્ઠા, સ્થાન કે સંબંધ અને આ મત્ત શરીર એટલું જ લૂંટી શકે વીર એ વસ્તુની પરવા નથી રાખતો.

મારાથી કોઈ ન ખીએ એ વૃત્તિ કેળવ્યા પછી એટલે કે કોઈનું નુકસાન આપણે હાથે ન થાય એ રીતે જીવન ઘડવાથી સંપૂર્ણ સમાધાન રહે છે. છતાં આપણાથી લોકો ન જ ખીએ એમ ન કહેવાય કેમ કે માણસ વહેમી છે જ્યાં ખીનાપણું ન હોય ત્યાં જ વધારે ખીએ છે પણ જે માણસ કોઈને ખીવાનું કારણ નથી આપતો તે માણસ ધીમે ધીમે સમાજનો અત્યંત હિતકર્તા બની રહે છે.

પણ અમુક માણસ આપણું બુકું કરવાનો નથી એવી ખાતરી થયા પછી એનો લાભ લેનાર વિમૂતિઓ દુનિયામા પડેથી જ હોય છે. એવા ભોલો સામે અભયનો પહેલો ભાગ, એટલે કે કોઈનાથી ડરવું નહીં કેમ કે કોઈનાથી આપણું સાચું નુકસાન થવાનું જ નથી, એ વૃત્તિ જ કેળવવી રહી.

આત્મરક્ષણની વૃત્તિ વ્યક્તિમા કે સમાજમા એટલી બધી વ્યાપેલી છે કે આપબોગતા અસખ્ય પ્રસંગો માણસ જતા જ કરે છે આપબોગ એ જ નિકાસનો ધોરણ છે એ જોઈએ તેમજ પ્રમાણમા સમાજને મળતો નથી માટે સમાજનું ચારિત્ર્ય આટલું દુર્ગંધ છે આપબોગ જ્યારે સદજ અને સ્વાભાવિક થશે ત્યારે સમાજ જોતજોતામા ઊંનત દશાએ પહોંચશે ડરપોક અને ડરાવનાર જન્મે જાણે છે કે નિર્ભય માણસ એ જ સમાજનું હીર છે — ખમીર છે કે નળ સખ્યા, સત્તા કે સસ્કારિતા એટલા પરથી જ કોઈ સમાજ અગ્રગણ વધેલો છે એમ ન કહેવાય જ્યાં અભય હોય ત્યાં જ વિકાસ છે, પ્રગતિ છે.

અમયનો અર્થ આપણે ફરી ફરી વિચારવો પડે છે. હું કોઈનાથી ખીતો નથી, મને કોઈની પરવા નથી એવી માણસ બહાર માટે જો અમયનું લક્ષણ નથી. માણસનું જીવન જ એવું હોવું જોઈએ કે એને લયનું કારણ ન હોય. લોભ, ભોજવાદસા, અદેખાઈ વગેરે માણસમાં હોય ત્યાં સુધી એ નિર્ભય નથી. અને જે પોતે નિર્ભય નથી તે ખીજને નિર્ભય થી રીતે ફરી શકે? જે તૃપ્ત અથવા વિરક્ત છે તે જ નિર્ભય થઈ શકે છે અને એ જ ખીજને પણ અમયદાન આપી શકે છે; કેમ કે તૃપ્ત કે વિરક્ત બનેલાં જ સમાધાનનું વાતાવરણ આપણે મેળવી શકીએ છીએ.

સમાજની દૃષ્ટિએ — મનુષ્યજાતિની દૃષ્ટિએ — સમાધાન એ જ આજે દુનિયાને મુખ્ય વસ્તુ જોઈએ છે. પોતાની જિંદગી પૂરેપૂરી થઈ નથી, જ્ઞાનનાં કેટલાંય ક્ષેત્રો હજી અણખેડેલાં જ છે, દ્રેષ-મત્સરાદિ શત્રુઓ ઉપર હજી વિજય નથી મળ્યો તે કારણે માણસે અસંતોષ કેળવવો જોઈએ. પણ ભોજેશ્વરની ગામતમાં અનૃપિત કે અસંતોષ કેળવીને દુનિયા કોઈ દિવસે સુખી થવાની નથી. આજે દુનિયાના જિંદગી સમાજોનું માનસ તપાસીએ તો તે કાં તો લયભીત દશામાં છે અથવા ખીજને લયભીત કરવાની તૈયારીમાં છે. આ પ્રગતિનું લક્ષણ તો ન જ હોઈ શકે. તેથી જ અભય — દ્વિવિધ અભય — સમાજનાં સ્વર્ણ અને ઉત્કર્ષને માટે અત્યંત આવશ્યક એવો સામાજિક સદૃશ્ય છે.

સત્ત્વસંશુદ્ધિ

આજકાલ સૌ કોઈ સ્વીકારે છે કે કેળવણી વગર સમાજ સુવ્યવસ્થિત ન રહી શકે. જેમ વાસણો વેળા બેઠકાવાં જોઈએ, શરીરને રોજ નવરાવવું. ખવડાવવું જોઈએ, તેમ સમાજને અભયની કેળવણી મળવી જ જોઈએ એ કેળવણીનો આદર્શ સત્ત્વસંશુદ્ધિ અને જ્ઞાનયોગ્યવ્યવસ્થિતિમાં આવી જાય છે સત્ત્વસંશુદ્ધિ એટલે હૃદય, ધૃતિ, હેતુઓ, વાસના, આદર્શ, એ બધાની શુદ્ધતા. એ જોડે દરજ્જે સમર્પ હોય તેટલે દરજ્જે સમાજ સુધરેલો ગણાય.

સત્ત્વસંશુદ્ધિ માટે જૂના કાળમાં ધર્મોપદેશકો ખૂબ પ્રયત્ન કરતા, આજે વિદ્વાનો અને સમાજસેવકો પ્રયત્ન કરે છે. અને હવે તો એવો એક વર્ગ ઉદ્ભવ્યો જાય છે કે જે ઉપદેશ અને વર્ગોની નિષ્કળતા જોઈ સત્ત્વસંશુદ્ધિના પ્રયત્નો જ વ્યર્થ છે એમ માનતો અને કહેતો થયો છે. એની મેજે જોટલી સત્ત્વસંશુદ્ધિ ચાપ એટલી ખરી. સત્ત્વસંશુદ્ધિનો ખાસ પ્રયાસ તો વ્યક્તિઓ ભલે કરે પણ સામાજિક પ્રયાસથી તો તે ન જ થઈ શકે—ન જ થવો જોઈએ, યતો હોય તો એનો વિશેષ કરવો જોઈએ એમ કહેનાર એક પક્ષ છે.

સત્ત્વસંશુદ્ધિ માટે સામાજિક પુરુષાર્થ થઈ શકે છે અને તે થવો જોઈએ. નહીં તો મેજવેલું જ્ઞાન અને કેજવેલી શક્તિ સમાજને જ તોડી પાડવામાં કામ આવશે. એ તરફ લોકોનું લક્ષ જણું નથી. તેથી જ રાષ્ટ્રો યુદ્ધની તૈયારીઓ વધારતાં જાય છે; વેપારીઓ અને કારખાનદારો જીવલેણ દરીદ્રાર્થ ચલાવે છે અને કેળવણીનાં ઝરખાં મૂળમાં જ કલુષિત કરવામાં આવે છે. જૂના ધર્મોપદેશકોએ અને આજના વિદ્વાનોએ સત્ત્વસંશુદ્ધિનો પ્રયત્ન કર્યો એમાં કશું ખોટું નહોતું. અખંડ પ્રયત્ન વગર સંસ્કૃતિ ટકવાની જ નથી. પણ સત્ત્વસંશુદ્ધિનો પ્રયત્ન શબ્દો દ્વારા મુખ્યતઃ કરવાનો નથી હોતો. શબ્દોની શક્તિ પરિમિત છે. શબ્દો અર્થોનું વહન કરે છે. નિશ્ચય, ચારિત્ર્ય કે સંકલ્પ શબ્દોમાં નથી હોતાં પણ એ વાપરનારના જીવનમાંથી આવે છે. જીવનશક્તિને અજાણે શબ્દો મોળા પડે તો તેટલા ખાતર સત્ત્વસંશુદ્ધિનો પ્રયોગ પણ છોડી દેવો એ ખરાબર નથી.

ૐ નમો નારાયણાય પુરુષોત્તમાય

મનુષ્યસમાજની ધાર્મિક ઉપાસનાની શાસ્ત્રશુદ્ધ, અદ્યતન અને અત્યંત ઉન્નત કક્ષા ઉપરના મંત્રમાં વ્યક્ત થાય છે. નારાયણ એટલે મનુષ્યસમાજના હૃદયમાં વાસ કરતું અંતર્ધર્મી પરમાત્મતત્ત્વ. નર એટલે મનુષ્ય. એમાં સ્ત્રીપુરુષ બધાં આવી જાય છે. એ સર્વના ત્રિકાળઆપી સમૂહ અથવા સમાજને નાર કહે છે. નાર એટલે મનુષ્ય-ઘેટિ, માનવ. પાછળ ચર્ચ ગયેલાં, બાળે છે તે અને હવે પછી થનાર બધાં મનુષ્યપ્રાણી જેમાં અંતર્ભૂત થાય છે એવી સનાતન એટલે નિત્ય મનુષ્યજાતિ તે નાર. એ નાર જેનું અગન એટલે આશ્રયસ્થાન થયું છે, તે મનુષ્યહૃદયમાં અખંડ વ્યક્ત થનારો પરમાત્મા નારાયણ નામે જોવાખાય છે આ વિશ્વમાં જે કંઈ જડવત્ જાસે છે તે બધું નશ્વર ગણી, નિસાર ગણી એને બદલે સારસ્વ, સનાતન, શુદ્ધ અને નિત્ય અને તેથી જ અન્વેષ્ય, મૃત્યુ અને પ્રાપ્ત નારાયણ તત્ત્વને જ જીવનનું ધ્યેય બનાવવું, એ તત્ત્વને સારુ જ અને તેમાં જ જીવવું એવી દૃઢ નિષ્ઠા રાખનાર બળવાન, યુવાન ભક્ત સત્યાગ્રહી પ્રહ્લાદ નારાયણનો ઉપાસક હોવાથી નારાયણ નામ લેતા જ સત્યની વીર્યપુક્ત અતન્ન ઉપાસના પણ પદ્માનમાં આવે છે. પ્રત્યેક નર એટલે સ્ત્રીપુરુષે જીવનસાધના દ્વારા અંતે નારાયણરૂપ થવાનું છે એમ પ્રાચીન તેમ જ અર્વાચીન મહાત્માઓ કહેતા આવ્યા છે. નારાયણનું ધ્યાન એટલે નરજન્મના અંતિમ ઉદ્દિષ્ટ અથવા ધ્યેયને અખંડ લક્ષમાં રાખવું તે

નરનો અંતિમ અને અંત વિકાસ તે જ એ નારાયણ તત્ત્વ. એ સ્થિતિ હજી આપણે પ્રાપ્ત કરી નથી. પરંતુ શક્ય તે ઉપાયે, શક્ય તેટલી ત્વરાથી, આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાની છે, એની સ્મૃતિ

અને સાધના 'નમઃ' શબ્દથી વ્યક્ત થાય છે. નદી જે પ્રમાણે સાગર તરફ વહે છે તેમ અપૂર્ણ પ્રવૃત્તિપૂર્વક અને સતત પૂર્ણ તરફ વહે તેને જ 'નમસ્કાર' કહે છે.

પુરુષ એટલે નન દારના આ પુરમા એટલે કે દેહમા રહેતો, શયન કરતો, વાગ કરતો આત્મા, સાધનાક્ષમ શુભ સ્ત્રી અને પુરુષ બનેનો એમાં સમાવેશ થાય છે.* એવો એ પુરુષ વ્યક્તિરૂપે એક દેહમા રહે છે, તે જ સમાજરૂપે ત્રિકાળવ્યાપી સમુદાયમાં હોય છે, અને વિરાટરૂપે સર્વ વિશ્વમાં વ્યાપેલો છે. વ્યક્તિમાં જે પ્રમાણે એને આપણે પુરુષરૂપે (personality રૂપે) ઓળખીએ છીએ તે પ્રમાણે સર્વ વિશ્વમાં સૂર્યચંદ્રાદિ ગ્રહ અને નક્ષત્રતારાઓના સમુદાયમાં પણ તેને પુરુષરૂપે જ ઓળખવો જોઈએ. મનુષ્યસમાજનો વિચાર કરતાં પણ સમષ્ટિરૂપે તે એક પુરુષ જ છે એ આપણે જાણવું જોઈએ.

પુરુષ એવેદ સર્વે યદ્ મૂત યન્ન ચમ્યમ્ । વિવિધનર્ણાત્મક મનુષ્યસમાજ એ પણ એક અવિકલ પુરુષ જ છે. એ પુરુષની ક્ષર અને અક્ષર એવી બે બાજુઓ છે. જૂનારૂપે એ ક્ષર છે એમ દેખાય છે તેના કૃદશ્ચ તત્વનો વિચાર કરતા તે અક્ષર છે એવું સમજે છે આ ક્ષરાક્ષરની સર્વ સાધના જે આદર્શને સિદ્ધ કરવા મથે છે તે પુરુષતત્ત્વનું 'પુરુષોત્તમ' એવું નામ છે. આગનો મનુષ્ય અપૂર્ણ છે, અસમ છે અને સંદોષ છે. આગનું વિશ્વ અપૂર્ણ છે, અસમ છે અને સંદોષ છે. એને જ પૂર્ણ, સમ અને નિર્દોષ એટલે જ જૂમા અને ખૂદત થવાનું છે અર્થાત્ 'પુરુષોત્તમ' બનવાનું છે. વિરાટ પુરુષનો આ અંતિમ આદર્શ તે જ પુરુષોત્તમ

આત્મોપમ દ્વારા વિશ્વાત્મકયનો સાદાત્કાર કરાય તો જ એ પુરુષોત્તમ પદ પ્રાપ્ત થાય. તેથી જ વિશ્વદર્મ્યકથ એ જ પુરુષનો એક

*જે પ્રમાણે 'દિવસ' શબ્દમા દિવસ અને રાત્રી બન્નેનો સમાવેશ થાય છે અથવા 'પિતર' શબ્દમાં પિતા અને માતા બન્નેનો સમાવેશ થાય છે, તે જ પ્રમાણે 'પુરુષ' શબ્દમા સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેનો સમાવેશ થાય છે

માત્ર 'પુરુષાર્થ' મોટા નિષ્કાલ્પકર્તૃ માત્ર પ્રાયશ્ચિક સાધન છે. ધર્મ, અર્થ અને કામ જેટલા પ્રમાણમાં પુરુષને મોટા તરફ લઈ જાય તેવા પ્રમાણમાં તેમને પણ ઉપવૃત્તિવાળી પુરુષાર્થ કહેવામાં હરકત નથી. પુરુષોત્તમ રિયલિટીએ પટોચરા સારુ પુરુષે જે સાધના કરવાની છે, જે પુરુષાર્થ કહેવાનો છે, જે નિરવસ, અખડ અને વર્ધમાન પરાક્રમ કહેવાનો છે તે બધું નમ સમ્પત્તિ બ્યક્ત કરેલું છે.

આ સર્વનું આદ્ય કારણ, અથવા મૂળ આધાર એવી આશ્વિનકચ-રૂપી શ્રદ્ધા તેનું જ નામ. ૐ કે ૐ એટલે હા જા નકારને નિર્બંધને, અમારને, અશ્રદ્ધાને સ્થાન નથી તે પદ્ધતિ, તે વૃત્તિને, તે શ્રદ્ધાને ૐ કહે છે. ૐ એ અજરામઝ અને અખડ એવી આશ્વિનતા છે. મારું જીવન સ્વરૂપ છે, તેનો અતિમ આદર્શ સ્વરૂપ છે, તે આદર્શને પદ્ધતિયુ શક્ય છે, એ 'પટોચરાની' યાત્રા અથવા સાધના કૃતાર્થ થવાને સમર્થ છે એવો જે હદ વિશ્વાસ તે જ આ ૐકાર સમિચ્છાનંદ પ્રમુખી તે લિન્ન નથી તેથી તેના સ્મરણપૂર્વક જ બધું ધ્યાન ચનાવવું જોઈએ તેથી એના ધ્યાનપૂર્વક સર્વ સાધના એવે પરાક્રમ કહેવાનું હોય છે એ સાધના જેમ જેમ સિદ્ધ થતી જાય, એવેનો જેમ જેમ સાક્ષાત્કાર થતો જાય, તેમ તેમ પ્રાપ્તિનો ધ્યાનક પણ આ મંત્રથી જ બ્યક્ત થાય છે.

આ સર્વ હેતુ મનમાં રાખીને આ મંત્રનો સરહસ્ય જપ કર્યો છે.

આત્મોપમ્યની સમજ

[પ્રશ્નોત્તરી]

પ્ર૦ — સવમૂતાત્મતા આત્મોપમ્ય વ્યાપવ વગેરે વિશેષણો શુદ્ધિથી સમગ્રપણે પશુ એ સ્પષ્ટપણે કઈ રીતે કળાય એ સવાલ મનમાં ડહોળાયા જ કરે છે

ઉ૦ — આત્મોપમ્ય એટલે શું ? બધામાં સમભાવ અનુભવો તે એ અનુભવ બે ગીતે થાય જ્ઞાનથી અને પ્રેમથી પ્રેમ એક અમોઘ શક્તિ છે જેની પાસે બધા દુર્ગુણો ગળા જાય છે પ્રેમને દુર્ગુણોની કે જીલ્લપની પરખ નથી એમ નથી, પણ ભારેમા ભારે દોષને પણ પ્રેમ લેખવતો નથી, એ સારી બાજુ જ જુઓ છે ને પોતે છે પ્રેમ વ્યક્તિના નગરાપણાને પોતાના કરતા મોટું થવા નથી દેતો એટલે બધા પ્રત્યે પૂરેપૂરો પ્રેમ વધારવો એ આત્મોપમ્ય સાધવાનો રીધો ને સરસ ઉપાય છે પણ એમાં એક બાધ આવે છે આપણુ જ્ઞાન જાગ્યત ન હોય તો પ્રેમ એક માણુ ઢળી પડી બીજી બાજુ દોષ જીઓ કરે છે બાપની ધ્વજ અને સનાહ વિરુદ્ધ જઈ કોઈ સુવક શાંતિ બદારની છોકરીને પરણવા જાય ત્યારે જો તમે સુવકની સાથે સહાનુભૂતિ ધરાવના જાઓ તો તેના બાપને વખોડયા વિના રહી જ ન શકો અને જો બાપ તરફથી મધ્યસ્થી કરતા હો તો સુવક પર કોઈ ભરાઈ ઉદ્ધતાઈના, નીચતાના અને એવા કેટલાયે બીજા આણેષો તેના પા મૂએ એટલે સર્વભૂતાત્મપણુ તટસ્થતા વિના ન કેળવાય બિલાડી પાળી હોય તો તે પોતાનાં બચ્ચાં માટે ઉદર મારી લાવે ત્યારે બિલાડીની વસનતા નજરે ચડે અને ઉદરના છવનનો અભ્યાસ કરવા ઉદર પાળ્યો હોય ત્યારે જો કોઈ બિલાડી આપણા પાળેલા ઉદરના બચ્ચા પોતાના બચ્ચાને ખવરાવવા લઈ

જન તો મિનાડીની વત્સલના ધ્યાનમાં ન આવે, મિનાડી દૂર લાગે અને ઉદર ઉપર દયાનુ પૂર આવે અર્થાત્ પક્ષપાત વિનાની સગભાની તટસ્થતા પ્રેમના મૂળમાં હોવી જ જોઈએ.

આ જ વસ્તુ રાનથી પણ સાધી શકાય દરેક જાણની પરિસ્થિતિ બધી તરફથી વિચારતા આવડે અને દરેક પ્રત્યે નિરપેક્ષ તટસ્થવૃત્તિ રહે, સર્વત્ર નિરૈર બનાવ તોયે આત્મોપન્ય અનુભવી શકાય

પ્ર૦ — જે આત્મોપન્યની અને સર્વમૂલાત્મતાની આપણે કલ્પના કરીએ છીએ તે કેવળ વૃત્તિ છે કે તત્ત્વ છે ? આત્મોપન્ય કેળવવું એટલે કાંઈ એક ભાવના ભાવની કે વિશિષ્ટ વસ્તુને પહોંચવું ?

ઉ૦ — આત્મા એ કંઈ શ્વય વસ્તુ નથી એટલે સાવ પોથી વૃત્તિ કેળવવાથી આત્મોપન્ય નથી મળવાનું એ નક્કર વસ્તુ છે તેને શોધી શકવું જોઈએ

પ્ર૦ — પણ એને પૂરેપૂરું પારખી શકાતું જ નથી એની વ્યાપકતા ને લિન્નતા અનત છે તે કારણે એનું આકલ્પન નથી થતું પછી એ તત્ત્વ પ્રાપ્ત કરી રીતે થઈ શકે ?

ઉ૦ — અનત તત્ત્વ પૂરેપૂરું ન સમજાય તેમાં કાંઈ હાનિ નથી એ અનત છે તો ભવે તેને વિષેની આપણી કલ્પના કાચી ને અધૂરી રહે એક વાર આપણી યાત્રા શરૂ થઈ એટલે મુખમે પહોંચવાના જ છીએ અતર ક્રાંત કાળનું રહેવાનું યાત્રાએ ઊપગમ્યા અને એણસ છટ દિશાએ આગળ વધવા લાગ્યા એમનું આપણે માટે બસ ॥ કંઈ તરફ જવું છે એ એક વાર મનમાં દસવી લીધા પછી અશક્તિ અને અસ્વસ્થતા ટળી જાય છે પછી સાવધાની એટલી જ રાખવાની કે આડે રસ્તે આપણે ન જતરી પડીએ આજ્ઞાકાલનું આપણું જીવન સીધે માર્ગે જવું જ નથી જે ગામ ન જવું હોય તે ગામના રસ્તાની પચાત કરના આપણે બેસી જઈએ છીએ જે એ કુદેવ દૂરી જાય તો આપણી ધરૂંખરી અકળામણ ટળી જાય.

અને અપૂર્ણતા એ પણ ભારે આશીર્વાદ જ છે જે વસ્તુ પાત્રી ગઈ એ સુખરવાની કે વધવાની નથી ચાક ઉપર કાચો પિંચા હોય તે જ વિશિષ્ટ થવાનો છે આર્થિકન સમાજ જે સુધારો પેદા કરશે એ તે પહેલાના બધા સુધારાથી ચડિયાતો દશે અલ્પવક માણસ જે મૌલિકતા દાખવે છે એ ધડાયેલો પડિત નથી તાખની શરતો આપુજી જે સિદ્ધાંતો શોધી શકે છે તે તેમનાથી પોતાને ચતુર ગણનારા માણસો નથી શોધી શકતા જ્યાં સુધી અપૂર્ણતા છે ત્યાં સુધી જ આશાને જ્ઞાન છે પૂર્ણતાએ પહોંચ્યા પછી આશા શી રાખવી? એમ કહેતું ખોટું નથી કે બાનાઈ—વ્યવહારકુશળતાની ઊણપ—પ્રગતિથી નપણીની આવશ્યક શરત છે

પ્ર૦ — મનુષ્યમાત્ર પ્રગતિને પથે છે માનવીની કચાશ પૂર્ણતાનું એક પગથિયું છે એ મુતો સમજાય છે પણ વિશ્વમા અસખ્ય પ્રાણીઓ ને પદાર્થો છે અને તેમની બિન્નતાનોમે અત નથી એ સર્વમાં પણ એક જ પૂર્ણ તત્ત્વ પથરાયેલું છે ?

ઉ૦ — હા, બધું એક જ તત્ત્વ છે અને દરેકનો વિગત ધરાવો જ છે પાપ કે નમગાર્થ રિતે એ એમ ખૂબીની વાત છે કે પાપ માણસને અનેક રીતે દુર્જાળ બો અશક્ત કરી મૂકે છે હતા એ આપણને સમજાવ તરફ એથી લઈ જાય છે જેને હાથે એક વાર પાપ કર્મ મળુ તે ખીજા પ્રત્યે સહેજે સહિષ્ણુ બને છે ખરાબમાં ખરાબ વસ્તુ પણ વિકસતું જ પડતું છે અને જે વસ્તુ આગળ વધતી ચડતી છે જેમાં વધારે પાપનાપણુ નથી એ ભાગી જાય છે બો નવે સ્વરૂપે ફરી વિશિષ્ટ સાધે છે

ગીતાની શિખામાણ

સ્વજનવાત્સલ્ય

સુદની શરૂઆતમા જન્મે પક્ષમા મોટે ભાગે પોતાનાં સર્ગાવદાલાં અને મુરખ્ખીઓ જ છે એમ જોઈ અર્જુનનો લડવાનો ઉત્સાહ ભાગી પડ્યો. એને થયું, શું રાજ્ય મેળવવા માટે આવડો મોટો કુલસંહાર થવા હઈએ ? રાજ્ય મેળવીએ તે એટલા જ માટે કે સર્ગાસખધીઓ અથા ચુપે રહી શકે અને પોતાના કુળનો ઉત્કર્ષ થાય. પણ અહીં તો કુલકાય થવા બેઠો છે કૌરવો બલે લોભથી આધળા થયા હોય, પણ આપણે તો ધર્મ જાણીએ છીએ કુળનો નાશ થાય તો કુળધર્મ દૂખી જાય છે, અધર્મ દેશાય છે અને અથા નરકમા પડે છે. આવડું પાપ આપણાથી કેમ થાય ? એના કરતા બલેને કૌરવો આપણા ઉપર રાજ્ય ચલાવી આપણને મારી નાખે ! હું તો રાજ્ય ઉગામ્યા વચર જ એમના પ્રદાર ખમીશ. એમા જ મારું ક્ષેમ છે :

अहो बत महत्पाप कर्तुं व्यवसिता वयम् ।

यद्दराज्यमुल्लालनेन हन्तुं स्वजनमुद्यता ॥ (૧૪૫)

*

*

*

હુંકયદૌર્જન્ય

અર્જુને આમ ધર્મસંકટનો એક સવાલ ઉઠાવ્યો. જવાબમા શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે સાચું જોતાં તારી આગળ ધર્મસંકટ છે જ નહીં. તારા મનમાં જે દુષિધા છે તે એક કરમલ છે. એમાં હું કેનેય એટલે કે નિરીધિતા જોઈ છું. તું ધ્વાખજની વાતો કરે છે પણ તે ધર્મ સમજ્યા વગરની છે. તારો ધર્મ સ્પષ્ટ છે.

અર્જુનની શકા ક્રમવ ક્રમ રીતે છે એના સ્વજનનાત્વ
કૃષ્ણ કથાથી આંધુ એની વિગતમા ભગવાન કીર્ત્ય નથી એમ
એટલું જ કહ્યું કે તારે લડવું છે તે ધર્મની ખાતર એને અંગે સંભ
લાભ થાય એ વાત જુદી સંભ-નાશ થાય તો તે ભોગવી લે અને
મોતનો ભેટો થાય તો તેને પણ વધાવી લે અને સન્નેગોમા સ્થાણ જ
છે ધર્મનો રસ્તો જ એવો છે કે એ રસ્તે જતા દુર્ગતિ નથી રહી

આપણે ધણી વાર દયા ખાઈએ છીએ પણ શાની દયા ખાઈએ
છીએ એ જ તપાસના નથી સાચવવા જેવો હોય તો તે એક આમા
જ છે તે તો અમર છે અને આત્મા-વ્યતિરિક્ત ને ખીજ વસ્તુઓ
મરે આપણે દયાલાવ રાખીએ છીએ, ચમત્વ રાખીએ છીએ તેમા
જ આપણું બંધન રહેવું છે આત્મા વ્યતિરિક્ત ને મુક્તિદાયક તેની
સામે નિર્દય ધુર જ કરવાનું છે વિગતજવર ધુર જ કરવાનું છે આ
જાતની શિખામણ ભગવાને અર્જુનને આપી છે અને આ સનાતન
ધુર કેમ લડાય, વિગતજવર મેં થવાય એનો માર્ગ બતાવ્યો છે

આ શિખામણ ધ્યાનમા લીધા પછી જ અર્જુનની દલીલમા કૃષ્ણ
આ હવે એની આપણને કલ્પના થાય છે અર્જુનની દલીલની પાછા
આત્મોપદેશ નથી હૃદયની નિશાળતા નથી હ વહીવટ જ । પ્રાકૃત
લોકોમા સગાવહાલાઓ મરે ને મેહ હોય છે તેમ જ ખાતર બધું
જવું કરવાની ને હ તેજરી હોય છે તેના કગતા વધુ કશું નથી
અર્જુનને જોઈની દુનિયા પોતાની લાગતી હતી તે બધી જ રજાગ્ય
ઉપર જોમેરી ને તે અસ્વસ્થ થયો છે એ તો અધાનાશ જ જુએ
છે આ સગા અંગે મુર-ીએનો નાશ થાય તો પત્રી જીવનમા તાર
ગો ગલો એની એની પ્રાકૃત દલીલ નથી મારે જ મી ભગવાને કહ્યું

નુતરવા નમસ્ત્મનિદ વિષમ નમુપમિતમ્ ।

બનાય મુષ્ટમ્ભવમ્ભવજીતિષરમ્ભવન ॥ !

તન્વ મા મમ ગમ ગાય । નૈનસ્વપુપલ્લવ ।

દુઃ દુદયનોવગ્ય યજ્ઞ્યાતિષ્ઠ પરતપ ॥ (૨૨-૩)

અર્જુનની પ્રપત્તિ

અર્જુને વાત તો એની શરૂ કરી હતી કે સ્વજનોને રાખ્યને અર્થે મારવામા પાપ છે, મારે હું નથી જ લડવાનો મને શસ્ત્ર વગરનો જ તેઓ બંધે મારે, હું એમને મારનાનો નથી પણ બ્યારે ભગવાને એની એ વૃત્તિ ધાર્મિક નથી પણ અનાર્થ છે, અસ્વર્ગ્ય છે, એની પાપળા શુદ્ધ હૃદયદૌર્ભાગ્ય રહેણું છે એમ કહ્યું ત્યારે એનો આગ્રહ મોઝો પડ્યો ન લડવું એ જ મારો ધર્મ છે એમ કહેનાર અર્જુન ઓળખી ગયો કે પોતે ધર્મ-સમૂહ છે, પોતાનામા નાર્પણ આની અયુ છે હવે એટલું સમજીને એ ફરી વાતો કરે છે સગાવહાવાઓને મારીને ગળ મેળવીએ તો બધી ઇદિયોને શોષી નાખનાર જે કુ ખ થશે તે કેમ દૂર થાય ? એ રીતે એણે પોતાની વાત નવેસર ભગવાન આગળ મૂકી

કાર્પણ એટલે કનૂસાર્થ નહીં આર્પ માથુસ બીજાની કૃપાનો પાત્ર થના શરમાય છે બીજા પોતાની દયા ખાય એમ જે ઇચ્છે - કૃપાનો શૂંચો રહે, જે રાહત માગે તે કૃપણ જેતું હૃદય ઉદાર હોય છે, નુહત હોય છે તે વ્રાહ્મણ અર્જુને આજીવનની ભાષામા વાત શરૂ કરી હતી. પત્રી એણે જોયું અને ક્યૂન ક્યૂં કે કાર્પણહોયથી પોતાની બુદ્ધિ, પોતાની વૃત્તિ બનાવ ગઈ છે પણ અર્જુન પાસે એક ભારે વસ્તુ હતી, જેથી જ એ તરી ગયો એનામા પ્રપત્તિ હતી પોતાના શરૂને શરૂએ જવાની શ્રદ્ધા એનામા હતી ‘મારા કમ્યાલુનો રસ્તો મને બતાવો’ એવી એણે શ્રીકૃષ્ણને પ્રાર્થના કરી એને પરિણામે એને જે ઉપદેશ અને દષ્ટિ મળ્યા તે જ આ વિશ્વમાન્ય ભગવદ્ગીતા

વાપણ્યદોષાપહતસ્વભાવ

પુન્ન્યામિ ત્વા ધમસમુદ્ધેતા ।

યજ્ઞેય ત્વાગ્નિચિત્ત ધૃદિ તમ

શિવ્યસ્તેઽહ મામિ મા ત્વા પ્રવતન્ ॥ (૨૭)

જેવી ભાવના તેવી સિદ્ધિ

ગીતા વાંચનારનું ધ્યાન એ તરફ ગયા વગર રહે જ નહીં કે દુર્યોધન અને અર્જુન વચ્ચે કેટલો ભેદ હતો. દુર્યોધન પોતાના ગુરુ પાસે જાય છે પણ એનામાં 'શુશ્રૂષા' નથી, ગુરુનું સાંભળવાને બદલે એ ગુરુને જ સંભળાવે છે. તમને સૌપિંદુ કામ બરાબર કરજો એમ પણ ઉમેરે છે. બીજા અને બીજાની સરખામણી કરે છે. એના મનમાં 'મદર્થ' જ રમી રહ્યો છે. આટલાટલા બહારી મારે અર્થે ત્યક્તજયિત છે એમ એ અભિમાનપૂર્વક કહે છે. પરિણામે એનો આત્માર્થ કશો જવાબ જ આપતો નથી. આખરે બીજાને દુર્યોધનની વહારે ધાવું પડે છે બીજાને સિંહનાદ કરી એનામાં હર્ષ જગાડ્યો. કેમ કે પોતે કુરુવૃદ્ધ પિતામહ હતા.

સામા પક્ષમાં અર્જુનને મદર્થ દેખાતો નથી. એ તો 'જેમને અર્થે' બધું મેળવીએ તેઓ જ મગવા તૈયાર થયા છે, એનું દુઃખ ક્યાં કરે છે. એને તો ત્રિલોકીનું રાજ્ય પણ વુઝી બાસે છે, અને એ ગુરુને શરણે જાય છે એનો ગુરુ એનો બધો વાર પોતાને માથે લઈ લે છે અને એને ધર્મામૃત પાવે છે; અને એનો ઉદ્ધાર કરે છે. યાદુરી ભાવના વચ્ચે સિદ્ધિદૃશ્યવશિ તાદુરી.

*

*

*

પુનર્જન્મ

આત્મા અમર છે. દેહનો નાશ થાય તોયે આત્માનો નાશ થતો નથી એક દેહ ગયો તો આત્મા એને ઠેકાણે બીજો દેહ લઈ શકે છે. અને આ રીતે એક પછી એક એવા અનેક જન્મોમાં જાતજાતનો અનુભવ લઈ અંતે તે પરમાત્મામાં લીન થઈ શકે છે એ આપણા ધર્મનો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે; આપણા તત્ત્વજ્ઞાનનો પાયો છે. પુનર્જન્મ ઉપર વિશ્વાસ એ આપણા ધર્મની આસિધત છે. એ સિદ્ધાંતથી જ બચવાને ગીતાના ઉપદેશની શરૂઆત કરી છે. માણસ જેમ એક અવસ્થામાંથી બીજી અવસ્થામાં

પ્રવેશ કરે છે, બાળપણ છોડી તરુણપણમાં પ્રવેશ કરે છે, જુવાનીમાંથી ઘડપણમાં જાય છે, તેમ જ આ દેહ છોડી બીજા દેહમાં જાય છે. સવાર, બપોર, સાંજ પૂરી કરી સૂઈ જાય છે તે તે કંઈ મરી જાય છે? નવો દિવસ ધારણ કરી તે ફરી જાગે છે. ઉનાળામાં સૂકાઈ ગયેલું બીજા બીજા યોગમાં ફરી જાગે છે. એ જ રીતે મરી ગયેલો માણસ નવો જન્મ મહણ કરે છે. એમાં મરી ગયાનો શોક શો? માતા બાળકને ધવગવતી હોય અને એક સ્તનમાંથી દૂધ પૂરું થયા આવે એટલે બાળકને એ બીજા સ્તન તરફ લાઈ જાય છે. પણ પહેલા સ્તનથી છૂટા પડતી વખતે બાળક કેટલું જીમરાણ મચાવે છે? અહાન બાળકને લાગતું ફરી કે મા કઠોર છે. પણ મા તો કારુણ્યની મૂર્તિ જ હોય છે. બાળકના દુઃખનું કારણ એનું અહાન જ છે. બાળકને જ્યારે સમજણ આવે છે ત્યારે સ્તનાન્તરની એ ધીરજથી રાહ જુએ છે ધીર પુરુષ પણ એ જ રીતે દેહાંતરને વધાવી લે છે.

દેહિનોઽસ્મિન્વયા દેહે કૌમાર યૌવન જરા ।

તથા વૈદ્યાન્તરપ્રાપ્તિરૂધીરસ્તાત્ર ન ગુહ્યતિ ॥ (૨-૧૩)

*

*

*

સર્વવ્યાપી પરમાત્મા

સાધારણ માણસને એવો જ ખ્યાલ રહે છે કે ઈશ્વર ક્યાં તો ઉપર આકાશમાં રહે છે અથવા મંદિરમાં રહે છે અને ત્યાંથી બધું નેપથ્ય કે સાંભળી શકે છે. અને જ્યારે માણસ પોતાના જીવની વાત કરે છે ત્યારે તે જાણે પોતાની છાતીમાં કે હૃદયમાં રહ્યો હોય એવી જ રીતે માણસ બોલે છે.

આપણો જીવ આપણા શરીરમાં છે એ તો વાત માગી છે, પણ એ આપણા શરીર જેવડો જ નથી, એ સર્વત્ર છે. સ્વામી વિવેકાનંદે કહ્યું છે કે ‘જો રૂપકથી સમજાવી શકાય તો, જીવ અથવા આત્મા એક વિશાળ વર્તુલ છે, જેનું મધ્યબિંદુ આપણા શરીરમાં છે.

ઓ એના પરિધનો તો અત જ નથી ' દીવા ॥ પ્રકાશનું પણ એમ જ હોય છે ફરક એટલો જ કે પ્રગટ જડ હોવાથી જેમ જેમ આગળ વધે તેમ તેમ તે મોળો પડે છે આત્માને એની મર્યાદા નથી, પરમાત્મા પણ એવી જ રીતે સર્વવ્યાપી છે સર્વવ્યાપી હોઈ અત્યંત ॥ એમા ધમડો થતો નથી એનો નાશ પણ થતો નથી એ બધે તણાયો છે

અધિગામિ હુ તદ્વિદિ યન સમમિદ તતમ્ ।

વિનાગમ્બવ્યવસ્થાસ્ય ન વરિચાવનુમ્બહતિ ॥ (૨૧૭)

*

*

*

અમર ગાન

ગીતા આપણે ' અમૃત ગાન ' એ આપણે રાષ્ટ્રગીતો કહ્યા સાબળ્યા છે ગીતામા આત્માના અમૃતત્વનું મન છે શુવનાનો સાચો રસ ઓ મરવાની સાચી દિગ્ગત આ અમૃતવ્રમાથી જ આવે છે આત્મા છે એ અખડ છે સતત છે એટલી જેની ખાતરી થઈ ગઈ છે એ શાથી બીએ, શાથી અચકાવ ? શાંતો લોભ રાગે અને ક્રોધ પર ક્રોધ કરે ? આત્મા અનાદિ અને અનંત છે એટલું મને ઊતર્યા પછી માણસ શાન અને નિર્મોહ થવો જ જોઈએ જન્મ મરણ ભૂત ભવિષ્ય - એ બધું આત્મા માટે નથી એ તો શરીર માટે છે હમેશાં બદલાતા રહેવું એ દેહધર્મ છે આગાનો ધર્મ એથી ઊલટો છે તેથી બધા વિકારો ચાલતા છતાં આત્મા તો અક્ષિપ્ત જ રહે ॥ એને કોઈ પહોંચી શકતું નથી

ન વાયતે ત્રિયતે વા વદાચિન

નાય મૃત્વા મચિતા વા ન મૃય ।

જજો નિય નાસ્વનોષ પુરાણા

ન હયતે હયમાન નરીરે ॥ (૨૨૦)

*

*

*

જન્માંતરનું કારણ અને સ્વરૂપ

આપણું શરીર એ એક જોળિયું છે. જેમ જૂનાં કપડાં છોડી દઈ આપણે બીજાં નવાં કપડાં પહેરીએ છીએ તેમ આત્મા પણ નકામો થયેલો એક દેહ છોડી બીજામાં પ્રવેશ કરે છે. શરીરમાં જ્યાં મુધી શક્તિ, સ્ફૂર્તિ ને ઉત્સાહ હોય છે ત્યાં મુધી જ એ આત્માને સેવા આપી શકે છે. બધી રીતે ક્ષીણ થયેલું શરીર આત્માને ભારરૂપ જ છે.

બીજી રીતે પણ આત્માને અમુક દેહમાં રહેવું અગવડ રૂપ થઈ જાય છે. જીવન અને જીવનનો અનુભવ એ તત્ત્વપ્રાપ્તિ માટે છે. પણ જ્યારે જિંદગીમાં અનુભવની બીક થઈ જાય છે ત્યારે પણ દાખલો ગણતો ગણતો જેમ સ્લેટ ભગઈ જાય છે ને આગળ ગણવા માટે અવકાશ જ રહેતો નથી, તેવી સ્થિતિ થઈ જાય છે. પાટી લરાઈ એટલે આપણે મુદ્દાના આંકડાઓ અને એવી જ મહત્ત્વની વિગતો બીજી પાટી ઉપર લઈ આ પાટી ભૂંચી નાખીએ છીએ. ઉન્નતિશીલ મનુષ્યજીવનને અનુભવની વિગતોની ખાખતમાં એમ જ કરવું પડે છે. એક જન્મના અનુભવનો સાર જન્માંન્તરમાં સ્વસ્કારરૂપે સાથે આવે છે. અને નવું શરીર પ્રદણ કરવાથી નવો ઉત્સાહ આવે છે અને નવી મોકળાશ મળે છે. ટૂંકમાં આત્માની સ્વગત માટે જ દેહમાં ફેરબદલી થાય છે. જ્યારે સત્યસંકલ્પ આત્મા તો સતત છે જ :

वाससि जीर्णानि यथा विहाय

नवानि गृह्णासि नरोऽपराणि ।

तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-

न्यन्यानि मयासि नवानि देही ॥ (૨-૨૨)

*

*

*

જન્મમરણ અપરિણામ છે

કેટલીક વખતે આપણે સામાન્યપણે બાળ ઉપર નબત્તા હોઈએ છીએ. પણ જોવા કેટલાક પ્રસંગો આવે છે કે જ્યારે આખી મૂડી જ

અર્થાં નાપરી પડે છે એ જ રીતે અવ્યયપાલનનો તેવો જ વખત આ મે શરીરનો બોમ આપીને જ આત્મા કૃતાર્થ થઈ શકે છે, બીજી રીતે નહીં આપી રીતે શરીર વાપરવાથી કા તો એને ફરી શરીર ધારણ કરવાની જરૂર જ રહેતી ઈથી અથવા તો શરીર હોખાના વીર મર્યાને જાળે એવું નનર શરીર અને સારા સંજોગો એને મળે છે

રોજ સૂજ આયમે છે ત્યારે કોઈ રોગ નથી એ તો આયમનાનો જ અને પત્રી જીવવાનો પણ ખરો વિતા તાકી વીજિય જીં અનહોની હોય । સૂજના અસ્ત અને ઉત્થ નિયત, એટલે નહીં છે એમાં ફેરફાર કરવો એ આપણા હાથની વાત નથી સૂજ આયમે કે જો એનો રોક ન કરનાર લોગ પણ સૂર્યગ્રહણ વખતે મહાર્થ જતા હતા એમને યતુ કે ઉદયાસ્ત નિત્ય છે પણ ગ્રહણ એ તો અકસ્માત છે કાળે મરીને લોકોને ગ્રહણનું કસ્માત (કારણ) જડી ગયું એટલે એ અકસ્માત મરી ગયું પત્રી અગર અ ૧૨ વરો એના એ ગ્રહણ આવના ॥ એ અપરિહાર્ય અર્થ જાણ્યા પછી ગ્રહણનો શાં પણ મિથ્યા જણાયો એ જ રીતે જો માણસ સમજે કે જ મેરો માણસ મરી ગયા વિના ગહેરાનો નથી તો એણે દુખ ન મરુ જોઈએ અને આપણે આર્થ લોકો તો માનીએ છીએ કે મરણ જોડું નિશિત છે તેથી જ નિશિત પુનર્જંમ પણ છે અને સરખા જ અપરિહાર્ય છે આપણા જોય સમજુ માણસ એનો મોક ન કરે

જાતસ્ય હો ઘુવા મૃત્યુર્ઘુવ જમ માસ્ય ૧ ।

તસ્માદઅપરહાર્યે ૧ ત્વ શાન્તિમઅહમિ ॥ (૨૨૭)

*

*

*

જીવ કરતાં આજીવ વહાલી

આપણે કહીએ છીએ કે કાણા માણસનો અમૂક વસ્તુમાં જીવ છે કોઈનો પોતાના ખેતરમાં જીવ દોષ છે માર્કનો પોતાના એકાદ દાખામાં કે માકનો જીવ તો એકાદ સોબાની રીતુમાં દોષ છે ત્યારે

કેટલાકનો પૈસા સંઘરવામાં જ. ને ખાઉધરાનો જીવ તો ચૂરમામાં હોય છે. ખાતાં ખાતાં પ્રાણ જાય તો એ કહેશે, મિષ્ટાન્ન દુર્લભ મન્યે પ્રાણા જન્મનિ જન્મનિ. તપસ્વી માણસનો જીવ એના તપમાં હોય છે. વ્રતભંગ થાય તો એને જીવવાનો રસ જ ન રહે, એ મરી જ ન્વાનો. એ જ રીતે સંભાવિત માણસનો જીવ એની આબરૂમાં હોય છે. સંભાવિત એટલે શિષ્ટ સન્ન્યસ, ચારિત્રવાન આખરદાર માણસ. એવો માણસ મરણ પસંદ કરે પણ ચારિત્ર્યહાનિ ખરી ન શકે - ચારિત્ર્યહાનિ એવા એ જીવી જ ન શકે સમાવિતસ્ય ચાકોત્તિદ મરણાદ્ મતિરિચ્યતે ।

*

*

*

આપણો અધિકાર

રથાંગણ ઉપર લડતો સિપાઈ આરાપાલનની મર્તિ હોય છે. સેનાપતિ ધડીકમાં કહે 'આગળ વધો,' એ આગળ જાય છે, સેનાપતિ કહે 'પીઠે દટો' તો એ પાછો આવે છે એણે શત્રુને મારવા માટે હાથ ઉગામ્યો છે અથવા ગોળી તાકી છે, એટલામાં બૂઝાલ વાગે છે કે 'લડત મોકૂફ રાખો.' એ ત્યાં ને ત્યાં ચોલી જ જાય છે. એ જાણે છે કે લડત સેનાપતિના હાથમાં હોય છે. પોતાના હાથમાં તો ફક્ત કાનુ હોય તેમ લડનારું. મૈનિક પોતાના સ્થાન જોડેલો જ વિચાર કરે છે - તેટલો જ વિચાર કરી શકે છે. આપ મહાકુલ સેનાપતિની દૃષ્ટિ આગળ હોય છે.

ભિંદગીમાં પણ એ જ રીતે રહેવાનો આપણો ધર્મ છે. આપણો જ ધર્મ હોય તે આપણે પાળી છીએ. પછી એનાં જ અનેકાનેક પરિણામો આવે તે ખરાં ઈશ્વરે જોડેલી શુદ્ધિ કે ઝડાપણુ આપ્યું હોય તે વાપરીને સદ્ભાવપૂર્વક કર્મ કરીએ પણ એક કર્મનું શુ એક જ અને ધાર્મિક રૂણ આવે છે જન્મમાં કર્મ કરનાર કર્મ આપણે એકલા જ નથી. જડ અને ચેતન દરેક વસ્તુ પોતાના કર્મ કરે જ જાય છે. અને એ અધી વસ્તુઓ એકબીજા સાથે સંકળાયેલી છે. દરેક કર્મચાલી જ અસંખ્ય રૂણો નીપજે છે તે કોઈ એક

વ્યક્તિના હાથમાં છે જ નહીં. તેથી કર્મનું અમુક જ ફળ મળે એ હેતુથી કર્મ કરીએ એ ખોટું છે. અને અસંખ્ય કર્મનો - ક્રિયાઓનો અને પ્રતિક્રિયાઓનો - દિવ્ય અને અખંડ રાસ જોઈને 'આમાં મારું શું ચાલવાનું છે?' એમ કહી બેસી જવું એ પણ યોગ્ય નથી. આપણે ભાગે જે યોગ્યતા આવી હોય તેને અનુસરીને કર્મ કર્યે જ જઈએ. એટલે જ આપણે અધિકાર અને એટલી જ આપણી દરજ્જા, નિયત સાદ રાખીએ, અછલથી કામ કરીએ. બરકત માલેકના હાથમાં છે.

कर्मभ्येवाधिकारम् ते मा कलेषु कदाचन ।

मा कर्मफलहेतुर्दृष्टः मा ते संगोऽस्तवकर्मणि ॥ (૨-૪૭)

*

*

*

ચાગતું સ્વરૂપ

કેટલાક દાકતરો વાદકાપમાં બહુ જ હોશિયાર હોય છે. એમની ખ્યાતિ સંભળી દૂર દૂરના લોકો એમની પાસે આવે છે. ત્યારે પ્રયોગ-મંથ્ર ઉપર તેઓ પોતાના પ્રયોગો ચલાવે છે ત્યારે પોતાના કામમાં તેઓ એટલા તો એકાગ્ર અને લીન થઈ જાય છે કે એટલા વખત પૂરતા બાઈની બધી દુનિયા ભૂલી જાય છે. પોતાની સંઅક્રિયાને અંગે ન્યાં ન્યાં ધ્યાન આપવું ઘટે છે તે બધે ડેકાણે એક જ વખતે તેમનું ધ્યાન જામત રહે છે. એકાગ્ર છતાં તેઓ અવધાની હોય છે. મુખઈના મોઢા મોઢા રસ્તાઓ પર ગાડી કે મોટર હાંકનાર અને એ વાહનોની વ્યવસ્થા-રાખનાર પોલીસ, એ બધા એવી જ એકાગ્રતા દેખાવે છે. એ સ્થિતિને સ્વયં દૃષ્ટિએ યોગ કહી શકાય.

આ કોશલ્ય વધું એટલે એ જ દાકતર અથવા એ જ શોધર અથવા એ જ સર્જન પોતાનું કર્તવ્ય એટલી જ કુશળતાથી કરતો હતો પોતાનું મન એ ક્રિયામાંથી કંઈકે દરજ્જે ખેંચી લઈ શકે છે. નાનાં બાળકો ઊભાં રહેવાનો કે ચાલવાનો પ્રયત્ન કરે ત્યારે એમને પોતાનું બધું અવધાન, પોતાનો તોલ સંભાળના તરફ અને કર્તવ્ય અધકાર્ષિ ન

જવાબ એ તરફ રાખવું પડે છે મોટા થવા પછી જરાયે ચૂક્યા વિના આપણે મરામત ચાલીએ છીએ અને છતાં આખો વખત મુખ્ય ધ્યાન એ તરફ હોતું નથી એટલું જ નહીં પણ એમ્લી બધી સરળતાથી ચાલતા છતાં આપણે એ ક્રિયા કરીએ છીએ એનું જ્ઞાન કે સ્મૃતિ પણ રહેતા નથી આમ ચાલતા ચાલતા માણસ બીજા સાથે રસપૂર્વક વાતો કરી શકે છે અને એમાં એકાગ્ર થઈ શકે છે

અથવા માણસ કુશળતાથી ગાડી ચલાવતો હોય, લોકો જોડે મિત્રોથી વાતો કરતો હોય અને છતાં કોઈ પ્રિય વસ્તુનું કે પ્રિયજનનું ધ્યાન કરતો હોય આમ અનેકવિધ એકાગ્રતા પણ માણસ કેળવી શકે છે આ નવો યોગ જ છે

હવે એ જ દાકતરને પોતાના જ દોકરા કે દોકરી ઉપર શસ્ત્ર-ક્રિયા કરવાનો પ્રસંગ આવે તો એનો હાથ ધૂળે છે, અને પોતાના શરીર ઉપર શસ્ત્રક્રિયા કરવી હોય તો એનો હાથ જ નથી ચાલતો એનું કારણ શું? સાધારણ રીતે આપણે કહીએ છીએ કે માણસ પોતાનું કે પોતાનાનું કામ હોય ત્યારે એ સરસ કરે છે એ વાત સાચી હોય તો તે સ્પૂળ અર્થમાં જ મોહ કે મમતા માણસની શક્તિઓને વધારવાને બલે બટાકે છે, ખાસ કરીને ભુદ્ધિની વીર્યતાને છુટ્ટી કરી નાખે છે, દષ્ટિને એકપક્ષી કરે છે ને અતે બીજા જુલાવે છે માણસમાં પક્ષપાત ન હોય, અહંકાર, મોહ, મમતા ન હોય અને એને બદલે પૂરું તાટસ્થ્ય હોય ત્યારે જ એની બધી શક્તિઓ ખાલે છે એ તાટસ્થ્યને સમત્વ કહે છે અને સમત્વ યોગ ■

આ બધા દર્શાવે સ્પૂળ વ્યવહારના થવા આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં પણ એમ જ મમજવાનું છે માણસ ડર્મ કરે તે યોગસ્થ રહીને કરે, સગ ઠોડીને કરે, સિદ્ધિ યાચ, ન થાય, સમાન વૃત્તિ રાખે એ જ માણસ જીવે હેવાય, કેમ કે સમત્વ યોગ બુદ્ધ્યતે બીજી રીતે કહીએ તો યોગ વસતુ કૌશલ્ય ક્ષણની મમતા રાખે એ દયાને પાત્ર છે કૃપણા કલ્પતવ ।

યોગસ્ય નુર વર્માણિ સર્ગ ત્વત્વા પનાય ।

મિદ્યષતિદ્વષા સમો ભૂત્વા સમત્વ યાગ યુચ્યતે ॥ (૨૪૮)

*

*

*

ધર્મની ગતિ

પોણાવળા પાસેના પદારોમાં ફરતાં એ એક સ્થાન એવું જોયું છે કે જ્યાં વરસાદનું દીપુ દસ ફૂટ આ જાણુ પડે તો તે પશિમ મધુદને જઈ મળે છે અને દસ ફૂટ પેલી જાણુ પડે તો વહેતું વહેતું છેક મજનીપદન પાસે જઈ પૂર્વ મધુદને મળે છે દીપા પાડતી વખતે આ દસ ફૂટના ફરકનું ધર્મ જ મહત્ત્વ નથી પણ આ દસ ફૂટના ભેદને લીધે જ એમના કાવ્યમાં લગભગ હજાર માર્કલિનો ફેર પડે છે

ધર્મની ગતિ આવી જ છે ધર્મનો વ્યાપાર જલ્દી સૂદમ હોય છે દરેક વસ્તુના મૂળ કે ઉગમ સુધી પહોંચી ત્યાં જ આવી ફેરવી નાખે છે અને પછી રાહ જુઓ તો ધીમે ધીમે એક મોડી કાંતિ ધર્મજય છે દૂધના ઘડામાં ઝાડનું એક દીપુ દૂધને જમડું બદલાવી એનું સરસ દહીં ખરી નાખે છે ધર્મ પાસે ધમાલ નથી હોતી, મદ્દા અને ધીરજથી જ એ પોતાનું કામ પતાવી દે છે તેથી જ હમેશાં એ હાવે છે

આજે એમર અધર્મ ફેલાયેલો જોઈ અધર્મની શક્તિ ઉપર આપણી નજર હરે છે અને મનમાં રાહ આવે છે કે ધર્મ એ વસ્તુ મને તેટલી સારી હોય તોપણ તે નિર્વીર્ય છે પણ એ વાત સાચી નથી અધર્મનો ફટાટોપ કારે હોય છે પણ શક્તિ તો ધર્મની જ છે અને તેથી જ આ દુનિયા ટકી રહી છે ધર્મમાં જગદસ્તી નથી હોતી ધર્મ કહે છે દસ ફૂટ આમ પડવું કે તેમ પડવું એ તમારી મેળે તમે નક્કી કરો પછીની વાત મારા હાથમાં છે

સ્વल्पમપ્યસ્ય વગરય નાયતે મહતો મયાત્ । (૨૪૦)

*

*

*

આદ્યર્થી શુ ત્વજે *

વૈદિક પદ્ધતિ કરીને સ્વર્ગસ્થ મેળવવાની અભિલાષા તરફ ભગવદ્ગીતાનો જરા સરખોયે આદર નથી આપણા સંધુસંતોએ પણ

સ્વર્ગની અવહેલના જ કરી છે. સ્વર્ગમાં છે શું ? પૃથ્વી પરના જે ભોગ છે એની જ સુધારીવધારી તૈયાર કરેલી કાલ્પનિક આવૃત્તિ. વિધવા માણસ અહીં જે ઇચ્છે છે તે આહારવિહાર જ ત્યાં છે, અને જેનાથી અહીં ડરે છે તે વ્યાધિ, જરા, દુઃખ ત્યાં નથી. સ્વર્ગવાસીઓ અમૃત નામનું પીણું ત્યાં પીએ, અપ્સરાઓના નાચ જુએ, અને બાધાનું પુરુષ સરખું નહીં હોવાથી ત્યાંના ભોગૈશ્વર્યમાં જે ભેદ રહે છે, ત્યુનાધિકતા આવી જાય છે તેને લીધે આજો વખત એકબીજાની અદેખાઈ અથવા તિરસ્કાર કરે છે. આનું નામ તે સ્વર્ગ. અને એ રીતે પણ નિર્ભય તો ન જ રહેવાય. એ યોદ્ધા જ ધર છે ? એ મોટી હોટેલ કહેવાય. મજબાના પૈસા ખૂટ્યા કે ત્યાંથી હાંકી કાઢે; લીજો પુણ્યે મર્ત્યલોક વિગતિ । આવા ભોગૈશ્વર્યની લાલચ રાખનારા, સ્વર્ગની ઝંખના કરનારા લોકોની હુદ્દિ નિર્માણ ન જ રહી શકે, મોક્ષની તૈયારી તેઓ શી રીતે કરે ? હુદ્દિ સમાન અને ચિત્તવૃત્તિ સ્વસ્થ રહે ત્યારેને ? અહંકાર, ભોભ, ઈર્ષ્યા, મત્સર, અસુખા અથવા મદ - એ બંધી વસ્તુઓ હુદ્દિને બ્રહ્મ કરનારી છે. સત્યજ્ઞાનને મારક છે. માટે પ્રથમ એનો ત્યાગ કરવો પડે છે.

ભોગૈશ્વર્ય-પ્રસવતાના તમાપહૃત-ચેતસામ્ ।

વ્યવસાયાતિશ્યા કુદ્ધિ સમાપી ન વિપીયતૈ ॥ (૨૪૪)

*

*

*

ધ્યાન - અતુકરણ્ય માદે આકર્ષ્ય મૂર્તિ

મીઠા લેહોમાં આરબપાણ્યમયી માણસ જેવડાં મોટાં કદાવર પૂતળાં બનાવવાનો શોખ હતો. કસરત કરીને માણસ પોતાનું શરીર હજુપુજ, કસેવું અને ઘાટદાર કેવું બનાવી શકે છે એનો નમૂનો પ્રજા આગળ કાપમનો રહે એટલા માટે શિશ્યોઓ ઉત્તમોચમ પહેલવાનને દર્શાવે જતા. એમને જાતજાનના પેંતરામાં ઊભા કરતા અને એવા અનેક પહેલવાનને જોઈને આદર્શ પહેલવાનનું પૂતળું તૈયાર કરતા. કસરત કરનાર અને શરીર કેળવવા મામનાર દરેક જુવાન આવી

એકાદ મૂર્તિ પોતાની દૃષ્ટિ આગળ રાખીને ઠસરત કરતો. આપણે ત્યાં પણ અખાડવાળાઓ રામસેવક, અખંડ ધ્વજચારી, વર્ણગ-બલીની મૂર્તિ એ જ કારણે રાખે છે. વીતરાજ માણસ કેટલો પ્રસન્ન, શાંત અને નિર્વેર હોય છે એ આદર્શ રજૂ કરવા માટે ભુદ્ ભગવાન કે મહાવીર જ્વામીની મૂર્તિઓ પણ ખાનને માટે રાખવામાં આવે છે.

ગીતામંદિરમાં પણ એવી પાંચ સાત મૂર્તિઓ છે. એક સ્થિત-પ્રજ્ઞની, બીજી ભક્તરાજની, ત્રીજી સાચા પંડિતની, ચોથી દૈવી સંપત્તમાં જીતરેલાની અને છેલ્લી ધ્વજનિધની. ગુણાતીતની મૂર્તિ પણ આની સાથે જ ગણાવી જોઈએ. આ બધી અલગ અલગ મૂર્તિઓ છે એમ કહેવા કરતાં એક જ મૂર્તિ બિન્ન બિન્ન મુદ્રામાં રજૂ કરી છે એમ કહીએ તો વધારે સાચું ગણાય.

આ બધી મૂર્તિઓનાં વર્ણનો અથવા લક્ષણો એક જ કરી એક સમગ્ર મૂર્તિ તૈયાર કરી હોય તો તે ગીતાનો આદર્શ-પુરુષ થઈ જાય અને જો આપણો ઉત્સાહ હોય તો આપણે શ્રીકૃષ્ણના જીવનમાં એ લક્ષણો ધરાવી પણ જોવા જોઈએ.

ગીતાની ખૂબી એ છે કે એણે તકને વશ થઈ જીવનના ખાતા-વાર કંકડા નથી પાડ્યા. ગીતાનો આદર્શ-પુરુષ સંસારવિમુખ આરણ્યક નથી, એ અકર્મણ્ય તત્ત્વજ્ઞાની નથી; કામક્રોધાદિભવ વેગને વશ થયેલો રાજવરી કર્મકાસ નથી; એ જીવનકુશળ, સ્થિતપ્રજ્ઞ ભગવદ્ભક્ત છે. એ જ્ઞાતી હોવાથી શ્રી ભગવાને એને પોતાનો આત્મા કહીને વર્ણવ્યો છે એમાંથી સિદ્ધાપ્રજ્ઞનું ચિત્ર નીચે પ્રમાણે છે.

*

*

*

ગીતામંદિરની મધ્યમ મૂર્તિ

સ્થિતપ્રજ્ઞના વર્ણનમાં અને અર્જુનનો સનાત જ બહુ ગયો છે. સ્થિતપ્રજ્ઞની આખ્યા શી, સ્થિતપ્રજ્ઞ થવાથી શું મળે છે, અથવા શું શું કરવાથી સ્થિતપ્રજ્ઞ થવાય છે એ જાતના સ્વાસો એણે પૂછ્યા જ

નથી સમાધિમાં દરેન થયેલો સ્થિતપ્રજ્ઞ દુનિયામાં કેમ રહે છે, કેમ મિચરે છે અને વર્તે છે એ જ અર્જુનને બાણુ હવે અને શુ આપણને એ જ સવાન નથી જાણતા? એકાત્મા સમકામચિરોપ્રીવ જગર જેમી નાકનો ઉપલો કે નીચલો હોયો જોનામાં જ ને બધુ સમાપ્ત થવું હોય તો સમાધિનો રસ કોને લાગે? તત્ત્વજ્ઞાન અને તત્ત્વસાધનાનો સાબ જીવનમાં દેખાવો જોઈએ આપુ જીવન સરલ, સાર્થ અને પ્રસન્ન થવું જોઈએ પાણીમાં મીઠું પડ્યું કે જેમ એ સર્વત્ર પ્રસરે છે અને આખા પાણીને ખાડુ કરી નાખે છે, ખાડ પાણીમાં મળે કે તરત જ પાણીને ગંધુ કરી નાખે છે તેમ તત્ત્વજ્ઞાન અને તત્ત્વસાધનાએ પણ જીવનનું કરી નાંખવું જોઈએ એ બધી વસ્તુઓ જીવનમાં તરી આવવી જોઈએ એ દૃષ્ટિએ જ આપણી વતી અર્જુને સવાન પૂછ્યો છે થી ભગવાનના જવાબના શ્લોકો ઉપર ભાષ્ય કરતાં ધીમંજીકરાચાર્ય કહે છે, અખ્યાત્મશાસ્ત્રમાં એટલે કે ઉચ્ચ-જીવન શાસ્ત્રમાં સાધન અને સાધ્ય એક જ થઈ જાય છે સ્થિતપ્રજ્ઞના જે લક્ષણો એ જ સ્થિતપ્રજ્ઞ થવાના માધનો પણ છે સ્થિતપ્રજ્ઞની પેઠે રહેવાનો પ્રયત્ન કરીએ એટલે ધીમે ધીમે સ્થિતપ્રજ્ઞ થઈ જવાય છે

સ્થિતપ્રજ્ઞ માણસ બહાદુર હોય છે દુઃખ આવી પડે તો એ એની આગળ દયામ નહીં અને સુખનો ભેટો ચાપ તો સુખને પોતાના કરતા મોટું માને નહીં એ જાણે છે કે દુઃખથી વસ્તુઓ આવે છે અને જાય છે એની શી તમા? કોઈ પણ દુઃખથી વસ્તુ ઉપર જીવ રાખવો, કોઈનાથી કે દુશ્મની કરવું અથવા ક્રોધ કરવો એ સ્થિતપ્રજ્ઞ માણસની મોટાઈને બળે નહીં એ વિચારનાન હોય છે, દરેક વસ્તુનું તારતમ્ય જાણે છે, ને તેથી કામપૂરતું જ બોલે છે દુઃખ આવી પડે તો એ શાનો હેખતાર્થ જાય? અને સુખને માટે ઝખના પણ શાનો રાખે? એ જાણે છે કે દરેક જાતની આસક્તિ, બીક અને શુસ્તો એ માણસને ઉતારી પાડતારી વસ્તુ ઢી છે અને તેથી જ પોતાની પ્રતિજ્ઞામાંથી એ ખસતો નથી વીરોચિત ર્શ્વર્ષ એનામાં હોય કે

દુ સ્વેપુઅનુદિગ્નમના સુખાપુ વિગ્નમ્પૃહ ।

ચીતરાગમયક્રોધ સ્થિતધીર્ મુનિર્ મુચ્યત ॥ (૨૫૬)

*

*

*

માણસ એકાદ ક્ષુદ્ર વસ્તુને વગરેયો હોય તોયે એને એ જટ હોડી નથી શકેતો. જ્યારે એથી સારી વસ્તુ એના જોડામાં આવે ત્યારે જ ક્ષુદ્ર વસ્તુનું ક્ષુદ્રત્વ તે સમજે છે, અને તેને તે હોડી દે છે. ઇન્દ્રિયો પોત પોતાનો વિષય માઝા જ કરે છે નાકને ઢૂંચોળી મુગધ લેવાનું મન થાય, કાન સંગીત સાંભળવા માગે, ને જીભને વાગાદરતી પફૂરસ જોઈએ જ આમ પાન નોકાને ખેંચીને લઈ જાય તેમ ઇન્દ્રિયો માણસને ખેંચીને લઈ જાય છે. માણસ જો શારીરિક સ્વયમ કરી વિષયોનું મેવન ન કરવાનો નિશ્ચય કરે તો તે વિષયોને દૂર રાખી શકે. ખરે, પણ વિષયો પ્રાપ્તિનો રસ તો રહી જ જાય છે. વિષયોની પ્રીતિ, વિષયોની ઝખના, વિષયોનું ધ્યાન એ બધું રહી જ જાય છે અને કેા-કેાક વખતે વધી પણ પડે છે. સર્વ રસોનો સ્વામી પરમાત્મા છે એનું જ્યારે દર્શન થાય, એની પ્રાપ્તિ થાય ત્યારે જ વિષયરસનો સમૂળગો નાશ થાય.

આનો અર્થ એ નથી કે પરમાત્માનું દર્શન થાય નહીં ત્યાં સુધી વિષયોનો ત્યાગ કરવાની જરૂર નથી બચવા એમાં સાલ નથી. વિષયત્યાગ ક્યાં વગર પરમાત્માની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા જ જોર પકડતી નથી. ઈશ્વર-પ્રાપ્તિ મદ્દમ્દાપ્રાપ્ત વસ્તુ નથી, અપ્તસાપ્ત છે. માણસ બધું દુઃખરિત હોડે નહીં, વિષયોનો ઉપસમ કરે નહીં, મનને કાબૂમાં રાખે નહીં ત્યાં સુધી એકલો નિશ્ચય કરી કરીને માણસ પરમાત્માને નથી મેળવી શકવાનો. પ્રમા ત્યારે જ સ્થિર થવા માટે કે જ્યારે માણસ વિષયોને કંઈક દૂર કરે.

વિષયા વિનિવૃત્તન્તે નિરાહારસ્ય દેહિન ।

રસવર્જં, રમોઽપ્યસ્ય વર દુષ્કવા નિવૃત્તંત ॥ (૨૫૭)

*

*

*

પ્રપન્ન વગર કશું મળતું નથી જે સહેવાઈથી મળે છે તે કા
તો કશી કિંમત વગરનું હોય છે અથવા સહેજે હાથમાંથી છટકી જાય
છે ટકતું નથી એટલા માટે જ પુરુષાર્થની આટલી કઠ્ઠર છે

માણસનો મોગમાં મોટો ચતુ એની પોતાની અદર જ છે
મદારના શત્રુઓને જીતના પ્રમાણમાં સહેલું જી બધી વાગ તેમની
ઉપેક્ષા કરતી પોત્તાય છે, પણ પોતાની અદરનો શત્રુ, પોતાની જ
છદિયો જ્યારે તોફાને ચડે છે ત્યારે એ મામલો બારે વિકટ હોય છે
આપણે એ છદિયોને જેર ખરી કાળૂમાં ન રાખીએ તો છદિયો જ
આપણને પોતાના કાળૂમાં લાઈ લે છે એ તો જીવલેલું મુદ્દ માહાજી,
સમાનાન કે સુવેદનામાને ત્યાં સ્થાન જ નથી વિષયો તરફ જેવી
જનારી આપણી છદિયો એ એક બારે જગરજ્ઞત અને સપીરી
ને કરશાહી છે માણસનો પ્રપન્ન પુરુષોત્તમ ન હોય તો એની
(માલેકની) જરાયે દયા ખાધા વગર એ તો કરશાહી આત્માનો પ્રતિનિધિ,
પાદ્મિરોપ જે મન તેને જેવીને પોતાનો કરી નાખે છે છદિયોનું
એ કાનનરુ સમજી લઈ એમના હિપર જે વિજય મેળવે તે શર, તે
ધુરધર મનોમગ અને શુદ્ધિમગનો ઉપયોગ છદિયો પગ કાળૂ મેળવવામાં
જે કરી શકે તે જ મદાવીર વ શૂંગ ? વિવિતત્રિય । છદિયોને
જેણે વશ કરી તે જ સાચો શુદ્ધિધન, તેની જ મશા હૈન કહેવાય
યોગ - સમત્વ, એ જ એતું સાધન છે માણસ ઈશ્વરપરાયણ
થાય ત્યારે એનામાં સાચી દૃષ્ટિ આવે છે ત્યારે જ તે કુન્નવી નસ્ટને
મશામર ઓળખી શકે છે, એમનું તારતમ્ય પારખી શકે છે ત્યારે જ
એ યોગ સાધી શકે છે આવા યોગ વગરનો ગાલ પ્રપન્ન કોક છે

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चित ।

अद्विद्याणि प्रमाथीनि हरति प्रसभ मन ॥

તાનિ સર્વાણિ સમમ્ય યુક્ત અસીત મન્દર ।

वग हि यस्वेन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ (૨૧૦-૬૧)

વિનિપાતનો ક્રમ

હરેક વસ્તુની શરૂઆત બહુ જ સૂક્ષ્મ હોય છે. અંગ્રેજો આ દેશમાં આવ્યા ત્યારે કોઈએ નહીં ધાર્યું હોય કે આ દેશના ઉત્કર્ષના તેઓ આટલા બધા વિરોધી નીવડશે શરીરમાં રોગ પ્રવેશ કરે છે તે પણ બહુ જ સૂક્ષ્મ રીતે. નદીમાં વહાણ હંકારતી વખતે પ્રથમ એનો વેગ કંટાળાભરેલો મંદ હોય છે પણ એક વાર એ વચલી ધારમાં પહોંચ્યું કે એ સડસડાટ સમુદ્ર તરફ દોડતું જાય છે. નદી પોતે પણ જીગમ તરફ કેટલી નાની હોય છે પણ આગળ જતાં તે મોટામોટાં શહેરોને પણ કુખાડી દઈ શકે છે પંચમહાલની કાઠી જેવી મહી નદી ખંભાત તરફ એવડી મોટી થાય છે કે એ સાગરનું નામ પામે છે અને મોટા ઉન્મત્ત હાથીઓ પણ એમાં ઊતરવાની હિંમત નથી કરતા. પાપની પ્રગતિ પણ એવી જ હોય છે શુદ્ધ આચારવાળા માણસના મનમાં પણ જ્યારે વિષયનો વિચાર આવે છે ત્યારે એને થાય છે કે 'આપણો આચાર તો શુદ્ધ છે | મનમાં એકાદ કલ્પના આડીઅવળા આવી ગઈ તો એમાં શું થયું ?' એ ભ્રમમાં રહે છે કે 'એટલાથી કંઈ અધ પાત થવાનો નથી,' પણ એમાં જ સર્વનાશ છુપાયેલો હોય છે. પીપળા જેવા મહાવૃક્ષનું બીજ કેવડુંકે હોય છે ?

સાવ તટસ્થ ભાવે વિષયનો જરા સરખો વિચાર માણસ કરે તોયે એમાં ચિત્ત ચોંટી જાય છે. પછી જો ચિત્તમાં અનુકૂળતા ઊપજી તો એનું ફરી ફરી સ્મરણ થવા મારે છે. એનું ચિંતન આદ્યાદિક ધર્મ જાય છે. એ વિષય અનાયામે પામે આવે એટલે ચિત્ત પ્રસન્નતા અનુભવે છે. પછી એની પ્રાપ્તિની ધ્વજા પેદા થાય છે. એના પ્રત્યે પક્ષપાત ઉત્પન્ન થાય છે. એક વાર પક્ષપાત જન્મ્યો એટલે સમત્વ ખટ થાય છે. પક્ષ સાથે પ્રતિપક્ષ તો હોય જ. પ્રતિપક્ષ તરફ અણુઓ દેવ કોધ એ તો એની મેળે આવવાના જ. કામ અને ક્રોધ જન્મે માણસને એવો અધિભો કરી મૂકે છે કે વસ્તુના સાચા ગુણ કે અવગુણ તપાસવાની કે જાણવાની એની શક્તિ જ નષ્ટ થઈ જાય છે. આસક્તિ અને દેવ, કાલ્પનિક

શુભાવશુભનો આરોપ કરતાં શીખે છે એથી પ્રકૃતિ સાથેનું અનુસંધાન વૃદ્ધી જાય છે. પછી માણસને સમોદય થાય છે. સમોદય આગ્યો એટલે જાગૃતિ રહેતી નથી હરેક વસ્તુને યથાર્થ રીતે જાણી અને સત-અસતનો વિવેક કરી ધર્મ અને અધર્મનો નિશ્ચય કરનાર બુદ્ધિ સાવ નષ્ટ થઈ જાય છે અને 'બુદ્ધિ છે ત્યાં સુધી જ માણસ છે' એ ન્યાયે બુદ્ધિ ખોઈ ખેસતાં માણસનો સર્વનાશ થતાં વાર કેટલી? વિવેચનશ્રાવણા મરતિ જિનિપાત યતમુલ ।

પાપની પ્રગતિ આવી છે.

પાપ જ્યારે પ્રથમ આવે છે ત્યારે જરીક માથા જેવું સુવાળું થઈને આવે છે પણ એક વાર એનો પગ ઠેરો એટલે વરુની પેડે ઢાઢી ખાધા વિના રહેતું નથી. ધમરાજને દયા હોય પણ પાપને દયા ન હોય. માટે પહેલેથી જ એની દયા ન ખાતી જોઈએ પાપની દયા ખાવા જતા એ જ આપણને ખાઈ જાય છે વિધિઓની ન્યાત એવી તો સુપીથી છે કે એકને આવવા દીધો તો વગરનોતર્યે જાધા જ કાગડાની પેડે આવી ખેમે છે અને એક વાર માણસ એના સહજમા સપડાયો એટલે ગીધની પેડે તેઓ એને નધી બાળુથી ફાંવી ખાય છે

ધ્યાયતો દિવયાનુપુસ સગસતવૂપજાયત ।

સગાત્ સજાયતે કામ ચામાત્ક્રોધોભિજાયતે ॥

ક્રોધાદ્મવતિ ગમોહ મમાહાવ્સ્મૃતિ વિભ્રમ ।

સ્મૃતિ-ઞ્જનાદ્બુદ્ધિનાશો બુદ્ધિનાશાત્પ્રવચ્યતિ ॥ (૨૬૨-૬૩)

*

*

*

કામમાથી ક્રોધ કેમ ઉત્પન્ન થાય છે એ માનસરાત્રીની દૃષ્ટિએ ખૂબ તપાસવા જેવી વસ્તુ છે મામ એટલે કંઈ ગ્રેમ નહી. ગ્રેમ પોતાના સુખદુઃખની ધૃત્તિ નથી રાખતો, ગ્રેમ ખીજના કલ્યાણ માટે આત્મસમર્પણ કરી જાય છે જરાજર તપાગી જોતા કામ સ્વાર્થી હોય છે પોતાની તૃપ્તિ એ જ એનો એકમાત્ર હેતુ હોય છે સામાન્ય

માણસને જેમ લાગે છે કે, સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ બધા જ આપણી પૃથ્વીની આસપાસ ફરે છે તેમ કામી માણસ કામને મધ્યબિંદુમાં રાખી આખી દુનિયાને નિહાળે છે. તેથી એનું જીવન-જ્યોતિષ અટપટું અને અધારું અને છે. આજ વસ્તુઓની ગતિ વિશે એ ગમે તેવા આરોપ મૂકે છે. એવો માણસ દુનિયાની સરળ ગતિ સમજી શકતો નથી; ન્યાય નીતિ સમજી શકતો નથી તેથી પક્ષ-વિપક્ષમાં ઊતરે છે. કામી માણસ પોતાની ઇચ્છિત વસ્તુને પ્રાપ્ત કરવા માટે દુનિયાનો કામ જાદુલાય એમ કહે છે. ત્યારે તે બદલાતો નથી ત્યારે ચિડાય છે. એનું મન પક્ષપાતી હોઈ વસ્તુસ્થિતિ સમજી શકતું નથી તેથી એ ચિડાય છે. કામને લીધે જે વસ્તુ તરફ એ હેતુ રાખે છે તે વસ્તુ પોતાને તાબે નહીં આવે એમ જુએ ત્યારે એના હિયર પશુ ક્રોધ કરે છે. વઢાલી ગાય દૂધ ન દે ત્યારે માણસ એને બે સોડી લગાવતા અર્થિકતા ખાતો નથી. આશામાં વિશેષ થયો. આશા ભાંગી એટલે કામ જ ક્રોધનું રૂપ પકડી લે છે. પોતાને પ્રિય એવી વસ્તુ પોતાની રહી ન શકે એમ જ્યારે માણસ જુએ છે ત્યારે એને ભાંગી નાખતાં એને વાર નથી લાગતી.

*

*

*

અનુરાગ અને દ્વેષ ખરું જોતાં એક જ વસ્તુની બે બાજુઓ છે. એક સીધું લોહાનું પતતુ લઈ એક તરફથી દબાવી આપણે એનો તવો બનાવીએ છીએ. તવો વસ્તુ એક જ છે છતાં એક બાજુથી જુઓ તો ખાડો હોય છે અને બીજી બાજુથી ટેકરો દેખાય છે. રાગદ્વેષનું એવું જ છે. સામાન્યતા (અને બાજુની સપાટ સ્થિતિ) બગડી એટલે રાગદ્વેષ પેદા થવાના. જે વિશ્વનો મિત્ર થવા જાય તે કોઈનો ખાસ મિત્ર નથી જ રહેવાનો. એને બધા જ સરખા. એનો દરેક માણસ સાથેનો સંબંધ એકોત્રોત્તો રહે એ ખરું, પણ એની હૃદયની ભાવના બધા પ્રત્યે સરખી જ હોય. એક ગજવાના રૂપિયા બીજા ગજવામાં ગયાથી બંને ગજવાના માલિકને આપણે લૂંટાયા કે કમાયા એમ જેમ થતું નથી; એકાદ આખા કુટુંબના મિત્રને એકાદ બાઈને વધારે મળ્યું

અને બીજાને ઝોધું, એમ જોઈને જેમ દેખાતી બગતરા થતી નથી, તેમ અનતરજી વિશ્વમિત્ર દુનિયામાં વિચરે છે. પોતાને વિષે પણ એનો પક્ષપાત રહેતો નથી. રાગદ્વેષ ગયા (રાગ = અનુરાગ = આસક્તિ) એટલે પછી રહ્યું શું? પછી સમાધાન અને પ્રસન્નતા રહે છે. પછી મૈત્રી, કૃપા, મુદિતા, ઉપેક્ષા એ ચતુર્વિધ પ્રસન્નતા ગદી જાય છે. પ્રસન્નતા એટલે અજાણ્યાનો અભાવ

બીજી રીતે જોઈએ તો પ્રસાદ એટલે સ્વચ્છતા. રાગદ્વેષનો કાલ્પ બેઠો જાય તો ચિત્તરૂપી પાણી સ્વચ્છ નિર્મળ થવાનું જ. કાલ્પથી પાણી રંગાઈ જાય છે તેથી અહર શું છે એ દેખાતું નથી પાણી સ્વચ્છ થયું એટલે એ પારદર્શક થઈ જાય છે ચિત્તપ્રસાદની અસર પણ એવી જ છે. જે માણસને ચિત્તપ્રસાદ પ્રાપ્ત થયો છે એ પોતાના જ શુ પણ બીજાના મનનો પણ પાર પાડી જાય છે. જ્ઞાનપ્રાપ્તિ - તત્ત્વપ્રાપ્તિની આડે જે કોઈ વસ્તુ આવતી હોય તો તે રાગદ્વેષાદિ વાસનાઓનું કિલ્મિય જ છે કેટલીક વાર આપણને થાય છે કે રાગદ્વેષને લીધે એકાગ્રતા આવી જાય છે. અમુક દરજ્જે એ વાત સાચી છે પણ એ એકાગ્રતા આધર્મી અને આત્મઘાતી હોય છે સત્યજ્ઞાન તો પ્રસાદથી જ થઈ શકે છે એકાદ યંત્ર કે એકાદ સંસ્થાનું સંરક્ષણ, એની રચના, એનું કાર્ય આપણે ન જાણતા એમાં પ્રવેશ કરીએ તો જ્યાં ત્યાં આપણે અચક્રવાના અને દુખી થવાના. જ્યારે આપણે એ બધી સ્થિતિ, બધી રચના બરાબર સમજીએ ત્યારે એ જ યંત્ર કે સંસ્થામાં આપણે સુરક્ષિત અને સ્વતંત્ર રીતે ફરી શકીએ છીએ. એક સ્થિતિને રાત્રી કહેવાય અને બીજીને દિવસ અધારામાં આપણે અચક્રાઈએ છીએ, પ્રકાશ આપણને સ્વતંત્રતા આપે છે જોકે બીજી સ્થિતિમાં આસપાસની ગોઠવણ તો એની એ જ રહે છે રાગદ્વેષ ગયા અને પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થઈ એટલે આપણને પ્રકાશ પ્રાપ્ત થાય છે વિશ્વસંસ્થા, એનો સ્વભાવ અને તેમાંનું આપણું સ્થાન આપણે સમજી જઈએ છીએ અને તેથી બધાં દુખોની 'હાનિ' થાય છે. ધોળે દહાડે

ગમે ત્યાં ફરતાં જેમ આપણને વાંધા નથી આવતો તેમ શુદ્ધિ ગમે તેમ ફરતી છતી પોતાને ઢેકાણું સ્વાધીન અને સ્વસ્થ રહે છે.

રાગદ્વેપ-વિયુર્તસતુ વિપયાન્ અદ્રિયેશ્વરન્ ।

આત્મવર્ષ્મ રૂવિષેષાત્મા પ્રસાદમ્ અધિગચ્છતિ ॥

પ્રસાદે સર્વદુઃસ્થાનાં હાનિર્ મત્યોપનાયતે ।

પ્રસાદચેતસો હ્યાનુ બુદ્ધિઃ પર્યવતિષ્ઠતે ॥ (૨-૬૪-૬૫)

*

*

*

કર્મ તત્ત્વ નહીં

માણસ જ્યારે કંઈક પણ કામ કરે છે અને એનું પરિણામ અવશ્ય આવે છે ત્યારે એને ભારે પચાતાપ થાય છે. આવા કામમાં હું ન જીત્યો હોત તો સારું, જોનાં મેડો હોત તો મારું શું અગવાનું હતું એમ પણ એના મનમાં આવી જાય છે. જે ખોસવા જાય તે જ શબ્દમાં સપડાય. ન જ ખોલે એ સારી સપડાય? દરેક કર્મ સાથે એનો વળગાડ છે. જેને બંધનમાંથી છૂટી જવું હોય એણે કામ જ ન કરવું એ સારું. બેઠાં બેઠાં જેમા કરે, કસામાં હાથ ન ધાકે તે ડાહ્યો, તે કુખી, એમ પણ લોકોને થઈ જાય છે.

જે કર્મની ઉપાધિમાં ન પડે, જેમ તેમ આવેલો દિવસ પૂરો કરે, અને નવરા મેસાય નહીં, કંઈક આજા જોઈએ જ એટલા ખાતર ભગવાનનું નામ લે અથવા એકતારી-મંજીરા લઈને ભજન કરે તે બારે ધર્મનિષ્ઠ સાધુ ગણાય છે. સાચું જોતાં આવા માણસ તો ઘણી વાર અધર્મનિષ્ઠ, આળસ, પુરુષાર્થહીન અને તેથી કાવાદાવા કરનાર હોય છે. શરીર નવરૂં મેસી ચોકે પણ મનની વાસના કંઈ એમ મરી જાય છે? જેઓ ધન કમાતા નથી તેમને શું ધનનો લોભ ઝોલો હોય છે? ધન કમાવાનું હોડી દે તે હરામનું ખાવાની દાનત રાખે. જે માણસ પૈસાનો ત્યાગ કરે છે, પૈસાને અડીચ નહીં એવું પ્રત લે છે તે પણ

બીજા લોકો પાસેથી જનન જાતની વસ્તુઓ માગી લે છે અથવા પૈસાદાર લોકોને પોતાની આસપાસ ભેગા કરે છે અને એટલીયે શક્તિ ન હોય ત્યારે પોતે પૈસાદારનો આગ્રિન ચર્ચને એની ખાસે રહે છે.

આમ આપણે જોઈ શક્યા છીએ કે વજગરક તે વાસનાનો છે, મનના લોકનો છે. એ મન જ્યારે કાળૂમાં આવે, સ્વાર્થ, ભોભ, નામનાની ઇચ્છા કે કોઈને સુખ કરવાની દુષ્ટતા એ બધું છોડી દઈએ તો જ અને સારા વગવાની છે. ઘરમાં કોઈ માંદું હોય અને કમના બંધનથી બળી જવા માટે માણસ કહે કે હું એની સારવાર ન કરું તો એવા માણસે કમ ન કરવામાં જ કમ અને તે પણ કુકમ ક્યું છે. પરિસ્થિતિ પ્રમાણે જ કમ કરવું પડે છે તે તો ક્યે જ છૂટકો. બંધાના બધાની દૃષ્ટિ રાખીને કમ પ્રમાણે કમ કરે તે જ પવિત્ર માણસ છે, તેને જ સંતિ મળી શકે છે. હું કમ આદરું જ નહીં એમ જો કોઈ કહે અથવા આદરેલું સારું કમ પણ છોડી બેસે તો એવા માણસને કમ એ રીતે સિદ્ધિ મળવાની નથી. કમના બંધનમાંથી એનો છુટકારો થવાનો નથી.

न कर्मणाम् जनारम्भान्त्वज्जर्म्यं पुष्टपोऽनृतो ।

न च सगासनादमेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ (૩૪)

*

*

*

નિષ્પાશ્ચાથી

ઇન્દ્રિયોને કાળૂમાં રાખતી એ સહેલું કામ નથી. ન જોવાનું આપણે ધણી વાર જોઈ જઈએ છીએ. કોઈનો ખાનગી કાગળ ન વાંચવાનો હોય તોયે તે વાંચી જોવાની ઇચ્છા થવા વગર રહેતી નથી. પ્રયત્નપૂર્વક જ એ દબાવતી પડે છે. ખાતી વખતે તો બૂખ કરતાં વધારે "આઈ જવાય છે."

પણ કાર્મિક પ્રયત્ન કરવાથી ઇન્દ્રિય ઉપર કાળૂ આવતી જાય છે. પણ એટલાથી આપણે સંતુષ્ટ ન રહેવું જોઈએ. ઇન્દ્રિયો સાથે મનને

પણ રોકતાં આવડતું જોઈએ. જો લોકોને દેખાડવા ખાતર આપણે બદારનો સંયમ જાળવીએ અને મનથી તો તે તે ક્રિયાનો ગસ લીધા જ કરીએ તો આપણે દુનિયાને હેતરીએ છીએ. એ તો સીધો દંભ થયો. એવા સંયમનો કશો લાભ નથી. સંયમ એ દેખાડવા ખાતર ન હોવો જોઈએ પણ પોતાના સમાધાન ખાતર — મનની શુદ્ધિ ખાતર હોવો જોઈએ.

કેટલાક લોકોમાં સમાજને હેતરવાની ખાસ ઇચ્છા નથી હોતી. પણ ખિચારો પોતાને જ હેતરે છે. શરીરથી એટલે કે ઇન્દ્રિયોથી અમુક કર્મ ન થયું એટલે પોતે શુદ્ધ છે એમ તેઓ માને છે. એ હૃદયની મૂઢતા છે. શરીરે કર્મ થાય એનાં પરિણામ સ્વૂળ હોવાથી જદ દેખાઈ આવે છે. મનથી વિષયોનું મમે તેટલું સેવન કરે તોયે નુકસાન થયાનું સહેજે ધ્યાનમાં નથી આવતું. તેથી મનને રોકવાની પૂરતી ધગશ માણુમમાં નથી હોતી. જે માણુસ કોઈ કાળે કોઈની વસ્તુ ચોરીને ન લે તેને પણ ઘણી વાર મનથી પારકી વસ્તુનો અભિલાષ કરતાં શરમ નથી આવતી. મનથી ચોરી કરવામાં પણ આપણી ચારિત્રદાનિ થાય છે એટલું એને નથી સૂઝતું. એવા માણુસનો બાહ્ય સંયમ સ્વૂળ અને મૂઢ હોય છે. એ સંયમનું ફળ એને પૂરતું મળતું નથી. ઇન્દ્રિયોનો સંયમ કરે અને મનથી વિષયોનું સ્મરણ કર્યા કરે એવા માણુસનો આચાર મિથ્યા છે, એટલે કે વ્યર્થ છે — પરિણામ-શૂન્ય છે. એનું હૃદય જરાયે ઉન્નત નથી થતું. એ વિમૂઢ જ રહે છે અને ઇન્દ્રિયો અનૃપ્ત રહેવાથી વિષયનું ચિંતન લીમટું વધારે જોશથી ચાલે છે. પ્રત્યક્ષ વિષય-સેવી માણુસ કરનાં પણ એની આમક્રિત વધારે હોય છે. એટલા માટે ઇન્દ્રિયો દાગ નેટલો સંયમ કરવો હોય તેટલો મનથી પણ કરવો જોઈએ.

वर्मेन्द्रियाणि भवन्त्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।

बिन्द्रियार्थान् विमृशत्या मिथ्याचारः न भुव्यते ॥ (૩-૬)

ચક્ષુ કરીને ચક્ષુમુક્ત થવું

જેમ બાળક જન્મે છે તે માળાપોતું ચક્ષુ માથે લઈને જ જન્મે છે તેમ માણસ આ દુનિયામાં અનેક જનનાં ચક્ષુ માથે લઈને આવે છે અને જીવે છે. જીવે ત્યાં સુધી માણસે પ્રથમ આ દેવું ચૂકવીને પછી જ પોતાના સંતોષનાં બીજાં કામો કરવાં. એકાદ યુક્તીને પછી જ પોતાના સંતોષનાં બીજાં કામો કરવાં. એકાદ ધર્મશાળામાં આપણે ચાર કક્ષાક ગાળાએ અને ચાલ્યા જઈએ તો આપણે દાખલ થયા તે કરતાં જતી વખતે સ્વચ્છતાની અને બીજા બાબતોમાં એને કાંઈક સારી હાલતમાં છોડી જઈએ એ માણસ તરિક્કી આપણી દરજ છે. કુદરત પાસેથી કે સમાજ પાસેથી આપણે કંઈક મેળા લઈએ તો તેટલા પ્રમાણમાં કાંઈક સેવાનું વળતર આપીને પછી જ પોતાનો સાલ શોધીએ.

દુનિયાની સુરચિતિ ટકાવવા ખાતર જે જે ક્રિયા કરવી દરજ તરિક્કી આપણે માથે છે તે બધાને આપણા ધર્મમાં યજ્ઞ એ નામ આપ્યું છે. જે કોઈ લાકડાં વાપરે તેણે ઝાડો વાવવાનો યજ્ઞ કરવો જ જોઈએ. જે અનાજ ખાય છે એણે અનાજ ઉગાડવામાં ઓછી વધતી મદદ કરવી જ જોઈએ. જે કપડાં વાપરે છે એણે કાંઈ નહીં તો કાંતવું તો જોઈએ જ. ફૂવા પર કે તળાવમાં નહાવ છે એણે આસપાસનો કાદવ કાઢી નાખવાનું કામ દર વખતે ચોકસું કરવું જ જોઈએ. એમ જે ન કરે, સાર્વજનિક સ્થળોમાંથી લાલ ઉઠાવે પણ સાર્વજનિક ફરજો અદા ન કરે, તે સમાજદોષી છે, તે ચોર છે. એ જે ખાય છે તે ખાપ ખાય છે, આવા માણસને આ દુનિયામાં જરૂરત મળવી શરૂકેવ છે. પછી પરલોકમાં એનું શું લવું યવાનું હતું? રોજની મજૂરી જરાજર પૂરી કર્યા પછી કામદાર જે વિનોદ કરે એ એના હક્કનો છે. એ જ એને સદ્વાનો. રોજનું અધ્યયન પૂરું કર્યા પછી વિદ્યાર્થીઓ જે રમતો રમે છે અથવા કાવ્યશાસ્ત્રવિનોદ ચલાવે છે તે એમને માટે અમૃતમય યામ છે. કર્તવ્ય છોડી મુખ્યત્વેન અથવા મોજમજા કરવા જનારને સાચો આનંદ તો

મળતો જ નથી, અને એનો અભ્યુદય પણ થતો નથી ન્યા મનની
ચોરીનું શક્ય સાધ્યા જ કરે છે ત્યા શાંતિ કે ઉત્કર્ષ ક્યાંથી ટોપ ?

યજ્ઞસિદ્ધાન્તિ મ તા મુચ્યન્ત મર્વકિલ્પિનૈ ।

મુજત સં ત્વમ પાપા ત પચત્વાત્મવારણાત્ ॥ (૩૧૩)

યનસિદ્ધામૃતમુજા ગાતિ વદ્ય મનાતનમ્ ।

નાય લોકાસ્તિ અયજ્ઞસ્ય મુનોઽન્ય કુરસત્તમ । ॥ (૪૩૧)

*

*

*

જીવનસૂત્ર

કર્મ રીતે જીવણ અને શા ઉદ્દેશથી જીવણ એ એ જીવનના
મુખ્ય સવાલો છે જિહ્વીમા માણસ ધારે તેવા પાસા દબેશ નથી
પડતા તેથી દુઃખ અને અશાંતિ એ જ માણસના નિત્યના સાથી થઈ
ન્યા છે એમાથી બચી જવું હોય તો માણસે કર્તવ્યશુદ્ધિ સત્કર્મ
કરવું અને ફળ ઈશ્વરાધીન છે એમ જાણી અનાસક્ત રહેવું, એ જ
એક ઉપાય છે આ ઉપાયની ખાસ ખૂની એ છે કે આ રીતે મનને
શાંતિ તો મળે જ છે પણ એના ઉપરાંત કર્મ કરવાનું કૌશલ પણ વધે છે
તેથી ભગવાનનો માણસને એ જ ઉપદેશ છે કે આસક્તિ તથા, અસક્તિ
બંની માણસે ધર્મપ્રાપ્તિ કરી છૂટવું આવી રીતે યોગયુક્ત વૃત્તિથી
કરેલું કર્મ ધાર્યું ફળ આણે કે ન આણે પણ સૌથી મોટું ફળ તો જરૂર
આપે છે તે મોટું ફળ કયું ? ચિત્તશુદ્ધિ, શાંતિ અને અંતે ઈશ્વરપ્રાપ્તિ

તત્સમાદ્ અસક્ત સતત વાયં મર્મ સમાચર ।

અસક્તો હ્યાચરન્ નમ પરમાર્જોતિ પૂર્ય ॥ (૪૧૯)

*

*

*

આગેવાનની ફરજ

પરંત પરંત એ એટલા મારે જ તેના ઉપર કેટલીક જવાબ
દારીઓ આવીને પડે છે ટા/તડા સહન કરવા પરસાદના પાણીને
જે ચર્ના, અસખ્ય વૃક્ષોને આશ્રય આપવો, વીજળીના પ્રહાર માથે

મીઠવા અને બને તેટલો પાણીનો જથ્થો આસપાસના પ્રદેશને પોતાના કાંપ સાથે આપી દેવો એ બધું પર્વતનું જ કામ. પર્વત જો આ કામ કરવાની ના પાડે તો સૃષ્ટિક્રમ ચાલે નહીં.

નદી, સમુદ્ર, ધરતી, પવન, સૂર્યચંદ્ર અને નક્ષત્રો - બધાને જ આપી જાતનું ખાસ કર્તવ્ય અથવા આવો સ્વધર્મ ધૃતિરે નીમી દીધેલો છે. એ જ રીતે મનુષ્યજાતિમાં ધૃતિરે દેહધાક લોકોને એમની શક્તિ, શુદ્ધિ, આરિત્ય અને પદવીને લીધે સમાજના આગેવાનનું કામ મોંપી દીધેલું છે. સામાન્ય જનસમાજ એટલે કે પ્રાકૃત લોકો આવા શ્રેષ્ઠ લોકોનું જ હમેશાં અનુકરણ કરવાના. ક્યે પ્રસંગે શુ કરવું, કઈ રીતે વર્તવું, માણસની ફરજ શી, માણસ કેટલે સુધી ભડી શકે છે, પુરુષાર્થમાં માણસ કેટલી હદ સુધી ચડી શકે છે - એ બધી બાબતોનો ખ્યાલ પ્રજાને આવા શ્રેષ્ઠ લોકો પાસેથી જ મળવાનો, જમાના પરત્વે ધર્મ-ચરણના આદર્શને તેમ જ નવાં નવાં ધ્યેયોને જન્મ દેનારા તે આ શ્રેષ્ઠ લોકો જ. હરામ શું અને હલાલ શું એ વિધિનિષેધનું પ્રમાણ સામાન્ય લોકોને તો સાધુવૃત્ત લોકોના શીલ અને આચારમાથી જ મળવાનું. માટે આવા શ્રેષ્ઠ લોકોની ફરજ બેવડી છે અને તે પણ બહુ આકરી - ખાંડાની ધાર જેની શ્રીરામચંદ્રજી અને સીતામંથાનુ આપું જીવન આ શ્રેષ્ઠ જનોની ફરજ પ્રસન્ન શાંતિથી અદા કરવામાં જ મથુ માટે જ સીતારામ એ અનંતકાળ સુધી માણસજાતનાં આદર્શ રહ્યાં છે શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિ જે કંઈ કરે તે તેણે પૂર્ણ વિચારથી જ કરવું પડે છે. સમાજની નીતિ, સમાજનું આચરણ, સમાજની અદા ધણે અંશે પોતાના આચરણ ઉપર નિર્ભર છે એ બધી એણે જીવનપાત્રા અલાવવી જોઈ એ

ઉચ્ચ પદવીને લીધે એ સ્વચ્છંદ ન કરી શકે.

यदयद् आचरति श्रेष्ठम् तत् तद् अवेतरो जन ।

स यत् प्रमाणं कृष्णे लावम् तद् अनुवर्तते ॥ (૩.૨૩)

જિંદગી એ જ એક બારે જ જ છે. જોરાખને માટે કુદરત સાથે લડતું પડે છે એમ દેવસાહ યુરોપિયનો દબેશાં કહે છે તે જવા દઈએ. જિંદગીમાં બધે દરીયાઈ છે એટલે તેમાં તો લડતુ જ પડે છે. દુનિયાના દુર્જનો, માણસને નમંગો ભેઈ એનું સર્વસ્વ દરજી કરવા ટાપીને બોા જ છે. તેમની સાથે દબેશાં લડતુ પડે છે. આની લડતનો પછ કોક કાળે અંત આણી શકાય. માણસગત પ્રથમને માટે જ જંગવી—અમરકારી રહેશે એમ નથી. એટલે માણસ માણસ વચ્ચેના ઝડાનો કોક કાળે અંત આવશે એમ માની શકાય. છતાં એક સનાતન સંપ્રદાય રહી જ જાય છે અને તે દરેકના અંત કરણની અંદર જ હોય છે જાતજાતની વાસનાઓ આપણને આડે રસ્તે ઉતારે છે. એમની સાથે લડીને જીવનનું ગાકું મારું ઉપર જ રાખતું અને મોક્ષ તરફ હાંકી લઈ જતું એ જ મોરો પુરુષાર્થ છે આ યુદ્ધ દિવસરાત આત્મા કરે છે. જેને માટે આ યુદ્ધ પતી ગયું તે જ એકલો ધન્ય છે. પુષ્કારામે કહ્યું છે : બ્રાહ્મ ધરી નિત્ય મુદ્દાવા પ્રસંગ મતર્થાદિ જાગ્રાણી મન—બહારની દુનિયા લલચાવે છે, અંદરની દુનિયા ઉઠકેરે છે એ બંને સાથે લડનાં જો મન ટકી શક્યું તો માણસ જીવે.

માનનીશત્વ સામે લડતા ક્રોધ અને ઈર્ષ્યાથી લોહી તપી જાય છે જાણે માણસને તાવ ન ચડ્યો હોય! પણ વાસના સાથેનું યુદ્ધ આમ ગરમ થયે નહીં ચાલી શકે. એ તો દંડે પેટે જ ચલાવી શકાય. એક આત્મા ઉપર જ જરાખર ચિત્ત રાખી, જે કંઈ કરીએ છીએ તે ઈશ્વરને અર્પણ કરી, અહંકાર અને મમતા છોડી દઈ, પછી જ આ યુદ્ધ માટે કેડ કસી શકાય. ભોગ ભોગવરાની અથરા ઐશ્વર્ય કમાવાની ઇચ્છાથી આ યુદ્ધ ન ચાલે.

મયિ ગર્વાણિ નર્માણિ મન્યસ્વાધ્યાત્મ-ચેતસા ।

નિરાશીર્ નિર્મમો ભૂત્વા યુધ્ધસ્ત્વ વિગતજ્વર ॥ (૩૩૦)

ધાડપાડુ ઇન્દ્રિયો

જીભને જન્મથી જ મળ્યું હાવે છે અને તીખું મુઠું નથી ગમતું નથી ઇન્દ્રિયોનું એમ જ છે ઇન્દ્રિયોનો સ્વભાવ જ છે કે અમુક વસ્તુઓ પસંદ કરવી અને અમુક વસ્તુઓ પ્રત્યે અણગમો રાખવો પોતાના આ સ્વભાવ અનુસાર ઇન્દ્રિયો માણસને મનાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે પણ માણસનું બહું શામા રહેલું છે, એનું હિત કયે રસ્તે છે એ કંઈ ઇન્દ્રિયો જાણતી નથી તેથી જ ઇન્દ્રિયોની આ પસંદગીના પસંદગીને માણસની શત્રુ કહી શકાય. ઇન્દ્રિયોને સેવક અથવા અનુચાર તરીકે રાખીએ તો તો તેઓ ઠીક કામ આપે છે હૌસલ્ય અને મોક્ષ મેળવવામા મદદગાર થાય છે પણ જો એમને સલાહકાર તરીકે સ્વીકારી તો બરાબર ખાણમા ખસડી જવાની કેમ કે ઇન્દ્રિયોની દોડ કલ્પાણ તરફ નથી પણ પોતાના નહીં કયેના વિષયો તરફ છે એ ખ્યાનમા રાખી ઇન્દ્રિયોના ગમા-અશુભમાથી ચેતીને આસલું જોઈએ મોક્ષને માર્ગે જન્યાર આત્માર્થી માણસનું શ્રદ્ધા વિવેક જાગૃતિ વગેરે નથી જાતનું બન લૂટી લેનાર જો માર્ગ બહારવટિયા લૂટારું હોય તો તે આપણા આ રાગદોષ જ છે.

અિન્દ્રિયસ્મદ્વિચર્યાયે રાગદ્વેષો વ્યવસ્થિતો ।

તમોર ન વગમ આગચ્છત તૌ હ્યસ્ય પરિપચિનો ॥ (૩૩૪)

*

*

*

સ્વધર્મની એકતા

કેટલાક લોકો કહે છે કે જે મન જોને સરસ કરતા આવડે છે એ જ કામ એણે કરવું ફુનિયામા જોટના ધંધાઓ શું તે બધા જ આપણે માટે ખુલ્લા છે એમ માનીને જો પસંદગી કરવા જઈએ તો કેટલું જાણું પસંદગી કરવામા જ થી થી મુરકેડીઓ આવે અને ક્યારે એનો પાર આવે જોને જે સરસ આવડે એ જ એ કરે, એ સિદ્ધાંત આજના જમાનામા સર્વત્ર પ્રતિન્ય મોગવે છે પણ વિચાર કરતા સહેજે જણાશે કે આ સિદ્ધાંતને જારે મર્યાદાઓ નીતિનું

જાધન એ એક મર્્યાદા તો જ એના ઉપરાત સ્થાનાન્તર કરવાની મુશ્કેલી એ પણ એક મર્્યાદા ધણી વાર આવી પડે છે માણસ સ્થળે પોતાનું સ્થાન ઝાડી શકતો નથી પોતાને પોતાના સમાજથી અજાણ પાડી શકતો નથી તો જ લાગણીઓને એકએક ફેરવી શકતો નથી આ કારણે એની પસંદગી મર્્યાદિત ર્થ જાય છે

માણસ મનુષ્યના મોજા ઉપર આમ તેમ અધ્યાતા પાટિયા જેવો નથી માણસ દુનિયાના એક છેડથી બીજા છેડા સુધી જઈ શકે છે છતાં આઝની પેડે એને ખત્રુ અમુક મૂળિયા છે પોતાનો સમાજ, પોતાની જમાત, પોતાનું કુટુંબ, પોતાની સંસ્કૃતિ, પોતે પસંદ કરેલું કાર્યક્ષેત્ર અને પોતે ઉત્પન્ન કરેલી આશાઓ અને જવાબદારીઓ — એ બધાથી તે બદ છે અથવા એ બધી વસ્તુઓની અંદર એના મૂળિયા પહોંચેના હોવાથી એ વસ્તુઓ એક રીતે એને પોપણ આપે છે અને બીજી રીતે એને જકડી રાખે છે મહાદાવાનજ મળજે તોયે જેમ ઝાડો ટાડીને જન બચાવી શકતાં નથી તેમ જ માણસનું પણ કર્ષક અરો છે ઝાડોને જે વસ્તુ ઢાઢમારી અથવા કુદરતના બંધન તરફિ અજુબ તે જ વસ્તુ અમુક સંજોગોમા માણસને માટે અપરિહાય નંધન અથવા ધર્મ થઈ પડે છે આને જ સ્વધર્મ કહે છે માણસની ઉન્નતિ આ સ્વધર્મને વાગી રહેવામા જ છે અરી સ્વધર્મ સદમા ધર્મ એ અત્યંત વ્યાપક વસ્તુ છે હિંદુ, મસલમાન, પાગંધી, ખ્રિસ્તી વગેરે ધર્મોની દૃષ્ટિએ સ્વધર્મનો અર્થ કરનાનો નથી

એમદ માણસને સરસ માતા આનંદનું હોય પણ એ ડોકડરનો ધધો કરતો હોય તો એણે ગ્રામની મહેકિલ છોડીને પણ દર્દોની દવા કરવા જતું જોઈએ એ સારો ડોક્ટર ન હોય અને અપ્રતિભ ગાયક હોય તોયે શુ? ચિકિત્સા દ્વારા સમાજસેવા કરવાને એ બંધાયેલો છે ચિકિત્સા એ એની પ્રયત્ન ફરજ છે ચિકિત્સામા એને કરોદ મળે કે ન મળે, આવક નહીં જેવી હોય તોયે એ સ્વધર્મને વીસરી જવામાં એની અને સમાજની દાનિ જ છે

એકાદ છોકરો બહુ જ સરસ લાણી રાકતો હોય, દોશિયાર હોય તોયે એણે જરૂર પડ્યે પોતાનું લાજતર છોડીને માળાપની કે પોતાનાં કોઈ નજીકનાં સગાંસંબંધીની સેવામાં રોકાવું બોઈએ.

સ્વધર્મનું પાલન એ ચારિત્ર્યને દઢ કરે છે, ઉત્તમ સમાધાન આપે છે, સામાજિક સહયુક્તિને વધારે છે અને એ જ ઈશ્વરની ઉત્તમમાં ઉત્તમ અવધર્મના એટલે પૂજા યર્થ રહે છે. પોતાને સરસ શું આવડે છે એ સ્વાસ્થ ગેરે મૂકી અમુક પરિસ્થિતિમાં પોતે શું કરવું લાજમ છે એનો જ વિચાર વધારે મહત્વનો હોય છે.

એવાન્ સ્વર્ગમોં ત્રિગુણ પરધર્માન્ સ્વનુષ્ઠિતાત્ ।
સ્વર્ગમોં નિષ્ઠા શ્રેય પરધર્મો મયાવહ ॥ (૩.૩૫)

*

*

*

પાપનો પ્રેરક કોણ ?

માણસનું મન વિવેકશુદ્ધિના તાત્કાલિક દબોસ કેમ નથી રહેતું એ જિજ્ઞાસીને એક મોટામાં મોટો સવાલ છે. અમુક વસ્તુ સારી છે એમ ખાતરી હોવા છતાં આપણે તેના સેવનમાં શિથિલ અથવા વિમુખ્તરીએ છીએ અને અમુક વસ્તુ ખરાબ છે એમ જાણતા છતાં આપણે તેના ત્યાગ કરતા નથી, તેની પ્રત્યે પૂરતી શ્રદ્ધા પણ આપણામાં નથી હોતી એનું કારણ શું ? શુદ્ધશુદ્ધિને કોણ રહોળી નાખે છે ? નિર્મળ દષ્ટિ પર શાતું પડી ગયેલી જાય છે ?

દુર્યોધને એક વખત નિખાવસપણે એકગર ક્યો દત્તો કે ધર્મ શું છે એ કું જરાજર જાણું છું છતાં તે તરફ મારી પ્રવૃત્તિ થતી નથી. અધર્મને પણ કું જરાજર જાણણું છું છતાં મારાથી એ ઊઠાતો નથી. મારા હૃદયમાં કોણ જાણે કેવું ભૂત ધામે નાખીને પડ્યું છે. તે જમ મને દેરે તેમ મારે જવું પડે છે. આ ભૂત કયું ? હૃદયને કંઈકે કરનાર માણસનું એ મહાવેરી કોણ છે ?

ધણી વાર આપણને એમ નથી થતુ કે સારા કમો કરવા તરફ
મારો હિસાબ કેમ નથી ? મારાથી પાપ જ કેમ ચાલે છે ?

કિમ્ અહમ્ સાધુ ન અવરતમ્ ?

નિમ્ અહ પાપ અવરતમ્ ?

આવો માનસિક તાપ કેને નથી થયો ? માણસના દેખાનું આ
પ્રાચીન દરદ હિ માણસને પાપી થતુ ગમનું નથી બૂલો કરવી, હીન
થતુ એ કેને ગમે ? છતાં માણસ પાપ તરફ આટલો કેમ ખેંચાય છે ?
અત્યુનને પણ એ જ મનો-મયા પીકતી હતી એટલે એ પૂછે છે

अथ केन प्रयुक्तास्य पाप चरति पूरय ।

अनिच्छन्ननि वाण्येव । यत्नाद अत्र नियोजित ॥ (૩ ૩૬)

*

*

*

આઉધરો શત્રુ

માણસની શુદ્ધિ-સતે શુદ્ધ હોય પણ જ્યાં સુધી એના હૃદયમાં
મેલ છે ત્યાં સુધી એ આડે જ રહેતે જવાનો હૃદયમાંથી જ્યારે
રન્નેશુભ નીકળી જશે અને પ્રમળ પુરુષાર્થી સત્વશુભ વધી જશે ત્યારે જ
માણસને માટે ધર્માચરણ સહેલું થઈ જશે હૃદયમાં ફેલાયેલો રન્નેશુભ
જ્ઞાનની આડે આવે છે આ રન્નેશુભમાંથી જ માણસનો વેરી પેદા
થાય છે એ વેરી ગદાસનો, મોટો ખાઉધરો છે, મહાપાપી છે અને
જેમ જેમ સતોષીએ તેમ તેમ એની જૂખ વધતી જ જાય છે

એ શત્રુ છે એક જ, પણ એ એ રૂપો ધારણ કરે છે એક
ઠેકાણે એ કામ તરીકે પ્રગટ થાય છે અને એક ઠેકાણે દોષ તરીકે
તાવડીને એક બાજુથી જોઈએ તો આપણે ખાણવાળા કદીએ છીએ
અને બીજી બાજુથી જોઈએ છીએ તો ટેકરાવાળા કદીએ છીએ
એવું જ આ કામઢોધનું છે જન્ને સ્થિતિમાં માણસ આધરો અને
છે, પ્રગત અને છે, નિવેક જૂની જાય છે અને પાપમાં પ્રવૃત્ત થાય
છે માટે પ્રથમ આ વેરીને કતલ કરવો જોઈએ કામમાંથી જ દોષ

પેદા થાય છે એમ તો એક વાર કહ્યું જ છે. પણ વિશેષ વિચાર કરતાં જાણાય છે કે કામ અને ક્રોધ એ એક જ વસ્તુની બે દશા અથવા બાજુ છે. આ શત્રુ માણસના જ્ઞાનને ઘેરી લે છે અને મૂંઝાણાવી નાખે છે.

જ્ઞાન એવ ક્રોધ એવ રજોગુણમમુદ્ભવઃ ।

મહામનો મહાપાપ્મા વિદ્યધ્વેનમ્ મિદ્ વૈરિણમ્ ॥

માદૃત્ જ્ઞાનમ્ એતેન જ્ઞાનિનો નિત્યવૈરિણા ।

કામરૂપેણ કોત્તેય ! દુષ્પૂરેણાનન્નેન વ । (૩-૩૭-૩૯)

*

*

*

માટે આ શત્રુનું સ્વરૂપ જાણખી, એનો ગઢ ક્યાં છે એ તપાસી, એની ઉપર હુમલો કરવાની પદ્ધતિ જાણી લઈ, એના પર કટક મડાવવું જોઈએ.

કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને મત્સર - આ છયે માણસની વાસનાના જુદા જુદા પ્રકાર છે. આ છ માણસના જ્ઞાનને ઘેરી લે છે અને પછી બધી ઈદ્રિયો તેમ જ મન અને આખરે શુદ્ધિને કબજે કરી પોતાનું આસન મજબૂત કરે છે. ઈદ્રિય - મન - શુદ્ધિ એ એમની ગઢી છે, કિલ્લો છે. આના જોરે એ વેરી માણસનું જ્ઞાન ઘેરી નાખે છે.

આટલું જાણ્યા પછી હઠાપણ અને પરમાર્થશુદ્ધિને બરબાદ કરનાર એ પાપીને કઈ રીતે મારવો એ સમજવું સહેલું છે. ઈદ્રિયો, મન અને શુદ્ધિની અંદર પ્રમાણમાં ઈદ્રિયો સ્થૂળ છે. પ્રથમ એ તાપામાં લેવી ઘટે છે. ઈદ્રિયોનું સાદાપ્ય નષ્ટ થયું એટલે ક્રમે કરીને મન મોળું પડે છે. મન હેવાઈ જાય એટલે પછી શુદ્ધિ તરફ ધ્યાન આપવું. મનના ઉઝાળા ધીમા પડ્યા પછી જ, ચોમાસા પછી પાણી જેમ સ્વચ્છ થાય છે તેમ, શુદ્ધિ પ્રસન્ન થાય છે. આમ શત્રુનો આશ્રય તોડી નાખ્યા પછી જ એને મારી શકાય. ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, મનોનિમદ અને પછી શુદ્ધિની શુદ્ધિ અને જળ એ ક્રમ જ્ઞાનમાં રાખવો ઘટે છે.

ત્રિદિવાણિ મતા બુદ્ધિ અમ્યાધિપ્તાનમ બુજ્જો ।

અન્નર્ વિમાદ્યત્વય જ્ઞાનમ્ આશ્રય દહિનમ્ ॥

તમ્યન્ તમ્ ત્રિદિવાણ્વાદો નિયમ્ય મરત્તમ્ ।

પાનન પ્રવર્તિ હ્યન્ જ્ઞાનવિજ્ઞાન જ્ઞાનમ્ ॥ (૩૪૦-૪૨)

*

*

*

પરાધીન રાજા

ગળ પોતાના અગરક્ષકોને પોતાની આસપાસ રાખી સુરક્ષિત
એરા કિંનામા ગહે છે શત્રુ ચર્ચા કરીને આવે તો અગરક્ષકો જ
ગિનામા રહી શત્રુને પરાજન કરે છે પણ જ્વાતમા એની મોઢી
દશામાં આવીને થોડો રાજા છે કે એની રક્ષક ફોજ ગિના મહાર છે
અને કિનો શત્રુના તાનામાં ગયો છે શત્રુસેના ગિનાનો વધીવ
અનાવે ॥ અને ગિનારો રાજા એ કિંનાના બોપરામાં બદીરાન
ધર્મ પડ્યો છે એ રાજા અમર ન હોય તો શત્રુએ એને આગ્રતોમ
મારી નાખ્યો હોય રાજા અમર છે માટે જ અતે વિજયી થવાની
એને આશા છે એ ગિનાનો પડેનો મોટ અચ્ચા બહારની દીવાન તે
આપણી કમે દિયો અને જ્ઞાને દિયો એમના સુધી પહોંચવું એ પણ સહેલું
મમ નથી આના પત્રીની દીવાન તે અચ્ચા મન એ અચ્ચા અને
અત્યત પ્રમાથી અને પ્રમાદી કે આના પત્રી ભુદિષ્ટી ઉપરકોટ આવે
છે એને વટારીને જ્યારે અદ્ય જઈએ ત્યારે મહારાજાનું નશન થાય

આ બુદ્ધને બરા ૧૦ ઓળખી પોતાની જ શક્તિ વડે પોતાના
ધન્દિયો અને મનને માણસ સમમમા રાખે ત્યારે જ અનેક રૂપો ધારણ
કરનાર અને અત્યત પ્રમજા એરા શત્રુો મારી શકાય

ત્રિદિવાણિ પરાણ્વાદુર ત્રિદિગમ્ય પર મન ।

મનસમ્ તુ પરા બુદ્ધિર યો બુદ્ધ પરતસ્ તુ સ ॥

જવ બુદ્ધ પર બુદ્ધવા સસ્તમ્યાત્માનમ આત્મના ।

જહિ જાતુ મહાવાહો ! વામસ્થ દુરાસદમ્ ॥ (૩૪૨-૪૩)

*

*

*

પુનર્જન્મ — કંટપતા કે ઘટના ?

પુનર્જન્મ સાથે જ છે કે નહીં એ જાતની સઠા જાનવાઓને આવે છે સામાન્ય ધિગતીઓ અને મુસવમાનો તો પુનર્જન્મમા માનતા નથી પુનર્જન્મ ઉપરનો વિશ્વાસ એ હિંદુ, જૈન, જૈન, શીખ વગેરે આર્યધર્મોનું ખાસ લક્ષણ મનાય છે

કેટલાક કહે છે કે પુનર્જન્મ છે જ એ વિશે જોકે આપણે પુરાવો આપી શકતા નથી તોપણ પુનર્જન્મનું અસ્તિત્વ માનવાથી જ કર્મનો સિદ્ધાંત સિદ્ધ થાય છે, આ દુનિયામા દેખાતું વૈષમ્ય સહન થાય છે અને સર્વજ્ઞ દેખાતી અપૂર્ણતા ખૂચતી નથી જેતરમા વાવેલું ખીજ કોવાઈ જાય છે ખડુ પણ એમાથી જ નવો અકુર નીકળે છે તેમ ન હોત તો કોઈ કાંઈ માણસ વાચણી જ ન કરત એ જ ન્યાયે આ ભનમા મેગવેલું જ્ઞાન ફળવેલું ચારિત્ર્ય અને સમ્રહેલું પુણ્ય-એ બધું આવતા ભવમા સારરૂપે સાથે આવવાનું છે એટલું જ નહીં પણ બધું આવતા ભવમા સારરૂપે સાથે આવવાનું છે એટલું જ નહીં પણ એ આવતા ભવની મીઠીરૂપ છે અને એ રીતે જીવન અનંત છે, અને પ્રગતિ ભવેભવે આત્મા જ કરવાની છે એવું આધ્યાત્મ આપણને મગે છે

પણ આપણા શાસ્ત્રો તો કહે છે પુનર્જન્મ ખરેખર છે, ધણાઓને એની પ્રતીતિ થઈ છે પૂર્વજન્મોનું જેમને સ્મરણ છે એના કેટલાક લોકો મળી આવે છે એનાઓને આપણા શાસ્ત્રમા જાતિસ્મર કહે છે એટલે આપણા શાસ્ત્રકારોના મનમા પુનર્જન્મ વિશે સઠા છે જ નહીં ગીતામા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તો સ્પષ્ટ હે છે કે હે અર્જુન, તારા પશ્ચ અસખ્ય જન્મો થઈ ગયા છે, અને મેં પણ અનંત જન્મો ધારણ કર્યા છે તને એવું જ્ઞાન નથી પણ હું તારા અને મારા અને બધાના બધા જન્મોને જાણુ છું। મને જન્મ નથી જ્ઞા મારી પ્રકૃતિને બગે કરી હું અનેક જન્મો ધારણ કરી ચક્ર છું

પુનર્જન્મનું યથાર્થ જ્ઞાન નારાયણને જ થઈ શકે છે, નરને નહીં એમ અર્જુનને આગમ કરી ભગવાને માણસ જાતને માટે જણી નથી સૂચવ્યું

જેમ પાણીનું, એના સ્વભાસને લીધે, ધડીકમા ગરુ થાય, ધડીકમા ધૂમસ થાય અને ધડીકમા વરાળ, અને છતાં પાણી એ પાણી જ રહે છે, તે જ પ્રમાણે પરમાત્મા આ વિશ્વનો સ્વામી અન્નમાત્મા અને અગ્નિમાત્મા હોવા છતાં આ વિશ્વની અદર દેહધારી થાય છે અને વિશ્વના નિયમેને વશ થઈ અવતારલીલા ચલાવે છે

માણસને પુનર્જન્મ થાય છે તે કર્મના બંધનને લીધે પરમાત્માના અવતાર એ તો એની લીના છે

बहूनि मे बद्धीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।

तानि बहू वेद सर्वाणि न त्वं वेत्स्य परन्तप ॥ ૧

अजायि सन्नभ्ययात्मा मृतानाम श्रीश्वरायि सन् ।

प्रकृतिं स्वाम् अनिष्टाय सम्भवामि आत्म मायया ॥ (૪૫-૧)

*

*

*

એના જે છેહા

સામાન્ય લોકો અને સયમી સાધકો વચ્ચે જીવનરસની જામતમાં જરાય મેળ નથી હોતો એકને જે ગમે તેમા બીજને સાવ ઉદ્ધામીન હોય છે નિરુત્સાહી હોય છે કબૂલ માણસને ઉપભોગની વસ્તુઓ કરતા પૈસો જ વધારે પ્રિય હોય છે ન્યારે ઉગ્ર ઉગ્ર માણસને બોધ વસ્તુ આગળ પૈસો એ ફેડા દેવા જેની ચીજ લાગે છે સયમી પુરુષનો મનો-અલગમો એક જાતનો હોય છે, માફત લોકોનું બરાબર એથી બહુદું માફત લોકો સ્વાધની જામતમા સાવધાન અને ઉત્સાહી તથા પરાંપકારનાં કે પારમાર્થિક કામોમા મદોત્સાહ દેખાય છે સ્થિતપ્રજ સયમી માણસનું આથી સાવ બિનદુ એને ધ્વનિવેદને તોષરી એ સુદ કામ લાગે છે સ્વાર્થ સાધવો એ એને મન મિથ્યા પ્રવલ્લ હોય છે કીર્તિ, સંપત્તિ, પ્રતિષ્ઠા — આ વસ્તુઓ એને જરાય આકર્ષતી નથી પણ ન્યારે કર્તવ્ય-કર્મનો સવાલ આવે છે, પરાંપકારને અર્થે સર્વસ્વ હોમી દેવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે, આધ્યાત્મિક સાધના કરવાની હોય છે ત્યારે એ બહીરની પેઠે અપલાવે ડે એના કામમા એને પરમાનંદ લાગે છે

જાણે પ્રાકૃત લોકોની રાત તે આના સ્થિતપ્રજ્ઞનો દિવસ અને સામાન્ય જનોનો જે દિવસ તે આને માટે ઘેર અધારી નિશા

યા નિશા સર્વમૂતાના તમ્યા જાગૃતિ મયમી ।

યમ્યા જાગૃતિ મૂતાનિ મા નિશા પશ્યતા મુન ॥ (૨૬૯)

*

*

*

માધવા એક જ કાંઈ સુખ હોય તો તે યોગ છે

અથ તુ પરમા યમ યન્ યાગત્ત માત્મ દશનમ્ ।

સામાન્ય માણસને માટે યોગ સખ્દ આશ્ચર્યો કે તરત જ જાતજાતનાં આસનો કરનાર, જીભ પાછી વાળી ગળામા ખોસનાર, નાક પકડી શ્વાસ બંધ કરનાર-એવા કસરતમાજનું ચિત્ત દૃષ્ટિ આગળ રહ્યું થાય છે ખાધા વગર જીવી શકે, ખેંચે ખેંચે જમીન છોડી હાથ બે હાથ બિચો થઈ શકે, પારકાના મનની વાત જાણી શકે, ત્રિકાળને જોઈ શકે અને એક ચપટી રાખ આપી માદાને સાબળ કરી શકે એવું એવું એવું માદાત્મ્ય કલ્પવામા આવે છે લોકો પધારી પર આડા થઈને સૂએ છે, તો યોગી પલાઠી વાળી ટકાર બેસી સૂએ છે સામાન્ય લોકો સૂતી વખતે બેખમર થઈ જાય છે જ્યારે યોગી સૂતો સૂતો પણ આસપાસ શું ચાલે છે એની ખમર રાખી શકે છે નાક, કાન, આંખ નમ્ કરી યોગી એક જાતનો અચાજ સાલગી શકે છે, એક જાતનો પ્રકાશ જોઈ શકે છે અને માધામાથી ઝરતો લેઈ અપૂર્વ રસ ચાખી તૃપ્ત અને અમર થાય છે, એવી વાતો પણ આપણને સાલગમને મળે છે આ બધી વાતો હમયોગી છે તે કેમકે દરજ્જે સાચી છે અને કેટલે દરજ્જે કેવળ કલ્પના છે એ કોણ કહી શકે ? એ વસ્તુના પ્રયોગ થતા જોઈએ પછી જ એની શક્યતાકળા વિષે બોલી શકાય

આપણે અહીં એવા યોગીની રાત નથી કરતા

જેનો પોતાના મન અને ઇદ્રિયો પર કાબૂ છે, જેની ઇદ્રિયો શુદ્ધ અને તેથી કાર્યકુશળ થઈ છે, જે રાગદ્વેષાદિથી વિગ્રહિત થતો નથી - દૂકામા કદીએ તો જે નિર્દોષ, સમ, સ્થિર અને પ્રસન્ન છે તે જ યોગી આવે. યોગ સાધ્ય કરવો એમા જ જીવનની સફળતા છે. દુન્યવી વ્યવહારમા તેમ જ ધર્મસાધનામા એ યોગથી જ માણસનો ઉત્કર્ષ થાય છે. જેની પાસે એવો યોગ નથી તેની બુદ્ધિ ટકતી નથી તેને બુદ્ધિભ્રમ થાય છે એના મનની સ્થિરતા કે દૃઢતા ક્યાંથી હોય? એકાગ્ર ધ્યાન, દંડનિશ્ચય, કાર્યનિષ્ઠા - એ બધું મોગયુક્ત સ્થિતિમા જ શક્ય છે, આ વસ્તુઓ માણસમા ન હોય તો એને શાંતિ મળવાની નથી અને શાંતિ એ જ તો શુભ છે.

नास्ति बुद्धिर् मयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।

न चामावયત गात्रितर मदान्त्वस्य कुत सुखम् ॥ (૨૬૬)

*

*

*

ઇદ્રિયો પાછળ મન

ધેની ગાય જેમ વાછરણની પાછળ પાછળ દોડે છે તેમ જે માણસનું મન રખડેલ ઇદ્રિયોની પાછળ દોડ્યા કરે તો એની બુદ્ધિ ઠેકાણે રહેવાની નથી તપ વગર જ્ઞાન નથી એમ હંમેસાં જે કહેવામા આવે છે તેનો પશુ એ જ અર્થ છે. ઇદ્રિયોને પપાણાને કોઈએ આ દુનિયામા પશુ ક્ષેત્ર મેળવી નથી અને પરલોક પશુ જ્ઞાપ્યો નથી સમયનું સુકાન મજબૂત ન હોય અને હોડી પસનને જ વશ હોય તો એ હોડી દરિયાર્ધ સફર કરી શકે ખરી? વેગવાન પવન જોત-જોતામા એને ખરાગામા દફનાવી દેશે અથવા ખડક પર અડાળી ભાગી નાખશે.

विद्विषाणा हि परता यमनाप्नुविषीयते ।

तदस्य हरति प्रणा वायुर् नावम् विवाम्भसि ॥ (૨૬૭)

*

*

*

અવતાર શા માટે ?

અને તે શા ઉદ્દેશથી ? સ્પષ્ટ દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો આપણને દુનિયામાં એ જાતની રચના કે વ્યવસ્થા દેખાય છે એક કુદરતની અને ખીણ ધર્મની તત્વત આ બેમાં અભેદ એ જ અરુ, પણ સામાન્ય રીતે જોતા એમ કહી શકાય કે કુદરતની વ્યવસ્થા એ જગત જેવી છે, જ્યારે ધર્મની વ્યવસ્થા ઉપવન કે બગીચા જેવી

કુદરતની વ્યવસ્થા પ્રાકૃતિક નિયમ પ્રમાણે અન્યાદત ચાલે છે એ સ્વયંગતિ છે એની મેળે એનો કમ ચાલ્યા જ કરે છે ધર્મની વ્યવસ્થા પ્રમત્તજની છે કેમ કે તે યોજનામૂલક અથવા સકલ્પમૂલક છે ભરીને અતિ પ્રદીપ્ત રાખવા માટે જેમ ધમણ બરાબર ચાલતી રહેવી જોઈએ તેમ ધર્મવ્યવસ્થા ટકાવવા ખાતર પ્રેમ, ત્યાગ, વૈરાગ્ય જેવા સદ્ગુણો અખડ જામત અને અંશીલ રહેના જોઈએ પ્રકૃતિનો એક સ્વભાવ માણસને ઈશ્વરથી વિમુખ કરવાનો છે બાકી જેમ એની મેળે જોગે છે, તેમ એ સ્વભાવ પણ એની મેળે વધતો જાય છે એટલા માટે જ અનુભવી ભોંકાએ કહ્યું છે

જારાહ્યમ્ તુ તાયમમ અનાયાસમ્ તુ પાતનમ્ ।

ધર્મવ્યવસ્થા ટકાવવાનું કામ દરેક જાણુ છે કેમ કે ધર્મ એ મનુષ્યનો સાચો સ્વભાવ છે અને એમાં જ માણસના જીવતરનું સાર્થક છે પણ માણસ પ્રમાદી છે પોતાનું હિત હોડી હાઈ અધર્મ તરફ દોડે છે એને ખતરદાર રાખવા માટે ઈશ્વરે સાધુસતોની પરપરા અખડ અમાધિત ચલાવી છે પણ કાળે કરીને એવો પ્રસંગ આવી જાય છે કે જ્યારે જનસમાજમાં અધર્મ પ્રવૃત્તિ વધી પડે છે, સામાન્ય સંજ્ઞાનો સુહિબેદ પામી મૂંઝવણમાં આવી પડે છે, સાધુસતોની પરપરા નષ્ટ નહીં તોપણ ક્ષીણ થાય છે, જૂના પંથાને કામ નથી આવતા - એવે વખતે મનુષ્યજાતિને ફરી ઠેકાણે લાવવા, ધર્મનો ઉત્કર્ષ કરવા, અધર્મને દમાવી દેવા અને નવા કાળનો નવો સંદેશો

સમાજને આપવા ઈશ્વરી શક્તિ પોતે જ શરીર પારણુ કરી માણસ વચ્ચે રહી પોતાના આચરણ દ્વારા સિદ્ધ કરી જતાવે છે કે નવો આદર્શ માણસને માટે શક્ય છે અને અતિ ધર્મનો જ વિજય છે. સામાન્ય સજ્જનોથી કે સંતોથી પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવું અશક્ય થઈ જાય અને પ્રહુત્ત-સમાજની ધર્મની કમ્પાલુકારિતા વિશેની શ્રદ્ધા જ ઊડી જાય ત્યારે પરમાત્માને પોતે જ અસાધારણ લોકોત્તર વિમૂર્તિ દ્વારા ધર્મનું સંસ્થાપન કરવું પડે છે. આવી અવતારપરંપરા દસ કે એવીસ અવતારોથી અટકતી નથી. પુરુષની પેઠે પ્રકૃતિ પણ અનાદિ છે તેથી અવતાર-પરંપરા પણ અનંતકાલ સુધી ચાલવાની જ. કુરાનમાં પણ લખ્યું છે કે પરમાત્માએ દરેક દેશને અને દરેક જમાનાને પ્રજા પાસે જવાનો રસ્તો બતાવનાર વધી આપેલા છે જ.

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्द्भवति भारत ।।

अभ्युत्थानम् अधर्मस्य तदाऽऽत्मानं मृजाम्यहम् ॥

परित्राणाय साधूनां विनाશाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युग युगे ॥ (૪૭-૮)

*

*

*

*

દિવ્ય જન્મકર્મ .

જેમ અન્ન, પાણી અને શ્વાસોચ્છ્વાસ વડે પ્રાણુ ટકે છે તેમ શ્રદ્ધાના આશ્રાસનથી જ ધર્મજીવન ટકે છે. પોતે કરેલી મહેનતનું ફળ અથવા એનો અમુક અંશ પોતાને મળવાનો છે એવી ઓછી વધતી ખાતરી ન હોય તો કયો વહેવારકુશળ માણસ કોઈ પણ ઉદ્યમમાં પડે? આધ્યાત્મિક જીવનના નિયમો અટકા છે, સાર્વભૌમ છે અને મંગલમય છે એવી શ્રદ્ધા જામત ન હોય તો શુદ્ધ ધાર્મિક જીવન અશક્ય થઈ જાય. આ સૃષ્ટિ ક્યાં તત્ત્વો ઉપર ચાલે છે? એમાં પોતાનો ભાગ કયો? પોતાના જીવનનો ઉદ્દેશ શો છે? એની સાર્થકતા શામાં રહેલી છે એનો અસ્પષ્ટ કે સ્પષ્ટ એવો કંઈક દઢ ખ્યાલ હોય ત્યારે જ માણસની

આધ્યાત્મિક સાધના પ્રવૃત્તિ થવાની. પણ જેમ એક દિવસના આંક પ્રદરનું પરિવર્તન 'જોઈ' આપના ઋણચક્રનો ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે, એને માટે અનેક વર્ષોના વ્યાપક કાળના નિરીક્ષણની જ આવશ્યકતા હોય છે, તેમ પોતાના વ્યક્તિગત જીવનના ચિંતનથી આધ્યાત્મિક સાધનાની પૂર્ણતા અને સુંદરતાનો ખ્યાલ નથી આવવાનો અને સાધનાનો ઉત્સાહ પણ નથી ટકવાનો. દ્વાયમ પ્રભુનો સર્વત્ર અખંડ જાગ્રત નિવાસ છે. જન્મમૃત્યુચ્ચાલ માણસ માટે ફરી ફરી એ જન્મ સેવા અને સર્વભૂતહિતાર્થ દિવ્યકર્મ કરવા તે હંમેશા ઉચિત જ છે એટલી જ્યારે માણસની ખાતરી થાય છે ત્યારે જ તે નિશ્ચિંત થઈ શકે છે, અને પછી જ અમર આરાનો એ વારસ થઈ શકે છે. વિશ્વંભરની આ વિશ્વવ્યવસ્થા જેના ધ્યાનમાં આવી છે તેના હૃદયની પ્રતિ ટકી જ ન શકે. એને એવી તો શાંતિ અને મમાધાન મળે છે કે એને ફરી જન્મ લેનાપણું રહેતું નથી.

जन्म वम च मे दिव्यम् जेव यो वेति तत्त्वतः ।

त्यक्त्वा देह पुनर्जन्म नेति माम् जेति सोऽर्जुन ! ॥ (૪૦૬)

મોહાત્મક આત્મંદ અને કલાત્મક આત્મંદ

તા ૬. એકાદ નાટક કે અદ્ભુત નવલકથા જ્યારે આપણે પહેલી વાર વાંચીએ છીએ અને આગળ ધટના કેવું રૂપ પકડવાની છે એનો આપણને ખ્યાલ નથી હોતો ત્યારે કથાપ્રવાહમાં તણાઈ જઈ આપણે હસીએ છીએ, રડીએ છીએ અને ચિંતામાં પડીએ છીએ, એટલે તટસ્થ નથી રહી શકતા.

જે માણસ નાટકનું વસ્તુ અથવા નવલકથાનો કથાભાગ જાણે છે તેને મોહાત્મક હર્ષશોક નથી થતો રસાત્મક અથવા કલાત્મક હર્ષ-શોકાદ્ભુત આત્મંદ જ એને મળે છે. અને એ રીતે આખી કૃતિ સાથે એકરૂપ થાય છે. તે જ પ્રમાણે વિશ્વમાં ચાલતી વિશ્વંભરની અદ્ભુત

લીલાનું સ્વરૂપ જે જાણે છે તે સંસારમાં રહેતો નથી. ઈશ્વરમાં સમાર્પિત જાય છે.

✽

✽

✽

જ્ઞાન અને તપ

આવા લોકો કાંઈ જોછા થયા નથી કે જેમણે ઈશ્વરનો આશ્રય લેના માટે રાગ, ભીતિ અને ક્રોધ છોડી દીધા છે, જીવનની દરેક સ્થિતિમાં પ્રભુની સન્નિધિ ભૂલ્યા વગર જેઓ કર્મ કરે છે અને આ રીતે ઈશ્વરમય થયા છે. એવા ધણા લોકો તેજસ્વી જ્ઞાનરૂપી તપશ્વર્યાથી શુદ્ધ ચર્મ ઈશ્વરરૂપ થયેલા છે. માણસ પોતાની ખામીઓ દૂર કરવા માટે, પાપ બાળવા માટે, પોતાની દુષ્ટ વૃત્તિ ધોઈ કાઢવા માટે, જાતજાનની તપશ્વર્યાઓ કરે છે. ઇદ્રિયોને એક જાતની રેવ પડી હોય તો તેથી હાથડો આમદ્ધ સમ્પત્તિ તે રેવ નાબૂદ કરવાનો પ્રયત્ન પણ આવા તપસ્વીઓ કરે છે. ઇદ્રિયનિર્મલ અને મનોવિજય એ જ આ તપશ્વર્યાનો ઉદ્દેશ હોય છે. આવી તપશ્વર્યા વધે એટલે આત્માની સ્વાભાવિક પણ મુખત શક્તિઓ જાગૃત થાય છે પણ દરેક પાપ અને દુરાચાર પાછળ બરાબર તપાસતા વસ્તુસ્થિતિનું અજ્ઞાન જ હોય છે. સાચું અને સંપૂર્ણ જ્ઞાન થાય તો પાપવૃત્તિ ટકે જ નહીં. સમ્પદજ્ઞાન કે તાર્કિક જ્ઞાન એ સાચું જ્ઞાન નથી. માણસની માન્યતા જ અદરખાનેથી બદલાઈ જાય એટલે બાહ્ય આચરણમાં ફેરફાર એની મેજે જ થવાનો. એટલા માટે જ તમામ દેષોને જાણી નાંખનાર અને જમી રીતે પવિત્ર કરનાર એવા તેજસ્વી અગ્નિ તે જ્ઞાન છે એવું કહેવામાં આવ્યું છે જ્ઞાનાગ્નિ એ પાવક છે, પવિત્ર છે એમ અનેક દેહોણે જાણ્યું છે આવા જ્ઞાનનો ઉદય સ્વકર્મ કરવાથી જ થાય છે અને એ દદ થવા માટે પણ સ્વકર્મની જ જરૂર છે. માત્ર એ કર્મ પાછળ આસક્તિ, સ્વાર્થ, ભય અથવા ક્રોધ-દ્વેષ ન હોવાં જોઈએ. ઈશ્વરને શરણુ જઈ ઈશ્વરને પ્રિય એવી રીતે જ માણસે વર્તવું જોઈએ.

વીત-રાગ-મય-શ્રોધા મન્યયા મામ્ અપાથિતા ।
 बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावम् जायता ॥ (૪-૧૦)

૩

૪

૫

પણ આવી રીતે મોક્ષ સુધીનો વિચાર કરી ઈશ્વરનો સાથી થવાને શુદ્ધિ કે હિંમત દરેક માણસમા કષ્ટથી આવે. અસાધારણ મહાનુભાવ હોય તે જ એનો આનંદ લઈ શકે છે. પણ માણસ અદ્વૈતદર્શી છે. એને પોતાનો સ્વાર્થ વહાલો હોય છે અને તે પણ જાદ પ્રાપ્ત થાય એની એને ઇચ્છા રહે છે એટલે આ દુનિયાના મુખ્ય દેવની ઉપાસના કરવાને બદલે પોતાની ગરજ પ્રમાણે જુદી જુદી સિદ્ધિઓ આપનાર એના નાનામોટા દેવોની તે ઉપાસના કરે છે તેથી જ ઈશ્વર એક હોવા છતાં આટલા બિન્ન ભાગ પડ્યા છે અને આપસમા ઝગડાઓ થાય છે. પરમાત્મા કહે છે કે તમારી શુદ્ધ દષ્ટિ અને સકામ વૃત્તિને વર્ધન તમે ગમે તેટલા ભાગ કાઢ્યા હોય તોયે અતિ તમે મારી પાસે જ આવવાના. તમારી જેવી ભાવના હોય તેની જ રીતે તમને હું અનુકૂળ થાઉં છું તમે જો રસ્તે મારી પાસે આવવા માગો છો તે રસ્તે હું અનુકૂળતા કરી આપુ છું તમારી શુદ્ધિ સ્પૃહા, તમારા સાધનો વિચિત્ર અને તમારી પહોંચ દ્રઢી એટલા માટે હું તમારા પર ચિડાતો નથી અથવા કેઈને સળ કરતો નથી ગમે તેટલી ખોટી રીતે તમે મારી પૂજા કરો તોયે હું તમારો ભાવ સમજી શકું છું અને તે રસ્તે જ હું તમને મળવા આગુર રહું છું બંધી જ વિઘ્નિતિઓ મારી હોવાથી તમે ગમે તે દિશાએ અવૃત્ત થાઓ તોયે તમે મારી જ પાછળ પાછળ આવો છો એ હું જાણુ છું તમે મને જાને ન ઓળખો પણ હું તો તમને ઓળખુ જ છું તમારા બધા જ ધર્મ સાચા છે. તમારા બધા જ રસ્તાઓ મને મળી રહે છે

वास्तन्त कर्मणा सिद्धि यजन्त विद् देवता. ।

क्षिप्र हि मानुषैलોકે सिद्धिर् भवति कर्मणा ॥

ય યથા મા પ્રપચ્ચને તાસ્તયૈવ મજામ્યહમ્ ।

મમ વરમાનુવર્તનને મનુષ્યા પાપ સવશ ॥ (૪૧૨-૧૨)

સાનમા અધ્યાયના ૨૦ થી ૨૪ સુધીના શ્લોકોમા આ જ વિષય
પર નિવેચન આવેલું છે

*

*

*

આતુર્ય

માણસ પોતપોતાની સુદૃઢકૃત પ્રમાણે દેવતાની ઉપાસના કરે
છે અને એ ઠાઠપતાં ફોજોની અપેક્ષા રાખે છે આ કારણે જ પરમાત્મા
જુદી જુદી રીતે લેખેનો ઉદ્ધાર કરે છે જેમ માણસોની આકાંક્ષા
અનેક પ્રમાણની હોય છે તેમ એમના ગુણકર્મ પશુ વિવિધ હોય છે
આ ગુણકર્મોનો વિભાગ પાડી તે તે જાનના સ્વભાવવાળા અનુવિધ માણસો
મે નિર્માણ કર્યો છે એક રીતે આ વ્યવસ્થા મે જ કરી છે અને
જતા હું પ્રકૃતિનો અ યમ સાક્ષી હોઈ એનો કતો તો ન જ કહેવાઉં

આ આતુર્ય વ્યવસ્થા સામાજિક જીવનના સ્વાભાવિક પક્ષર
પ્રમાણે થઈ છે, કોઈએ કરી નથી એમ પણ કહેવાય અને માણસ,
એના સ્વભાવ તેનું પરિવર્તન વગેરે બધું કરનાર ઈશ્વર જ હોવાથી
આ સામાજિક રચના ઈશ્વરે જ કરી છે એમ પણ કહેવાય.

જાતુદવરણ મયા સુજ્ઞ ગુણ-કમ વિભાગસઃ ।

તત્ત્વ વર્તારમ અપિ મા વિદ્યપવર્તારમ અવ્યયમ્ ॥ (૪૧૩)

*

*

*

જેવી જાવનાથી મનુષ્ય ખર્ચ કરે છે તેવી તેના કર્મની કિંમત
થાય છે જે નિરપેક્ષ અને નિગૂઢકાર ઈશ્વરે કર્મ કરે તે મુક્ત થવાનો
જ ઈશ્વર નિત્ય મુક્ત છે એને કર્મકાંક્ષાની સ્પૃહા દોષ જ ન શકે
અને તેથી દરેક કર્મમાં એ સંડોવાયેલો હોવા છતાં એને કર્મનો લેપ
થતો નથી

ઈશ્વરનું ધ્યાન એ જ મોક્ષનું સાધન છે ઈશ્વરનું સ્વરૂપ, એનું
અવતારકાર્ય અને એનો કર્મયોગ—એ જમાનું ધ્યાન કરીએ તો ઈશ્વરની

પેઠે આપણે પણ અનાસક્ત અલિપ્ત ગદી શકીએ જે ઈશ્વરને ઝોળખે
છે તે પોતાને ઝોળખે જ છે.

न मा कर्मणि लिम्नन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ।

अति मा योऽभिजानाति कर्ममिद् न ग वष्यते ॥ (૪-૧૪)

*

*

*

શિષ્યશુસરણ

નિષ્કામશુદ્ધિથી કર્મ કરવું એટલું નહીં યર્થ ગયા પછી, કયુ કર્મ
કરવું એ સવાલ રહી જાય છે. આ બાબતમાં નિયમ કરવો મુશ્કેલ
છે. મોક્ષની ઇચ્છા રાખનાર લોકોએ પ્રાચીન કાળથી યોગશુક્ત યર્થને
એટલે કે પોતાની તટસ્થતા જાળવીને કર્મ કર્યું છે કેમ કે તેઓ ભગવાનના
જન્મકર્મ ઉપરથી જાણતા હતા કે એ રીતે કર્મલેપ થતો નથી. આવા
સુમુક્ત લોકોએ અનાદિકાળથી વિચારપૂર્વક જે હોય કર્યો કર્યો છે
તેથી જ વૃત્તિથી આપણે પણ કરી શકીએ આપણે તેવાં કર્મો પણ
એ રીતે જ કરવા જોઈએ. આટલું કર્મ કયુ, ખગળ કર્મ કયુ
અને કર્મનો અભાવ કેવા એ બધું જાણવું તો જોઈએ. પણ એ
મીમાંસા બહુ જ અધરી છે. એનું રહસ્ય જાણ્યા પછી પણ સુમુક્ત
લોકોનો આચાર કેવા હોય છે એ જોઈને જ આખરે માણસ પોતાનો
નિર્ણય કરી શકે છે

ઉપનિષદોમાં પણ સિધ્ધને હેઠલા ઉપોદ્ય તરીકે શુરુ કહે છે કે
જ્યારે તને પોતાનો મધો કે કર્મ શુદ્ધ છે કે નહીં એ વિષે શંકા
ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તારે ધર્મનિટ, વિચારગ્રાન અને દયાળુ સબળનો કેવી
રીતે વર્તે છે તે તપાસી તે પ્રમાણે વર્તવું

अथ ज्ञात्वा ह्येन कर्म पूर्वैर्द अपि मुमुक्षुभिः ।

कुरु कर्मैव तस्मात्तत्त्वं पूर्वं पूर्वतर कृतम् ॥ (૪-૧૭)

*

*

*

જો મનમાં લોભ રાખી માણસ ખરાબ કર્મ કરે તો તો એનો
અધ.પાત છે જ. પણ લોભ રાખી માણસ સ્વકર્મ કરે તોયે તે નડ્યા

વગર રહેતું નથી. સ્વકર્મ સાતું ખતું પણ એની સાથેનો અલંકાર અને લોભ એ તો સારા નથી! માટે જ રાજા ભર્તૃહરિએ એક ઠોકણે કહ્યું છે : વિપાકઃ પુણ્યાના વનયતિ મવં મે વિમુક્તઃ. વિચાર કરું છું ત્યારે પુણ્ય કર્મોનાં ફળ પણ મને વિમાસણમાં નાળે છે. માટે મોહ છોડી દઈ રામરૂપથી મુક્ત થઈ અને કૃષ્ણની કાર્યપદ્ધતિનું જ્ઞાન મનમાં દૃઢ રાખી આ એક કર્તવ્યપથ છે એવી સુદ્ધિ રાખી ત્યારે માણસ કર્મ કરે છે ત્યારે એ બધી રીતે અશિષ્ટ રહેવાથી એણે કરેલું કર્મ એને નામે લખાતું નથી. એ તો બળે એના પૂરતું આગળી જ મથે.

મતસ્યસ્ય મુક્તસ્ય જ્ઞાના-વસ્તિત-ચૈતસઃ ।

મજ્જામા-વરતઃ કર્મં યમયં પ્રવિલીયતે ॥ (૪-૨૩)

કર્મમાંથી જ્ઞાન

જેટલો જોરાક આપણે ખર્ચાએ છીએ તે બધાની પરિણતિ આખરે લોહીના રૂપમાં થાય છે. માણસ જેટલી તપશ્ચર્યા કરે તે બધાની પરિણતિ પુણ્ય-પ્રાપ્તિમાં એટલે નિમજ્જ-શક્તિમાં થાય છે. દુનિયાના બધા વ્યવહારની લાભદાનિઓ તપાસતાં અંતે સર્વ વ્યાવહારિક કર્મોની પરિસમાપ્તિ ક્રીમતી અનુભવ અને તેથી આવતી કાળેલિમતમાં જ થાય છે. એ જ રીતે તમામ કર્મોની પરિસમાપ્તિ જ્ઞાનમાં જ થાય છે.

વાચન મનનથી માહિતી મળી રહે છે. સિદ્ધાંતોની કલ્પના કરી રાકાય છે, પણ સાચું જ્ઞાન એટલે કે આખા શરીરની અને મનોવૃત્તિની રજેરગમાં ભિતરેલું જ્ઞાન એ તો તેને અનુકૂળ કર્મ કરવાથી જ ઉદ્ભવે છે અને દૃઢ થાય છે. કર્મ તો જેટલી દૃઢ એ ચાલતું હોય એટલી દૃઢ જ ટકી રહેવાનું. કર્મથી પ્રાપ્ત થયેલું બાહ્ય ફળ એથી વધારે ટકે એ ખતું પરંતુ તેનો પણ અંત તો છે જ. મેળવેલું ધન, અર્થ

જવાનું જ. જે કાયમને માટે ટકે છે તે તેા એ કર્મ કરવાથી આવેલી
કાબેલિયત અને મહેતી દષ્ટિ એ જ ॥ અને જ જ્ઞાન કહી શકાય.

મર્મ નર્મસિલ પાર્થ ! જાને પરિસમાપ્યતે ॥ (૪.૩૩)

*

*

*

શુરુભાષ-પ્રાર્થના ઉપાય

અહી જ્ઞાન એટલે તત્ત્વજ્ઞાન. ભૌતિક શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન તેા નિરીક્ષણ-
પરીક્ષણ, પ્રયોગ આદિથી થાય છે. વ્યવહારનું જ્ઞાન વ્યવહારનો અનુભવ
લેવાથી થાય છે. પણ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાનો સહેલો ઉપાય તેા તત્ત્વદર્શી
પાસેથી એની કૃપા મેળવવી એ જ છે જેમ જાપિઓએ રામચંદ્રને
દિવ્ય અસ્ત્રો આપી દીધા તેમ તત્ત્વદર્શી ભોક્ષા આ વિશ્વનું હૃદય રહસ્ય
જાણવાની કૃપા આપણને આપી દે છે. પણ તે કઈ રીતે? સદૃશ્યને
અનુકૂળ કરી લેવાની સુક્તિ કઈ?

કોઈ પણ માણસને બીજાને બોધ કરવાનો ઉમળકો ત્યાર જ
આવે કે જ્યારે એ જાણે કે સાચો માણસ સાચે જ જિજ્ઞાસુ ॥ અને
આપણી પ્રત્યે શ્રદ્ધા હોવાથી જ પૂજા આગ્યો છે અને કેટલીક
વસ્તુઓનો બોધ તેા મોટેથી પૂરો અપાય નહીં એટલે સદૃશ્યને
સહવાસ સેવીને એના જીવનના નિરીક્ષણ અને સહયોગ દ્વારા જ એ
પોતાનો કરી શકાય જ્ઞાન આપવા જેટલી નવરાશ શરૂને મળે એટલા
માટે પણ એની સેવા કરવાની હોય છે પણ એ ગૌણ મુદ્દો છે શરૂને
દરેક જથ્થો તેા ધન ન જ આપી શકે, પણ દરેક જથ્થો સેવા તેા આપી
જ શકે. સેવાનો એક બીજો લાભ એ છે કે જ્ઞાન લેવા માટે અને તે
સમજીને આત્મસાત્ કરવાને માટે વિશિષ્ટ જાતનું વ્રતસ્ય જીવન ગાળવાની
આવશ્યકતા હોય છે તે શુરુકુળનાસ શુરુશ્રાવણ અને સેવાથી થાય છે
સુશ્રુષા એટલે કે જે સ્વામીનાની અને તે પ્રમાણે કરવાની તત્પરતા

આ જાનની અનુકૂળ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થયા પછી શકાનિવૃત્તિ થાય
નહી ત્યાં સુધી જાણના તત્ત્વ વિશે અનેક જાણણી કરી કરી પ્રશ્ન

પૂજના કે નેથી શુરુની પ્રતિભા જાગત થઈ એ અનેક રીતે તત્ત્વનો
બોધ કરે

તદ્ વિદિ પ્રણિપાતેન પરિવ્રજન સવયા ।

અપદેશ્યન્તિ તં જ્ઞાન જ્ઞાનિનસૂતત્ત્વદગ્નિ ॥ (૪ ૩૪)

*

*

*

જ્ઞાનની કથાથી અસર

આ જ્ઞાનની મહત્તા કઈ ઓછી નથી આ જ્ઞાન એક વાર પ્રાપ્ત થયું કે પછી મોઢ માણસની આસપાસ પશુ ઊભો ન રહી શકે જીવનનાં બધાં તત્ત્વોનું સ્વરૂપ માણસ જાણી જાય વિશ્વમાત્રામાં પોતાનું સ્થાન કયાં છે? પોતાનો સ્વધર્મ શું મુરતિ છે? શું કરવું, શું ન કરવું અને કઈ રીતે જળ કમળ-આદિ પોતાની જાતને અસિધ્ત રાખવી એ માણસ બરાબર જાણી જાય પછી મોઢ કથાથી જ હોય.

આ જ્ઞાનની મોટામાં મોટી સિદ્ધિ તે આત્મીયત્વ છે સારા નરસાં બધા જ પ્રાણીઓ, પુણ્યાત્માઓ અને પાપાત્માઓ, વાઘ અને બકરી-બધા જ પોતાનાથી અને ઈશ્વરથી અભિન્ન છે જીવ, જગત અને જગદીશ બધા એક જ ■ એવી અભેદજીતિ આ જ્ઞાનને પરિણામે આવી જાય છે

મજ્જાત્વા ન પુનર્ મોહમ્ મવ યાસ્યસિ પાઠવ' ।

યત મૂતા-યગાવણ દદ્શ્વસ્યાત્મ-યયૌ મયિ ॥ (૪ ૩૫)

*

*

*

જ્ઞાનની નૌકા

વાસજી ઉપર ગમે તેટલા વરસનો કાટ હોય તોયે તેજાબ અને દૂર કરી શકે ■ પ્રકાશ જ્યારે અંધારી ઓરડીમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે અંદરનું અંધારું એક રાતનું હોય કે દસ હજાર વરસનું હોય-સરખી જ સહેવાઈથી તેને દૂર કરે ■ હોડી જ્યારે તળાવના આ ઉગાથી

બીજા છેડા સુધી આપણને લઈ જાય ■ ત્યારે એને તળાવનું પાણી
ઊંડું ■ કે છીછરું એવો વિચાર નથી કરવો પડતો. એ જ રીતે
તત્ત્વજ્ઞાન એવી તો દિવ્ય શક્તિ છે કે માણસ મહાપાપી હોય તોયે
એ પાપના સાગરને વટાવી માણસને સામે કઠિ પહોંચાડી દે છે.

अपि चेद् अस्मि पापेभ्य सर्वेभ्य पापकृत्तम ।

सर्वं ज्ञानज्જ્ઞેનેનંવ જુનિન મતરિપ્યસિ ॥ (૪-૩૬)

*

*

*

જ્ઞાનાગ્નિ

અથવા તો જ્ઞાનને અગ્નિની જ ઉપમા શામે. અગ્નિ નાનકડો
હોય કે મોટો, એક વાર સળગ્યો એટલે જોટલું હાથન પાસે આવે તે
ખધાને બાળીને બસમ કરે છે તે જ રીતે જ્ઞાન એક વાર સળગ્યું એટલે
અજ્ઞાનની ગમે તેટલી મઠિા હોય તોયે બાળી જ નાખે. જેમ અગ્નિ
અશુદ્ધ ધાતુને શોષે છે તેમ જ્ઞાન પણ માણસજાતને શુદ્ધ કરે છે.
તેથી જ જ્ઞાનને પરંતપ કહ્યું છે

यवैषासि समिद्धोऽग्निर्ब्रह्मसत्सुकुन्तेऽर्जुन ।

જ્ઞાનાગ્નિ. સર્વવર્ગાણિ બ્રહ્મસત્સુકુન્તે તથા ॥ (૪-૩૭)

*

*

*

જ્ઞાનની પવિત્રતા

એટલા જ માટે જ્ઞાનને પવિત્ર કહ્યું છે. પવિત્ર એટલે શુદ્ધ
કરનાર, પાવન કરનાર. પંચમહાભૂતો પવિત્ર તો છે જ. દોષ પણ વસ્તુને
પ્રુદ્ધની હવામાં મૂકીએ તો તે પવિત્ર થાય છે. માટીમાં દારી દઈએ
તો તે પવિત્ર થાય છે. પાણીથી ઘોષીએ તોય પવિત્ર થાય છે. પ્રકાશથી
પણ દરેક વસ્તુ શુદ્ધ થાય ■ અને અગ્નિ તો એટલો પવિત્ર છે કે
એનું નામ જ પાવક પાડ્યું છે. પણ આ પંચમહાભૂતો જ્ઞાનની તોલે
ન આવે. પંચમહાભૂતો બાબતુદ્ધિ જ કરે છે. જ્ઞાન એ અંતઃશુદ્ધિનું
કારણ છે.

જ્ઞાનથી અજ્ઞાન દૂર થાય છે વાનનાઓ મોળી પડે છે હૃદયની લાગણીઓ શુદ્ધ થાય છે સ્વાર્થ, ઈર્ષ્યા અને વેર શમી જાય છે અને સર્વત્ર સમભાવ અને આદર્શીય હાવ મેળવાય છે

न हि ज्ञानेन सदृश पवित्रम् मिह विद्यते । (૪૩૮)

સાધનાક્રમ

તત્ત્વજ્ઞાન મેળવવાનો સહેલો ઉપાય તો ગુરુને શરણુ જવાનો જ છે ગુરુને નમસ્કાર કરી એની સેવા કરી અને અનેક જાતના સ્વાધ્યાસ કરી કરી પૂઠી ગુરુ પાસે જે તત્ત્વરહસ્ય હોય તે માણસ મેળવી શકે છે

પણ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે પોતાની પણ કેટલીક તૈયારી હોવી જોઈએ અનેક જાતના સત્કર્મો જ્યારે માણસ કરે છે ત્યારે જ એ દરેક વસ્તુનું તારતમ્ય અને મહત્ત્વ ઓળખી શકે છે અને કર્મો કુશનતાથી કરતા સ્વાભાવિક રીતે અનેક સલાહો ઊભી તત્ત્વજિજ્ઞાસા તેજ થાય છે આની રીતે કર્મકૌશલ્ય જ્યારે નરાનર કેળવાય છે ત્યારે ધીરે ધીરે જ્ઞાન એની મેળે જ સ્ફુરી આવે છે વિચારપૂર્વક શુદ્ધશુદ્ધિથી અનેક જાતના સત્કર્મો કરવા એ જ જ્ઞાનોદયનું મોઝામાં મોટું સાધન છે

જેને જ્ઞાન મેળવવું છે એણે પ્રથમ તો ઇદ્રિયોનો નિયંત્રણ સયમ કરવો જોઈએ ઇદ્રિયોને છૂતીગર આપવાથી એમનો રસ વધે છે, પણ તત્ત્વજિજ્ઞાસુ શુદ્ધિ મનિન થાય છે એટલા માટે ઇદ્રિયોને કાબૂમાં રાખી તત્ત્વજિજ્ઞાસુને જોઈતું વીર્ય મેળવી જ્ઞાનૈકપરાયણ થવું જોઈએ એટલે જ્ઞાનની પાછળ જ પડવું જોઈએ જેની બહાર શક્તિ હોય એ જ જ્ઞાન મેળવી શકે જે કઈ સાધનથી તે માની લીધું એવી વૃત્તિ શક્તિ નથી એ તો નરી જગત છે “ પણ જ્ઞાન મેળવવું શક્ય છે દુનિયાનું ગૂઢમાં ગૂઢ રહસ્ય પણ શુદ્ધ જિજ્ઞાસુ આગળ પ્રગટ થયા વગર રહેતું નથી મારામાં પુરુષાર્થ છે માટે હું તત્ત્વજ્ઞાન મેળવી જ લેવાનો મારા પહેલા અનેક જિજ્ઞાસુઓએ અને સાધનોએ એ જ્ઞાનશોખની યાત્રા કરી છે તેમણે સિદ્ધિ મેળવી પછી પોતાનો અનુભવ અને

શાસ્ત્રવચનોમાં ગોઠવી રાખ્યો છે. ગુરુ શાસ્ત્રપ્રવીણ શ્રોત્રીય છે, આત્માનુભવી પ્રબુદ્ધિ છે. એનામાં કારુણ્ય છે, વત્સલતા છે. એ મને વચ્ચે રસ્તો બતાવશે. મારી જૂલ થતી હોય ત્યાં મને ચેતવશે અને સાચવશે. આટલી મદદ મળ્યા પછી મારી માન્યાત્રા હું ખાતરીપૂર્વક પૂરી કરીશ. આ દુનિયા પાછળ એક સાર્વભૌમ તત્ત્વ છે. એ દુનિયાનો જ હું એક અંશ છું. આ દુનિયાની અંદર જે ચૈતન્ય તત્ત્વ છે તે જ આત્મરૂપે મારામાં છે એમ આજ સુધીના જ્ઞાનીઓ કહેતા આવ્યા છે. તેથી બરાબર પ્રયત્ન કરું તો તે મને લાખ્યા વગર રહેવાનું નથી અને તે તત્ત્વ એક વાર જડે એટલે પછી દરેક જાતનું સમાધાન મારું જ છે." આ જાતનો જે વિશ્વાસ તેનું નામ શ્રદ્ધા.

આવી શ્રદ્ધા હોય, જ્ઞાનપરાયણતા હોય અને હૃદયનિઘ્રહ હોય ત્યાં તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા વગર કેમ રહે? અને જ્ઞાન મળ્યા પછી પરમ શાંતિ મળતાં કેટલી વાર!

પણ જે માણસ પોતે કંઈ જાણતો નથી, કશા પર વિશ્વાસ રાખતો નથી. (અખતરો દરવા મારે પણ કંઈક શ્રદ્ધા તો જોઈએ.) અમુક રસ્તે જઈ તો ધણુ કરીને એ રસ્તો મને મુક્તિને લઈ જશે એવી કંઈક અપેક્ષા કે અણુપણ હોય ત્યારે જ ચાલવા માણસના પગ ઊપડેને? એટલી શ્રદ્ધા પણ ન હોય અને દરેક ટેકાણે સંશય જ લઈને બેસે તો એનો નાશ જ સર્જેલો છે. સંશયથી ખવાયલા માણસને નથી મળતો આલોક અને નથી મળતો પરલોક. એને અહીં ઊભવાને સ્થાન નથી અને પછે વિસામો લેવાનો આશ્રય નથી. એને કોઈ જાતનું સુખ મળવાનું નથી.

વત્સલ્ય યોગમગિદ્ધ. કાલેનાત્માનિ વિન્દન્તિ ॥ (૩૮)

શ્રદ્ધાવાલ્મલે જ્ઞાન તત્ત્વ સચ્ચેદ્રિય ।

જ્ઞાન લઘ્વ્યા પર જાન્તિ અચિરેણાપિગચ્છતિ ॥

અજ્ઞાન્નાશ્વદ્ધાનજ્ઞ મમયાત્મા વિનયતિ ।

નાય યોગોપસ્થિત ન પરો ન મુક્ત મગયાત્મન ॥ (૪-૩૯-૪૦)

મેળવીએ. પણ તત્ત્વજ્ઞાન તો આપણી અંદર જ હોય છે. લાકડામાં જેમ દેવતા સુનેશો છે તેમ દરેક માણસમાં શુદ્ધ જ્ઞાન ભરેલું જ છે. રત્નમણિ માટીમાં દટાયેલો હોય તોયે એમાં એના પાસા અને ચળકાટ હોય છે તો ખરા જ. માટીથી ઢંકાર્ષ જવાથી એ નથી એમ લાગે છે. માટી ધોઈ કાઢીએ એટલે પાસા, રંગ અને ચળકાટ એ તો છે જ. એ ક્યાંકથી આપણને ઉમેરવાં નથી પડ્યાં. આપણું કામ તો ફક્ત માટી ધોવા પૂરતું જ છે. એ જ રીતે વાસનાનો મેલ, અજ્ઞાનની માટી, આત્મા ઉપર છવાઈ છે તેથી માણસ મોઢમાં સપડાય છે, અજ્ઞાનથી જ્ઞાન ઢંકાર્ષ ગયું છે તેથી પ્રાણીઓ હેરાન થાય છે. બાકી મહેલું અજ્ઞાનનું પક ઢૂર કરે. એટલે અંદરનું સ્વયંભૂ જ્ઞાન એની મેળે ઝળકશે.

જ્ઞાનેનાવૃત્ત જ્ઞાનં તેન મુહુર્ગતિ જન્તવઃ । (૫-૧૫)

*

*

*

ત્રેમદષ્ટિ અને તત્ત્વદષ્ટિ

સ્વામી વિવેકાનંદ બધારે અમેરિકાથી દિગ્વિજય કરી પાછા આવ્યા ત્યારે રામકૃષ્ણ પરમહંસના શિષ્યોએ વિવેકાનંદને માનપત્ર આપી તેમનું ગૌરવ કરવાનો વિચાર રાખ્યો અને એ બાબતમાં શું કરવું એ વિષે સલાહ લેવા શ્રી શારદામાતા પાસે ગયા. શ્રી શારદામાતાએ એમને કહ્યું, 'આ માનપત્ર અને ગૌરવ વળી શાનું? મારી દષ્ટિએ પરમહંસના બધા શિષ્યો સરખા. દુનિયાએ નરેન્દ્રને વધારે માન્યો એટલે શું એ મોટા ધર્મ ગયો? એની પાસે ઝઠાપણ વધારે હોય, લોકોને સમજાવવાની શક્તિ વધારે હોય તેથી શું એ મોટો થયો? મારે મન તમે બધાએ સરખા. આ માનપત્રનું ધર્તિજ માંડી વાળો, દુનિયા ભલે ગમે તે માને આપણે મહિમાલિ સરખા જ રહીએ.'

આ તો ધર્મ માન્યાની દષ્ટિ સાચા પડિતો. પણ એ જ રીતે સમદર્શી હોય છે. ત્રેમની દષ્ટિ અને તત્ત્વદષ્ટિ એવી જ હોય. જેમ પ્રાણી ગાયને માટે અમૃત થતું નથી અને વાધને માટે હેર થતું નથી

તેમ પંડિતો બધા પ્રત્યે સરખા જ હોય છે, જેમ સુખદુઃખમાં સમાન તેમ જાની અજાની પ્રત્યે સમાન. આ મોટા બાળકને વધારે ખવડાવે છે નાના બાળકને એની બૂખ જોટલું આપે છે; પણ બંને પ્રત્યે હેતુ તો સમાન જ રાખે છે. તેમ મહદ્ભાગ્યો સહજનો પ્રત્યે પણ સહભાવ રાખે છે અને દુર્જનો પ્રત્યે પણ એ જ સહભાવ રાખે છે. બંનેની સરખી જ ઉન્નતિ ચાહે છે. અને બંને તરફ એક જ દૃષ્ટિથી જુએ છે.

જેને સ્વાર્થ સાધવો છે તે જ અસમાનતા દેખાવે છે; અમુક માણસ અનુકૂળ છે, અમુક માણસ અતિકૂળ છે એમ તપાસી પોતાનો રાગદ્વેષ નક્કી કરે છે. જેને કોઈ પાસેથી કરું મેળવવું જ નથી, તેનામાં લોભી લાલસા નથી. જે પોતે તૃપ્ત અને સ્વસ્થ છે તેને પક્ષપાત કપાડી દોય? તે તો વિદ્યાવિનયસંપન્ન બ્રાહ્મણ તરફ અને ચાંડાલ તરફ, અને ગાય જેવા ઉપયોગી જાનવર તરફ, હાથી જેવા જખરદસ્ત જાનવર તરફ અને હાડકાં ચાવનાર કૂતરા તરફ સરખો જ ભાવ રાખવાનો. બાળશ્રીમાં તો ફેર ન જ પડે.

વિદ્યાવિનયતપસ્રો બ્રાહ્મણે ગવિ હસ્તિનિ ।

શુનિ ચૈવ દમપાકે ચ પઙ્કિતા ગમદાગિન ॥ (૫.૧૮)

*

*

*

આચાર્યવરચા

જે કામ આ જાવમાં અધૂરું રહ્યું તે પરજાવમાં પૂરું કરાય છે એની એક માન્યતા છે. પણ આ જાવનું આપણું મુખ્ય કામ શું ?

આ આખા વિશ્વમાં સંપૂર્ણ સર્વત્ર સમાન સ્વપચરણ એવું એક પરમતત્ત્વ છે. તેની કૃપા મેળવી તેના જેવા થઈ જવું, એની અંદર લીન થઈ જવું એ દરેક જિંદગીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.

એ ઉદ્દેશ પાર પાડવાનું સાધન શું ? જેમ તેમ કરીને ચમે તે છપાયે પોતાના દોષો દૂર કરી સદ્ગુણો કેળવી, વિચારનો નિશ્ચય કરી અંતે તે પરતત્ત્વ જેવા આપણે થઈ જઈએ. તે ચરમલક્ષ્ય નિર્દોષ

આત્મવાન ।

યોગ એટલે સામ્યયોગ. સુખદુઃખ, લાભાલાભ, સત્તુભિન્ન-આર્વા કંઠોની અંદર શુદ્ધિ સમાન રાખતી, નિશ્ચળ રાખતી એનું નામ તે યોગ. કર્મોથી જે કિલ્મિય પેદા થાય છે તે આવા યોગથી જ છેદી શકાય છે; અને કર્મોના વળગાડ તોડી શકાય છે. જ્ઞાનની કુદાડીથી સંશયનો જે નાશ કરે છે અને આત્મશુદ્ધિથી કર્મોના વળગાડ ચૂકવી આત્માનુભવ જાગ્રત રાખી કર્મ કરે છે તેને કર્મની બાધા થતી નથી કર્મો એને બાધી શકતા નથી

યોગ-પન્થસ્ત-વર્માણ જ્ઞાન-સંછિન્ન-રાશયમ્ ।

આત્મયન્ત ન વર્માણિ નિવૃણ્ણન્તિ ધનજય ॥ (૪૪૧)

*

*

*

માટે અજ્ઞાનથી પેદા થયેલો સંશય જે હૃદયમાં ધર કરી બેઠો છે તેનો જ્ઞાનરૂપી તક્તારથી સિરચેદ કરી સામ્યાવરણનું અખતર-ધારણ કરી જિંદગીની લગાર્ધ સ્વથા કેડ કસવી જોઈ એ

સત્માદ્ મજ્ઞાનઉત્પન્ન હૃત્સ્ય જ્ઞાનાતિનાત્મન ।

છિત્ત્વેન મત્તય યોગમ્ આતિષ્ઠોત્તિષ્ઠ મારન ॥ (૪૪૨)

*

*

*

બિવકું બંધન

માણસને સુખ વહાણું લાગે છે દુઃખ અગબામણું હોય છે માણસ માને છે કે 'હમેશ સુખ જ હોત અને દુઃખ ન હોત તો કેવું મારું થાત' પણ આ દુઃખ ન્યાં ત્યાં નડે છે. દુઃખનું બંધન ન હોત તો દરેક માણસ ગપાટાગંધ પોતાની ઉન્નતિ સાધી લેત'

ત્યારે આ દુઃખ કેણે સંજ્ઞુ અને તે શા માટે? ઈશ્વર તો માણસની ઉન્નતિ જ ઇચ્છે છે. ઉન્નતિ વિશે માણસ એટલો ઇનેતર છે એના કરતાં ઈશ્વર તો કંઈક વધારે જ ઇતિહાર દશે સુખ જો ઈશ્વરે પેદા કર્યું હોય અને દુઃખ કેઈસેતાને, તો દુઃખ ટાળવા માટે એ સેતાને

મેળીએ. પણ તત્ત્વજ્ઞાન તો આપણી અદર જ હોય છે સાક્ષાત્મા જેમ દેવતા સૂતેલો છે તેમ દરેક માણસમાં શુદ્ધ જ્ઞાન બરેતુ જ છે રત્નમણિ માટીમાં દટાયેલો હોય તોયે એમાં એના પાસા અને ચળકાટ હોય છે તો ખરા જ માટીથી દકાર્ષ જવાથી એ નથી એમ લાગે છે માટી ધોઈ ઠાઠીએ એટલે પાસા, ગંગ અને ચળકાટ એ તો છે જ એ કથાકથી આણીને ઉમેરવા નથી પડતાં આપણું કામ તો ફક્ત માટી ધોવા પૂરતું જ છે એ જ રીતે વાસ્તવના મેમ, અજ્ઞાનની માટી, આત્મા ઉપર જ્વાઈ છે તેથી માણસ મોહમાં સપડાય છે, અજ્ઞાનથી જ્ઞાન દકાર્ષ ગયું છે તેથી પ્રાણીઓ હેરાન થાય છે ગાત્રી ગયેતુ અજ્ઞાનનું પક ઢૂર કરે. એટલે અદરનું સ્વયમ્ જ્ઞાન એની મેજે ઝળકશે

અજ્ઞાનેનાવૃત્ત જ્ઞાન તા મુહ્યન્તિ જન્તવ । (૫૧૫)

*

*

*

ત્રેમદષ્ટિ અને તત્ત્વદષ્ટિ

સ્વામી વિવેકાનંદ જ્યારે અમેરિકાથી દિગ્વિજય કરી પાછા આવ્યા ત્યારે રામકૃષ્ણ પરમહંસના શિષ્યોએ વિવેકાનંદને માનપત્ર આપી તેમનું ગૌરવ કરવાનો વિચાર રાખ્યો અને એ બાનવતમાં શુ કરવું એ વિષે સનાહ લેના શ્રી સારદામાતા પાસે ગયા શ્રી સારદામાતાએ એમને કહ્યું, ‘આ માનપત્ર અને ગૌરવ વળી શાનું? મારી દષ્ટિએ પરમહંસના બધા શિષ્યો સરખા દુનિયાએ નરેન્દ્રને વધારે માન્યો એટલે શું એ મોટો ઈર્ષ ગયો? એની પાસે ડહાપણ વધારે હોય, લોકોને સમજાવવાની શક્તિ વધારે હોય તેથી શું એ મોટો થયો? મારે મન તમે બધામે સરખા આ માનપત્રનું ધતિગ માટી વાળો, દુનિયા લાલે ગમે તે માને આપણે મહિમાહે સરખા જ રહીએ’

આ તો ઈર્ષ માનની દષ્ટિ સાચા પડિતો. પણ એ જ રીતે સમદર્શી હોય છે ત્રેમની દષ્ટિ અને તત્ત્વદષ્ટિ એવી જ હોય. જેમ પાણી ગાયને માટે અમૃત થતું નથી અને વાઘને માટે એર થતું નથી

તેમ પડિતો અધા પ્રત્યે સરખા જ હોય છે. જેમ સુખદુઃખમાં સમાન તેમ જ્ઞાની અધ્યાની પ્રત્યે સમાન. મા મોટા બાળકને વધારે ખવડાવે છતાં નાના બાળકને એની ભૂખ જોટું આપે છે; પણ બંને પ્રત્યે હેતુ તો સમાન જ રાખે છે. તેમ મહાત્માઓ સંજ્ઞનો પ્રત્યે પણ સદ્ભાવ રાખે છે અને દુર્જનો પ્રત્યે પણ એ જ સદ્ભાવ રાખે છે. બંનેની સરખી જ ઉન્નતિ આહે છે. અને બંને તરફ એક જ દૃષ્ટિથી જુએ છે.

જેને સ્વાર્થ સાધવો છે તે જ અસમાનતા કેળવે છે; અમુક માણસ અનુકૂળ છે, અમુક માણસ પ્રતિકૂળ છે એમ તપાસી પોતાનો રાગદ્વેષ નહીં કરે છે. જેને હોઈ પાસેથી કશું મેળવવું જ નથી, તેનામાં લોભી લાલસા નથી. જે પોતે તૃપ્ત અને સ્વસ્થ છે તેને પક્ષપાત ક્યાંથી હોય? તે તો વિદ્યાવિનયસંપન્ન બ્રાહ્મણ તરફ અને ચાંડાલ તરફ, અને ગાય જેવા ઉપયોગી જનનર તરફ, હાથી જેવા જખરદંત જનનર તરફ અને હાડકાં આવનાર દૂતરા તરફ સરખો જ ભાવ રાખવાનો. સામ્યીમાં તો ફેર ન જ પડે.

વિદ્યાવિનયતપન્ને બ્રાહ્મણ ગવિ હસ્તિનિ ।

નુમિ શૈવ દ્વપાકે ચ પહિતા ચમવદિન ॥ (૫-૧૮)

*

*

*

સામ્યાવસ્થા

જે કામ આ ભવમાં અધૂરું રહ્યું તે પરભવમાં પૂરું કરાય છે એવી એક માન્યતા છે. પણ આ ભવનું આપણું મુખ્ય કામ શું? આ આખા વિશ્વમાં સંપૂર્ણ સર્વત્ર સમાન સમસ્વરૂપ એવું એક પરમતત્ત્વ છે. તેની કૃપા મેળવી તેના જેવા થઈ જવું, એની અંદર લીન થઈ જવું એ ફરેક નિર્દેશીના મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.

એ ઉદ્દેશ પાર પાડવાનું સાધન કયું? જેમ તેમ કરીને ગમે તે ઉપાયે પોતાના દોષો દૂર કરી સદ્ગુણો કેળવી, વિચારનો નિશ્ચય કરી અંતે તે પરતત્ત્વ જેવા આપણે થવું જોઈએ. તે પરબ્રહ્મ નિર્દોષ

અને સમ છે. એટલે કે એનામાં એકાંગીપણું, પક્ષપાત, વાસનાની શૂન્ય કે સંકુચિતતા નથી. તેનો સર્વત્ર સરખો જ બાવ છે. પ્રિય અને દ્રેષ્ય એવો બેદભાવ એનામાં નથી. આપણે જ્યારે આપણા દોષો કાઢી નાખી, સમાન સદ્ભાવનો ગુણ કેળવીશું ત્યારે આપણે પણ એ પરબ્રહ્મ જેવા થઈ જઈશું. એવી કૃપા આપણા ઉપર થશે અને પછી અહીં જ આપણે મૃત્યુનોક જીવ્યો એમ થશે. માટે સુખદુઃખનો બેદ ટાળી, દ્રેષ્ય અને પ્રિયનો પક્ષપાત બૂઝી જઈ આપણું મન સામાન્યતામાં સ્થિર કરવું જોઈએ. એટલે એની મેળે જાણપ્રાપ્તિ થઈ જશે. અરે ! એ જ જાણપ્રાપ્તિ છે.

अद्वैत तद् जितः सर्गो येषा मायौ स्थितं मनः ।

निर्वोपं हि मम ब्रह्म तस्माद् ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ (૫.૧૬)

*

*

*

અનાસક્તિ

સારી વસ્તુ વિશે કે સારા માણસ વિશે હમેશાં એમ અને ઉ કે એને ઓળખવું અને ચાહવું એમાં અંતર જ પડતું નથી. એમને વિશે તો જાણવું એ જ ચાહવું થઈ પડે છે. પણ જાણવું એ જ અધરી વાત હોય છે. એના જેવા થઈએ ત્યારે જ એને ઓળખીએ. વીરવૃત્તિ આપણા મનમાં કેળવાય ત્યારે જ આપણે વીરને ઓળખી શકીએ છીએ. અને ત્યારે જ એનું વીરજીવન આપણે ચાલીએ છીએ. આમ જાણવું, ચાહવું અને તેના જેવું થવું એ અતિ તો એક જ અધ્યાય. જે જાણ જાણે તે જાણ જ થઈ જાય.

નિર્દોષ અને સમ થઈએ એટલે જાણ થઈ જવાના. એટલા માટે સુખદુઃખથી પર થવું ઘટે છે. કોઈ મા પેતાના જાગકને માટે દવા લાવવા દોડતી હોય ત્યારે રસ્તા ઉપર પગ જગતા હોય તો તેનોયે વિચાર ન કરે અને આસપાસની હવા સુગંધી ફૂલોના પરિમલથી મદેકતી હોય તોયે એનો આસ્વાદ લેવા માટે થોભે નથી. એને તો એક જ બાન

છે કે બાળક માટે વગર ત્રિવલે દવા લાવવી છે એ જ રીતે, સુખદુઃખ સાથે આપણને કશી લેવાદેવા નથી એ જે જાણે છે, એ જાને આપણને મદદ કે રુકાવટ કરનાર નથી, માટે એમની પ્રત્યે સરખી જ ઉદાસીનતા રાખવી ઘટે છે એવી સ્થિતિ શુદ્ધિ જેની થઈ ગઈ છે, રસ્તાનો તાપ અને ફૂલોની મહેક-મેઘાથી એકેનો જેને વગવાડ નથી, તે જ સીધો મુકામે પહોંચનાનો, એને જ ઇષ્ટ વસ્તુ પરમ તત્ત્વ મળવાનું

न प्रहृष्यत् प्रियं प्राप्य नोद्विजत् प्राप्य चाप्रियम् ।

स्विरबुद्धिर् जगत्सुખं પ્રહ્લાવિદ્ બ્રહ્મણિ સ્થિત ॥ (૫૨૦)

*

*

*

વિષયસુખ અને અસુખ

પામ્ય ઇદ્રિયો મારફતે જે સુખદુઃખ શાય છે તેને વિષય કહે છે આ ઇદ્રિયો દુનિયાનો અનુભવ લેના માટે અને દુનિયાનું ચક્ર ચલાવવા માટે છે પોતાનું આ કાર્ય નરાનર ચાલે એના માટે ઇદ્રિયોના બાપાર સાથે કુદરતે સુખદુઃખ જોડી દીધા છે એ સુખદુઃખો આપણને પ્રકૃતિના પ્રવાહને આધીન રાખે છે, ઈશ્વર તરફ લઈ જતા નથી. જેને પોતાનું જીવન સાર્થક કરવું હોય તેણે સુખદુઃખ પ્રત્યે ઉદાસીન થવું ઘટે છે. વિષયનો આનંદ છેડાયા પછી જ એમને વિષે અનાસક્ત થવા પછી જ આત્માનંદ-અદરનો સ્થિતિ અને અખંડરસ આનંદ મળી શકે છે ઇદ્રિયોના વિષયાનંદ મર્યાદિત છે એ આનંદ મળતા મળતા જ ક્ષીણ થઈ જાય છે જેમ ઘર બાંધ્યું તે કાલથી જ એ જૂનું થવા લાગે છે તેમ વિષયોના ઉપભોગની શરૂઆતથી જ એ વિષયો પોતે પણ ક્ષીણ અને શુદ્ધ થઈ જવા લાગે છે અને આપણને પણ ક્ષીણ દરે છે અને તેથી દરેક વિષયને અતે દુઃખ જ છે. આટલું જાણ્યા પછી કાલા માણ્યે શા માટે વિષયોની પાછળ પડવું ? સાચું અદ્વૈત સુખ તો વિષય વિષે ઉદાસીન થવાથી જ મળનાર છે

ब्रह्मस्वर्गं नु जलत्तात्मा विन्दति आत्मनि यत सुखम् ।

સ બ્રહ્મ-યોગ વ્યક્તાત્મા મુનમ અલ્પમ્યમ્ અગ્નુતે ॥

યે હિ સસ્પર્શજા મોખા દુ સ્વ-યોનવ એવ તે ।

આયન્તવન્ત વૌન્તય । ન તેષુ રમતે વુષ ॥ (૫ ૨૧-૨૨)

[ખાઈએ છીએ ત્યારે જીવ અને ખાઈ પદાર્થમાં સ્પર્શ થાય છે સૂઝીએ છીએ ત્યારે પદાર્થના સદ્ભવ પરમાણુ નાકની અદર જઈ ચોટી છે. સાબળાએ છીએ ત્યારે અવાજના આદોલનો કાન ઉપર અથડાય છે, જોઈએ છીએ ત્યારે દષ્ટિ પદાર્થને અડકે છે — આમ દરેક વિષયના સેવનમાં સ્પર્શ રહેલા ■ એ સ્પર્શમાંથી જ પતન થાય છે — સ્પર્શ એ જ પાપનું મૂળ છે વિકાર અને આસક્તિ પેદા કરનાર એવા સ્પર્શમાંથી બચી જવું એ જ સાચી અને ઇષ્ટ અસ્પૃશ્યતા છે વિષયોનો વિકારી સ્પર્શ થવાથી મન મેલુ થાય છે અને આત્મા અભડાય છે એટલા માટે જ આત્માને વિષયોથી અસ્પૃશ્ય રાખવો ઘટે છે અસ્પૃશ્ય આત્માને જ મુક્તિ છે]

સર્વભૂતહિતે રતા

દુઃકામાં કહીએ તો, જેઓ સ્પષ્ટ જુએ છે, જેમણે પોતાના હોયો ધોઈ કાઢ્યા છે, જેમણે ઇષ્ટઅનિષ્ટ એવો એક કાઢી નાખ્યો છે, જેમણે પોતાનો, એટલે પોતાની ઇદ્રિયોનો સમય કપો છે અને તેથી બધાનું દિત કરવામાં, તમામ આણીમાત્રના કલ્યાણને અર્થે મહેનત કરવામાં જેમને રસ પડે છે, તેમનું જીવતર ધન્ય છે — તેમને જ મોક્ષ મળવાનો

ભવન્તે બ્રહ્મ-નિર્વાણમ્ ઋવય ક્ષીણ-વત્સવા ।

છિત્ર દ્વિપા યતાત્માન સર્વં ભૂત હિતે રતા ॥ (૫ ૨૫)

*

*

*

વિજયી સેના

સેનાપતિને ત્યારે જ વિજય મળે જ્યારે એની સેના એના તાનામાં હોય, અને એની સેનામાં કોઈ ધરબેદ ન હોય એના સિપાઈઓ, એના અમલદારો અને એના સલાહકારો બધા એને વશ હોય, એને અનુકૂળ હોય, અને એના દિલની દષ્ટિએ જ વિચાર કરતા હોય અને ચાલતા હોય, ત્યારે લડાઈમાં ખાતરીથી એની જીત થવાની

આપણી ધૃદિયો તે આપણા સિંધાર્થ છે. મન એ અમલદાર છે અને છુદ્ધિ એ સવાહકાર છે. એ ત્રણેનો આપસમાં એકરાગ હોય અને આપણા ઉદ્દેશ પ્રત્યે અનુરાગ હોય ત્યારે જ જીવનસંઘાતમાં આપણે ફાવવાના માત્ર એ ફાળની અદર ઇચ્છા, વાસના, બીક અને ક્રોધ જેવા કિડારી સોડો ન હોવા જોઈએ. ક્રોધ હોય તો સેના અધિણી થઈ જવાની, ભય હોય તો પાછી પાની દરવાની અને સેનાને જો ઇચ્છા વળગે તો સેના એક જ ભીની ગહે જ યાત્રી! હાર તો અને મોતી જેમ એમરે વાખરાય તેવી સેનાની દયા થવાની માટે ધૃદિયો, મન અને છુદ્ધિ મોક્ષને અર્થે જોણે પોતાના કાષ્ટમાં રાખ્યાં છે અને ઇચ્છા, ભય અને ક્રોધ જોણે કાઢી નાખ્યા છે એને ક્ષય વગર જ વિનય છે.

મતેન્દ્રિય-મનો-બુદ્ધિ મુનિર્ મોક્ષપરાયણ ।

વિગતેષ્ણ-મય-કોમો ય મદા મુવત એવ સ ॥ (૫૨૮)

*

*

*

સાદૃશ

માનસદાઓનો નિયમ છે કે જેનું ખ્યાન ધરીએ તે જ આપણે થઈ જઈએ. જેનો સંગ કરીએ તેનું ખ્યાન તો થાય જ છે અને પછી ધીમે ધીમે આપણે તેના જેવા થઈ જઈએ છીએ એટલા માટે જ ઇશ્વરના સ્વરૂપનું ખ્યાન ધરવું જોઈએ અને દુર્લભોનો તેમ જ દુર્લભિનો સંગ તજવો જોઈએ ઇશ્વરનું સ્વરૂપ કેવું છે એ તમામ સોડોનો—બધી દુનિયાનો—મહેશ્વર છે એના હાથમાં બધું છે. માણસ અથવા આ વિશ્વ જે કંઈ યજ્ઞકર્મ કરે અથવા તપશ્વર્ગ કરે એ અતે એને માટે જ છે. એનો ઉપભોગ ઇશ્વર જ કરે ■ આદર્શ રાજ્યમાં જેમ દરેક જાનનો દરવેશ રાજાની તિજોરીમાં ભાય છે અને એમાંની એક એક પાર્શ્વ પ્રજાના મરીન, તનમર, યાત્રી, અજાતની—બધી જ પ્રજાના હિતને અર્થે ખર્ચાય છે તેમ આ સર્વ વોક મહેશ્વર બધે જ રાજ્ય કરે છે તમામ યજ્ઞ અને તપશ્વર્ગનો બોક્તા એ જ છે અને એ મર્વ જૂતોનો, સર્વ પ્રાણીમાત્રનો, દરેક સદૃશ વસ્તુનો અહીં છે, મિત્ર

છે, આત્મીય છે, કથાજીકારી છે એમ જે જાણે છે તે પોતે હાલ યત્ન
સહેજે મેલ્યું મેળવે છે

મોક્ષતાર યજ્ઞ-તપસા સર્વ-લોક મહેશ્વરમ્ ।

મુહુદ સર્વભૂતાના જ્ઞાત્વા મા શાન્તિમ્ ઋચ્છતિ ॥ (૫ ૮૯)

સાચો સંન્યાસી અને યોગી

શક્તિને અભાવે યોગ જ્ઞાનને કારણે અથવા સન્નિગ્રહ પ્રતિકૂળ
હોવાથી માણસ ધણી વાર જીવનસંઘર્ષમાં હારે ॥ કોક કોક વાર
બધી અનુકૂળતા હોવા છતાં કેવળ ગણતરને કારણે જો હાર મેળવી
લે છે આવા અનુભવ વારંવાર આવે એટલે માણસને થાય છે કે
આ દુનિયા અને આ જિંદગી આપણે મારે છે જ નહીં આવી
નિરાશાની જો અવધિ થઈ ગઈ તો માણસ જિંદગીમાંથી નાસી છૂટવા
માટે આત્મહત્યા કરે છે

એટલી જેની હિંમત નથી હોતી તે માણસ નાસીપાસ થાય કે
તરત પોતાના નૈતિક હિરને તિનાજનિ આપે છે એ સત્યહીન થાય
છે, નિસ્તેજ થાય છે પછી એ કહેવા લાગે છે કે જીવન નિસાર છે
જે કાંઈ કરના જઈએ એમાંથી અત્રેય જ નીપજે છે અને આપણે
જીવનની ગૂંચમાં વધારે ને વધારે ફસાઈએ છીએ એના કરતાં એ
બધું ઊંડી દર્શન કરીને રહીએ તો શુ ખોટું ? હારમાંથી હારની
આવી દિશસૂઝી ઊપજે છે અને પછી માણસ એમાં જ રાગે છે

જો આત્મહત્યામાં ક્રમગત હોય તો આવી અકર્મણ્યની સ્થિતિમાં
કાયરતા ઉપરાત પામરતા પાલુ છે કેમ કે માણસ જ્યાં સુધી જીવે છે
ત્યાં સુધી એ સમાજની સેવા લે જ છે જેટલી સેવા લે છે એટલી
પાછી આપે નહીં તો એનું આશિષાગ્રાપણું વધે છે જ્ઞાત અને અજ્ઞાત
જગત પ્રત્યે જાગૃત રહી માથા ઉપરનો ભાર ઉતારતા રહેવાનો માણસ
પ્રયત્ન કરે તો જ એનું નૈતિક આરોગ્ય ટકવાનું

જૂતા લોકોએ વ્યક્તિનું દિન, સમાજ પ્રત્યેનું કર્તવ્ય અને આખા
વિશ્વ સાથેનો એનો સબંધ ધ્યાનમાં આણી યજ્ઞ દાન અને તપ એ

નહી કર્તવ્યો માણ્યસને માટે બાધી આપ્યાં સન્યાસને નામે કે કર્મ-મુક્ત થવાની ઇચ્છાથી આવા કર્તવ્યનો ત્યાગ ન જ કરાય એ યજ્ઞના સમારક અને પ્રતીક તરીકે અગ્નિ સ્વર્ગમાવી એમા આહુતિ આપનાનો રિવાજ હતો જે પોતાને મુક્ત માનતો તે અગ્નિની આવી ઉપાસના છોડી દેતો એક જમાનો એવો હતો કે જ્યારે આપણા દેશમાં આજીવિકા ખાતર પણ મહેનત ન કરનારા અને સમાજ પ્રત્યે પોતાનું કશું જ ફલ વ્ય નથી એમ હોએક જાહેર કરનારા 'મુક્ત પુરુષોનો રાહડો ફાટ્યો હતો પરિણામે સમાજમાં આલસ્ય અને અનાચાર વધ્યાં અને સમાજ-વ્યવસ્થા શિથિલ થઈ એવે વખતે શ્રીભગવાને સોમને એમની જૂન મતાવતાં કહ્યું કે, સ્વાર્થ ખાતર કશું ન કરતા, પણ સમાજહિત ખાતર જે કરવું ધટે છે તે તમારાથી હોડાય જ નહીં જ્ઞાન વડે આમકિત છોડી દો અને યોગવૃત્તિથી કર્તવ્યકર્મ ઉત્સાહપૂર્વક પાર પાડો* એટલે જ તમે આર્પણ કેળવશો અને સાચેસાચા મક્ત થશો મરુ જ્ઞાન અને તપ એ મર્થકર્મો છે કર્તવ્યો છે કર્મફળ એટલે કે સ્વાર્થ છોડીને કર્મો કરો એટલે તમે મુક્ત થશો.

અનાધિત ચમકસુ જ્ઞાન કમ કરોતિ ચ ।

સ સમ્યાસી ચ વીગા ચ* ન નિરગ્નિર ન ચાક્રિય ॥ (૬૯)

વક્ત્ર-દાન-તપ કમ ન ત્યાજ્ય કોયમેવ તત ।

મજ્ઞો દાન તપસ્વીવ પાવનાનિ મનીષિણામ્ ॥ (૧૮૫)

*

*

*

[ગીતામાં અને* કેહાણે નહીંવ્યવસ્થાનો ઉલ્લેખ આવે છે આશ્રમવ્યવસ્થાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કયાપ નથી સ્મૃતિમાં વર્ણવેલો સન્યાસ આશ્રમ ગીતાને છૂટ નથી એમ લાગે છે હિપરના મનોક્રમાં 'નિરગ્નિ' અને 'અક્રિય' એ બે શબ્દોમાં સન્યાસ આશ્રમનો ઉલ્લેખ છે તદ્વિદિ પ્રણિયાનેન પરિવ્રજન ગવયા એ મનોક્રમાં અલ્પચર્ચ આશ્રમનું સૂચન છે]

શત્રુ અને મિત્ર

રાગદેવથી એટલે કે અનુરાગ અથવા અણુમમાથી માણસ આધરો બને છે જે પોતાને માટે છે તે પોતાની શક્તિ વધારે છે, અને જે પોતાનો વિરોધ કરે છે તે પોતાનો શત્રુ છે એમ માનીને માણસ માને છે અને તેથી મિત્રો મેળવવા અને શત્રુઓનો પરાજય કરવા તે મથે છે આમ બહારની દુનિયા પાછળ રોકવાથી એની પોતાની શક્તિ વધવાને બદલે ક્ષીણ થાય છે અને એ પામર મનનો ભય છે

માણસે સ્વાનુભવથી શત્રુ ધટે છે ગદ્ય-સ્તમા આવી માણસ પોતાને પાડે નહીં પણ પ્રમત્તપૂર્વક પોતાને ચડાવે એ જ એનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે બીજા લોકો માણસને હેરાન કરી શકે, અકાળી શકે, એનું આધુવત્તુ તુટવાનું પણ કરે પણ એને પાડી ન શકે માણસ જે પોતે પોતાને પાડે તો જ એ પડી શકે એ જ પ્રમાણે આખી દુનિયા પણ જો દોષનો ઉદ્ધાર કરવા માટે એકમત થઈને મથવા માટે તોયે એ જો પોતે જ પોતાનું તુટકાન કરવા એમે તો આપડી મોની દુનિયા પણ એનો ઉદ્ધાર ન કરી શકે અને સત ગુકારામ કહે છે તેમ 'જો તું ખરેખર સત થઈ જાઉં તો સ્વર્ગે જતા દોષ પણ મને શકા ન શકે'

મતનન કે માણસનો સાચો મિત્ર એ પોતે જ છે અને માણસનો ખરેખર શત્રુ પણ એ પોતે જ છે જે માણસ પોતાની જ આંતરિક શક્તિ વડે પોતાની વાસનાઓ ઉપર વિજય મેળવે છે તે આથી કરીને પોતાનો મિત્ર બને છે, અને જે વાસનાને વશ થઈ પોતાનું તુટકાન કરવા તેમાર થાય છે તે માણસ પોતાનો શત્રુ છે

મુદ્ધરેદ્ આત્મનાત્માન નાત્માનમ્ અવસાદ્યત ।

આત્મૈવ હિ આત્મનો વધુર આત્મૈવ રિપુર્ આત્મન ॥

વધુર આત્માત્મનસ્ તસ્ય યનાત્મૈવાત્મના જિત ।

અનાત્મનસ્ તુ શત્રુત્વે વર્નેતાત્મવ શત્રુવત્ ॥ (૬ ૫-૬)

સમણુદ્ધિ

કોઈ કપૂત પોતાની માને અવગણે, એની સેવા ન કરે એટલું જ નહીં પણ એને હેરાન કરે તોયે માતા એ પુત્ર પ્રત્યે પોતાનો પ્રેમ એણે નથી કરતી. એવા બહેણા અનુભવથી જ કહેવત પડી છે કે વુવુત્રો જાયેત, વરલિદલિ કુમાતા ન મવનિ। માતા મનમાં એમ જ કહે છે કે મારે દીકરો પુત્રભાવ મૂયો એટલે સુ દુ એના જેવી ધર્મ મારે માતૃભાવ બૂધી જાઉં? આત્મતિક પ્રેમને કારણે જ માતા પોતાના માતૃધર્મમાં લીન રહે છે.

જે માણસ સામ્યોગી હોય છે તે કહે છે કે અમુક માણસ મારે શત્રુ થયો એટલા ખાતર હું પણ એનો શત્રુ થાઉં એ શી રીતે બને? મારા પ્રત્યે શત્રુતા કરવાની પામરતા બે એ બતાવતો હોય તો એનો શત્રુ બની એના જેવી પામરતા હું શા માટે કેળવું? હું તો મારે મિત્રભાવ ટકાવી જ રાખીશ

ન્યાયી રાજા પોતાના કોઈ નામરિકની સન્મનતા ઉપર આધારીન થાય તો એને એના પડોશીનું ઘર પડોશી પામે પડાવી એ સન્મનને આપી દેતો નથી, પછી એ પડોશી લલેને દુર્જન હોય. રાજા કહેશે કે સન્મનની હું કદર જરૂર કરું પણ એને માટે પક્ષપાત કરી હું ન્યાયજ્ઞ નહીં થાઉં હું તો બધા પ્રત્યે સમાન રહેવાને બંધાયેલો છું.

જનન-યોગી પણ માને છે કે આ પચ્ચરંગી દુનિયામાં બધા પ્રત્યે સમભાવ જ રાખવો પડે છે કોઈ માણસનું હૃદય આપણા પ્રત્યે અનુકૂળ હોય, બીજો કોઈ આપણા હિતકર્તા હોય, ત્રીજો કોઈ આપણા પ્રત્યે તદ્દન ઉદાસીન હોય, તટસ્થ હોય કે શત્રુ જેવો હોય, એકાદ માણસ આપણું હોય, બીજો માણસ પાપી હોય તોયે આપણે બધા પ્રત્યે એકસરખી સન્મનતા રાખવી પડે છે. સન્મનતા, ન્યાયપરાયણતા અને પ્રેમ ત્રણે નિરપેક્ષ હોય છે. એમની પાસે પ્રતિયોગી સહકારિતા

નથી હોતી થોગી જોમ માગી અને સોનું જાને પ્રત્યે સમાન હોય છે તેમ જ સજ્જન અને દુર્જન પ્રત્યે પણ એ જ સદ્ભાવની વૃત્તિ રાખે છે

सुद्धिमित्रायुदासीनमध्यस्थद्वेष्यवधुषु ।

माधुष्यणि च नापेष्टु समबुद्धिर्विणिष्यते ॥ (૬૯)

*

*

*

પ્રમાણુયોગ એટલે મધ્યમ માર્ગ

આપણું શરીર અદર નસનાર જીવાત્માના ઉદ્ધારનું સાધન પણ બની રહે છે અને એને કેદમાં રાખનાર પાંજરું પણ બની રહે છે મોક્ષની સાધના સાધતી હોય તો તે શરીર વડે જ સાધી શકાય છે, અને માણસને જીતરણ હોય પડતું હોય, ત્યારે પણ માનસિક સકલ્પને કાર્યાન્વિત કરવા માટે તે શરીરનો જ ઉપયોગ કરે છે

આ શરીરનો સ્વભાવ વિચિત્ર છે પાણી જોમ ગરમ કરવાથી પણ ફૂલે છે અને ચાર ડિગ્રી કરતા નીચે ઠંડુ કરવાથી પણ ફૂલે છે અને હવેના બરફ થઈ જાય છે, તેવી જ રીતે આ શરીરને પાણીએ તો એ વીકરે છે અને એને સાવ જૂણે મારીએ ત્યારે પણ તે વીકરે છે માણસ જહુ ખાય તો એનું શરીર અને મન જગડે છે, ખાવાનું બિનકુચ્છ છોડી દે તોપણ કોક વાર એ જ પરિણામ આવે છે કુલકર્ણની પેઠે જીઘ તાપમા જ કરે તોયે એના ચિત્તનું સ્વાસ્થ્ય અને સામર્થ્ય દીણ થાય છે, અને જીઘનો સત્તર ત્યાગ કરી જગતુ જ ગહે તોયે એ જ પરિણામ આવે છે

એવ્યા મારે આ જન્મે ઠેકા ધોડી દઈ સાત્ત્વીય (વૈજ્ઞાનિક) દૃષ્ટિથી નક્કી કરવું જોઈએ કે ખાવાનું ચોખ્ખું પ્રમાણ કયું અને જીઘવાની પણ ચોખ્ખું માત્રા કઈ જતી માનવમા આ જ દૃષ્ટિથી ચાલવું પડે છે માણસ જો આદાગવિદારમા ચોખ્ખું પ્રમાણ સાચવે એટલે કે મુક્ત

યર્ષ જાય તો મોટા મોટા રોગોમાંથી પણ એ મુક્ત થઈ જાય છે.
પ્રમાણ સાચવવું એ જ જીવનની મુખ્ય કળા છે.

नात्मरतसु तु योयोऽस्ति न चैवान्तम् अनन्त ।
न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥
મુક્તાહાર-વિહારસ્ય યુક્તચેષ્ટસ્ય વર્મસુ ।
મુક્તસ્વપ્નાવબોધસ્ય યોગો ભવતિ દુઃસહ ॥ (૬.૧૬-૧૭)

*

*

*

હીસિમયી ઉપમા

કેટલાક મદાકવિઓની અને લોકકવિઓની કટપનાઓ એટલી બધી ઉજાળા અને ચોટકૂક હોય છે કે જોતજોતામાં તે વિશ્વસાહિત્યમાં પોતાનું સ્થાન બર્ષ લે છે. કેટલીક ઉપમાઓ સાબળાતાવેંત માથુંસને એટલી તો બમ્મી જાય છે કે મનુષ્યહૃદય એમને વાપરીવાપરીને એમનું ચલણી નાણું કરી નાખે છે એવી જ એક ઉપમા ગીતાએ આપણને આપી છે. યોગયુક્ત માણસ ગમે તેટલો પ્રવૃત્તિશીલ હોય, જ્ઞાનમય અને તેજોમય હોય તોયે એ જરા સરખો વિચલિત થતો નથી. ઉકેલ પ્રવૃત્તિમય હોવા છતાં એનામાં રજોગુણી દોડધામ દેખાતી નથી. શાંત, મંબીર, સ્થિર અને ધીર એવા એ યોગીને શાની ઉપમા અપાય ?

ગીતા કહે છે : જ્યાં પવન વાતો નથી, હવામાં કશો ફોજ નથી ત્યાં જ હીપજ્યોતિ બળે છે તે જેમ શાંત અને સ્થિર હોય છે, સ્નેહમાંથી પ્રકાશ અખંડ ઉપજાવતાં છતાં અને ચારે કોર પ્રકાશ ફેલાવતાં છતાં તે જાણે સમાધિમાં માણ્ણી હોય એમ અનિચળ રહે છે, તે જ રીતે યોગી પણ આ દુનિયામાં વિચરે કે અને જીવન જીવે છે, એને એ જ્યોતિની જ ઉપમા અપાય

જે જે દેશના લોકોએ આ ઉપમા સાબળી છે તે બધા આ ઉપમા પર આશ્ચર્ય થઈ ગયા છે.

યથા દીપા નિવાતસ્યો નજ્જતે સાપમા સ્મૃતા ।
યોગિનો યતચિત્તસ્ય યુઞ્જતો યોગમ આત્મન ॥ (૬ ૧૮)

*

*

*

સર્વથેષુ સુખ

સુખસુખમા ફર હોય છે પોતાના કુટુંબીઓને લઈને કાલ્પમા આબોહતા સુરરુ સુખ જીવ ને જીવનરહસ્ય ઉપવાના આપારમા અખડ રાચનાર દિનસૂક સુકાનું (સોફેગીસનું) સુખ જીવ આ બે હડા વચ્ચે અનેક પ્રકારના સુખો છે કેટલાક સુખો એટલા તો મેવા હોય છે કે એ માણસનું નૈતિક જીવન તો શુ પણ એની સુખ ભોગવવાની શક્તિ પણ હજી ઈ કેટલાક સુખો માણસનું મોઢું તરત ભાગી નાખે છે જ્યારે કેટલાક સુખો એની રસિકતા વધારી એને જીવનના ઊગ્રાણનો પરિચય કરાવે છે કોક કોક વાર હિચ્ચ અને નીચ એવા બે સુખો એક સાથે ભળી જાય છે તેથી મમર નથી પડતી કે સરવાળે જીવન ચડે છે કે પડે છે અને એવાં પણ કેટલાક સુખો હોય છે કે જે પ્રારંભમાં સાર પ્રાકૃત હોના છતાં મારે કરીને એમા ઊગ્રાણ અને પરિવ્રતા આવી જાય છે અને પછી એ જીવનને હિચ્ચ ઝોટિ સુધી લઈ જાય છે

એમ જોવામાં આ યુ છે કે વિકૃત અભિરુચિનાં સુખો માણસને પાડે છે એટલું જ નહીં પણ એની સુખ ભોગવવાની શક્તિને જ મારી નામે જ જીવન નાક અને ચામડીના સ્પર્શ વડે જે સુખો ભોગવાય છે તે પર્યુકોટિના જ હોય છે એ ગમે તેટલા ઉત્કટ હોય સ્વાભાવિક અને નિર્ધાર હોય તોયે એમા ઉનતિના તસ્તો ભાગ્યે જ જડે છે આખ અને કાન વડે ભોગવેલાં ભાવનાત્મક અને કતાત્મક સુખો આનંદ માણવાની ક્ષમતા વધારે છે એ બેમાં પ્રત્યક્ષ સ્પર્શ નહીં જોવા હોય છે અને તેથી જ કાનાના આત્માનો, તાદરશ્યયુક્ત તાદાત્મ્યનો અનુભવ આ જ મે છદિયો કરાવે છે

હિચ્ચ ઝોટિનું જે સુખ હોય છે, તે અનુભવવા માટે અને રાચના માટે વિશેષ સરકારિતાની જરૂર હોય છે એ સુખ મનનાત્મક

ધ્યાનાત્મક, કે વિચારાત્મક હોય છે. સ્મૃતિ તથા સર્જનાત્મક કલ્પના એ બન્ને ક્ષેત્રમાં આ સુખનો વિલાસ જડી આવે છે. ભાવગમ્ય, કલ્પનાપ્રધાન, સ્મરણરુચિર, અને રચનામનોદર—આવાં સુખોને ગીતાએ બુદ્ધિગ્રાહી સુખો કહ્યાં છે. એમાં ઈદ્રિયોનો વિષયો સાથેનો પ્રત્યક્ષ સંપર્ક નથી હોતો. એ સુખો માણસને ‘નિર્ગલિત-વેદાન્તર’ આનંદ આપનાં છતાં એને મોહમાં ફસાવતાં નથી, એને તત્ત્વચ્યુત કરતાં નથી. સામાન્ય દુન્યવી સ્થિતિમાં જે સમાધિસુખની જાંખી કરવી હોય તો આ બુદ્ધિગ્રાહ્ય અને અતીન્દ્રિય સુખો મારફતે જ થઈ શકે છે. માણસે પ્રવૃત્તિપૂર્વક એક એક ક્ષેત્ર વટાવી આ ઉચ્ચ કોટિના સુખ સુધી પહોંચવું જોઈએ, અને પછી ત્યાં જ સ્થિર થવું જોઈએ.

આ સુખ સર્વોચ્ચ છે એની મુખ્ય કસોટી એ કે એ બૃહિકા સુધી ગયા પછી બીજાં કોઈ પણ જાનનાં સુખો માણસને લક્ષ્યાવી નથી શકતાં, અને એથી જે મોટી બીજી કસોટી એ કે એ સુખનો અનુભવ થયા પછી ગમે તેટલું ભારે દુઃખ આવી પડે તોયે માણસ એની આગળ દુઆઈ નથી જતો, અભિમૂળ નથી થતો. પંદરપુરના સંતો જ્યારે ભજનમાં તફતીન થયા ત્યારે કુંભારની લઢીમાંથી કાઢેલી કાકચોળ સગી માઘામાં વાગે અને માઘાની ચામડી બળીને ગંધામ તોયે એ સંતોને તેની ખબર ન પડે. અને અરબસ્તાનમાં પગે વાગેલું બાણ જેથી કાઢવા દેવાની ના પાડતો બક્ત જ્યારે નમાઝ પઢવા બેઠો ત્યારે એના પગમાંથી બાણ જેઝાયા એની વેદના તો શું પણ એનું જ્ઞાન પણ અનુભવતો નથી. બગતી મિથિલા બચાવવા ચોઝ જોઈવણ ક્યાં પછી તે જ ફાણે ધર્મચર્યા અને તત્ત્વમીમાંસાના આનંદમાં ગરક થનાર જનકનો દાખલો પણ આપણી પાસે છે. બુદ્ધિની તદ્દન અસિપ્ત રહેવાની અને ગમે તેટલા બિંદાણમાં પહોંચવાની શક્તિ અદ્ભુત છે. આવી શક્તિ વડે જે સુખનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, તે પણ ઉત્કટ અને અસાધારણ જ હોઈ શકે છે.

ગુણમ્ આસ્થંતિકં મત્ તદ્ વૃદ્ધિમાહ્વાન્ બનીત્રિયમ્ ।

યેતિ યત્ર ન ચૈવાયં સ્થિતગ્ ચલતિ તત્પતઃ ॥

યં લક્ષ્યા ચાગરં લાભં મન્યતે નાથિકં તતઃ ।

યસ્મિન્ સ્થિતો ન દુઃસ્થેન ગુરુણાપિ વિચાન્વયતે ॥ (૬૨૧-૨૨)

ચરમધોગીનું સર્વાર્થમૈક્ય

ધાર્મિકતા કેળવીને જો કાંઈ પણ મેળવવા જેવું હોય તો તે આત્મોપમ્ય અને અન્તે આત્મૈક્ય છે. આ સૃષ્ટિમાં મને તેટલી વિવિધતા હોય તોયે મૂળમાં તે એકરૂપ છે, એકજલ્દગી છે, એનો જેને અનુભવ થયો છે એને જ શાંતિ-સાબ થવાનો.

અધે ઈશ્વર છે, એક જ આત્મા અધે અનુસ્થા છે, એટલું જ નહીં પણ મન અને હૃદય પણ સર્વત્ર મળીને એક જ છે. ખી ખીને દિવસ પૂરા કરનાર ધેટું કે હરણ અને એને વચર વાંકે મારીને ખાઈ જનાર વાઘ કે વરુ અર્ધાનું હૃદય એક જ છે. જ્વાળાની શોભા બતાવનાર ચટાપટાવાળો વાઘ અને કારુણ્ય નીતરતી આંખોવાળી માય — બંનેનો સગૈનકાર એક જ છે એટલું જ નહીં પણ બંનેનું હૃદય પણ એક જ છે. જન્મે અતિ એક જ તત્વના જે અવતાર છે. એ જે સમજે છે તે જ ખરેખર સમજે છે, તે જ ઝાઝો છે.

આવી સમગ્રજી કેળવવા માટે મુખ્ય સાધના એ છે કે ખીખાનાં સુખદુઃખથી પોતે સુખી અને દુઃખી થવું, ખીખાના આનંદમાં એકરૂપ થઈ જવું અને જેમ આપણે પોતે પોતાના દોષો-સહાનુભૂતિપૂર્વક મૂર્તી જઈએ છીએ, દરગુસ્સે કરીએ છીએ તેમ જ અર્ધાના દોષો પ્રમે આપણે એ જ ભાવ રાખવો ધટે છે. હું પોતે જ અર્ધાનાં હૃદયમાં રહું છું અને અર્ધાને મારા હૃદયમાં સ્થાન છે એવી વિધિઆપી ભાવના અને દષ્ટિ કેળવી એટલે જીવન-યોગ સાધ્યો. અધિ પ્રેમ, અધિ દયા, અધિ સમભાવ એ જ સર્વોત્કૃષ્ટ યોગ છે, એ જોણે સાધ્યો તે જ પરમ યોગી છે.

સર્વભૂતસ્યમ્ આત્માન સર્વભૂતાનિ ચાત્માનિ ।
 ઓક્ષતે યોગ-યુક્તાત્મા મર્વંત્ર સમદર્શનઃ ॥
 આત્મોપમ્યેન મર્વંત્ર સમ પश्यति योऽर्जुन ।
 मुल वा यदि वा दुःख स योगी परमो मत- ॥ (૬-૨૯, ૩૨)

નોંધ:-

અહિંસાનો પાથો

અધે પોતે જ છે, અધે એક જ અંતર્યામી પરમાત્મા છે એનો સાક્ષાત્કાર થયા પછી માણસની હિંસાવૃત્તિ જ નષ્ટ થઈ જાય છે. માણસ પોતે પોતાનો પાત શી રીતે કરી ચકે? આરા સાક્ષાત્કારી પુરુષને મારે હિંસાવૃત્તિ સંભવતી જ નથી એનું જ્ઞાન એ જ સર્વોચ્ચ સ્થિતિ છે.

सम पश्यन् हि सर्वत्र समस्तितम् श्रीस्वरम् ।
 न हिमस्ति आत्मना आत्मानं तदा याति परा गतिम् ॥ (૧૩ ૨૮)

* * *

તોફાની મન કાળુમાં કેમ અણુાય ?

ગીતાની શિખામણ તો હૃદયની અધિ તોડી નાખનાર છે જ પથ ગીતામાં અર્જુને જે સલાહો પૂછ્યા છે તે એટલા સ્વાભાવિક અને બધેએસતા છે કે માણસના હૃદયને અર્જુન પ્રત્યે વફાલ લીધે છે, કેવો સલાહ એણે પૂછ્યો! યોગ્ય વખતે યોગ્ય શબ્દોમાં આવા, યોડી જાય તેવા, સલાહો પૂછનાર અર્જુન મારો જ પ્રતિનિધિ ॥ એમ દરેક શ્રેણાર્થી માણસને થયા વગર રહેતું નથી

ભગવાને આત્મોપમ્યની શિખામણ આપી, સામ્યયોગ ખતાવ્યો, અને એની ફળશ્રુતિ કહી એ બધું સાંભળી મન ઉત્તેજિત થાય છે જતા અંદરથી સમાધાન થતું નથી. કિયટી શંકા ઊડે છે કે આ વિચરતા દુ શી રીતે કેળવી શકાય? આ યોગની જૂમિકા કિપર દુ શી રીતે આરુ થઈ શકાય? મારું મન મારા તાનમાં હોય ત્યારે ને? એ એટલું જોરાવર અને તોફાની છે કે એને રોકવાનો પ્રયત્ન કરવો એ તો તોફાની

હવાને કાબૂમાં આણવા જેવું દુષ્કર કર્મ છે એ અચળ મનને સ્થિર શી રીતે કરાય ?

चचल हि मन कृष्ण । प्रमाथि बलवद्दुष्टम् ।

तस्याह निग्रह मन्ये वायोर् भिब मुहुर्जरम् ॥ (૧ ૩૪)

*

*

*

અભ્યાસ અને વૈરાગ્યની ભેવડી સાધના

નિયંત્રા અનુભવના ઊગ્રાણુમાથી પૂરેલા પ્રશ્નો સત્કાર કરીને જ જાગનાને જગ્યાએ વાળ્યો છે

બેશક મન દુહોંતા છે, અચળ છે છતાં એને માટે પણ સગામ નથી એમ નથી જો પાત્ર અને વેદ કાબૂમાં આણી શકાય છે, બળદ અને હાથી વશ કરી શકાય તે તો તોફાની મન પણ કુનેહથી અને ચીવટથી કાબૂમાં સર્જી શકાય છે એને માટે ફરી ફરી પ્રયત્ન કરવાનો અભ્યાસ જોઈએ છે અને જે જે વસ્તુ તરફ મન દોડે છે તે તે વસ્તુનું સાચું સ્વરૂપ જાણી એ વસ્તુ કેટલી નિસાર છે, બર્થ ડે એનું જ્ઞાન પણ કેળવવું જોઈએ. અખડ પક્ષા પાણીના ટીપાથી જો વજ્ર જેવા પથરા પણ ધસાર્ધ જાય છે તો અભ્યાસથી શું ન થઈ શકે ? પણ એ અમરકાર સાધવા માટે સયમ કેળવેલો હોવો જોઈએ વાસ્તના પર અને ગન પર, દેમા પર અને જુદી પર માણસે કાનુ મેળવેલો જોઈએ એ સયમ જેની ખાસે નથી એને માટે કશુંય શક્ય નથી અને એ સયમ વડે જેજે પોતાનું દેહુ કાબૂમાં આપ્યું છે એને માટે અશક્ય એવું કશું નથી

अमलय महाबाहो । ममो दुर्निग्रह चक्षम् ।

अभ्यामेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥

अमयनात्मना योगा दुष्प्राप इति मे मति ।

वश्यामना तु यतना शक्याऽवाप्नुम् सुपायन ॥ (૧ ૩૫-૩૬)

*

*

*

દુર્જનોની મૂઝવણ

જે સાધનાવીર છે, સકલસમર્થ છે તેને માટે આ જવાબ સંપૂર્ણ છે; સંતોષકારક છે. પણ અર્જુનનો સવાલ આપણા જેવા સ્પષ્ટનશીલ દુર્જનો માટે હતો એટલે અર્જુન ફરી પૂછે છે - ભગવાન, તમે જે કહો છો તેમા જે માને છે, જે અદા રાખે છે, તદ્દનુસાર પ્રયત્ન પણ કરે છે અને છતાં એમાં ફાવતો નથી, એવા માણસને આ યોગ સિદ્ધ થવાનો નથી ત્યારે શું એનો આખો પ્રયત્ન એજે જ ગયો? એને શું સાચો માર્ગ જઠરાનો જ નથી? તમે પોતે જગદ્ગુરુ છો. તમે જો એ સંકેતો નિવારણ ન કરો તો બીજો કોણ કરનાર છે?

મમતિ યદ્યપાપેતો યોગાત્ ચલિતમાનસ ।

અપ્રાપ્ય યોગ-મસિદ્ધિ કા મતિ કૃષ્ણ । ગચ્છતિ ॥

એતન્ મે સજય કૃષ્ણ છેત્તુમ્ મહંસ્વર્ગવત ।

ત્વદન્ય મમયમ્યાન્ય છતા ન હિ મુપપદ્યતે ॥ (૬ ૩૭, ૩૯)

*

*

*

કર્મની અભરતા

આના જવાબમાં ભગવાને જે જવાબ આપ્યો છે તે દુનિયાના તમામ માણસો માટે જાણે આશાનો અમગપટો છે. માણસનો રાજનો અનુભવ ગમે તેવો હોય પણ ‘સરવાળે જોવાની’ જેની શક્તિ તેનો જે સાર્વભૌમ અનુભવ છે તે જ ભગવાને ૨૫૪ શબ્દોમાં મનુષ્યના પ્રતિનિધિરૂપ અર્જુનને સંભળાવ્યો છે. જે માણસ શુદ્ધહૃદય છે, જે સદ્ગુણથી પ્રેરાયો છે અને જે કલ્યાણકામનાથી જ પ્રવર્તે છે તેની કોઈ કાંઈ દુર્ગતિ થવાની નથી — એ ચિત્તરેત્તર આગળ જ વર્ણવેલો છે.

આજે એને સારી સમજણ ન થઈ તો કાલે એ બધી સમજણ એની મેળે એની પામે આવતી આવવાની. બીજું સમાધાન ભગવાને એ આપ્યું છે કે માણસના મરણ સાથે એના બધા પ્રયાસો મરી નથી જતા. પણ ગલિતમા જેમ સરવાળામાં નવ કરતા સંખ્યા

ઝાળખ્યો, એને શરણ મળ્યા, એના દિવ્ય જન્મકર્મનો પરિચય સાધ્યો. અને એની ધમ્મજને અધીન થયા તો જીવનવિકાસને અર્થે વધારે કશું કરવાપણું રહેતું જ નથી. હજી એ ઝાળખે સાથે સંકળાર્થે જાય તો મુસાફરી માટે એને વધુ કશું કરવાપણું રહેતું જ નથી, જ્યાં સુધી એની સાક્ષી શક્તિના સ્રોત એવા ઝાળખે સાથે સંધાયેલી છે ત્યાં સુધી એને ખીણ કશી જ ચિંતા નથી.

પણ આ દાખલો અપૂર્ણ છે. ઝાળખે અને હજી એ એક જ પાઠા ઉપર દોડતાં છતાં એમની વચ્ચે સામ્ય નથી. જ્યારે આ જીવનની મુસાફરીમાં આપણે ખાસ સમજવાનું તો એ હોય છે કે હજી જ્યારે ઝાળખેને અંતર્ગત ઝાળખે છે ત્યારે એ ઝાળખે સાથે એક ૧૫ થઈ જાય છે, એટલે કે ચોતે જ ઝાળખે થઈ જાય છે, અને પછી ખીણ અનેક હજીએ એવી લેવાની શક્તિ એનામાં આવી જાય છે.

ધર્મસાક્ષાત્કારની ખૂંટી જ એવી છે કે જેમ સૂતરનો એક છેડો હાથ આવ્યો એટલે ધીમે ધીમે એવંતાં સૂતરનો આખો છેડો જ હાથમાં આવી જાય છે તેની જ રીતે જો સાચી ધર્મરનિષ્ઠા હોય અને અર્થક પ્રયત્ન હોય તો પ્રયત્નથી સત્પનારાયણનો નિશ્ચિત, સંપૂર્ણ અને સમય સાક્ષાત્કાર થયા વિના રહેતો જ નથી. પછી મનમાં નથી રહેતો કોઈ સંશય, નથી રહેતી કોઈ ખામી એટલું જાણી લીધું એટલે પછી કશું જાણ્યું જોતું રહેતું જ નથી. માણસ સાચી રીતે શોધ કરે.

ખરી ખુરેલી રસ્તો જડવાની નથી પણ એ રસ્તે જવાની પ્રવૃત્તિ જ થતી નથી, એ ખુરેલી છે. એ જ માણસનું કુરોં છે.

મદ્યાસક્તમના પાર્યં । યોગ યુગન્ મદાત્મય ।

અમદાય સમગ્ર મા યથા જાત્પ્રસિ તત્ત્વજ્ઞ ॥

મનુષ્યાણા મહસેષુ કશ્ચિદ્વત્તિ સિદ્ધયે ।

યત્તામ્ અપિ મિદ્ધાના કશ્ચિન્ મા વેત્તિ તત્ત્વત ॥ (૭-૧,૩)

*

*

*

વિલુ-જીવન

માણસ પોતાની માનવી દૃષ્ટિથી જુએ છે તેથી એને દુનિયામાં સારાનરસાનું કંઈ જ દેખાય છે : એની પાછળ રહેતું પરમમગ્ય અદૃશ્ય તત્ત્વ દેખાતું નથી. તમામ મૂંઝવણનું કારણ એ જ છે. આ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય ઈશ્વરમાંથી જ છે. ઈશ્વરથી જુદું અહીં કશું છે જ નહીં. જેમ હારના માણકા સૂતરને આધારે ટકે તેમ ઈશ્વરને આધારે જીવ ટકે છે. જીવનમાં, સમાજમાં, આ વિશ્વમાં, જે કંઈ છે તેનો સાર ઈશ્વર પોતે જ છે. જે દહાડે માણસ દરેક વસ્તુમાં ઈશ્વરનો આવો આક્ષરકાર મેળવી શકે તે દહાડે એની બધી મૂંઝવણો એની મેળે દૂર થાય છે.

(આ દૃષ્ટિ કેળવવા માટે ભગવાને આ અધ્યાયમાં તેમ જ દસમા અધ્યાયમાં કાવ્યમય ઉદાહરણો લઈને આપણને સમજા કરી આપી છે. આવા ઉદાહરણો હમેશાં સરખી જ રીતે આકર્ષક નથી થતાં. ૬૦ જમાનાએ પોતપોતાનો વિઘ્નતિયોગ ગોઠવેલો રહ્યો. અહીં તો કેવળ ‘ઉદ્દેશ’ ખાતર એટલે કે નામ લેવા ખાતર ભગવાને થોડોક વિસ્તાર કર્યો છે.

દસમા અધ્યાયના વિઘ્નતિયોગનો વિસ્તાર ટૂંકાવી અને એકબીજા સાથે ભગતા દાખવાઓ ભેગા કરી મેં એક નવો વિઘ્નતિયોગ ગોઠવી કાઢ્યો છે, જુઓ મર્લાલતા મગવદ્ગીતા, અ. ૩૦, પૃ. ૫૫-૫૭)

માણસ માટે સૌથી વ્યાપક, સૌથી ઊંડું અને સૌથી અગત્યનું જે કંઈ તત્ત્વ હોય તો તે જીવન છે. શ્રુતિ સાથે સનાતન સંપ્રદાય કે સદ્વિયોગ ચલાવનાં જીવન કાર્ય નથી પણ શ્રુતિ ઉપર વિજય જ મેળવતું આગળ છે. આ વિશ્વમાં અનંત પ્રાણીઓ છે, અને અદર્શિય અનંત પેદા થાય છે. એ બધામાં — એડેએડમાં જીવવાની જે અમર દૃષ્ટિ છે તે જોવા પછી જીવનની શક્તિ કેટલી જગરદસ્ત છે એનો કાંઈક ખ્યાલ આવી શકે છે. જેઓ ત્રાસીને આત્મહત્યા કરે છે તેઓ પણ જીવનને ઓપું આદતા નથી. જીવનનિષ્ઠા, જીવનભક્તિ, જીવન-પ્રેમ, જીવન-પરાયણતા સાર્વભૌમ છે, બાકી બધી યુતિઓ અને ભર્મિઓ એની આગળ

મોણ છે. આ જીજ્ઞવિયા અને જીવનનિષ્ઠા અનંત રીતે વ્યક્ત થાય છે. આ વિશ્વમાં સર્વવ્યાપી તરવ હોય તો તે એ જ છે. એનું જ સામ્રાજ્ય બધે ચાલે છે. જીવન બીજા રૂપમાં પણ છે અને વિસ્તારના રૂપમાં પણ છે. બીજામાંથી વિસ્તાર અને વિસ્તારમાંથી ફરી બીજાનો સંભવ એ ઘટમાળ અનાદિકાળથી ચાલતી જ આવી છે. શું લગતન આ ઘટમાળથી નોખો હોઈ શકે? ઈશ્વર પોતે જ કહે છે કે તમામ મૂતોની અંદર સ્ફુરતુ જીવન હું જ છું. તમામ મૂતોનું સનાતન બીજ પણ હું જ છું.

जीवन सर्व मूलेषु ।

बीज मा सर्वभूताना विद्धि पापं । सनातनम् । (૭-૧૦)

*

*

*

કામ

મનુસ્મૃતિના પ્રારંભમાં જ કહ્યું છે કે માણસ ને કાંઈ કાર્ય કરે છે તે કામથી, વાસનાથી, ઇચ્છાથી, કરાક હેતુથી પ્રેરાઈને જ કરે છે. દુનિયામાં અન-કામતા શોધે જડે નથી. ન જ એવ કિહ વસ્તિ અકામતા આવા સર્વવ્યાપી કામને નિષંત્રણમાં રાખવાની શક્તિ કેવળ ધર્મને જ છે. માણસ કામથી પ્રેરાય છે. યદ્ યદ્ હિ કુરુતે કર્મ તત્ તત્ કામસ્ય ચેષ્ટિતમ્ । એ કામને સફળ કરવા માટે માણસ અર્થસંપ્રદ કરે છે, સામર્થ્ય કેળવે છે, અનુધ્યવ્વળ મેળવે છે, વિતાન ખેડે છે, મોટાં મોટાં સંગઠનો કરે છે અને દરેક જાતની પ્રવૃત્તિ આદરે છે. કામની પ્રેરણાથી જ અર્થનો વિસ્તાર કરાય છે.

પણ કામથી કામની તુષ્ટિ થતી નથી. કામ માણસને પ્રેરે છે અને અતે જીતે છે. કામ જેવી મોહક, પ્રેરક, માદક અને અતે વિકળ એવી બીજી વસ્તુ નથી. તેથી જ કામને જ્યાં અવકાશ જ નથી એવા મોક્ષનો આદર્શ માણસે ખેડ્યો. પણ મોક્ષની લગન લાગે ત્યારે ને ? ત્યાં સુધી કામ ઉપર જીવ કસીને એને લગામ લગાવીને હાથમાં

ચાલુક અને અકુશ લઈને એની પાસેથી સેવા લેવી રહી કામને આ જે અકુશ છે - લગામ છે તેને આપણે ધર્મને નામે ઓળખીએ છીએ ધર્મના અકુશમા રહેલો કામ એ જ સામાજિક જીવનનું મિરક અને તારક તત્ત્વ છે તેથી જ ભગવાને પોતાની વિભૂતિનો પરિચય આપતા કહ્યું કે ધર્મથી અવિરુદ્ધ એવો જે કામ તે હું છું

ધર્માવિરુદ્ધો લોકઽસ્મિન્ કામોઽસ્મિ ભરતપત્ર ! (૭ ૧૧/૨)

*

*

*

સાત્ત્વિક બળ

ઉપનિષદોમા કહ્યું છે કે ' મળ એ જ બલ ' કહીને એની ઉપાસના કરવી દુર્ભાગતા કેટલી ખરાબ છે એ સૌ કોઈ જાણે છે, પણ બળ એ હમેશા સારી વસ્તુ છે એમ પણ સિદ્ધ નથી થયું જગ વાપરીને માણસ લૂટલાટ કરે ગરીબોને દબાવે, અનાથોને લૂટે અને અધર્મનો ધર્મ તરીકે પ્રચાર કરે એના દાખલા દુનિયામા ઓછા નથી કુદરતે માણસ માટે જોટલા દુષ્ટો ઉત્પન્ન કર્યા છે એના મરતા માણસે પોતે જ પોતાની સામે વધુ ભરકેવીઓ ઉત્પન્ન કરી છે અને એ મધુ એના શરીરબળ અથવા બુદ્ધિબળને પરિણામે થવા પામ્યું છે એ મધુ જોઈ બળ અને બળનું સગવળ મન્ને પ્રાપ્તિ સગવળનો અમદાણ થવા છે

ગીતામા ભગવાન કહે છે કે બળવાન લોકોનું મળ હું છું પણ એ મળ કામ અને અનુચિતથી તદ્દન મુક્ત હોય તો જ

बल बलवताम अस्मि काम राग विवर्जितम् । (૭ ૧૧/૧)

*

*

*

શુદ્ધમયી માયા

ભગવાને સત્ય રજ અને તમ એવા ત્રણ શુદ્ધવાળી માયા પેદા કરી અને પોતે એની પાછળ છુપાઈ ગયા આ સૃષ્ટિ ત્રિશુણ્યમક છે દરેક વસ્તુમાં આ ત્રણે શુદ્ધ ઓછાવત્તા પ્રમાણમા હોય જ છે જે શુદ્ધનું પ્રાધાન્ય હોય તેને નામે તે વસ્તુ ઓળખાય છે એટલું જ

આ ત્રણ ગુણોનું સ્વરૂપ, એમનો જીવન સાથેનો સંબંધ અને એમનો વિસ્તાર, એ બધું ગીતામાં જ સૌથી પહેલું વર્ણવેલું જડે છે. વેદોમાં આ ત્રિગુણ ઉપર કયામ ભાર નથી મૂક્યો. ઉપનિષદો એટલે અધ્યાત્મ-શાસ્ત્ર ત્યાં તો આ ત્રણ ગુણોની ચર્ચા કરેલે ને પગલે આવવી જોઈતી હતી. પણ ઉપનિષદોમાં ગુણોનો ઉલ્લેખ જવલ્લે જ આવે છે એટલે આ સદ્ધિની ત્રિગુણાત્મક રચનાની ખીમામાં ગીતાની અથવા ગીતાના ભગવાનની મૌલિક ખીમામાં છે એમ જ કહેવું પડે છે.

આ ત્રણ ગુણોની બવરચાથી માણસને એટલો તો જાતોપ થયો છે કે ગુણ નહીં જ કેમ અને એ ક્યા તત્ત્વને અનુસરીને નક્કી કરેલા છે અને એના પેટા વિભાગ કેટલા થઈ શકે છે એની જિજ્ઞાસા માણસે, શાસ્ત્રીય રીતે કરવાનું હોઠી હોધું છે. નવા લોકોમાં પણ જે કોઈ આ ત્રિગુણબ્યવસ્થાને સવિસ્તર સાબળે છે તેને પણ ધ્યાન છે કે આ ગુણ ત્રણ બ્યવસ્થા બધી રીતે બધમેસતી છે. ભગવાન પોતે કહે છે કે આપણુ વિશ્વ આ ત્રણ ગુણોનો વિસ્તાર છે. એ ત્રણે ગુણ મારામાંથી જ પેદા થયેલા છે અને છતાં હું એમને વશ નથી. મારી આ ત્રિગુણાત્મક માયા તરીકે જવી મહુ અલગી છે. જોઆ ત્રિગુણથી પર એવા અને શરણુ જાય છે તેઓ જ આ માયામોહને તરીકે જાય છે. જોઆ હર્ષિરને શરણુ જતા નથી તેઓ માયાની જાગમા સપકાર્ષને અસુર-જૂતિ કેળવે છે.

રજ અને તમ એ બે ગુણો બધનકારક છે, નીચે પાકનારા છે, એટલું તો સહેજે ખ્યાનમાં આવી શકે છે. પણ સત્ત્વગુણ પણ સારો દેખાવા છતાં અતે બધનકારક છે અને તેથી સત્ત્વ કેળવી, રજ અને તમ ઉપર નિજ્ય મેળવી અતે આ સત્ત્વગુણથી પણ પર જવાનું છે એમ કહીને ગીતાએ અધ્યાત્મના આકાશમાં મોટામાં મોટું ઉદ્દ્યમ કર્યું છે. સત્ત્વગુણ પણ અતે બધનકારક જ. એમ કહી ભગવાને માણસ આગળ એક અતિમાનુષી આદર્શ મૂક્યો છે.

દેવી હોવા ગુણમયી મમ માયા કુરત્વયા ।

મામ્ એવ મે પ્રપચન્તે માયામ્ એતા તરતિ ત ॥ (૭ ૧૪)

નોંધ :—

ગીતામાં ત્રિગુણના ઉદ્દેશ્ય જ્યાં જ્યાં આવે છે તે બધાને એકત્ર કરી તે ઉપરથી ગીતાનું માનસશાસ્ત્ર તૈયાર કરવા જેવું છે. જેમ ગીતામાં આવેલાં પાંચ સાત શબ્દચિત્રો પરથી ગીતાના આદર્શ પુરુષને તારવી શકાય, દૈવી સંપત્તિના છઠ્ઠીસ મુલો વડે ગીતાનું સમાજશાસ્ત્ર તારવી શકાયું છે, એ જ રીતે આ ત્રિગુણના વિસ્તારથી ગીતાનું માનસશાસ્ત્ર તારવી કાઢવું જોઈએ.

*

*

*

લક્ષ્યોત્તર ચાર પ્રકાર

ગીતાએ ચાર પ્રકારના લક્ષ્યો વર્ણવ્યા છે. આ ચાર જ શા માટે પસંદ કર્યા છે એ કહેવું મુશ્કેલ છે, અને આ ચાર લક્ષ્યો જ છે એમ કહેવાય કે નહીં એ આપણે જાણી શકીએ નથી. આર્ત, નિરાસ, અર્થાધી અને જ્ઞાની — આ ચારને ગીતાએ લક્ષ્યો કહ્યા છે, અને એમાંથી જ્ઞાનીને સૌથી શ્રેષ્ઠ અને પોતાને સૌથી પ્રિય કહ્યો છે. આમાંના જે આર્ત છે એ જીવનનાં અનેક દુઃખોથી હેરાન થવાથી લગવાનને શરણુ જાય છે. એને વિશ્વાસ છે કે ત્યાં શાતા મળવી જ જોઈએ. આવો લક્ષ્ય સામાન્ય કોટીનો. ગણાય. કાવિક અને માનસિક અકળામણથી મુક્ત થવું એટલો જ એનો ઉદ્દેશ છે, પણ એ ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે લગવાન પાસે જ દોડી જવું જોઈએ એટલું એ જાણે છે, અને એમાં જ એની મોટાઈ — ગીતાની બાપામાં કહીએ તો ઉદ્ધારતા — રહેલી છે.

ખીજો લક્ષ્ય તે નિરાસ. એ જેમ જેમ જીવનનો સુખદુઃખાત્મક અનુભવ લેતો જાય તેમ તેમ એ ગદ્ય ખમવાની અથવા માણવાની શક્તિ તો એ કેળવતો જાય છે. પણ આ ગદ્ય શા માટે છે, અને જીવનનું રહસ્ય છે શું એ જાણવાની અદ્યમ નિરાસથી પ્રેરાઈને એ લગવાન પાસે દોડે છે. એ જાણે છે કે જીવનનું રહસ્ય ઉઠવાનાર, સંશયનો છેલ્લાર, ખીજો કોઈ છે જ નહીં.

સ્વદ્ બન્ધ. સમયસ્ય બન્ધ છેતા ન હિ બુપવયતે । (૬ - ૩૯)

ત્રીજો ભક્ત તે અર્થાર્થી. સામાન્ય લોકો એનો અર્થ કરે છે ધનનો ઇચ્છુક. જૂના વખતમાં એવા લોકો હતા ખરા કે જેઓ ધનના ઢગાનાની ઇચ્છાથી વેપારઉદ્યમ કરવાને બદલે જપજાપ, પુરસ્કરણ, અથવા તપસ્વા કરતા, અથવા અનેક રીતે ભગવાનને રાજ કરી એની કેવળ કૃપા વડે કષાંકથી ધન મળી જાય એવી અપેક્ષા રાખતા. પણ ગીતાનો અર્થાર્થી ઉદાર ભક્ત ધનપરાયણ તો ન જ હોય. અહીં અર્થાર્થી એટલે જીવનનું સારસર્વસ્વ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખનારો, રહસ્યાર્થી.

ભગવાન પ્રભુ છે, સર્વસમર્થ છે, ઉદાર દાતા છે. એની પામેથી શુદ્ધ કાર્મ મળી શકે એમ છે ત્યારે બીજું બધું છોડીને એને શરણે જઈને એની પામેથી જીવનસાધ્વ્ય કેમ ન મેળવીએ ? (૧) પોતાનો પુરુષાર્થ અને (૨) ઇશ્વરની કૃપા એવી વાદરાના બચ્ચાની એવડી સાધના કરનારા તેઓ નથી હોતા. હું ઇશ્વરને શરણે જાઉં, ઇશ્વરની ભક્તિ કરું એ જ મારી સાધના, એ જ મારો પુરુષાર્થ ભગવાનને શુ અશકય છે કે જેથી અર્ધો બોલે દુ ક્ષિયદ્ અને નાકાનો ભગવાન ઉપર નામુ ? મારી ઉન્નતિને અર્થે કે મારા વિકાસને અર્થે મારે પુરુષાર્થ કરવો નેઈએ એ જ એ આમલ હોય તો આગ્રઅવળા પુરુષાર્થ દુ શા માટે કરું ? પોતાની જીતિઓ ઉપર વિજય મેળવી બધી રીતે ઇશ્વરને શરણે જાઉં અને એની અનન્ય ભક્તિ કરું એ જ પુરુષાર્થ નુ ઝોટો છે ? એમા કશી કચાશ ન રહે એટલે બસ આવો અર્થાર્થી ઉદાર ભક્ત પોતાની નિષ્ઠા વડે ભગવાનને પોતાનો ખનારી દે છે અને હંપરથ ભગવાન પાસેથી ગમે તે મેળવી શકે છે એ ક્રમોં કરે છે, પણ તે સાધના તરીકે નહીં, પણ ઇશ્વરને શરણે ગયા પછી ઇશ્વરે સોપેલાં કાર્યો સમજી ઇશ્વર પ્રીત્યર્થે એ જવા ક્રમોં કરે છે.

છેલ્લો ભક્ત તે જ્ઞાની. એણે પોતાની જિન્દાસા તૃપ્ત કરી છે, સુખદુઃખ ઉપર એણે નિર્ગમ મેળવ્યો છે, રાગદ્વેષી અનિધી પોતાનું કિલ્મિય બાળી નાખ્યું છે, એ અખડ યોગી છે, એ નિષ્કામ ભાવે -

કેવળ સ્વભાવ તરીકે - ભગવદ્ભક્તિમાં તત્કાલીન થઈ જાય છે. એવો જ્ઞાની ભક્ત ભગવાનને એટલો જાણે તો પ્રિય છે કે પરસ્પર પ્રીતિને કારણે એ ભક્ત ભગવાનનું હૃદય જાની ગયો છે. 'જ્ઞાનો ત્વાત્મૈવ મે મતમ્ ।' એવી જ્ઞાનશક્તિ એક જ ભવની સાધના વડે જન્મસ્તેજ પ્રાપ્ત થઈ શકે. જ્ઞાનીએ પાપજ્ઞાના અનેક જન્મોમાં કમયઃ સંસિદ્ધિ મેળવેલી હોય ॥ એને સદ્ગુણો ભગવાનના વિમુક્ત્યનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.

ચતુર્વિધા મજાસે માં જનાં મુદ્ધતિનોડ્ડર્જુન ।
 આતોં જિજ્ઞાસુર્અર્પાર્થી જ્ઞાની ચ ભરતપંચ ॥
 તેષા જ્ઞાની નિત્યયુક્ત એકમચિત્તદ્ વિશિષ્યતે ।
 પ્રિયો હિ જ્ઞાનિનોપ્સર્વમ્ અહ; સ ચ મમ પ્રિય ॥
 જુદારા. સર્વ એવંતે જ્ઞાની ત્વાત્મૈવ મે મતમ્ ।
 આસ્થિત. સ હિ પુક્તારામા મામ્ એવંબવાનુત્તમા ગતિમ્ ॥
 ઘટ્ટના જન્મનામ્ અતે જ્ઞાનવાન્ મા પ્રપચતે ।
 મામુદેવ સર્વમ્ ઝિતિ સ મહાત્મા મુદુર્લભ ॥ (૭.૧૬-૧૯)

*

*

*

ઉપાસનાનું સોપાન

બધા જ ધર્મો સાચા છે. ગમે તે દેવને નમસ્કાર કરીએ તોયે અંતે એ કેશવ પ્રત્યે જ પહોંચે છે, એ ખરું છે. ગમે તે ઉપાસનાને રક્તે માણસ જાય તોયે અંતે એ શુકાએ પહોંચવાનો જ એ વિશે શંકા નથી, છતાં બધા દેવો સરખી યોગ્યતાવાળા નથી હોતા, બધી ઉપાસનાનું તાત્કાલિક ફળ એકસરખું નથી હોતું. માણસ પોતાની વૃત્તિ, દૃષ્ટિ અને આદર્શ કરતાં વધારે ઉચ્ચ કોટિની ઉપાસના જરૂરી રાકતો નથી. બાળકને જો એક રૂપિયો અને એક પેડા એમાથી ગમે તે ભે એમ આપણે કહીએ તો રૂપિયો છોડી એ જોય પેડા તરફ દોડવાનો, તેમ જ જુદી જુદી વાસનાઓથી ઘેરાયેલો માણસ અંતર્ધર્મી પરમાત્માની ઉપાસના કરવાને બદલે પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે કોઈ ને કોઈ સામાન્ય દેવતાની ઉપાસના આરંભે છે. ભગવાન જાણે છે કે એવો માણસ જાણે

હું એણુ, ઘેરાયેલો હું મોઢથી, પણ અતે એની શ્રદ્ધા સાચી છે. એટલે ભગવાન પોતે જ તે તે રૂપ ધારણ કરી ન્યાં જેની શ્રદ્ધા બેડી હોય ત્યાં જ એને એને લાગક સિદ્ધિ આપી દે છે. આવી સિદ્ધિ અને એનું કૃપા નાશવંત જ હોય. પણ એવું કૃપા મેળવી એ ભક્ત પોતાની શ્રદ્ધામાં ઉમેરો કરે છે. આમ કરતાં કરતાં ન્યારે માથુસને દુઃખ ધૃતિરક્ષિત જડે છે ત્યારે જ એ ભગવાનની સંનિધિમાં પહોંચે છે.

જેમ મુક્તિ કમલ મળે છે, સાધનામાં પગથિયાં હોય છે તેમ ભક્તિના આદર્શમાં પણ માથુસની પ્રકૃતિ પ્રમાણે ઉચ્ચ અને ઉચ્ચતર એની દૃષ્ટિઓ હોય છે

આ વાત જેના ધ્યાનમાં આવી તે પોતે મૂર્તિપૂજક ન હોવા છતાં મૂર્તિપૂજા કરવાવાળાઓને પશ્ચવશે નહીં જગતના લોકોના ધર્મ અને એમની માન્યતાઓ જૂલભરેલી છે એટલું જ નહીં પણ તેઓ એવી માન્યતા રાખવામાં મહાપાપ કરે છે એ જાતની માન્યતા ખ્રિસ્તીઓ, મુસલમાનો અને એવા જ બીજા ધર્માવલમ્બીઓ ધરાવે છે અને તે તે લોકોને એ પાપમાથી ઉગાડવા માટે એમની ઇચ્છા ત્રિડુદ એમની પાસેથી એમની માન્યતાઓ છોડાવવાનો જખરદસ્ત પ્રપન્ન કરે છે ગીતાધર્મી જાણે છે કે બૌદ્ધિક જૂથ એ કાર્ષ નૈતિક અથવા પાત નથી આપણે પરમ રહસ્ય ન જાણતા હોઈએ તેથી શું ? ભગવાન તો આપણું હૃદય પહેચાને જ છે ત્યારે આપણે કોઈના ઉદ્ધાર વિષે આટલા સાચક શા માટે ધર્ષીએ ?

અને કોણ કહી શકે કે ધૃતિ વિષેની આપણી પોતાની કંપના નિર્દોષ છે ? ધૃતિર આગળ આપણું અજ્ઞાન અને પેના જગતી, વહેતી આરણ્યકનું અજ્ઞાન એ બે વચ્ચે જહુ જ થોડો ફેર હશે આપણે શા માટે માનીએ કે આપણે તો સાચા ધૃતિરને પૂર્ણપણે ઓગળીએ છીએ અને બીજાઓ અજ્ઞાનની ખાઈમાં રહીને ત્યાં જ રાચવા જેટલા પતિત છે ? જેમ આગે કો કો ઉગરલાલક થાય છે તેમ સાચા ભક્તો કમરા: જ્ઞાનમાં

અને ભક્તિમાં આગળ પધે જ છે અને ભગવાન તો એમની પામે
અથવા ધનિ સુધી છે જ.

નામેન્ તેમ્ તેન્ હૃનજાના પ્રવલ્નેડયદેવતા ।
ત ન નિયમમ્ આસ્થાય પ્રવૃત્યા નિયતા દયયા ॥
યો યા યા યા તનુભવ શ્રદ્ધયાચિતુમ્ ચિચ્છતિ ।
તસ્ય તસ્યાચલા શ્રદ્ધા તામ્ એવ વિદધામ્યહમ્ ॥
સ તથા શ્રદ્ધયા યુક્તાસ્ તસ્યારાધનમ્ મીહૃતે ।
જનતે ન તત્ પામાન્ મર્થેવ વિન્નિતાન્ હિ તાન્ ॥
અન્નવસ્તુ ફલ તેષા સદ્ભવત્યલ્પ-ભેદતામ્ ।
દેવાન્ દેવયજો યાન્તિ મદ્ભવતા યાન્તિ મામ્ અવિ ॥
જગ્યજગ્ બ્યક્તિમ્ આપન્ન મપ્યન્તે મામ્ અનુચય ।
પર ભારમ્ અજાનન્તો મમાગ્યન્મ અનુત્તમમ્ ॥
નાહ પ્રકાશ મર્થસ્ય યોગમાયામભાવુન ।
મૂઢોઽય નામિજાનાતિ લૌકા મામ્ વજ્રમ્ અઘ્યાયમ્ ॥ (૭ ૨૦-૨૫)

*

*

*

એકેશ્વર પ્રાશિની કંઠિનતા

ગીતામાં એક રેકાણે ભગવાને અર્જુનને કહ્યું છે કે તારા પશુ
અનેક જન્મે થયા છે અને મારા પશુ થયા છે હું એ બધાને જાણું
છું અને તું તે જાણતો નથી જૂનકાળ અને ભવિષ્યકાળ જાણવાની
શક્તિ કેવળ એક ભગવાનની જ છે માણસને એ મધુ જાણવાની શક્તિ
આપેલી નથી

આ અધ્યાયમાં ભગવાન કહે છે કે જૂન, ભવિષ્ય અને ગતમાન
મધુ હ જાણું છું પણ મને કોઈ જાણતું નથી એનું કારણ એ છે
કે મારા પ્રાણીઓ રાત્રેપથી ઘેરાયેલાં હોવાથી એમની દષ્ટિ દૂરી થઈ
જાય છે, એમનું હૈયું સકુચિત થઈ જાય છે માણસ જ્યારે મતોની
દલતા કેળવે, દૃઢમેઢથી મુક્ત થઈ જાય અને પુણ્યકર્મોથી પાપ ઉપર
વિજય મેળવે ત્યારે જ તેને પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે અને પછી
એનું તમામ કર્મ આધ્યાત્મિક જતી જાય છે.

વેદાહ મમતીનાનિ વર્તમાનાનિ ચારુન ।
 મવિષ્યાણિ ચ ભૂનાનિ; મા તુ વેદ ન મરચન ॥
 શિષ્ટાન્દ્રેપસમુત્થેન દ્વદ્વમોહેન ભારત ।
 સર્વભૂતાનિ મમાહ સર્વે યાન્તિ પરતપ ॥
 યેવા તુ મન્તયત પાપ જનાના પુણ્યમર્મણામ્ ।
 તે દ્વદ્વમોહ નિર્મુક્તા મમન્ને મા દુઃખના ॥
 જશ મરણ-માઝાય મામ્ માથિત્ય યન્તિ યે ।
 તે શ્રદ્ધા નદ્ વિદુઃ કૃત્મનમ્ અપ્યાત્ય નર્મ પારિત્તમ્ ॥ (૭-૨૬-૩૯)

જ્ઞાન અને કર્મ

ગીતાનો શાન તાન્દ જેમ અત્યંત વ્યાપક છે તેમ કર્મ શબ્દ પણ ગીતાએ સૃષ્ટિના વ્યાપાર જોડેલો વ્યાપક કર્યો છે વેદનો 'વિસૃષ્ટિ' અને ગીતાનો 'વિશર્ગ' એ મન્ને શબ્દો આખા વિશ્વ-વ્યાપારને અને વિશ્વને કાઢી શકાય

મૂત-માવાદમવ-જરો વિગય કમ-નજિત । (૮ ૩/૨)

*

*

*

અને મતિસ્તા ગતિ

માણ્યને કોઈ અકસ્માતને કારણે અધ્યાનક એકાએક મૃત્યુ આવી જાય તો વાત જુદી, પણ જો માણ્ય સ્વાભાવિક રીતે મરતો હોય તો તે વખતે એની નજર આગળ એની આખી નિદ્રાગી પસાગ થતી હશે મરણ એ કોઈ નાનીસૂતી વાત નથી આખા જીવનની જેમા પ્રતિબી શાય છે એ વડી આખા જીવન જોડેની જ મહત્વની મથાવી જોઈએ ધીમે ધીમે વર્ષોનુવર્ષ જીવેલા જીવનનો જ્યા એકાએક અત આવે છે તે મરણવડી કેટલી ઉત્કટ, કેટલી ઠીડી અને કેટલી સારશ્પ હશે એની તો કલ્પના જ કરી જોઈએ એ કેટલી ધડીએ માણ્યને કેવા વિચારો આવતા હશે? એ ધડી જે અકસ્માતરૂપ

ન હોય તો જીવન દરમિયાન જે જે વસ્તુઓ અગ્રજની અથવા પ્રાણ-સ્વરૂપ લાગી હોય તે જાધીનો નિષ્કોડ મરણ વખતે મનમાં હાજર થતો હશે અને એ જ બાધું લઈને પ્રાણસ આગતા જીવમાં પ્રવેશ કરતો હશે. પ્રાણમે આખી જિંદગી પુરુષાર્થ કર્યો હશે, બૂલો કરી હશે, પણ છેલ્લી ધડીએ જે કાર્ષી ઉપસ્થિત થાય તે જ ખટું; બાકીનું બધું ફાકે, કેમ કે છેલ્લી ધડીએ જે બાધું બાધી લીધું હોય તેની જ અસર નવા જીવ ઉપર થવાની છે. માટે પ્રાણમે એવી રીતે જીવન જોઈએ કે છેલ્લી ધડી રળિયામણી થાય, અન્તે મતિસ્તા ગતિ । એનું રહસ્ય ઉપર વર્ણવ્યું એ જ છે.

આખો જન્મમારો મમે તેજ સાર્યનરસાં કામે કરીશું અને છેલ્લી ધડીએ જીવવાનું સ્મરણ કરી જીગરી જઈશું એવી આશા બાધીને કાર્ષી ગફલતમાં રહે તો તેને અતિ પસ્તાવું જ પડશે. છેલ્લી ધડી એ અણીની ધડી છે. એને માટે અખંડ પૂરતેવારી જોઈએ ॥ જે કાર્ષી કપું-કાગ્યું હોય, વિચારું-ધારું હોય એ પાછડીના વળની પેર છેલ્લી ધડીએ આવીને જીતું રહેવાનું જ માટે છેલ્લી ધડી જીતરી હોય તો આખો સમય પોતાનાં મન અને છુદિ ધ્વિરને અર્પણ કરી હમેશા એનું સ્મરણ કામમ રાખવું જોઈએ

अन्नवालि च माम् अथ स्मरन् मुखवा क्लेवरम् ।

म प्रयाति स मदभाव याति नास्त्यत्र सञ्चय ॥

म य वाऽपि स्मरन् भाव त्यजति अन्ते क्लेवरम् ।

त तम् अवेति कौन्तेय । सदा तदभाव-भावित ॥

तस्मात् सर्वेषु कालेषु माम् अनुस्मर युष्य च ।

मय्यतિમनोवृद्धिर् माम् अवेप्यस्यसञ्ચय ॥

अनय-चेता सतत यो मा स्मरति नित्यश ।

तस्याह मुक्तम પાર્થ । નિત્યવુક્તસ્ય યામિન ॥ (૮-૫-૭, ૧૪)

પુનર્જન્મ

એક જગે કશું છે કે પુનર્જન્મ ઉપર જોના વિશ્વાસ છે તે બધા આધર્મી. વ્યાખ્યા તરીકે આ વાત ચલાવી ન શકાય, પણ એટલું તો ખરું જ કે હિંદુ, ખૌદ, જૈન, શીખ વગેરે એતદ્દેશીય ધર્મોએ જ પુનર્જન્મ ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યો છે, અને કશી ઠંઠા મનમાં વ્યાખ્યા વગર એના આધાર પર ધક્કો અને પરલોકની કલ્પનાઓ કરી છે.

પૂર્વજન્મ અને પુનર્જન્મ જેવી વસ્તુ છે જ એમ સિદ્ધ કરવા માટે આજે આપણી પાસે કોઈ પુરાવો નથી. પૂર્વજન્મના સ્મરણ રાખનારાઓ મળી આવે છે એમ આપણે કહીએ છીએ, સાંભળીએ છીએ છતાં આપણને પ્રત્યક્ષ કોઈ એવું મળ્યું નથી. પણ ત્યારે કમને વિચાર કરીએ છીએ અને જીવનવ્યાપારને પણ તપાસીએ છીએ ત્યારે અંદરથી જ થઈ આવે છે કે પુનર્જન્મ જેવી વસ્તુ હોવી તો જોઈએ જ જીવન એ એટલી તો અદ્ભુત વસ્તુ છે કે એ એકાએક ઉદ્ભવે એમ મનાય જ નહીં અને મરણ પછી કશું રહેતું જ નથી એમ પણ મનાતું નથી જેમ ઘાસ સુગમ છે અને ફરી જાગે છે તેવી જ રીતે 'એક જીવન પછી બીજું જીવન' એવી પરપરા ચાલતી જ હોય, એ અપેક્ષા કેમ કરીને ટાળી શકાતી નથી.

હવે આ પુનર્જન્મ છૂટ છે કે અનિષ્ટ એવો એક સવાલ મનમાં સ્વાભાવિક રીતે જોડે. ■

જેમ માણસને મરવાનું ગમતું નથી અને મરણ અટળ છે એમ જાણતા છતાં માણસ જીવે છે ત્યાં સુધી એને મરણ જેવી વસ્તુ સાચી લાગતી જ નથી, તેવી જ રીતે મરી ગયા પછી કશું જ રહેવાનું નથી એ વિચાર પણ માણસને ગમતો નથી જીવતા જેમ માણસને મરણની કલ્પના અગ્રાગણ્ય લાગે છે અને અખડ જીવતા જ રહી શકાય તો કેવું સારું એમ એને થયા કરે છે, તે જ ન્યાયે જન્મમરણની ઘટમાળનો અંત આવે એ પણ એને સ્વાભાવિક રીતે ન ગમતું.

જોઈએ, અને જે ખમર પડે કે એ ઘટમાળ ક્યારેક તો યોની જ જવાની છે તો એ મહામરણની કલ્પનાથી જ એને તાસ છૂટવો જોઈએ જન્મમરણના ફેરામાંથી છૂટ્યા એટલે છૂટ્યા - મુક્ત થયા - એ કલ્પના માણસ માટે રાજાસાધિક નથી.

જતાં આપણે જીવનને નિઃશરૂપ માની, અધ પાત તરીકે મહારી સમાજની આખી નજર ફેરવી નાખી જ જે માણસને મરણ ગમતુ નથી એને મોક્ષ માટે ઝંખતો કરવો એ કરામત હિંદુ ધર્મની જ.

એક રીતે જ મોક્ષની કલ્પના હજી જતી રહે ■ મરણને અનિષ્ટ હોય તો વારેવડીએ મરવાપણું ન હોતુ જોઈએ એમ માણસ જરૂર હમ્મે રોજ જીવેને માથે મરણ ઝંખે એ કેણુ સહન કરે! કા તો એક વાર જન્મ્યા પછી મરવાપણું ન હોય અથવા એક વાર મર્યા પછી ફરી જન્મ લેવાપણું ન હોય બેમાંથી પહેલી સ્થિતિ માણુમને સહેજે પચાઈ પડે એવી છે પણ દુઃખરો અને લાખો વરસનો માણુસનો નિરપવાદ અનુભવ છે કે જાતસ્ય હિંદુવા મૃત્યુ । અખંડ જીવન અશક્ય કે એમ ખાતરી થઈ એટલે માણુસે અખંડ મરણની એટલે કે નિર્વાણની કલ્પના અને ઇચ્છા કરી દરો.

પણ અખંડ મરણની કલ્પના પણ ભારે મિહામણી છે મોક્ષ એટલે કામમનુ મરવાપણું એ કલ્પના અસજ છે એમ આપણને સમજાવવાની હિંમત એકના રામી દવાનંદ સરસ્વતીએ વરી છે તેઓ કહે છે કે વીસ વગમની જન્મકેદની સજા જે એટલી ત્રાસદાયક છે તો અનતકાળ સુધી આ દુનિયામાં ન આવવાપણું એ સજા કેટલી ભારે છે? માણુસ મરી ગયા પછી એને તમે તમા જન્મમા ન આવવાની વ્યવસ્થા એક વરસ માટે કરો, સો વરસ માટે કરો કે લાખ વરસ માટે કરો પણ ત્યાર પછી એ આ દુનિયામાં આવવાને ઝંખવાનો ખરો જ, અને એને પાછા આવવાની સમજ તો હોવી જ જોઈએ.

ભગવદ્ગીતા એવા જીવન માટે ઝંખતી નથી કે જોને અતે
મરણ આનીને બિચું જ છે. શરીરધારી જીવન એ એક જ જીવન છે
એમ પણ ગીતા માનતી નથી એટલે કર્મનું બંધન તોડીને જન્મ-
મરણના ફેરામાંથી ગયા વ્ત્યાથી કેવળ મરણ જ બાકી રહે છે એવી
ગીતાની માન્યતા નથી. પણ આપણે ફરી ફરી કાયા મરીએ છીએ
તે જો ટાળી શક્યા અને એક વાર ઉત્પન્ન પાકું મગજ મેળવ્યું તો પછી
બાકી જે રહે છે તે દિવ્ય ઈશ્વરમય જીવન છે. માટે આ આશાસ્પદ
અને છતાં દુઃખતા ધર જોડું અસાધ્ય જીવન કાપમનું તથા ઈર્ષ
સનાતન જીવનમાં — બ્રહ્મમય જીવનમાં — પ્રવેશ કરવો જોઈએ. ત્યાં
કશી બિચું નહીં રહે, કશું અધૂરાપણું પણ ન રહે; ત્યાં તો
અખડકરસ એકધારી બ્રાહ્મી સ્થિતિ જ છે.

મામ્ અપેક્ષ્ય પુનર્જન્મ દુઃસાલ્યમ્ અસાધ્યતમ્ ।
નાન્નુવન્નિ મહાત્માન સસિદ્ધિ પરમા વતા ॥
આત્મહ્યમુચનાલ્લોકા ગુનરાયતિનોર્ઝુન ।
મામ્ અપેક્ષ્ય તુ વૈન્તેય પુનર્જન્મ ન વિચતે ॥
અવ્યવનોઽક્ષર અત્યુક્તમ્ તમાહુ પરમા ગતિમ્ ।
ય પ્રાપ્ય ન નિવર્તન્તે તદ્ ધામ પરમ મમ । (૮-૧૫-૧૬, ૨૧)

શાસ્ત્રવિષય-શાસ્ત્રધોષ

નાનપણથી પોતાના કુટુંબીઓથી વિખૂટા પડેલા અને કુટુંબ
સાથેનો પોતાનો સંબંધ પણ ન જાણનાર કોઈ બાળકને મોટપણમાં
જો એ જ કુટુંબમાં પ્રવેશ મળે તો ત્યાં કેમ વર્તવું એ એને તરત
સૂઝે નહીં. કોઈકના ઘરમાં આવી પડ્યા છીએ, પરાયા ઘરમાં મહેમાનો
જેમ રહે છે તેમ અહીં રહેવું છે, અહીં આપણને કોઈ છેતરે નહીં
એની કાગળ તો રાખતી જ જોઈએ, પોતાનો સ્વાર્થ સાધવો જોઈએ,
અને આ ઘરમાં છીએ એ સ્થિતિમાંથી જોડેલો વધારેમાં વધારે લાભ
મેળવી શકાય તેટલો મેળવવો જોઈએ એમ જ એ યુવાનને શરે

આખરનાર માણસ તરીકે અહીં રહેવું છે એટલે એ કુટુંબ પ્રત્યે કશી નિષ્ઠા જતાવવાની જરૂર ન હોવા છતાં, પોતાની આખર પ્રત્યે જે નિષ્ઠા છે તેનો જ વિચાર કરી અહીં રહીએ એટલે બસ, એમ સમજીને એ ત્યાં રહેશે.

દુનિયાદારી લોકો સમાજમાં જોમ રહે છે અને દરેક જણ પાસેથી પોતાનો એક થા બીજાને સ્વાર્થ સાધવા મથે છે એમ જ તે અહીં રહેશે. કોઈક પ્રત્યેનું આકર્ષણ વધારે હોય, કોઈક પ્રત્યે અણુગમો હોય, કોઈકનો એ પક્ષપાત કરે, કોઈકને અન્યાય પણ કરે, સમાજ પ્રત્યે આપણું જેવું વળણ રહે છે તેવું જ એનું પોતાના કુટુંબીઓ પ્રત્યે રહેશે.

હવે ધારો કે એ કુટુંબીઓને હજીએ ખબર નથી કે એ યુવાન આપણા જ ધરનો એક કુટુંબી છે, પણ એને ખબર પડી કે એ ધરનાં વડીલો એ જ એનાં માખાપ છે અને જેણે એને આ માહિતી આપી અને ખાતરી કરી આપી તેણે એને એમ પણ શિખામણ આપી કે, 'ધરનાં મેકાને જો હું કહું કે તું આ જ ધરનો છે તો એમને વિશ્વાસ નહીં બેસે, અવિશ્વાસને કારણે જીવડી તારી સ્થિતિ કંદોડી ધરી, એના કરતાં બસે એ તને પરાયો માને. તને ખબર પડી ગઈ છે કે તું આ ધરનો જ છે એટલે સ્વાભાવિકપણે પોતાની પ્રત્યે જોમ વર્તાય તેમ જ તારે અહીં વર્તવું, અને તારાં ભાઈભાંડુઓ તને પોતાંકિ ન ગણે તે દરગુજર કરવું આગળ જતા યથાક્રમે તારા વર્તનને કારણે, તારા સહજ પ્રેમને કારણે, એ જાણે ખબર પડવાની છે અને પછી જ તને આ ધરમાં કૌટુંબિક વાતાવરણ મળવાનું છે ' તો પછી આપણા એ યુવાનના આચરણમાં અસાધારણ ફેર પડવાનો. હવે એ પોતા પ્રત્યેની, પોતાની આખર પ્રત્યેની, જવાબદારીનો ખ્યાલ હોડી દેશે, કેમ કે તેના કરતા ખ્યાપક, સહજ સુંદર અને સ્વચ્છ જવાબદારી એને મળી ચૂકી છે. હવે એ કુટુંબનિઝાની દૃષ્ટિથી, કુટુંબના કલ્યાણની દૃષ્ટિથી, વિચાર કરશે, કુટુંબના હિત માટે પણ મતશે, વિચાર કરશે.

ધરની બહેનો પોતાની બહેનો જ છે એમ સમજ્યા પછી એમની સાથેનું એનું વર્તન નિર્મળ, સ્વાભાવિક અને નજીકપણાનું દરો. બાઈઓમાંથી કેટલાક સારા હોય, કેટલાક સારા નયે હોય, તોયે બધા ભાઈ જ છે એ સાદાત્કાર થવાથી હવે એ બધા પ્રત્યે અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ પ્રેમથી વર્તશે, એના મનમાંથી પક્ષપાત ગાયબો જશે, એની આખી કૌટુંબિક દૃષ્ટી જ નવું રૂપ ધારણ કરશે, હવે એના બધા સંબંધો સ્વાભાવિક થશે.

અને ધારો કે (કેમ કે અહીં કલ્પના જ કરવી છે) એને ખમર પડી કે જેમ એ આ કુટુંબમાં અત્યાર મુઠ્ઠી થોતે પારકા જેવો રહ્યો હતો તેમ જ આ બધાં પણ અરસપરસ રહે છે, અને એ બધાને હવે પડી જાત થવાનું છે કે આપણે બધાં કુટુંબી છીએ; આજે એ આત્મીયતા બધાંમાં સરખી રીતે નથી જોવી પણ ધીમેધીમે જોવાતી જાય છે તો ‘ધરનાં લોકો સ્વાભાવિક રીતે કેમ નથી વર્તતાં? આમ સ્વાર્થી’ અને અતઃ કેમ રહે છે?’ એ એની મૂંઝવણનો ઉકેલ આવશે. પછી એ તે તે વ્યક્તિનો દોષ કાઢવાને બદલે પરિસ્થિતિનો જ વાક જોશે. અને બાઈઓ પ્રત્યે પ્રેમાળપણા સાથે અસાધારણ ધીરજ પણ કેળવશે.

આજની આપણા સમાજની સ્થિતિ, બહુકે આખી દુનિયાની સ્થિતિ, આ આપણી કલ્પનાની કથાના કુટુંબ જેની છે અને એમાં ગીતાનો આદર્શ પુરુષ આ કથાનકના નાયક થેલા મુવાનની પેઠે વર્તશે. એને બધા પ્રત્યે કેમ વર્તવું એની સહેજે ખમર પડશે, એટલું જ નહીં, પણ તેમ વર્તવામાં વખે તેટલાં કષ્ટ વેઠવાં પડે તોયે એને તેમ વર્તવું બિનકુલ સ્વાભાવિક અને સહેલું થશે, એટલું જ નહીં, પણ એ પરિસ્થિતિમાંથી એને રસના ઘૂંટણ જ મળશે, એ સુખ જ અનુભવશે. સન્નિવાનમાં બમડતા ભાઈની ગાળો ખાતા જેમ બાઈઓને ચીક નથી ચડતી, શ્વસો નથી આવતો પણ પ્રેમથી પ્રેરાયેલી દયા જ છૂટે છે, તે જ પ્રમાણે એને સમાજના દુષ્ટ અથવા વિરોધીઓ પ્રત્યે આત્મીયતાથી દયા જ છૂટેશે.

અને જો પોતાના બાહ્યોમાથી એના પ્રત્યે કોઈ ખાસ પક્ષપાત જતાવે તો એના માણસ પ્રત્યે એ ન તો વિશેષ સાથીપણું કેળવશે, ન એને વિશેષ પોતીકો ગણશે, ન એના એ પક્ષપાતને ઉત્તેજન આપશે જીનટો એને એ પ્રેમથી સમજાવશે કે પોતાને એના પક્ષપાતની રુચિ નથી.

આ માણસનું વર્તન એને માટે જેમ સ્વાભાવિક, સહેલું અને સુસુખ થશે તેવી જ રીતે ગીતાની શિખામણથી ગીતાના આદર્શ પુરુષને એનું જીવન સ્વાભાવિક, સીધું, સુસુખ અને સમાધાનકારક થશે આ શિખામણને જ રાજવિદ્યા કહી છે, આ જીવનકળાને રાજયોગ કહ્યો છે. રાજ યોગ્યતાએ તેમ જ વચર મુદ્દતે કહેવા જતા બધાને આ જ્ઞાન ગળે ઊતરવાનું નથી, એટલા માટે એને રાજયુક્ત પણ કહ્યું છે એ રાજવિદ્યા પ્રાપ્ત થવાથી અને એ રાજયોગ કેળવવાથી માણસને એ વિશ્વકુટુંબના પરમ પિતાનો સાક્ષાત્કાર થશે, અને એ પરમ પિતાની વ્યવસ્થા પ્રમાણે એ કુટુંબમાં તે રહી શકશે અને કૃતાર્થતા અનુભવશે કુટુંબમાં આદર્શ રીતે રહેના માટે પ્રોત્સાહન મોગી કોઈ આનામકતા હોય તો એ પરમ પિતાને જાણી લેવો, એના દર્શન કરવા એ છે પિતા સાથે સંબંધ બધાયો. એટલે પિતાની સાર્વભૌમ વૃત્તિ અને વ્યવસ્થા થી છે એની ખમર પડશે, અને પછી એનું વર્તન આધારા જેતું, અનુકૂળ અને સ્વાર્થી કે પક્ષપાતી નહીં જ રહે.

મનુષ્યસમાજ વિશે શું અથવા આખી દુનિયા વિશે શું, કર્પાય અવ્યવસ્થાનું રાજ્ય ન જ હોવું જોઈએ અત્યારે જે દેખાય છે એમાં વ્યવસ્થા અને અવ્યવસ્થાનું મિથલ છે, કેમ કે માણસને સાચું જ્ઞાન નથી અને હૃદયની પૃત્તી કેળવણી નથી મનુષ્યસમાજમાં જે વ્યવસ્થા-ભુદ્ધિ હોય છે, જે હેતુ અને આદર્શ હોય છે એના કરતા વિગેય ભુદ્ધિ, સ્વાધી હેતુ અને વિશાળ આદર્શ આ વિશ્વવ્યવસ્થા પાછળ હોનાં જોઈએ અને એ વ્યવસ્થા, એ હેતુ અને એ આદર્શ જડ તો હોઈ

જ ન શકે જે વસ્તુ જીવતી છે અને અમર છે એને આપણે ચૈતન્ય કહીએ છીએ આ વિશ્વરચનાના મૂળમાં એ ચૈતન્યનું જ રાજ્ય હોઈ શકે, અને એ રાજ્ય એ કોઈ દુન્યવી રાજાના રાજ્ય જેવું બદારનું ન હોય પણ મનુષ્યકલ્પની આત્મિક પ્રેરણા જેવું આ વિશ્વમાં એ ઓતપ્રોત જ હોઈ શકે એને જ ગીતા પરમાત્મા કહે છે — ઈશ્વર કહે છે આ વિશ્વ ॥ એ આપણો અને એની વ્યવસ્થાને જેઓ જાણતા નથી તેઓ મૂઠ્ઠા છે તેઓ આસુરી સર્જતિને પસંદ કરે છે અને એથીરે આપણા દોષ તો રાક્ષાની સર્જતિને પસંદ કરવાના તેઓ નથી જાણતા કે એ શંકે નથી મમજિનું દિન અને નથી બ્યજિનું સ્વામી કત્યાય સાનું વ્યાજ દેવી પ્રકૃતિ ॥ આશ્વ કરવામાં જ છે અને દેવી પ્રકૃતિ તો ત્યારે જ સ્થાપિત થાય જ્યારે માણસ એ વિશ્વભાષી વિશ્વપ્રભુને ઓળખે અને એનો ભક્ત બને

અથ તુ તે ગૃહ્યતમ પ્રવક્ષ્યામિ મનમૂષલે ।

જ્ઞાત મિત્રાનમહિન યજ્ઞાવા મોક્ષયમઽનુમાન્ ॥

રાજવિદ્યા રાજગુહ્ય પવિત્રમ્ મિત્રમ્ શ્રુતમમ્ ।

પ્રત્યક્ષાવસમ ધર્મ્યં નુમૃત વતુમ્ અવયમ્ ॥ (૮ ૧-૨)

*

*

*

સર્વભાષી પરમેશ્વર

જે કોઈ બિખારી આપણે બારણે આવે અને આપણા મનમાં એને વિરે તિરસ્કાર બપણે તો અદ્વાજ બારિક લોકો આપણને પૂટે છે કે તમને શી ખમર કે ભગવાન પોતે જ તમારી અદ્વાની કસોગી કરવા આ રૂપ બરણ કરીને આ પા નથી । આવી દલીલ અને આવી અપીલની અસર આપણા હિપર અડક થાય છે અને કસોગી કરવા માટે ભગવાન પોતે જ આવું રૂપ ધારણ કરીને આપણા હૃદયે એમ માનીને એ માણસ પ્રત્યે કાર્ષિક આત્મ કેળવી પોતાના ગળા પ્રગાળે આપણે એને કાર્ષિક આપી છીએ છીએ ઈશ્વર પોતે આ રીતે આપણી કસોગી કરવા માગે છે એમ અમજને દાન દેવે એ કાર્ષ

પ્રમદવા જેવી સ્થિતિ નથી. સાચો બિખારી દેખાય છે એવો નથી, એનું હસકાપાણુ કંઈ જતાવવાની વસ્તુ છે, અંદરખાનેથી તો એ પૂણ્યશ્રેષ્ઠસંપન્ન ભગવાન જ છે એમ માનવાનો પ્રયત્ન ભાગ્યે જ સફળ થાય છે. આપણે કંઈ અજ્ઞાતની બીક જ કેળવીએ છીએ.

આમ હોવા છતાં ઉપરનાં રિવાજ અને અપીવમાંથી ઈશ્વર સર્વત્ર છે અને એ દૂષી રીતે કામ કરે છે એ સાચી વાત સમજવામાં ઘણી મદદ થાય છે. અને બીક વગર, સ્વાર્થ કે બોખ વગર, માથુસ એ દષ્ટિ કેળવે તો માથુસને ખાતરી થશે અને માથુસકાર થશે કે ઈશ્વર તો બધે જ છે. લોકો એ જાણતા નથી તેથી શું ?

અને માથુસ જો એક વાર જોતાં શીખે કે ઘટપટમાં રામ જ રમે છે તો પછી માથુસ કોઈની સાથે વેર ન જ કરી શકે કોઈને કંઈ વચન બોલે નહીં, કોઈની અવગણના કરે નહીં.

મયા તતમ્ અિદ સર્વં જગદ અવ્યક્તમૂર્તિના ।

મત્સ્થાનિ સર્વભૂતાનિ ન વાહુ તેષ્વવસ્થિત ॥

અવજાનન્તિ મા મૂઢા માનુષી તનુમ્ આશ્રિતમ્ ।

પર માવમ્ અજાનન્તો મમ ભૂતમહેશ્વરમ્ ॥ (૯-૪, ૧૧)

[જેમ સાતમા અધ્યાયમાં થોડોક વિભૂતિયોગ સમજાવ્યો છે તેમ નવમા અધ્યાયમાં પણ શ્લોક ૧૬થી ગાંડીને ૧૯ સુધી એક જાતનો વિભૂતિયોગ જ છે, એ જ યોગ દસમા અધ્યાયમાં પણ વિસ્તરેલો ॥ આ ત્રણ ઠેકાણે ઈશ્વરની વિભૂતિઓ ત્રણ રીતે સમજાવી ॥]

*

*

*

ઘટમાળની અંદર અને બહારમાં ફેર

તપસ્માનું ફળ પુણ્ય, પુણ્યનું ફળ ભોગેશ્વર્ય અને ભોગેશ્વર્યને પરિણામે અધ પતન - એ ઘટમાળ બધેય ચાલી છે એમ જ સમજો છે, જાણો છે તે અનેક લેલજામાંથી મુક્ત થાય છે અને ભોગેશ્વર્યને ટાળી પોતાની ઉન્નતિને સ્થિર કરે છે. જેઓ અનન્ય નિઝાથી ઈશ્વરને

શરણુ જાપ છે, એનું ખ્યાન ધરે છે અને એની જ સેવામાં ગચ્છાપચ્છા રહે છે તેમને ભોમનો કે ઐશ્વર્યનો વિચાર જ કરવો નથી પડતો. તેમનો ચોગ્ધોમ જગતના ચેતે જ ચલાવે છે

તેથી, કદાપણ એમાં રહેલું છે કે માણસ સ્વાર્થનો વિચાર છોડી દઈને સમાજની સેના કરે અને જે હાઈ કરે, ભોમવે, સેવે કે આપે તે જાણ એ જગતનાને અર્પણ કરે આ રીતે જ જીવન સાધ્ય થાય છે, કૃતાર્થ થાય છે અને એમાયે અવિધત રહેવાથી માણસ પરમ શાંતિ પામે ■

वैविद्या मा भीमपा पूतपापा

यज्ञैर्द्विष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ।

ते पुण्यम् नासाद्य मुरेन्द्रलोचम्

अदन्ति दिव्यान् दिवि देवमीगान् ॥

ते त भुक्त्वा स्वर्गलोचं विशाल

लोचं पुण्यं मर्त्यलोचं विदन्ति ।

अथ प्रसीधमम् अनुમ्रગन्ता

गतागतं कामनामा लभन्ते ॥

अनन्याद्य ચિન્તયન્તો મા ય જના ગર્વુવામતે ।

તેષા નિત્યાભિમુક્તાના યોગક્ષમ વહામ્યહમ્ ॥

યત્ કરોપિ ઘડ અસ્તાસિ મગ્નુહોપિ દદામિ યત્ ।

યત્ તપસ્યસિ કૌતૈય ! તત્ કુરુમ્ય મદર્પણમ્ ॥ (૯-૨૦-૨૨, ૨૭)

*

*

*

અહિંસા તેજ

ઈશ્વરભક્તિ કેવળ શાંતિ આપે છે એટલું જ નહીં પણ માણસના હૃદયને સંપૂર્ણ, એને આખાને ધોઈ ધોઈને નિર્માણ બનાવી દે ■ જેમ મેના કપડા ખારાના પાણીમાં નાખી દીધા કે એનો અધો મેલ ધીમે ધીમે છૂટના માટે છે, એની રીતે માણસ ભક્તિમાં તરભોળ થયો એટલે

એનો દુરાચાર એની મેળે ઝોગળી જવા માટે છે સાચુ કહેતા ધર્મર-
ક્ષિત સાચુના પાણી જેની નથી પણ તેજન્ય જેની છે એમાં માણસ
તરખોળ થયો એટલે જ્ઞેનજ્ઞેતામા એની મનિનતા જળા જઈને એ
કુદન જેવો ધર્મોત્તમા ધર્મ જન્ય છે તેજન્યમા હીલુક્કસ સોનુ નાખીએ
એટલે હીનનામાનનો નાશ થાય છે, કુદત સોનાનો નાશ નથી થતો
એવી જ રીતે સાચી ભક્તિમા જીનર્પી પછી માણસનો દુરાચાર જળા
જન્ય છે, પણ ભક્તિ વડે ભક્તનો નાશ કોઈ કાળે થતો નથી એ
એટલી બધી સ્વયંસિદ્ધ વાત છે કે એને માટે ભગવાને કોય આપ
વાની કશી જ જરૂર ન હતી પણ માણસ રહ્યો અમદાણુ, એને એવા
સ્પષ્ટ કોનકરાર વગર વિશ્વાસ એમતો નથી શાતા વગતી નથી, એટલા
માટે ભગવાને કહ્યું છે કે

અપિ જેતુ મુદુરાધારા મગત મામ્ અતન્વચાર્ ।
માધુર્ય સ મન્નમ્ય મમ્બન્ વ્યવવિત્તો હિ સ ॥
શિખ્ર ભવતિ ધર્માત્મા સત્ત્વચ્છર્તિ નિવચ્છતિ ।
કૌન્તૈય ! પ્રતિજાનીહિ 'ન મે ભવત પ્રણસ્યતિ' ॥
મા હિ પાર્થ ! અવશિત્વ યડપિ સ્પૃ વાપવાનય ।
સ્થિતો વૈશ્યાન્ તવા મૂદાન્ તડપિ યાતિ પરા મતિન્ ॥
કિં પુનર્ બ્રાહ્મણા પુષ્કા મક્તા રાજવપ્તૃ તવા ।
મનિત્વમ્ અગુલ્ સારુમ્ ઝિમ પ્રાપ્ય મજસ્વ યામ્ ॥
મમના શવ મદ્ મક્તા મદ્ યાત્રી મા નમસ્કુર ।
મામ્ એવૈવ્યમિ મુરૈવૈવમ્ આરમાન મત્પરાવણ ॥ (૬ ૩૦-૩૪)

ભગવદ્ગીતાનું અધ્યયન

ભગવદ્ગીતાનું જીવન પ્રત્યેનું જે વચ્ચું છે તે મમજી લીધા વગર બને એનો ફીકાર કર્યા વગર ભગવદ્ગીતાનો સદેશો જીવનમાં ઉતારવાની વાત મિથ્યા છે. ગીતા પ્રત્યે અમારો પૂજ્યભાવ છે, ગીતાવાચનથી મન ઉન્નત થાય છે, પણ ગીતામાં આવેલા બધા જ સિદ્ધાંતો અમને માન્ય છે એમ નથી, એમ દહેનારા લોકો એટલું નથી સમજતા કે ગીતાનો અર્થો એ મારા સારા સિદ્ધાંતોનો ખીચડો નથી; પણ એક જ બીજામાંથી જેમ અર્થાત્મ શાખાપ્રશાખાઓ નીકળે છે, તેમ એક મૂળમૂલ સિદ્ધાંતમાંથી એની એજે ફલિત થતા સિદ્ધાંત-ઉપસિદ્ધાંતનું એક જીવંત વૃક્ષ છે.

ગીતામાં અધ્યાત્મશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્ર એકરૂપે વણેલાં છે, તેથી ગીતાના સમાજશાસ્ત્રમાં ગીતાનું અધ્યાત્મ પરોવાયેલું જોઈએ આવશ્યક છે.

ગીતામાં મુખ્યત્વે દેવી સંપત્ત અને આશુરી સંપત્ત વચ્ચેનો અનાતન ઝગડો બતાવેલો છે. દેવી સંપત્ત આત્માર્થી છે, અને આશુરી સંપત્ત બૌદ્ધિચર્મપ્રસક્ત છે, તેથી પ્રથમ આત્માને ઓળખો, આત્માને ગૂંગળાવનાર વિષયો પર વિજય મેળવો, વિષયોએ આગળ કરેલી સુખદુઃખની કસોટીને ફેંકી દો, ત્રિગુણોનું રહસ્ય જાણી સર્વગુણ કેળવો અને આ તે ત્રણે ગુણથી પર જઈને બધી જાતની આસક્તિ છોડી ધ્યાન કર્તવ્યકર્મ કરી અમૃતરૂપી શાંતિ મેળવો, એ ગીતાનો ઉપદેશ છે. ધ્મિરને શરણુ જઈ, ધ્મિરની ભક્તિ કરી, જીવનસર્વસ્વ ધ્મિરને અર્પણ કર્યા વગર સાધના અથવા પ્રવૃત્તિ અશક્ય છે, એ પણ ગીતાએ બતાવ્યું છે.

સુમાનસાસ્ત્રમા ગીતાએ ફેવી સપત્તેનો સ્ત્રીકાર સ્વધર્મપાનન શ્રેયોનું અનુસંગી લોકસમૂહ, સર્વજૂતદિતસાધન, યજ્ઞમય જીવન અને જ્ઞાનદાન એ વસ્તુને જ મહત્ત્વ આપ્યું છે. ઉચ્ચનીચ ભાવને સ્થાન ન જ રહેતું જોઈએ, એ પણ આમહપૂર્વક કહ્યું છે

*

*

*

જીવનમા સુખ અને દુઃખ બંનેએ મળીને લગભગ બધી જગ્યા રોકી છે એમાં સુખનો મોઢ ભયાનક છે. સુખ જીવનને પ્રમાદી અને છીછરું કરી મૂકે છે. સુખનો આરામ હાથિયું હોય છે, તે સમયને ઢીન બનાવે છે અને માણસને ધ્રિયો અને તેમના વિષયો સાથે તમમ કરી મૂકે છે. સુખ મોટે ભાગે પ્રગતિનું વિરોધી છે.

દુઃખ તેટલું ત્યાગ્ય એ કસોટી પણ જોટી છે. જીનકું દુઃખ આપણને જીવનના બિડાણનો અનુભવ કરાવે છે, જીવનમાં જાગૃતિ આણે છે. દુઃખના વેગ આગળ દુર્માર્ગ ન જઈએ તો દુઃખ પરમ સખા છે. પણ દુઃખની દોર-છણી પાછળ જવાબ નહીં. દુઃખ દુઃખ છે એટલા માટે એ ત્યાગ્ય છે એ સિદ્ધાંત જોટલો ખોટો છે, તેટલો જ દુઃખ દુઃખ છે એટલા માટે એને જ વળગો એ સિદ્ધાંત પણ ખોટો છે. એવા સિદ્ધાંત પાછળ મનની વિકૃતિ જ રહેતી છે. સુખદુઃખ પ્રત્યે સામાન્યતા ઊભી રાખી જીવન જ રાખવો ધરે છે. કેળવણીના સાધન તરીકે બંનેનો ઉપયોગ છે. પણ એ તટસ્થભાવે વપરાય તો જ સુખના રસિયા અથવા દુઃખના ભોગ યઈ પડેલા લોકો કેળવણીમાં જોઈતી શાસ્ત્રીય તટસ્થતા ધારણ કરી નથી શકતા.

આ તટસ્થતા જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં જોટલી જરૂરી છે, તેટલી જ મમ્-સુશીલતા કેળવનામાં જરૂરી છે. ભગવદ્ભક્તિના ઉચ્ચ માટે પણ એ તટસ્થ એટલું જ આશયક છે. આત્મા સૌથી શ્રેષ્ઠ છે એ મશાયા દબાવે ન જાય એ જોવાની દરેકની ફરજ છે. એટલું જો આપણે સમજીએ તો તટસ્થ કેળવનામાં ઘણી મદદ થાય.

અધ્યાય ૧૯ો

આમળા ધૂતરાણને માટે મહાભારતકારે અતીન્દ્રિયદશી સંન્ય
જેવો યુદ્ધનો ખમરપત્રી તૈયાર કરી મળનો રસ જમાવ્યો ॥ એ
દરમારમા જોય જોય કુરુક્ષેત્ર પર આલેખુ બધુ જોઈ સામગી સમજ
શકે છે

અર્જુન અને દુર્યોધનનો સ્વભાવભેદ સ્પષ્ટ દેખાય છે અર્જુન
ફત્વી સપત્તિ માટે જન્મ્યો છે મનુકુમ દુર્યોધન આજ્ઞા કરતા જ નાજો,
એ 'મદ્ય' ની વાતો કરવા લાગ્યો એટલે દ્રોણાચાર્ય તો હંડા જ
રહ્યા બીજમ પિતામહ પીઠ અને વશદાર સેવક, રાજાને જે આપણ
જોઈએ તે બધુ આપણ તૈયાર, પણ રાજા કર્મ થોડો એનો હૃદય-
સ્વામી બની શકે? શ્રીકૃષ્ણે બીજમના હૃદયનુ સ્વામિત્વ મેળવ્યું હતું
અને પાડવોએ એમના આશીર્વાદ પણ મેળવ્યા હતા બાકી રહી
વશદાર સેવા અને સનાદ સેનામા તો બીજમ દશી મળ્યા રાજો તેના
હતા જ નહી, અને સનાદની દુર્યોધનને પડી ન હતી બીજમની રિયતિ
કેટલી વિચિત્ર !

દુર્યોધનને નને સેનાના વ્યૂહ, તેમની શક્તિ, જય વિજેની ખાતરી
અને વ્યવસ્થાની હદતા ઇત્યાદિની જ પડી હતી જ્યારે અર્જુનને
'મદ્ય' ને ઢેકાણે 'વેપામ અર્થ' ની એટલે કે માધવોના ઉત્કર્ષની
જ ચિંતા હતી એને, આ યુદ્ધ ધર્મ છે કે નહી, સગાસબધીઓને
અને શુરુઓને મારીને લાભ શો, એવા એવા ધર્મસંકટના નિચારો
આવતા હતા નમ્ર ધર્મીએણે પોતાની મનોવ્યથા પોતાના હૃદય-સાગથિ
આગળ સિધ્ધલાવે રચી કરી પાડવોનો ધર્મ કૌરવોના હૃદયને ચીરી
નાખે તેવો હતો, છતાં અર્જુનનો વીરધર્મ સમૂહ ધર્મને શોકાસિધ્ધી
નળી રહ્યો હતો નરોત્તમ અર્જુનના યુરએ એનો ચિંતાભાર હજવો
કયો અને એને, અને એની મારફતે દુનિયાને છારનરહસ્ય આપી
દાધુ હૃદયગત તેમ જ સમાજગત સનાતન સત્યામનુ ગદસ્ય એ વાટે
દુનિયાને આપી જનતાને કૃતાર્થ કરી

અર્જુન જોટલો સર્ગાસંબંધીઓનો વિચાર કરતો હતો તેટલો જ સમાજહિતનો પણ વિચાર કરતો હતો. સમાજનો અધઃગત ન થાય, કુશધર્મ અને જાતિધર્મ રૂખી ન જાય એની એને ઇતિજરી હતી. મુદ્ધવિમુખ કરનાર અને કર્તવ્ય ટાળવાની escapists વૃત્તિથી પણ એ ધેરાયો. અને અંતે કૃષ્ણ ઉપર બધો ભાર મૂકી ન લકવાનો નિશ્ચય કરી બેઠો. અહાની ભણે પાપમાં રાયે, જાનીએ ધર્મપાલન કરતાં વિનાશને પણ સ્વીકારવો જોઈએ, અને પોતાના જ્ઞાનને વફાદાર રહી હોમાર્ધ જનું જોઈએ, એવા વિચારથી એણે રાક્ષસન્યાસ ધારણ કર્યો. સ્વર્ગનનિકા આના કરતાં વધારે કયાં દેખાય ?

આવા મુન્દર ઐતિહાસિક પ્રસંગનું ધાર્મિક રૂપક બનાવી મહાભારત-કારે આપું વાતાવરણ ફેરવી નાખ્યું છે. પ્રસંગ અદ્વિતીય હતો — અનેરો હતો; રૂપક યનાં વેંત તે સર્ગાનુભૂત-સનાતન બન્યો. એની આકર્ષકતા જરૂર એાદ્રી થઈ પણ વ્યાપકતા વધી. વ્યાસને પહેલા જ અધ્યાયમાં એ અક્ષર પાડ્યો ન હતો. એણે તે ઐતિહાસિક વાતાવરણ આપાક જાગવ્યું છે. પણ એ વાતાવરણ જાગવવામાં જોટલી કુશળતા વાપરી છે, તેટલી જ કુશળતાથી બીજા અધ્યાયના અગ્નિમારમા ક્ષોધથી એ બધું વાતાવરણ એણે ઘોઈ કાઢ્યું છે. અને તે રણક્ષેત્ર, તે ભારતવીરો, અદાર અશ્વોદ્ધિણી સેના, અને અર્જુનનો સરીરને સુકવનારો વિષાદ બધું એક ક્ષણમાં અયોધ થાય છે, અને એને હેકાણે સર્વઆપી અને અવિનાશી આત્માનું વિજયમીત (anathema) શર થાય છે.

ભારતીય મુદ્દનો પ્રસંગ કેટલો ભવ્ય ! પણ તેની ધરતી ઉપર આત્મતત્ત્વની ભવ્યતા, પુનર્જન્મની વિશાળ સનાતનતા, સ્વધર્મની સાર્વભૌમતા, યોગની પરમ શાંતિ એ બધાં તત્ત્વો જાંખાં પડવાને બદલે વધારે ઉગવદાર દેખાય છે — દીપી જોડે છે. અને જાણે ભૌતિક મુદ્ધ આગળ આ કેવળ તત્ત્વો પૂરતી અક્ષર ન કરે એ ખાતર અગિયારમા અધ્યાયમાં વિશ્વદર્શનનો અધૌકિક ચિનાર જીભો કરી, મનુષ્યસદ્ધિમાં કેઈ કવિએ નહીં કહ્યેલો એવો ઉદ્ગત રસ જમાવ્યો છે. મિસ્ટનો

શેતાન ભવ્ય છે, વાત્મિકીના રાવણ અને કુંભકર્ણ ઉત્તુંજ છે, પુરાણકારોનું સમુદયન આ વિશ્વ કરતાં મોટું છે પણ ભગવદ્ગીતાનું વિશ્વરૂપદર્શન તો કરુણાશક્તિને પણ ઝોળાંગી બાંધ છે.

*

*

*

કુરુક્ષેત્રનું નામ લેતાવેંત જ પરશુરામે બરી કાદેલાં લોહીનાં દૂડાં યાદ આવે છે. એ કુરુ હોય ઉપર ધર્માત્માઓ પણ ધર્મ જૂતી બાંધ. એવી વિનાશ શૂનિ પર માનવજાત માટે જીવનધર્મનો નિર્ણય થયો એ કેટલું આશ્ચર્ય!

ભક્ષણક્ષાને પણ જે ભયાનક પ્રસંગ દબાવી દે છે, ત્યાં નરશ્રેષ્ઠ હૃદયમંથન દ્વારા જીવનનું પરમ રહસ્ય પામે છે. અને પ્રત્યક્ષ નારાયણ જ નરોત્તમ પર અનુચિત કરવા નંબાર ઘાપ, ત્યારે તો સાર્વભૌમ સનાતન ધર્મ પ્રગટ થયા વગર કેમ ગઈ એ સાર્વભૌમ સનાતન ધર્મ તે આ ગુહ્યગીતા

અધ્યાય ૨ નો

[ગીતાના શ્લોકોના ક્રમ ફેરવી વિષય પરત્વે નરી રચના કરવાના એક બે પ્રયત્નો મેં જોયા છે. એ પ્રયત્નો બહુ સુંદર નથી થયા, પણ વિશેષ પ્રયત્નો કર્મક કરી શકાય ખડુ. પણ પછી એ આટલો સ્વાભાવિક સંવાદ નહીં રહે પણ ખીજ એક વસ્તુ કરવા જોવી છે. સાતસો શ્લોકોનો ક્રમ એ ને એ જ રાખી કેટલાક અધ્યાયોના કક્કડ કરવા પડશે અને અધ્યાય પરત્વે નવા નામો ગખવા પડશે ઘ. ત ગુણગુણ-વિભાગયોગ એ ચૌદમો અધ્યાય વીસ શ્લોકોનો જ બે રાખ્યો હોય, અને ત્યાર પછીના સાત શ્લોકોનો ગુણગુણયોગ બનાવ્યો હોય, તો એ વધારે સુંદર બને

પ્રીત્ત અધ્યાયમાં પણ આડનીસ શ્લોક સુધી જ સંખ્યયોગ ગણી, પછીનો અધ્યાય બુદ્ધિ પાડ્યો હોત અને ચોપનમા શ્લોકથી

સ્થિતપ્રત્યોગ જનાવ્યો હોત, તો વધારે સમયક ગાત, મહાભારતયુદ્ધ અઢાર દિવસનું, સેના અઢાર અઢોહિણી, મહાભારતનાં પવોં અઢાર, એ સાંખ્યાનાં બનદુમાં તણાઈ ગીતાનાં પશુ અઢાર અધ્યાય જનાવ્યા હોય તો એ મોદ હવે છોડી દેવો જોઈએ. આ નેધિા પૂરી થશે ત્યારે ગીતાનાં સ્વાભાવિક વિભાગો કેટલા પડે છે અને દરેકનું નામ શું, એ નક્કી કરવાનું છે.

[પહેલો અધ્યાય પચીસ શ્લોકોનો જ જને. એનું નામ પ્રારંભયોગ અથવા દર્શનયોગ પણ રખાય. જીસમા શ્લોકથી અર્જુનવિષાદ શરૂ થાય છે તે પહેલાં અધ્યાયના અંત સુધી, અથવાં જીજ્ઞ અધ્યાયનાં (૧૪) શ્લોકો પણ એ અર્જુનવિષાદના ગણી લેવા. કેમ કે અહીં સુધી અર્જુનનો વિષાદ વધતો જ જાય છે. બીજે રસ્તો પણ છે. પહેલાં ૧૯ શ્લોકો છોડી દઈ જય જ્યવિમ્યતાનથી જ મંગળાચરણ માનવું.]

*

~

*

અર્જુન જે વૃત્તિને અપરવત્તની ધર્મવૃત્તિ ગણે છે, તેને ભગવાન હૃદયદોષીત્વ તરીકે જોળખાવે છે. અને સ્વજનહત્યામાં જ્યાં અર્જુન પાપ જુએ છે, ત્યાં ભગવાન કહે છે કે વિચાર કરીશ તો કોઈ મારતુંય નથી અને કોઈ મરતુંય નથી. કેહ તો નશ્વર ■ અને આત્મા અવિનાશી છે. તેથી તારે જૂતમાત્રને વિશે શોક કરવો ખટતો નથી.

આ દલીલ કેટલી ભગાનક છે? આને સ્વીકારીએ તો પછી અદ્વિસાધર્મનો અર્થ કેટલો રહ્યો?

આમાં 'આત્મજ્ઞાન' નો કેશ નથી દેખાતો? કાલસો અને હીરા રસાયનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એક જ વસ્તુ છે, માટે હીરાનો કશો વિચાર ન કર, એમ કોઈ રસાયનશાસ્ત્રી કહે, તો તેની વાત સાચી હોવા છતાં એની આપણા આચરણ ઉપર કેટલી અસર થવાની હતી? સમાનભાવે આ એ પદ્ધતિનો કોણ વિનિમય કરવા તૈયાર થાય?

*

*

*

‘સ્વજનની’^૧ દલીલ બે અસ્થાને ગણાય, તે ‘સ્વધર્મની’^૨ દલીલ કેટલે દરજ્જે બધે બેસતી ગણાય ? અને અદારમાં અધ્યાયમાં બે ‘સ્વકર્મનો’^૩ સુદર સિદ્ધાંત આપ્યો છે, એને પણ માંચ નહીં આવે ?

*

*

*

અધ્યાય બીજો, ૩૨ોક પાંચમાર્થમાં દલીલ આ પ્રમાણે હશે એમ લાગે છે, કે મારા ગુરુઓ મહાનુભાવ છે, એમને ન મારતાં ક્ષત્રિયધર્મ છોડી સંન્યાસીની પેઠે ભેદપ ભગ્નીને જીવનું સારુ એમ માનવામાં પણ દોષ દેખાય છે, અને ગુરુઓ અર્થકામ થયેલા છે માટે ગુરુ મરી ગયા છે એમ સમજીને દ્વાધર્મ અને શિખધર્મ બૂધી જઈ સોહીથી ખરડાયેલા ભોગ પોતે ભોગવવા તૈયાર થવું એમાં પણ દોષ દેખાય છે. હવે અહીં ક્યો ધર્મ સેવવો એ મુશ્કેલી છે. બંને રીતે પોતાને હાથે અધર્મ જ થશે એ બીકે અર્જુનમાં કાપડપ બાધી ગયું છે. એને પોતાના ધર્મનો ખ્યાલ નથી આવતો, એટલે એ શ્રીકૃષ્ણના હાથમાં નિર્ણય સોંપી દે છે. પણ શ્રીકૃષ્ણ એને એ નિર્ણય આપતા જતા એનો બોલો પોતા પર નથી રાખતા. જે

૧. તસ્માન્નાર્હં વયં હન્તુ ધાર્તરાષ્ટ્રાન્ સ્વવાચવાન્ ।

સ્વજનં હિ વયં હૃતાં સુખિનં સ્યામ માયય ! ॥ (૧.૩૭)

૨. સ્વધર્મં અપિ વાવેક્ષ્ય ન વિકલ્પિતુમ્ અર્હસિ ।

ધર્મ્યાદ્ હિ યુદ્ધાત્ શ્રેયોઽપ્યત્ ક્ષત્રિયસ્ય ન વિચલે ॥ (૨.૩૧)

૩. સ્વે સ્વે વર્મણ્યભિરત મર્તિદિ સમતે નર ।

સ્વકર્મ-નિરત મિદિ મયા વિન્દતિ તત્ શ્રુણુ ॥

યત પ્રવૃત્તિર્ મૂતાના યેન સર્વમ્ જિદ તત્તમ્ ।

સ્વકર્મણા તમ્ અમ્યર્ણ્યં મિદિ વિન્દતિ માનવ ॥ (૧૮.૪૫-૪૬)

૪. મુરુનહત્વા હિ મહાનુભાવાન્ શ્રેયો મોક્તુ ભેદયમપીહ લોકે ।

દુસ્વાર્થકામાસ્તુ ગુહ્યનિહંવ મુજીય મોગાન્ સચિરપ્રદિગ્ધાન્ ॥ (૨.૫)

જ્ઞાનને અભાવે અણુન નિર્ણય કરવાને અસમર્થ થયો હતો, તે જ્ઞાન જ એને આપી દઈ ભગવાન કહે છે : 'હવે જેમ ઠીક લાગે તેમ કરજો.'

*

*

*

અનોખાનવ્યનોચસ્ત્વ પ્રજાવાદાન્ત્ર માપસે ।

ગતાસૂનગતાસૂદ્ધ નાનુસોચન્તિ પઢિતા ॥ (૨૦૧૨)

પડિતો મૂઆજીવતાનો શોક નથી કરતા. એમ કહી ભગવાને અહિંસાધર્મનું સાચું પાસું બતાવ્યું છે. મરણની બીક એ અહિંસાનું લક્ષણ છે જ નહીં. અહિંસા એટલે 'અવેર', નિર્વેરવૃત્તિ, સર્વભૂત-હિતે રતત્વ. એ આંતરિક વૃત્તિ છે, હૃદયની કોમળતા છે. આત્મોપમ્પ્રમાથી એ ઉદ્ભવેલી છે જૂઠામાત્રના વિકાસની ઇન્તેજારી એના મૂળમાં છે. એને ઠેકાણું પોતાના કે બીજાના મરણની બીક જો અહિંસાને નામે ફેલાય, તો જ્યાં ત્યાં કૈવલ્ય દેવાશે એ કાચરતા અથવા નામદીંદિંસાનો મુખ્ય ખોરાક છે. કાચરતા, બીકલુપણું, દેહરખાપણું, સંકટ-જોઈને ભાગવાની વૃત્તિ, આ બધી વસ્તુઓ શિકારવૃત્તિને - દિંસાવૃત્તિને નોતરે છે, પ્રેરે છે, પોષે છે એટલા ખાતર જ ભગવતે અણુનના હૃદયદૌર્બલ્ય પર પ્રહાર કરી એને મરણભય ઘણવાને કહ્યું, અને આત્માનું અપ્રિનાશિત્વ એના મન પર દસાવ્યું.

સમાજમાંથી જ્યારે મુઠ્ઠા નીકળી જાય છે, ત્યારે સમાજ બારે જોખમમાં આવી પડે છે, દ્વાત્રધર્મ અને વૈરાગ્યધર્મ એ બંને જીવનને ખડતલ, તેજસ્વી અને તપસ્વી રાખે છે. અહિંસાને નામે જો દ્વાત્રધર્મ સમાજમાંથી નીકળી જાય અને સમાજ જો વૈરાગ્યધર્મ પણ ભૂલી જાય, તો જોતજોતામાં નામદં વિતાસિતા પોતાનું સામાન્ય જમાવશે. કુતેહ અને નીનિનેકુદરને નામે (અરે અહિંસાને નામે પણ) લુગ્યાર્ધ (વાજિયાગત ?) સમાજમાંથી યશે, અને સમાજમાં મદાન સડો ફેલાશે અહિંસાધર્મી સમાજે આ સંકટમાંથી હમેશા જયવાનુ રહ્યું જો પોતે અહિંસાને નામે કાચર બને છે અને વિવાસથી ટેવાઈને સંપત્તિની સમૃદ્ધિ શોધે છે, તે બીજાને દાથે ખુન દિસા કરાવે છે. એમ ક્યાં વગર એનો છટકો જ

નથી. સમાજશાસ્ત્ર અને અધ્યાત્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે એ સ્વાભાવિક દમ છે, એ ટાળી ન શકાય.

વૈરાગ્ય વગર અહિંસા સંભવે જ નહીં. જ્યાં ખડતલપણું નથી ત્યાં અહિંસા નથી, કાયરતા બને હોય. એટલા માટે જ બગવાને અગિયારમા પ્રલોકમાં મૂઆજીવતાનો શોક નહીં કરવાનું કહીને તરત જ ચૌદમા પ્રલોકમાં તિતિક્ષાધર્મ જતાઓ છે, અને એમાંથી જ મુખ્યદુઃખ વિરેની અદ્ભુત મીમાંસા ઉત્પન્ન કરી છે.

*

*

*

મનુષ્યના અનુભવમાં અદ્યંત પ્રખળ વસ્તુ મુખ અને દુઃખ એ બે છે. ગીતા કહે છે કે જીવનસાક્ષ્યની દૃષ્ટિએ મુખ્યદુઃખની કિંમત શૂન્ય છે. જેમાં મુખ છે તે સેવવું અને દુઃખ છે તે ટાળવું એ પ્રાણીમાત્રની સ્વાભાવિક વૃત્તિ મનુષ્યને કોઈ પણ જીવનક્ષેત્રમાં દોરવાને સમર્થ નથી. મુખ્યદુઃખમાં આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ દોરવાનું સામર્થ્ય તો છે જ નહીં; પણ શરીરમાત્રાની દૃષ્ટિએ (‘બાયોલોજિકલ બ્યૂ’ પ્રમાણે) પણ મુખ્યદુઃખની કિંમત જાદુ નથી શરીરમાત્રા કે વંશવિસ્તારની દૃષ્ટિએ પણ મુખકર તેટલું સેવવું અને દુઃખકર તેટલું ટાળવું એ નિયમ ધૃષ્ટ નથી મુખ અને દુઃખની પ્રેગ્ધા (‘અર્ગ’ ‘argue’) અથવા દોરવણી આધારી છે ક્રુદ્ધતાની અમુક ઝરજ તેથી સરે છે, પણ એમાં જીવનતત્ત્વ, પ્રગતિતત્ત્વ, ઉન્નતિતત્ત્વ અથવા મોક્ષતત્ત્વ ઠે જ એમ નથી કહી શકાતું. તેથી મુખ્યદુઃખને જીવનનો કાટ સમજી, એના પ્રત્યે ઉદાસીનભાવ કેળવવો એ જ મનુષ્યજીવનની પ્રતિજ્ઞાને શોભે, એમ ગીતાજીએ કહ્યું છે. મુખ્યદુઃખની સજાદ પ્રમાણે ચાલવાનો વિચાર જેણે માડી વાળ્યો છે, તે આત્મસત્યાટ થયો જાણ્યો, એમ ગીતાએ ફરી ફરી આગ્રહપૂર્વક કહ્યું છે.

*

*

*

દુનિયામાં જાધે સત અને અસતનું મિશ્રણ દેખાય છે. એમાં અસતથી સતને વેચનું કરી જે સતને જ સેડી સકે છે, તે નીરક્ષીરવિવેકી પરમદંસ જાણ્યો.

વેદાવિનાશિન નિત્ય ય એનમ્ અજમ્ અવ્યયમ્ ।

વચ સ પુત્ર્ય પાર્ય ક ધાતયતિ હન્તિ કમ્ ॥ (૨ ૨૧)

જે અવિનાશી આત્માને ઓળખે છે, તેને કોઈને માર્યાનું પાપ નથી, એમ કહેવા કરતા એવો માણસ શા માટે કોઈને મારવાને પ્રેરાય, તેને કોઈને મારવાનું પ્રયોજન શું? એમ કહેતું સુસંગત છે જ્યાં ભેદ હોય, પારકાપણનો ભાવ હોય ત્યાં જ હિંસાવૃત્તિ સહાયે

*

*

*

પુનર્જન્મની કલ્પના માણસને કેમ સહી એવું આશ્ચર્ય શા માટે થતું જોઈએ? આશ્ચર્ય તો એ છે કે મનુષ્યમાનમાં—જ્યાં જ સમાજોમાં પુનર્જન્મનો ખ્યાલ સરખો વ્યાપક કેમ નથી? સૂતેલો માણસ ફરી જાગે છે, ધાસ દર વર્ષે સુકાઈ જાય છે અને ફરી જાગે છે, સૂર્ય, ચંદ્ર તારાઓ જ્યાં જ આથમે છે અને જાગે છે, સાગરમાં ભરતી અને ઓટ ચાલે જ છે પીપળ જેવા મોટા વૃક્ષો પલ્લ પાનખર ઝટપટ પછી નવા પાદકા સાથે જુનાન થાય છે, સાપ કાચળી ઉત્તારી ફરી જુનાની મેળવે છે, અમાસ પછી ચંદ્ર પલ્લ ફરી જન્મે છે, નદીનાળા સુકાઈને ફરી પુષ્પ થાય છે, વાદળો ખાલી થાય છે અને ફરી ભરાય છે, ત્યારે આખો જન્મમારો પુરુષાર્થ કળીને મેળવેલું હ્દાયલું, સમ્રાટો આનુભવો, સરકારો, વિસ્તારો પ્રેમ અને બાધેલા સકળો શું મરણ સાથે અસોપ જ થતા હશે? આ વસ્તુનો જો નાશ જ થતો હોય, તો તેની પ્રાપ્તિની કિંમત શી? વર્ધની ખેતીને અતો જેમ તારકશ અનાજ મળે છે, આડના વિસ્તારનો સાર જેમ ફળ કે ખીજમાં આવી ભેસે છે, તેમ એક જન્મની કમાણી ખીજા જન્મમાં મૂલીરૂપે મળતી જ જોઈએ, પછી તે પુણ્યની હોય પાપની હોય કે સરકારોની એ વિચાર એટલો સ્વાભાવિક છે કે કયામત અને ‘ડુમ્સ ડે’ જેવી ધાર્મિક ભગલાઓ આડે આવી ન હોત, તો મનુષ્યને સ્વાભાવિક રીતે જ પુનર્જન્મની કલ્પના રકુરી હોત

મનુષ્યની અમર્યાદ આકાશાઓ અને એની એક જન્મની અદ્યપરવશ કમાણી વચ્ચેનો તફાવત જોતાં પણ પુનર્જન્મની કલ્પના માણસને સ્ફુર્ત વખર રહે નહીં એક જન્મ એટલો ટૂંકો છે અને

માણસની મહત્વાકાંક્ષા એટલી બધી મોટી છે—મોટી જી, અનત છે —કે પુનર્જન્મ છે એ આશાસનને અલાવે વિચારી માણસ આત્મહત્યા કરવાને જ પ્રેરાયો હોત. મનગાચરણમાં જ કો મંથ સમાપ્ત થતો હોય, તો તે શરૂ કરવા એટલી પણ તગ્દી કાણ લે ?

પુનર્જન્મ નથી એમ માનનારા કેટલાક, ખોદોના અનાત્મવાદની મદદ લઈને કહે છે કે, વશપરપરામાં જ સર્વ સંસ્કારોનું અને અકર્મોનું આત્મ દહાવાય છે વશપરપરા દ્વારા એ સર્વ સમવાતું હોનાથી પુનર્જન્મનું કંપના-ઔરવ નિરુકુળજરનું નથી પણ અનાત્મવાદ સ્વીકારવો જ અશક્ય છે. દાર્શનિક પરિભાષાના ગોટાળામાંથી અનાત્મવાદ ઉત્પન્ન થયો છે, અને વશપરપરામાં એક જ વ્યક્તિ અનુસ્મૃત હોય છે એવો પણ અનુભવ નથી એટલે પુનર્જન્મની કલ્પનાનો સ્વીકાર કયાં વગર છૂટકો નથી.

જાતિસ્મર - પૂર્વજન્મના સ્મરણરાગા જીવોના નાખનાઓ સ્વી-કારીએ તો તે પણ પુનર્જન્મની કલ્પનાને દહ કરે છે.

પણ પુનર્જન્મ આશાસનરૂપ છે કે બીતિરૂપ ?

પુનર્જન્મની આપત્તિમાંથી બચી જવાનો આટલો આગ્રહ આપજો ત્યાં શા માટે છે ? જીવન દુ ખમય છે એટલું માન્યા પછી દુ ખમુક્તિ સાથે અપુનર્ભવ પણ આવી જ જાય છે. જે આત્મામાં માને છે તેને માટે પુનર્જન્મમાંથી મુક્તિનો અર્થ શો ? ગાદમાં સત્ છે, એનો અભાવ તો શક્ય જ નથી, એટલે પુનર્જન્મમાં જે મર્યાદા કે બંધનના ખ્યાલ આવે છે તે મર્યાદા અને બંધનનો નાશ એ જ મોક્ષ અથવા અપુનર્ભવ છે અનાત્મવાદ માનીએ તો મોક્ષ કે નિર્બંધમાં કઈ અર્થ જ રહેતો નથી અને જીવનમાં તો એથીયે જોડો અર્થ રહે છે.

*

*

*

મનુષ્યજીવનની બધી વિવિધતા અથવા વિષમતાની ઉપપત્તિ લગાડતા પ્યારર પણ પુનર્જન્મ માનવો જ પડે છે માણસની બધી

આશાઓ અને આકાંક્ષાઓ અને એના આધ્યાત્મિક આદર્શો પુનર્જન્મ અને એમાંથી મુક્તિની આસપાસ ઘોરવાયા છે.

પશુ પુનર્જન્મની કલ્પના તાણીને ઔદિક સંબંધોમાં ચંદ્રની પેઠે ગોટાળો ઉત્પન્ન કરવો એ તો ઔદિક અનાચાર જ કહેવાય. 'દશકુમાર-ચરિત' જેવી કથાઓમાં જે રહે પુનર્જન્મની કલ્પનાનો દુરુપયોગ કર્યો છે, તે જોતાં એ કલ્પનાનો વિરોધ કરવાનું જ મન થઈ જાય, કાર્ત્ત નહીં તો એ કલ્પનાની મર્યાદા તો સ્પષ્ટ કર્યા વગર છૂટકો જ નથી.

*

*

*

આત્મા છે એનો અનુભવ દરેકને છે. આપણું શરીર ચૈતન્યમય છે. સ્વલક્ષી વિચારો આપણે કરી શકીએ છીએ અને અખંડ સંવિતનો અથવા સતત એકતાનો આપણે અનુભવ કરીએ છીએ. એ બધું આત્માનું અસ્તિત્વ સૂચવે છે. આત્મા છે એ વસ્તુ એટલી બધી સ્વતઃ-સિદ્ધ છે કે પ્રાચીનોને પણ કહેવું પડ્યું હતું : અસ્તિ આત્મા; ન અસ્તિ મિતિ પ્રમાણમાવાત્ । પણ એ આત્માનું સ્વરૂપ આપણે મથાર્થપણે જાણ્યું નથી. કેમ કે આત્માને નામે અને આત્માને ઠેકાણે બ્યવહાર કરનાર અહંકાર સાથે જ આપણે સંબંધ વધારે આવે છે. અને અહંકાર તો હિન્દ્રિયો અને તેના વિષયોની દુનિયામાં જ હમેશા રામનાર રહ્યો, તેથી આધ્યાત્મિક જીવનથી આપણે વિમુખ રહીએ છીએ. એ જૂસ 'સુધારવા માટે આપણે જીવનબ્યાપી પ્રયત્ન હોવો જોઈએ. આત્માનું સત્તાતત્ત્વ અને પુનર્જન્મ એ બન્નેનો હમેશા એકત્ર વિચાર થવો જોઈએ.

ભગવાને જે ઠેકાણે સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે, માણસ પૂર્વજન્મની સ્થિતિ તેમ જ પુનર્જન્મની સ્થિતિ સમજવાનો અધિકારી નથી. "ભૂતમાત્રની જન્મ પૂર્વેની અને મરણ પછીની સ્થિતિ જોઈ શકાતી નથી." ૧ અને "મારા અને તારા જન્મો તો ધણાંય થઈ ગયા. તે બધા હું જાણું છું

૧. અવ્યક્તાદોનિ ભૂતાનિ અવ્યક્ત-મધ્યાનિ ભારત ।।

અવ્યક્ત-નિષ્ઠનાન્યેવ તત્ર કા પરિદેવના ।। (૨-૨૮)

અને તું નથી જાણતો. ”૨ તેથી પૂર્વજન્મની સ્થિતિ જાણવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન નહીં કરવો અને આ જન્મમાં જે કોઈ આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ સાધી શકાય તે સાધી લેવી

*

*

*

“કોઈ પરમાત્માને આશ્વર્ય સરખો વર્ણવાયેલ સાંભળે ■ અને સાંભળવા છતાં કોઈ તેને જાણતો નથી ”૨ આની સાથે સરખાવો : “વળી કોઈ સાંભળેલા ઉપર શ્રદ્ધા રાખી તેમાં પરાયણ રહી ઉપાસના કરે છે તેઓ પણ મૂઢાને તરી જાય છે. ”૩

*

*

*

देही नित्यम् अवप्योऽय देहे सर्वस्य भारत ।।

तस्मात् सर्वाणि भूतानि न त्व गोप्सितुम् महंसि ।। (૨.૩૦)

બધાના દેહમાં રહેલો આ દેહધારી નિત્ય અવધ્ય છે એવી દલીલ રજૂ કરી ભગવાને કહ્યું કે ‘તેથી તારે ભૂતમાત્રને માટે શોક કરવો ઘટતો નથી.’ એ તો ઠીક; પણ બીજી પણ એક અનુમાન નીકળી શકે છે કે જે દેહધારી નિત્ય, અવધ્ય છે તેના દેહનો ખાત કરવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન અનુષ્ઠ શા માટે કરે ? આરવાથી કોઈનું આત્મતિક તુકસાન થતું નથી. કોઈને આપણે મટાડી શકતા નથી, આરવાથી કોઈનો સ્વભાવ બદલાતો નથી, પછી મારીને લાભ શા ?

*

*

*

૧. बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।।

તાન્મહ વેદ સર્વાણિ ન ત્વ વેત્સ પરતપ ।। (૪.૫)

૨. आश्चर्यवत् पश्यति कश्चिद् अंशम् आश्चर्यवद् वदति तस्यैव चाग्न्य ।।

આશ્ચર્યવત્ પચ્છતિ કશ્ચિદ્ અંશમ્ આશ્ચર્યવદ્ વદતિ તસ્યૈવ ચાગ્ન્ય ।।

(૨.૨૯)

૩. अन्ये स्तेवमजानन्त. श्रुत्वान्येभ्य उपासते ।।

તેઝપિ જાતિતરત્યેવ મૂલ્યુ શ્રુતિપરાયણા. ।। (૧૩.૨૫)

સ્વર્ગના પ્રત્યેનો ધર્મ અને સમાજ પ્રત્યેનો ધર્મ મને બરાબર ઓળખવા જોઈએ. બાપક ધર્મની અદર મને આવી જાય છે. સ્વર્ગના પ્રત્યેના ધર્મનો વિચાર કરી માણસ સમાજદ્રોહ કરે, તો એ સમુચિત બને છે, સમાજને હણે છે અને સ્વર્ગનો સમાજના અશમાન હોઈ એ સ્વર્ગનોનો પણ પરિણામે દ્રોહ જ કરે છે. સમાજહિતનો દ્રોહ કરીને સાચી સ્વર્ગસેવા થઈ જ ન શકે.

સ્વધર્મની વાત જરા વિચારીએ. સ્વધર્મ તો ધર્મના સમગ્ર ક્ષેત્રનું કલ્પ મધ્યમિદુ સૂચવે છે એને પરિધ અથવા મર્યાદા છે જ નહીં. તેથી સ્વધર્મનો ત્યાગ થઈ જ ન શકે. સ્થાનઅણુ થઈને કોઈ કશો પુરુષાર્થ કરી જ ન શકે પોતાનું જે સ્વધર્મપ્રાપ્ત સ્થાન છે, એનું જ નામ પ્રતિજ્ઞા છે. સામાજિક કીર્તિ અથવા માન્યતા એ કંઈ સાચી પ્રતિજ્ઞા નથી.

*

*

*

સ્વધર્મ અથવા સ્વકર્તવ્ય આપણે માટે સ્પષ્ટ હોય છે, પણ એના પાલનના પરિણામ ઉપર નથી આપણે અધિકાર અને નથી એની આપણને સંપૂર્ણ કલ્પના. તેથી શુભદુઃખ, લાભહાનિ, જ્યપરાજ્ય વગેરે બાહ્ય વસ્તુઓનો વિચાર ક્યાં નહીં, એની ચિંતા ક્યાં નહીં, જે પ્રાપ્ત થઈ જાય તે કરી છૂટણુ એ જ આપણો ધર્મ છે.

સ્વધર્મપાલનનું પરિણામ ચોક્કસ તે આવે તોય એ શુભ જ હોય છે, કેમ કે ધર્મ સર્વતોભદ્ર છે એના બધા જ પાસા ક માણસની હોય છે. “હ્યુમનિટી તો તને સ્વર્ગ મળશે છતીશ તો તને પૃથ્વી મળશે.”^૧

“આસક્તિ છોડીને પાળેલો સ્વધર્મ સર્વતોભદ્ર હોઈ એમાં આરભનો નાશ નથી, વિપરીત પરિણામ આવતું નથી, અને એનું પરિણિત પાલન પણ મહાભયમાથી ઉગ્રારી લે છે.”^૨

૧. હનો વા પ્રાપ્સ્યતિ સ્વર્ગં જિત્વા વા મોક્ષમ મહીમ્ ।

તસ્માદ્વૃત્તિષ્ઠ કૌતેય યુદ્ધાય વૃત્તનિરપય ॥ (૨ ૩૭)

૨. નહામિત્તમન્નાતોઽસ્તિ પ્રત્યવાયો ન વિષ્ણે ।

સ્વલ્પમ્ અપ્યસ્ય ધમસ્ય ત્રાયતો મહાન્ મયાત્ ॥ (૨ ૪૦)

“જે કેવળ શુદ્ધ ધર્મનો વિચાર કરે છે, તેની શુદ્ધિ નિર્મળ હોય છે, નિઃસ્વાત્મક હોય છે. જે પરિણામેનો વિચાર કર્યા કરે છે, તેની સ્થિતિ વિષાધના જેવી હોઈ બહુ શાખાવાળી અને અનંતરૂપે વિભક્ત હોય છે.”^૧ એનો નારા ન થાય તો આશ્ચર્ય.

*

*

*

વેદ પ્રત્યે ગીતાનું વક્ષણ કેવું છે? વૈદિક પરંપરા પ્રત્યે ગીતાને આદર છે, વેદ વચન વિષે અદ્વા પણ હોય એમ લાગે છે. છતાં વેદને વળગી રહેનારાં વેદિયાઓ વિષે ગીતાએ ઠેકાણે ઠેકાણે પોતાનો તિરસ્કાર બતાવ્યો છે. યાજ્ઞિકોએ વૈદિક ધર્મને કામનાધર્મ બતાવ્યો. મનુએ પણ કહ્યું કે કામ્યો હિ વેદાધિગમઃ કર્મમોગદત્ત વૈદિકઃ । વેદધર્મનો આ મૂળનો જ હોય હશે અથવા એ હોય અમ્તાની લોકોએ પાછળથી છુસાડ્યો હશે. એ ગમે તે હો. પણ અજ્ઞાન અને કામનાના સંમિશ્રણથી વૈદિક ધર્મ લાંબા વખત સુધી બરણ-મારણ-હિત્યાટનના બાદુર્ધ ધર્મ જેવો બની ગયો હતો એ વિશે શંકા નથી. એનાં પરિણામ આને પણ આપણે ભાગ્યે જોઈએ. એ વૈદિક ધર્મની વિપરીત અસરની કંઈક અંખી ગીતાએ કરી દોવી જોઈએ તેથી જ ગીતાએ વેદવાદની આટલી નિંદા કરી છે. અને વેદ ત્રૈશુલ્યવિષય છે એને વદાવ્યે જ છૂટકો એમ કહ્યું છે. અને વેદમાં જે કંઈ સાદુ છે તે અનુલ્લસ્ય ભારકેતે પણ મળે છે એવી ખાતરી આપી છે.^૨

*

*

*

૧. અવસાયાત્મિવા વૃદ્ધિર્ જિવેહ કુલ્લદન ।

વહુગાલા હાનન્તાષ્ ચ વૃદ્ધયોઽવસાયિનામ્ ॥ (૨.૪૫)

૨. પ્રંગુણ્યવિષયા વેદા નિસ્પૃગુણો મયાનું ।

નિર્દમ્બો નિત્ય-મત્ત્વસ્થો નિર્ધોગ-શ્લેષ જાતમવાનું ॥

માવાનું અર્થ અદુષ્ટાને સર્વતઃ સપ્લુતોદયે ।

તાવાનું સર્વેષુ વેદેષુ બ્રાહ્મણસ્ય વિજ્ઞાનન ॥ (૨.૪૫-૪૬.)

માણસ કર્મફળની આશા ન રાખે, કેવળ કર્મ જ કરે, કેમ કે તે કર્મ કરવાને સ્વતંત્ર છે, ફળ મેળવવાનો અધિકારી નથી ?

ફળની આશા માણસ ન રાખે એ બરાબર છે પણ ફળ નિપજાવવાનો પ્રયત્ન ન કરે એમ તો છે જ નહીં કર્મ કરે એટલે એમાંથી અનેક ફળો નીપજવાનાં જ. કર્મ ન કરવાનો આગ્રહ તો માણસ નહીં જ રાખે એ એને માટે શક્ય પણ નથી. કર્મ એ જીવનસાધના છે એની ખારફતે જ મોક્ષ મેળવાય શુભ પરિણામી છે એના કર્મો જ કરવાના હોય છે છોડી દેવાની હોય છે હતા કર્મફળોની ઇતેઝરી.

જેણે આ સૃષ્ટિને, આ જૂમિને અથવા મનુષ્ય-જીવનને કર્મભૂમિનું નામ આપ્યું એનો અનુભવ કેટલો ઊંડો દર્શો! સ્વર્ગ ઇન્દ્રિયાદિ ભોગજૂમિ છે, પશુપક્ષી ઇન્દ્રિયાદિ ભોગધોનિ છે, મનુષ્યજીવનની મહત્તા ફલેઝા પણ ઇરાદાપૂર્વક ઊઠીને કરેલાં શુભ કર્મની અદર જ. મનુષ્ય વિશેષ રૂપે ઇશ્વરનો સહકારી છે એ જીવનનો ઉદ્દેશ સમજી શકે છે, સૃષ્ટિ-અવસ્થામાં દમ્ય કરી શકે છે, પશુપક્ષી ઇન્દ્રિયાદિ પ્રાણીઓનું વાળીપણું એની પાસે છે પચ્ચમહાભૂતોને સમજી, ધર્મની મર્યાદામાં રહી એમની પાસેથી સેવા લેનાનો એ અધિકારી છે એણે તો કર્મધોગનું દારૂ બરાબર જાણ્યું જ છુટેમો ઇશ્વરના સહકારી તરીકે એને માટે બનાવેલ સક્રિય જ શોભે આશક્તિની પામરતામાં જીત્યો એટલે માણસ યુનામ મની જ જવાનો.

*

*

*

કોઈ રોગીના સરીર પર ઓપરેશન કરાવતું હોય, જોખમકારક વાદકાપ કરવી હોય તો અત્યંત કર્મકુશળ સર્જનની સેવા આપણે લઈએ છીએ પણ એ જ સર્જન જે રોગીના નજીકના સગામાંથી

૧. કમળેવાધિવારસ્તે મા ફળેનુ વદાચન ।

મા કમલહેતુર્ મૂર્ મા તે સજ્જોઽમ્લવર્મેણ ॥ (૨૪૭)

હોય તો એ વાદકાયમાં નથી આવતો. માયાની ઇતિજારી એની શક્તિને દણે છે, એનો હાથ ધૂળે છે, મન ધૂંઝાય છે તેથી કોઈ નાહિત સર્જનની યોજના એ કરે છે. મનની સમતા ન હોય તો ઉચ્ચ કોટિની કાર્ય-કુશળતા પણ ન દે.

જ્યાં માણસનો સ્વાર્થ હોય છે ત્યાં જ એ ધ્યાન દર્શને અને કુશળતાથી કામ કરે છે એ સામાન્ય પ્રવાહ અથવા અનુભવ સ્વરૂપ કોટિનો જ છે. સર્વોચ્ચ કુશળતા તો સંસ્કારી સમતા, તટસ્થતા અથવા અનાસક્તિમાં જ ખીલે છે.

માંદાની મેવામાં રાતપાળી કરવાની હોય છે ત્યારે સર્ગાવહાલાઓ મોઢને લીધે પોતાની વારી ન હોય ત્યારે પણ ઉત્તમગૌરવ કરે છે; પોતાની તબિયત બગાડે કે અને મેવાની લાભકાત ખોઈ ખેસે છે. જ્યારે કર્તવ્યનિષ્ઠ સમજાવી નર્સ સેવામાં લાજર હોય, ત્યારે કર્તા તથા વગર ઉત્તમ સેવા આપે છે અને પોતાનો વખત પૂરો થયો એટલે એ જ કામ ખીજને સોંપી પોતે ઘસઘસાટ જાય છે. એનામાં કાર્યદક્ષતા, કર્તવ્યનિષ્ઠા અને તટસ્થતા સમાન ભાવે કેળવાયેલા હોય છે. એ એક જાતની યોગ-યુક્તની સ્થિતિ છે. આસક્ત માણસ પોતે માનેલા સ્વાર્થની દૃષ્ટિએ એક બાબુ ઉપર ખૂબ ધ્યાન દે છે, અને તેથી જ ખીજે કે કાણે બાંત બૂલી જાય છે. જ્યાં આસક્તિ છે ત્યાં લુહિ નિર્મળ રહી જ ન શકે. લુહિનો પ્રસાદ એ અનાસક્તિના પક્ષપાતરહિત વાતાવરણમાં જ કેળવાય.

*

*

*

ગીતાના આદર્શ પુરુષ ઉપર નોંધ લખાશે એમાં જ મોટો ભાગે સ્થિતપ્રજ્ઞ વિશે વિવેચન આવવાનું છે. અહીં તો પાપની ઉત્પત્તિ, વિસ્તાર અને એના પરિણામ વિશે જ લખવાનું છે.

દરેક વસ્તુની શરૂઆત બહુ જ સૂક્ષ્મ રીતે થાય છે. અંગ્રેજો જ્યારે આ દેશમાં આવ્યા ત્યારે કોઈને ખગર ન હતી કે તેઓ દેશની ઉન્નતિમાં આવેલા બધા વિરોધી નીવડશે. શરીરમાં રોગો પણ બહુ જ સૂક્ષ્મ રીતે નાખત થાય છે. હોડી જ્યારે નદીમાં ચાલે

છે ત્યારે પહેલા તેના વેગ ધણો જ ધીમો હોય છે, પણ એક વાર તે નદીના વહેણમા પહોચી કે પત્રી સડસડાટ સમુદ્ર તરફ દોડવા માંડે છે નદી પણ મૂળ આગમ કેટલી નાની હોય છે, પણ તે જ પાછળથી મોટા મોટા સહેરોને પણ કુચાવી દઈ શકે છે. માળવાના પહાડોમા કીડીની હાર જેવી દેખાતી મહી નદી ખંભાતની પામે પહોચતાં એટલી મોટી થઈ જાય છે કે ત્યાં ભોંકો તેને સાગર તરીકે ઓળખે છે. તે સ્થળે મોટા મોટા હાથીઓ પણ તેમા ઊતરવાની હિમત કરતા નથી.

પાપની પ્રગતિ પણ આવી જ રીતે થાય છે. શુદ્ધ આચારવાળા માણસના મનમા વિષમનો કોઈ વિચાર આવે છે ત્યારે તે મનમા કહે છે કે મારું વર્તન તો શુદ્ધ છે. મનમાં એકાદ આદીઅવળા કલ્પના આવી ગઈ તો શુ થયું ? તે એના બમમાં રહે છે કે આટલાથી કઈ અથ પતન નહી થઈ શકે પરંતુ એમા જ તેનો સર્વનાશ સતાયેલો છે. પીપ્પા જેવા મહાન વૃક્ષનું ખીજ કેટલું નાનું હોય છે ? માણસ બધી રીતે તટસ્થભાવથી પણ કોઈ વિષમનો સહેજ પણ વિચાર કરે તોપણ તેનું ચિત્ત તેમા યોગી જાય છે. વખતોવખત તે વિષમનું તેને સ્મરણ થાય છે, અને તેનું ચિંતનન તેને માટે આનંદદાયી થઈ પડે છે કોઈ વાર અનાયાસે તે વિષમ નજીક આવતા તેના મનમા આનંદ થાય છે પણ તેને મેઘવવાની ઇચ્છા થાય છે તેના તરફ પક્ષપાત ઊપન્ન થાય છે જ્યાં એક વાર પક્ષપાતની જન્યુતિ થઈ ત્યાં સમાન ભાવ નાશ થયો જ છે, અને પક્ષની સામે પ્રતિપક્ષ તો હોય જ. પ્રતિપક્ષમા અપ્રિયતા, દ્વેષ અને ક્રોધ સ્વાભાવિક જ હોય છે કામ અને ક્રોધ માણસને એવો તો અધિગો બનાવી દે છે કે વસ્તુનું સારા-નરસાપણું શોધવાની કે તપાસવાની તેની શક્તિ જ નાશ પામે છે આસક્તિ અને દ્વેષને કારણે વસ્તુઓ પર કાલ્પનિક ગુલાવગુણોનો આરોપ થવા લાગે છે તેથી કુદરત સાથેનું શુદ્ધ જોગણું તૂટી જાય છે માણસને મોઢ ઊપડે છે મોઢથી જાગ્રતિ જતી રહે છે અપેક્ષ વસ્તુને તેના મોઝ રૂપમા જાણી અથવા તેના તરફ પોતાનો ધર્મ નહીં દરવે એનું

નામ સ્મૃતિ સ્મૃતિના નાશ પછી વિવેક શક્તિનો નાશ થાય છે, અને
જ્યાં સુધી બુદ્ધિ છે ત્યાં સુધી જ માણસ છે એ રીતે બુદ્ધિના
અભાવે માણસનો સર્વનાશ થાય છે -

વિવેક-ભ્રષ્ટાના ભવતિ વિનિષાત મતમુસ ।

પાપની પ્રગતિ આવી જ છે પાપ આવે છે ત્યારે ગરીબ ગાયની
માદક સીધું સાદું થઈને આવે છે પણ એક વખત તેનો પગપેસારો
થતા તે સિંહની માદક ફાડી ખાધા નિના જોણું નથી વમગજમા
પણ દયા દોષ પણ પાપમા દયા હોતી નથી તેથી પહેલેથી જ પાપ
પર દયા ન કરવી જોઈએ પાપ પર દયા કરવાથી તે આપણને
ખર્ચ જશે વિધવો એટલા સપીના છે કે તેમના એકને આવના
દીધો કે પછી વગર બોલાવ્યે તરત જ કાગડાની માદક બધા આવી
પડે કે માણસ એક વાર એમના નમજમા આવ્યો કે પછી ગીધની
માદક તેઓ તેને ચૂધી ખાય છે

હવાવનો વિષયાન્ પુસ સગમ નેપૂજાયને ।

નગાત સજાયતે કામ, કામાન ક્રોધોઽભિજાયન ।।

ક્રોધાત ભવતિ મમોહ સમોદાત સ્મૃતિ વિભ્રમ ।

સ્મૃતિ ભ્રષ્ટાદ્ બુદ્ધિનાશો, બુદ્ધિનાશાત્ પ્રણશ્યતિ । (૨ ૬૩-૬૪)

*

*

*

કામથી ક્રોધ કેની રીતે ઉત્પન્ન થાય છે ? માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ
આ ખૂબ વિચારના જેવો પ્રશ્ન છે કામનો અર્થ પ્રેમ નથી, પ્રેમને
સૂચ્યું જ નોંડે કંઈ પ્રયોજન નથી પ્રેમ તો બીજાના કંપાણને માટે
આત્મ સમર્પણ કરતા જાણે છે સારી રીતે નિચારવાથી જણાય છે કે
કામ સારી છે પોતાની તૃપ્તિ જ તેનો એકમાત્ર હેતુ હોય છે જેમ
સાવારણ મનુષ્ય એમ સમજે છે કે સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા, મહો આદિ
મના પોતાની પૃથ્વીની આસપાસ ફરે છે, તેમ જ કામી માણસો કામને
મધ્યસ્થિ દુએ રાખીને જગતને જુઓ છે તેથી તેનું જીવન ન્યોતિષ જોડું
અટપટું અને આધુનિક થાય જો બહારની વસ્તુઓની ગતિના સમન્વય

તે ગમે તેવા આરોપ કરે છે. એવો માણસ દુનિયાની સરળ ગતિ સમજી શકતો નથી. તે ન્યાય કે નીતિ સમજી શકતો નથી તેથી પક્ષમાં ઊતરી પડે છે. કામી માણસ પોતાની ઇચ્છેલી વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે દુનિયાનો કામ બદલવા માગે છે, અને જ્યારે તે નથી બદલાતો ત્યારે તે ચિડાય છે. તેનું મન પક્ષપાતી હોવાથી ખરી વસ્તુસ્થિતિ સમજી શકતું નથી. તેથી તે વધારે ચિડાય છે. કામને માટે તે જે વસ્તુ પર પ્રેમ કરે, તે જ્યારે તેને નથી મળતી ત્યારે તે તેના પર ક્રોધ કરે છે. પોતાની પદ્ધતી ગાય દોહવા ન દે ત્યારે મનુષ્યનો ગાય પર જે સાચો પ્રેમ હશે તો તે તેને લાકડી મારશે નહીં. આશામાં વિશેષ થતાં જ, આશા નુપ્તા જ કામ ક્રોધનું રૂપ ધારણ કરે છે. પોતાની પ્રિય વસ્તુની આમતમાં માણસ જ્યારે જીએ છે કે આ વસ્તુ મારી નહીં થઈ શકે ત્યારે તે તેનો નાશ કરવામાં પણ આત્મકો નથી ખાતો. અનુરાગ અને દ્રેષ એ એક જ વસ્તુની જે બાજુઓ છે. એક લોભના સીધા પતરાને એક બાજુએ દગાવીને આપણે તેનો તલો બનાવીએ છીએ તલો એક જ વસ્તુ છે, પણ એક તરફથી તે ઊંડો લોપ છે, અને બીજી તરફથી તે થોડો જીપસી આવેલો દેખાય છે. રાગદ્રેષની પણ આવી જ દશા છે અને બાજુની સમાન સ્થિતિ ખમડી કે રાગદ્રેષ પેદા થયા. જે દુનિયાનો મિત્ર થવા માગે છે તે કોઈ એકનો ખાસ મિત્ર નહીં થઈ શકે. તેને માટે તો ખરા જ સમાન છે જિનિત્ત જિનિત્ત વ્યક્તિઓના સંબંધમાં ન્યૂનાધિકતા રહે છે જ, પણ તેના હૃદયની ભાવના બધા તરફ સમાન જ હોય છે. એક ખીસાના રૂપિયા ખીજા ખીસામાં જતાં માત્રેકના મનમાં રૂપિયા કમાવા કે ખોવાનો ભાવ નથી રતો. કોઈ આપ્યા કુટુંબના મિત્રને તે કુટુંબના એક ભાઈને વધારે અને બીજાને ઓછું મળવાથી જેમ બળતરા નથી થતી તેમ જ અજાનસાત, વિશ્વમિત્ર થઈને માણસ દુનિયામાં વિચરે છે. પોતાની આમનમાં પણ તેને પરાપાત નથી હોતો. રાગદ્રેષ ગયા પછી શું રહે ? પછી તો સમાધાન અને પ્રયત્નના જ રહેવાની મંત્રી, કુચુલા, મુદિતા (આનંદ) અને ઉપેક્ષા

આવી ચાર જાનની પ્રસન્નતા રહે છે. ઇચ્છાઓનો અભાવ એ જ પ્રસન્નતાનું સ્વરૂપ.

ખીજી રીતે પ્રસન્નતાનો અર્થ સ્વચ્છતા પણ છે. રાગદ્વેષ રૂપી હાદવ બેગી જવાથી ચિત્ત રૂપી પાણી સ્વચ્છ અને નિર્મળ થાય છે. હાદવથી પાણી ગંદું રહે છે. માટે જ તેની અંદર શું છે તે દેખાતું નથી. પાણી સ્વચ્છ થતાં પારદર્શક બની જાય છે. ચિત્તપ્રસાદનો પ્રભાવ પણ એવો જ છે. જેણે ચિત્તપ્રસાદ પ્રાપ્ત કર્યો તેને પોતાના તો શું, પણ ખીજના મનના વિચારો જાણી લેવાની પણ શક્તિ ધીમે ધીમે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કે તત્ત્વપ્રાપ્તિમાં અડચણ કરનાર રાગદ્વેષ આદિ વાસનાઓનો હાદવ જ છે. કેટલીક વાર રાગદ્વેષને કારણે એકાગ્રતા આવતી દેખાય છે. કેટલેક અંગે આ વાત સાચી છે. પણ આ એકાગ્રતા આધિળી અને આત્મધાતી હોય છે. સત્યજ્ઞાન તો મનપ્રસાદથી જ થાય છે. કોઈ મંત્ર અથવા સંસ્થાનું સ્વરૂપ, તેની રચના, તેનું પ્રયોજન અથવા તેનું કાર્ય સમજ્યા વગર, જો આપણે એ તપસ્યા જઈએ તો દોઢર ખાઈ પાકા આવવાનું થાય, અથવા હેરાન થવાય, પરંતુ તે જ મંત્ર અથવા તે સંસ્થાની સ્થિતિને સારી રીતે મમજી લેવાથી, આપણે તેમાં સુરક્ષિત રીતે, અને સ્વતંત્રતાથી કરી શકીએ છીએ એક સ્થિતિનું નામ રાખી છે, અને ખીજનું દિવસ. અધારામાં આપણને દોઢરો વાગે છે, અજવાળું આપણને સ્વતંત્રતા આપે છે. જોકે જન્મે સ્થિતિઓમાં આસપાસની ગોઠવણ એકસરખી જ રહે છે. રાગદ્વેષ જવાથી, પ્રસન્નતાની પ્રાપ્તિ થતાં જ આપણને પ્રકાશ મળે છે વિશ્વસંસ્થાનો સ્વભાવ, અને તેમાં આપણું સ્થાન આપણે સમજી લઈએ છીએ, અને તેથી આપણાં ગ્રંથાં દુઃખોનો નાશ થાય છે. ફરી જેમ ગોપીરત્ના અજવાળામાં આપણને તમે ત્યાં ફરવામાં કઈ ફરક નથી થતી, તેમ જ શુદ્ધિ પણ તમે તેમ ફરતી છતાં પોતાના સ્થાન પર દમોશ્વા સ્વાધીન અને સ્વસ્થ ગ્રહે છે

રાગદ્વેષવિવૃક્તેન્ તુ વિપયાન્ અન્દ્રિયેન્ ચરન્ ।

આત્મવશ્યેન્ વિવેચાત્મા પ્રસાદમ્ અધિગચ્છતિ ॥

પ્રસાદે સવદુઃખાના હાનિર્ અસ્યોપજાયત ।

પ્રસન્નચેતસો હ્યાનુ વુદ્ધિર્ પર્યવતિષ્ઠતે ॥ (૨ ૧૪-૧૫)

*

*

*

એમ જણે કહ્યું હતું કે ત્યારે મને બીડી પીવાની ખૂબ હઝા થાય છે ત્યારે દુ બીડી જ મની જાહે હું આ અનિચ્છાક્રિત નથી પણ એક આધ્યાત્મિક સત્ય છે વાસના માણસને અસ્વસ્થ કરે છે તદાપર કરે છે કોઈના પણ વિષે મન આકર્ષાયુ એટલે આસક્ત થઈ માણસ એનું ધ્યાન ધરે છે જેમ જેમ ધ્યાન વધે છે તેમ તેમ આસક્તિ પણ વધે છે ધ્યાનયુક્ત આસક્તિથી તે વસ્તુનું મહત્વ અવાસ્તવપણે વધે છે બાકી રીતે એક તરફથી સગમાથી મામના વધે ■ અને બીજી તરફ એનું મહત્વ વધવાથી વસ્તુગત તારતમ્ય બૂની જવાય છે તે જ કારણે સજિના સ્વાભાવિક નિયમનની અને પરિસ્થિતિની મથાથોમતા પણ અજાણી થાય છે જે યોગ્ય છે તે અયોગ્ય જણાય છે ધર્મની આસપાસ લાથો ફરવવાને મદલે લાથો સ્થિર રાખી એની આસપાસ ધરીના પડો ફર્યા કરે એની હઝા વેદા થાય છે ફૂતડું પૂછડી દલાવે એ સ્થિતિને દેઠાણે પૂછડું ફૂતરાને દલાવે એ સ્થિતિની અવેશા થાય છે સૂર્યની આસપાસ ગ્રહમાળા ફરે એ સ્વાભાવિક ક્રમ છેાડી પૃથ્વીની આસપાસ મહા, નક્ષત્ર, તારા એમ બધા જ ફરે એ જ યોગ્ય છે કેમ કે પૃથ્વી ઉપર આપણે રહીએ છીએ એની મતિ થઈ જાય ■ કામનાને લીધે આપણી મનોબૃમિમા કલ્પનનું અને ત્રિશ્વનું મધ્યમિદુ ખસી જાય છે અને કામના જ મધ્યમિદુ નગીકે ગણાય છે પછી એ કામના તૃપ્ત થાય કે ન થાય આખી રચના વિષે અસંતોષ તો ઉત્પન્ન થવાનો જ, એનું નાશ ક્રોધ આ ક્રોધમાથી મળતા પેલા થાય એમા આશ્ચર્ય શું? મૂળતામાથી જન નુનાય છે જ્ઞાન જવ થી જ્ઞાનનો નાશ થાય છે અને જ્ઞાનનો નાશ થયો એટલે માણસાર્મનો અને માણસનો નાશ તો મુવ જ ■

ગીતાએ ડેકાણે ડેકાણે સ્પષ્ટ કર્યું છે કે કામ અને ક્રોધ એ એક જ બાજુના બે પાસા છે એ જાનેને એકરૂપ ગણી તેને મનુષ્યનો મહાપાપી વૈરી તર્જન કર્યું જો છે અને એ રજોગુણમાથી એટલે કે આત્મક્રિયાથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ એની પૂર્વપીઠિકા (pedigree) પણ સ્પષ્ટ કરી શકી છે એ જ જ્ઞાનનો મોટામા મોટો નાશક છે ^૧ મન કિન્નસુદ્ર અકનાતૂને પણ કહ્યું છે 'It is not given to man to love and to be wise' કામાતુરને જ્ઞાન ન સહાયે

અર્જુને સ્થિતપ્રજ્ઞની આખ્યા નથી માગી પણ વર્ણન માગ્યું છે આખ્યાથી તર્કબુદ્ધિ સ્પષ્ટ થશે પણ માથુસનું હૃદય તો વિગતરાર Concrete વાસ્તવિક વર્ણન જ પસંદ કરે છે આખ્યા અન્યક્રતા હોય છે એનું આકર્ષન એકાંકર છે વર્ણનથી વ્યક્તિત્વ મિત્ર ખડ થાય છે ત્યાર પછી તર્કબુદ્ધિ લાને અન્યક્રતા તત્વને તારવી મટે

સ્થિતપ્રજ્ઞના લક્ષણો સ્વતંત્રતાની સ્થિતિ સચવે છે ધન્વિમનિ પુરુષ પરતત્ર હોય છે આત્મનિષ્ઠ પુરુષ જ સ્વતંત્રતા મેળવી શકે છે, ભોળા શકે છે, ગાંધી શકે છે એને જ ગીતા ચિત્તનો પ્રસાદ અથવા પ્રસન્નતા મહેલે છે

ધન્વિયો અને આત્મા વચ્ચે સનાતન ગંગાગ્રાહ થાય છે ભુદિને પોતાના તરફ ખેંચવાનો પ્રયત્ન બને કરે છે દેવાસુર યુદ્ધ જેવી જ આ સ્થિતિ છે મનનું વલણ ધન્વિયો તરફ હોય તો ધન્વિયો ભુદિને કમલે કરે છે મન બો સચળી હોય તો ધન્વિયોનો વિરોધ કરી ભુદિને સ્થિર રાખે છે અને પછી ભુદિમા નિર્મળતા આવે છે જેથી એમા આત્માનો પ્રકાશ પડે છે

ધન્વિયોનું આકર્ષણ મનવાન છે પણ ધન્વિયો પાસે અતે આપવા જેવો કીમતી માન છે જ નહીં બહોરખપર ખૂન આકર્ષક અને

૧ કામ અપ ક્રોધ અપ રજોગુણમમુદમવ ।

મહાન્નો મહાપાપ્યા વિદધિ અનમ્ જિહ વૈરિણમ્ ॥ (૩ ૨૭)

વેચવાનો માત્ર ધૂળ જેવો એરી ઇન્દ્રિયોની સ્થિતિ છે. પણ લોકસમુદાયનો મોટો ભાગ હંમેશાં એ રસ્તે જ તણાય છે. આત્મજ્ઞાનનો રસ્તો એથી લીધેલો હોય છે. કેટલાંક ફોજા ઉપરથી ખૂબ આકર્ષક હોય છે પણ અંદર ખાટા કે કડવાં હોય છે; જ્યારે બીજાં કેટલાંક ફોજા કે તીકુ જેવાં ઉપરથી કાંટાળાં અથવા વેરાગી જેવાં હોય છે પણ અંદરથી સ્વાદિષ્ટ હોય છે. સંપત્તિ પુરુષનું જીવન અને વિવાસી પુરુષનું જીવન આપી જ રીતે પરસ્પર વિરોધી દેખાય છે. આત્મારામ અને ઇન્દ્રિયારામ બંનેનો સ્વભાવ પરસ્પર ભિન્ન હોય છે.

એ ગમે તે હો, માણસ વિષયોનું સેવન કરે કે ન કરે પણ વિષયોને અગ્રે એણે પોતાની પ્રતિષ્ઠા તો ન જ ખોરી જોઈએ, અને પ્રતિષ્ઠા તો વિષયને વશ ન થવામાં જ છે. માણસ કરતા વિષય મોટા થઈ જાય, એની આગળ માણસ પામર બની જાય એટલે માણસ અપ્રતિષ્ઠિત થયો. અપ્રતિષ્ઠિત સમાજમાં જસે એની પ્રતિષ્ઠાની દાનિ ન દેખાતી હોય પણ પોતાની આગળ તો એ અપ્રતિષ્ઠિત થયો જ. ગીતા કહે છે કે માણસે સમૃદ્ધની પેઠે રહેવું જોઈએ. આરે ખાલુથી અસંખ્ય મહાનદીઓ પોતાનાં પાણી એમા છોડવા છતાં એ પોતાની પ્રતિષ્ઠા અચળ રાખે છે એવી જ રીતે અનાસક્ત મહાત્મા સર્વ કામનાઓ પ્રયે ઉદાસીન થઈ ધીરોદાત્તની શાંતિ મેળવે છે. કામનાં પાછળ ગડિા થયેલો પામર માણસ શાંતિ ને પ્રતિષ્ઠા કયાથી મેળવે ?

*

*

*

ગીતાને અઢાર અધ્યાયમાં મળીને ઝાઝી વસ્તુ કહેવાની છે જ નહીં. એક જ વસ્તુ અનેક જાણુએ ભિન્ન ભિન્ન રૂપમાં વિશેષ અને અને સવિશેષ રોચક કરવાનો ગીતાનો પ્રયત્ન છે. આખી ગીતામાં એક જ કલ્પના વણાયેલી છે અને તે કલ્પના આ બીજા અધ્યાયમાં સંપૂર્ણપણે આવી ગઈ છે. જો મનુષ્ય વિચારપૂર્વક આ બીજો અધ્યાય સમજી લે અને તે પ્રમાણે જીવન ઘડવાનો પ્રયત્ન કરે તો એને બીજો કયા જગું જ ન પડે. હિંદુ ધર્મનું રહસ્ય, આર્થજીવનનો આદર્શ અને મનુષ્યકોટિનો ઉદ્ધેશ આરામ આ એક અધ્યાયમાં આવી ગયેલો છે.

અધ્યાય ૩ બો

ત્રીજો, ચોથો અને પાંચમો આ અધ્યાયત્રિપુટીમાં કર્મયોગની મીમાંસા આપી જાય છે જીવનમાં અપરામાં અઘરી વસ્તુ હોય તો તે નૈષ્કર્મ્ય-સિદ્ધિ છે. પણ એના વગર આ કર્મભૂમિમાં શાંતિ સંભવે જ નહીં.

આજની દુનિયા બોગ અને ઐશ્વર્ય પાછળ પડેલી છે. આજનો યુગ જ ભોગૈશ્વર્ય-યુગ છે એને ઠેકાણે નિષ્કામ સેવાનો યુગ આવવો જ જોઈએ, આવવાનો જ છે એની પ્રતિવેદના રાક્ષ થઈ છે. જેમ અહિંસા કેવળ વ્યક્તિધર્મ નથી, એ ગૌરવધર્મ થઈ શકે છે, એનું સમાજવ્યાપી સ્વરૂપ કેળાવી શકાય છે એમ ગાંધીજીએ બતાવ્યું તેમ જ નૈષ્કર્મ્ય-સિદ્ધિ તરફ મનુષ્યજાતિને લઈ જવી એ શક્ય છે ભોગૈશ્વર્યલાલસા એ માણસનો સ્વભાવ નથી પણ એ એક મરજી જેવો રોગ છે. મનુષ્ય પ્રવળ કરી એને હટારી શકે છે એમ કેળવણી દ્વારા — સાધના દ્વારા સિદ્ધ કરવાનું રહ્યું

અર્જુન પૂછે છે ‘તમે અને ઘોર કર્મને વિષે કેમ પ્રેરો છો ?’ જવાબમાં ભગવાને કર્મનું મહત્વ સમજાવ્યું છે, પણ જેને વિષે ભગવાન પ્રેરે છે તે કર્મ ઘોર નથી એવું તો કેઈ ઠેકાણે સિદ્ધ કરી નથી બતાવ્યું. સંભાવણુમાં આવી ધર્મીય વસ્તુઓ રહી જાય છે. અથવા ગોણુ મરજી હોડી દેવામાં આવે છે.

સામાન્ય રીતે માણસની મૂંઝવણ એ પ્રકારની હોય છે. એક તો ધર્મ કયો એનો નિશ્ચય કરવાની બાબતમાં અને બીજી ધર્મનો નિશ્ચય થયા પછી તેનું પાલન કરવા માટે જોઈતી દૃઢતા કેમ કેળવવી એ બાબતમાં કેટલાક લોકોની અસક્તિ એક બાબતની હોય છે, કેટલાકની

૧. ज्यायसी चेत् कर्मणस् ते मता बूद्धिर् जनार्दन ।

तत् किं कर्मणि घोरे मा निञ्जाजयसि केरव ।। (૩-૧)

ખીજી-ખાજીની. એક બૌદ્ધિક કહેવાય, બીજી હાર્દિક કહેવાય સાચું જોતાં બન્ને મુશ્કેલીમાં હાર્દિક તેમ જ બૌદ્ધિક સામટી મુશ્કેલી હોય છે. હૃદયમાં મેલ કે નબળાઈ ન હોય, પરિણામ વિશેની ધતેજરી ન હોય તો બુદ્ધિનો નિર્ણય સહેજે ગમે છે અને બુદ્ધિથી ખાતરી થયા પછી હૃદયનો નિર્ણય કેળવવો એ અશક્ય વાત નથી. અર્જુનની મૂઝવણ પ્રથમ પ્રકારની છે. ધર્મ કયો એ નિર્ણય કરવામાં જ એ મૂંઝાયો છે અને ભગવાનની ફક્તો બ્યામિત્ર વાક્યોની જગ્યાએ છે. એટલે એ અકળાર્થને કહે છે: “તમે અને એક જ વાત નિશ્ચયપૂર્વક કહો કે જેથી મારું કલ્યાણ થાય.”^૧

સાખ્ય અને યોગ એક જ વસ્તુનાં બે પાસાં છે. જ્ઞાન અને કર્મ હમેશાં જોતજોત વણાયેલાં જ રહે છે. “ખરું જ્ઞાન પારમાર્થિક કર્મમાં પરિણમે છે.” અને બીજી રીતે જોતા “કર્મમાત્ર જ્ઞાનમાં જ પરાકાષ્ટાએ પહોંચે છે — પરિસમાપ્ત થાય છે.”^૨

જ્ઞાન અને કર્મ એ બે નિઝા વિશે અધ્યાય ત્રીજાના ત્રીજા શ્લોકમાં^૩ ઉલ્લેખ છે પાંચમા અધ્યાયના ત્રીજા શ્લોકમાં^૪ ત્યાગ અને યોગ બન્ને મોક્ષદાયક છે તેમાંય કર્મસંન્યાસ કરતાં કર્મયોગ મહી જાય છે એમ કહે છે. સહેજ આમળ જઈ એ જ અધ્યાયના ચોથા શ્લોકમાં^૫

૧. ય્યામિત્રેભેવ વાક્યેન વૃદ્ધિ મોહયાસીવ મે ।

તદ એક વદ નિદિષ્ણમ્ય ચેન શ્રેયોઽહમ્ આપ્નુયામ્ ॥ (૩.૨)

૨. મર્ત્વં વર્માલિલ પાર્થ ! જ્ઞાને પરિસમાપ્યતે ॥ (૪.૩૩/૨)

૩. લોકેઽસ્મિન્ દ્વિવિધા નિષ્ઠા પુરા પ્રોક્તા મયાનય ।

જ્ઞાનયોગેન માર્ગવાના કર્મયોગેન યોગિનામ્ ॥ (૩.૩)

૪. મન્યામ કર્મયોગત્ ચ નિ શ્રેયમવરાધુમ્ભી ।

તયોન્તુ કર્મસંન્યાસાત્ કર્મયોગો વિશિષ્યતે ॥ (૫.૨)

૫. શાસ્ત્રયોગી પૃથગ્ બાન્ધા પ્રવદન્તિ ન પડિતા ।

એકમ્ અપ્યાસ્મિન્ મમ્યન્ બ્રુમહોઽ વિન્દતે ફલમ્ ॥ (૫.૪)

સાખ્ય અને યોગ નોખા છે એમ અજ્ઞાની કહે છે, પડિત નથી કહેતી એકમાં સારી રીતે સ્થિર રહેનાર બનેનું ફળ મેળવે છે એમ કહ્યું છે “જે સ્થાન સાખ્યમાર્ગી પામે છે તે યોગી પણ પામે છે, જે સાખ્ય અને યોગને એક રૂપે જુએ છે એ જ ખરો જ્ઞેનાર છે ”

આટલું સાબળ્યા છતાં અદ્વારમાં અધ્યાત્મની શરૂઆતમાં અર્જુન કહે છે કે સન્યાસ અને ત્યાગનું નોખું નોખું રહસ્ય જાણવા હું ઇચ્છુ છું !

ગીતાકાળે સન્યાસ અને યોગ, જ્ઞાન અને કર્મ, નિવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિ વગેરે નિષ્કાઓની ખૂબ ચર્ચા થતી હતી અને તેથી જ ભગવાનને ગીતાનો આ સમન્વય ફરી ફરી રજૂ કરવાનું જરૂરનું જણાયું હતું

કર્મસન્યાસમાં જ્ઞાનમાર્ગનો ઉત્કર્ષ ભલે ગમે તેટલો હોય પણ એમાં થાકે તો સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે જ્ઞાનમાર્ગી કર્મકુલજતા જ વધવી જોઈએ જે જ્ઞાની છે તે ધાધનનો જરૂર ત્યાગ કરે, અર્થ કર્મનો જરૂર એ ત્યાગ કરે અકરાવામાં ઘેરનાર કર્મોનો પણ ત્યાગ કરે, અનુભવ કર્મોનો પણ ત્યાગ કરે કર્મની શક્તિ જાણ્યા પછી સ્વયં કર્મને ઠેકાણે સક્ષમ કર્મથી જ બાણ કામ પતાવી દે એ બધું ખરું, પણ શ્રીમાત્રનો ત્યાગ તો એણે ન જ કરવો પડે અથવા કર્મમાંથી મુક્તિ જતા તરફ એનું વનણ રહે એ પણ જગત્તર નથી પ્રુપ્ત ઉભરતા હોયે જેમ બાવિશ રમતોમાં લગતા નથી તેમ ધર્મ કામોમાંથી ભલે એ પોતે મુક્તિ જાય પણ એને લાયક એટલા જ અથવા એથીય વધારે કર્મો એને મળવા જ જોઈએ

કર્મ વગર જીવન કટાઈ જાય, જ્ઞાન કસાય નહીં અને જ્ઞાનના સાધનો પણ જીવન અર્થ જાય સર લોકોને સોંપેલું એક સોદુ વાક્ય આધ્યાત્મિક અર્થમાં પણ સાચું છે “Labour is absolutely the charter by which we hold existence” “કર્મ, મહેનત, મજૂરીના પરવાના વગર જીવી જ ન શકાય ”

*

*

*

ત્રીક લેખે વર્ગીકરણમાં મુજબ હતા આપણા લોકોએ પણ જ્યાં ત્યાં પૃથક્કરણ શ્રીને સાચો રચ્યા છે પૃથક્કરણ વગર બૌદ્ધિક શોધખોળ

જેટું આગળ વધતી નથી. પૃથક્કરણથી જ સર્વસામાન્ય સિદ્ધાંતો કાઢવા શક્ય બને છે. પણ પૃથક્કરણ-પૃથક્કરણ વચ્ચે ફેર છે. પૃથક્કરણ, વર્ગીકરણ અને વિશ્લેષ જે તત્ત્વો ઉપર કરાય છે તે તત્ત્વ છીછરું હોય તો પૃથક્કરણ અર્થવિહીન થઈ જાય છે. બે માણસોના વિભાગ જોડા પહેરનારા અને મપપ પહેરનાગ એ રીતે કરીએ તો એ વિભાગ આપણને આગળ લઈ જઈ ન શકે. પણ માસાહારી અને અન્નાહારી એ બેદ મહત્ત્વનો છે. એ બેદક તત્ત્વમાં જોડી જોડી અસંખ્ય વસ્તુઓ રહેલી છે. એની શાખામાંથી પ્રશાખાઓ ફૂટે છે અને એ રીતે ધણે દૂર સુધી જ્ઞાનનું જોડણું વધારી દે છે.

જેમ ગર્ભવાસમાં મૂડી વાળાને માણસ પોતાના હાથની રેખાઓ અને એની સાથે પોતાનું જાત્ય લગભગ કાયમને માટે પડી કાઢે છે તેમ જ દરેક જાતિ જ્ઞાની પોતાની આદિ શોધમાં જે વર્ગીકરણ અથવા પૃથક્કરણ સ્વીકારે છે તે પરથી તે જાતિની રચનાનો સ્વભાવ કાયમને માટે નક્કી થાય છે એ પ્રથમનું અમૂલ્ય ગોપડિયું હજારો અને લાખો વર્ષોનો ઇતિહાસ નિશ્ચિત પ્રવાહમાં વહેતો કરે છે.

કેટલાક વર્ગીકરણો પૂરેપૂરાં વપરાઈ જવાથી તેમની શક્તિનો અંત આવેલો હોય છે એ માર્ગે જેટલી શોધ થઈ શકે તેટલી થઈ ગયેલી હોવાથી એ વર્ગીકરણ નિઃસત્ત્વ થઈ ગયેલું હોય છે ત્યાર પછી જ્ઞાનનું ક્ષેત્ર આગળ વધારવું હોય તો વર્ગીકરણનું તત્ત્વ જ બદલાવું જોઈએ પુરોષે આજ સુધી ઓક વર્ગીકરણ સ્વીકાર્યું અને એનો લગભગ અંત આવ્યો. હવે એ લોકોને આર્મ વર્ગીકરણની સુદરતા દેખાવા લાગી છે ઓક વર્ગીકરણ શુદ્ધિપ્રધાન હોઈ તર્કશુદ્ધ, સુવ્યવસ્થિત પણ નિર્જીવ છે મક્કાં ચીરીને શરીરનું જ્ઞાન મેળવવા સમાન એ છે આગોનું વર્ગીકરણ જીવનપ્રધાન છે, એમાં શુદ્ધિપ્રધાન વિશ્લેષણ નથી. તર્કના ક્ષેત્રો કરતાં જીવનના ક્ષેત્રો ધ્યાનમાં રાખી એ વર્ગીકરણ થયેલું હોવાથી એ જીવનું હોય છે એની શોધ પરીક્ષણ કરતાં ધ્યાન ઉપર

વધારે આધાર રાખે છે. એને મરણોત્તર તપાસ—‘પોસ્ટ મોર્ટમ’—ની ટેવ નથી. એની નજર વિદ્વાન શાસ્ત્રી કરતાં ત્રણિની અને કવિની છે.

પાછળથી આવેલા આચાર્યો અને દીકાકરોએ તર્કનો અભ્યુ વાપરી જે વર્ગીકરણ પદ્ધતિ વાપરી તે મોટે ભાગે વધ્યા નીચડી છે. અને તેથી શબ્દાકંબર વધ્યો પણ સાચા વધ્યુ નહીં, અને લોકો પણ અધ્યયનવિમુખ થયા.

વર્ગીકરણ અને વિશ્લેષણ છીછરું હોય કે ઊંડું, વિચારને મર્યાદિત અને એકાગ્રી બનાવે જ છે. વર્ગીકરણ એ વસ્તુગત નથી પણ જ્ઞાનગત છે, આપણી સમજણ માટે છે, એ જૂલી જર્મ લોકો સક્રિય થાય છે. નકશા પરના અક્ષરો રેખાંશ પૃથ્વી પર નથી હોતા એ જૂલી જ્ઞાપી બાળકોનાં મનમાં જે ગોટાળો થાય છે તેવો જ ગોટાળો મનમાં વર્ગીકરણ દરમિયાન થવાથી થાય છે. ઇકું કૂટીને જેમ એમાંથી બચ્ચું નીકળે છે તેમ એક વર્ગમાંથી બીજી વર્ગ નથી નીકળતું. છતાં કૃત્રિમ કાપઢો છુવાનને અમુક તારીખની મધરાતે અજાનનો સરાન થયેલો માને છે. કાપઢામાં એ કૃત્રિમતા પોસાય, જીવનમાં કે કેળવણીમાં એ ન પોસાય તેથી વખતોવખત આપણે ઉત્પન્ન કરેલા વર્ગીકરણને આપણે જ ધરાદાપૂર્વક અને પ્રયત્નપૂર્વક જૂંસી નાખવા ભેઈએ.

જ્ઞાન અને કર્મ આ એ વસ્તુ ભિન્ન છે જ નહીં. કૃતિ અને લાગણી એ પણ ભિન્ન નથી વસ્તુના એ વિભાગ નથી પણ પાસાં છે, એ વાત જૂલી જ્ઞાપી નાહકની અતંત અચોંસી થઈ છે. જેમાં જ્ઞાન નથી તેને કર્મ કહેવાય જ નહીં. જેમાં ક્રિયા આવતી નથી તે જ્ઞાન જ નથી અગ્નિ અને ઉષ્ણતા, દીવો અને પ્રકાશ, ભોજન અને તૃપ્તિ એવી જ રીતે જ્ઞાન અને કર્મનો સંબંધ છે તાજાં મોઢામાંથી જે અવાજ નીકળે છે તેને કોઈ બાધા કહેતું નથી, તેમ જ જ્ઞાન વગરનો ઇન્દ્રિયઆચાર કર્મ જ નથી. એ જ રીતે હવામાં ઊડતા કચરા જેવા મગજમાં ચાલતા તરંગો એ પણ જ્ઞાન નથી. જેમ મોરવણના દીપાં દૂધમાં નાંખવાથી દૂધની આખી રચના કરી જાય છે અને તે

કામમની, તેની જ રીતે જ્ઞાન દ્વારા જીવનમાં એટલું બધું પરિવર્તન થાય છે કે માણસની આખી ક્રિયાશક્તિ ફેરવાઈ જાય છે. દેવતામાં હાથ ધાસવો બાળકને માટે અસકય થઈ જાય છે એનું નામ તે એને ધ્યેયે દેવતા પરવેનું જ્ઞાન.

જ્ઞાનની આવી કલ્પના હોવાને લીધે જ ગીતાએ તેરમા અધ્યાયમાં ૭ થી ૧૧ શ્લોકમાં જ્ઞાનની તે પ્રકારની વ્યાખ્યા આપી છે. જ્ઞાન એટલે Knowledge નહીં પણ Culture અને એ જ કારણે અદ્વારમા અધ્યાયમાં ચાતુર્યધર્મનાં ‘કર્મો’ વર્ણવતાં શમ, દમ, તપ, શૌચ, ક્રમા, સરજતા, જ્ઞાન, અનુભવ, આસ્તિકતા, શીર્ષ, તેજ, ધૃતિ, દક્ષતા ઇત્યાદિ ગુણોને અને વૃત્તિઓને અથવા મનોભૂમિકાઓને પણ કર્મો તરીકે ઓળખાવ્યાં છે.

ગીતાની આવી નજર હોવાથી જ સાંખ્ય અને યોગ એક જ છે; સર્વ કર્મો જ્ઞાનની પરાક્રમ્યતાએ પહેંચે છે એવાં એવાં વચનો ગીતાએ કાઢ્યાં છે. આટલું જાણ્યા પછી જ્ઞાન-યોગ એક કે કર્મ-યોગ એ સવાલ જ બાકી થઈ જાય છે.

*

*

*

“જે મુખ્ય કર્મ કરનારી હૃદિયોને રોકે છે પણ તે તે હૃદિયતા વિષયનું ચિન્તન મનથી કર્યા કરે છે તે મુદ્દામા મિથ્યાચારી કહેવાય છે.”^૧ મારી માન્યતા છે કે મિથ્યાચારી એટલે હકકાતો દંબી નથી. દંબી માણસ સંયમ ખરડતો જ નથી પણ એનો ડોળ ફરવા માગે છે. જો કોઈ ન જુએ અને લાગ કાઢે તો શરીરથી પણ ભોગ ભોગવવાનું એ પસંદ કરે. એને ભોગી રહેવું છે અને ત્યાગની છાપ પાડવી છે. એવો માણસ સડ હોય છે.

મારી કલ્પના પ્રમાણે મિથ્યાચારી તો એ કહેવાય કે જે સંયમ તો જરૂર ધરાવે છે, હકપૂર્વક હૃદિયોને રોકે પણ છે. પોતાનાં સંયમનાં

૧. કર્મેન્દ્રિયાણિ સમ્યગ્ ય જાસ્તે મનસા સ્મરન્ ।

મિદ્રિયાર્ણાન્ વિમુહાત્મા મિથ્યાચારઃ ॥ મુચ્યતે ॥ (૩.૬)

મતો સમાજ આગળ જાહેર કરી શરીરને રોકવામાં સમાજની યોદ્ધાની મદદ પણ મેળવે છે. 'ભોગ ભોગવતાં પકડાઈશું તો આપણી ફળેતી થશે' એ જાતની લજ્જા કે સામાજિક બીકની મદદ પણ એ લે છે. પણ સંયમવૃત્તિ સિધ્ધિ હોવાને લીધે મન ઉપર કાબૂ નથી રાખી શકતો. એટલે મન તો પરાણે અંદર ને અંદર વિષય સેવ્યા જ કરે છે. એવો માણસ શક નથી પણ દૂજનો દયાપાત્ર છે.

એવા માણસ વિશે એમ પણ બને છે કે શરીર દ્વારા વિષય ન સેવવાની બાબતમાં એનો જોડલો આગ્રહ હોય છે તેટલાથી જ એને સંતોષ હોય છે. "મન ગયા તો જાનેં દો, મત જાનેં દો શરીર" એ કબીરના વચનનો સગવડિયો અર્થ કરી માનસિક વિષયસેવનથી મળતો મેલો આનંદ ભોગવતાં એને સંકોચ નથી હોતો. અને તેથી અવારનવાર આહીને પણ એ વિષયની માનસપૂર્ણ ચલાવ્યા કરે છે. અને મન મનાવે છે કે આટલાથી નુકસાન થવાનો સંભવ નથી. એવો માણસ દુનિયાને ઉતરતો નથી પણ પોતાને ઉતરે છે. (અને કાળે કરીને દુનિયાને ઉતરવાની તૈયારી પણ કરે છે.) આવા માણસનો બાહ્યાર અથવા કેવળ શારીરિક સંયમ એને સંયમનું ફળ આપતો નથી. એને એ આચાર નિષ્ઠા, દુર્બલ અથવા મિથ્યા હોય છે. એટલે એને મિથ્યાચારી કહી છે. એને દંભી ન કહેવાય. જોકે અતે એ દંભી થયા વગર પણ રહેવાનો નથી.

હિન્દિયોને નિમમમાં રાખ્યા પછી, વાસનાનો વેગ રોક્યા પછી, માણસને હાથે પાપકર્મ થાય જ નહીં. પછી તો એ આત્માને શોભે એવાં શુભ કર્મો જ કરવાનો. અને તેમાં પણ ફળની આસક્તિ એ નહીં રાખે એટલે એ સંપૂર્ણ કર્મયોગી પણ થયો. આવું શુભ કર્મ પોતાની ઉન્નતિને અર્થે તેમ જ જગતના હિતને અર્થે આવશ્યક છે અને તેથી તે કરવું જ જોઈએ એવો ગીતાનો આગ્રહ છે. જે આત્મપરાયણ થયો છે તેણે કર્મ કરવાં જ જોઈએ એવું ગંધર્વ એના પર ન હોય અને છતાં એની એ સ્વાભાવિક જવાબદારી તો હોય જ છે. આત્મપરાયણની

સ્વાભાવિક પ્રતિઠાર્થ જ એવાં કમોં આવી જાય છે એગારુ પશુ
કમોં જરૂર કરે એટલે જ ગીતાએ કહ્યું છે કે કર્મ ન કરવા કરતાં
કર્મ કરવાં એ વધારે સારું છે

શરીર ટકાવવા માટે જેમ કર્મ કરવાં જ પડે છે તેમ જ શરીરને
અર્થે ધરત પાસેથી, સમાજ પાસેથી, પશુ આદિ પ્રાણી પાસેથી
અને અધિઓની સંસ્કૃતિ પાસેથી જે સેના લીધી હોય એના બદલામાં
અમુક યજ્ઞકર્મ કયેં જ છૂટકો, નહીં તો પાપી ધવાની બીક રહે છે *

યજ્ઞ ભીમાસા

યજ્ઞર્થાત્ કમણોઽયત્ર યોજોઽય કમવથા ।

તદર્થં કમ વૌન્તય । મુષનસય સમાચર ॥

નહયન્તા પ્રજા મુષ્ટવા પુરોવાચ પ્રજાપતિ ।

મનન પ્રસવિપ્યધ્વમ્ અપ વૌઽસ્તિવપ્ટ-નામધુક ॥

દેવાન્ ભાવયતાઙ્ગન તે દવા ભાવયન્તુ વ ।

પરસ્પર ભાવયન્ત શ્રય પરમ્ અવાપ્સ્યસ્ય ॥

શિષ્ટાન્ ભોગાન્ હિ વૌ દેવા દાસ્યન્તે યજ્ઞ-ભાવિતા ।

તૈર દત્તાન્ અપદાર્થમ્યૌ યૌ મુક્તે સ્તેન અવ સ ॥

યજ્ઞિષ્ટાંશિન સતો મુચ્યન્તે સર્વવિત્તિયૈ ।

મુજ્જતે ત ત્વષ વાપા ય વચસ્વાતમ-વારણાત્ ॥ (૩૮-૧૩)

સૃષ્ટિમાં ઉત્પત્તિ સાથે વપરાશ અથવા નાશનો મેળ ન હોત તો
સૃષ્ટિ બરાબર આવત નહીં ઉત્પત્તિ જે વધી પડે તો એ સમ્રાટનો
ભાર શી રીતે ઝિનાય ? જેટલું અન્ન પેદા થાય છે તેમનું ખર્ચ જાય
છે પછી ભલે એ અન્ન માણસ ખાય, પશુપક્ષી ખાય કે સૂક્ષ્મ કીડા
ખાય અન્નનો જે નાશ ન થાય અને સમ્રાટ વધ્યા કરે તો આ
સૃષ્ટિમાં ભોતભોતામાં બધે અન્ન જ ધર્ષ જાય અને એ બાકીની

૧ નિયત કુરુ વય સ્ત વય જ્યાયો હિ અકમણ ।

ધરીરયાવાપિ ચ તે પ્રસિદ્ધયદ્ અકમણ ॥ (૩ ૮)

સૃષ્ટિને લાભઝાનું સ્થાન જ નહીં રાખે. તેથી ઈશ્વરની સૃષ્ટિમાં આપણે દુઃખેશાં ન કળી શકીએ એવો મેળ હોય જ છે.

સૃષ્ટિની એ વ્યવસ્થા મનુષ્યેતર સૃષ્ટિમાં એની મેળે જળવાય છે એમ આપણે જોઈએ છીએ પણ મનુષ્યને સૃષ્ટિનો નિયમ સમજીને તે પ્રમાણે ચાલવાની અથવા તેની વિરુદ્ધ જઈને સળ ખમવાની સ્વતંત્રતા મળેલી છે. મનુષ્ય પોતાની શુદ્ધિનો અને અદ્વાનો ઉપયોગ કરી સૃષ્ટિ-રચનાની ઘણી વસ્તુઓ સમજે છે અને તેથી પોતાની ઇચ્છા એમાં દખલ કરી સૃષ્ટિની વ્યવસ્થામાં પરિવર્તન કરવાનો અશુભ હક ધરાવે છે. મનુષ્યેતર જીવે સૃષ્ટિ રચવામાં કે ચલાવવામાં દખલ કરી શકતા નથી અથવા દખલ કરવા ઇચ્છતા નથી. પણ ઈશ્વરે માણસને હિપ્પાતિયો બનાવ્યો છે. ધારે તો એ દેવાળું નીકળે ત્યાં સુધી જઈ શકે છે. તેથી જ ઈશ્વરે એને યજ્ઞધર્મ સાથે પેદા કર્યો. અને એને કશું કે યજ્ઞધર્મ સાચવશે તો દેવાળું નહીં નીકળે, ઇલ્લોહમાં અને પરલોહમાં તમારું કુશળ હશે થઈને ચૂકશે તો સૃષ્ટિદ્રોહી, સમાજદ્રોહી અને આત્મધાતી ચોર અને મૂક ગણાશે. યજ્ઞધર્મનું પાલન એ જીવનનું આભાષિકપણું છે. યજ્ઞધર્મનું પાલન એ સુખસમૃદ્ધિની, નિષ્પાપ જીવનની અને અમૃતતત્વની નિશ્ચિન્તિ (Insurance) છે.

આ યજ્ઞધર્મ શો છે ?

જીવનમાં મનુષ્ય જે જે જોટણું વાપરે છે તે તે તેટલા પ્રમાણમાં એણે પેદા કરી ખાધું આપણું જોઈએ. જે વસ્તુ બધા જ વાપરે છે તે હિપ્ત કરવામાં બધાનો ભાગ હોવો જ જોઈએ; એમાં અવેશ નહીં ચાલે; એટલે કે એક માણસનું કામ બીજને કરે એ પણ નહીં ચાલે; એક કામને બદલે બીજું કામ આવે અથવા એક વસ્તુને બદલે બીજી જાતની વસ્તુ પેદા કરે, એ પણ નહીં ચાલે. દરેક માણસને અન્ન ખાવાની આવશ્યકતા છે, તો અન્ન પેદા કરવામાં દરેકનો ભાગ હોવો જોઈએ. ગોઈ એમ કહે કે અન્નને બદલે દૂધ કવિતા પેદા કરીશ અને મારો પાડોશી મારે માટે અન્ન પેદા કરે, તો એમાં ખાપ નથી, એમાં

પરંપરાનું પાલન નથી. કવિતા કરવાથી આદારની આવશ્યકતા ઓછી નથી થતી અને એ જાણુનો ભોગે એક જાણુને ઊંચકવો પડે એ અન્યાય રહી જ નથી. કવિતા કરવામાં કોઈ પણ વસ્તુ વાપરવી નથી પડતી કે શારીરિક શ્રમ પણ લેવો નથી પડતો; એટલે કવિતા આપીને કે વેચીને એના બદલામાં માણસ કોઈનો શારીરિક શ્રમ મેળવે એ ન્યાય નથી. અમુક માણસ ચોરી કરતો નથી, મારામારી કરતો નથી, પ્રામાણિક રહે છે એટલા ખાતર એના સહયોગીના એ પૈસા માગે, એ થોડા ન કહેવાય. જોકે આજે મોટા મોટા અમલદારો જે મોટા પગાર ખાય છે તે દક્ષતા, પ્રામાણિકતા (અને આશ્ચર્યની વાત તો નિઃસ્પૃહતા) નું વળતર હોય છે. મનુષ્ય અન્ન વસ્ત્ર દુપાદિ પાર્થિવ વસ્તુઓથી શરીર-રક્ષણ કરે છે; એણે શારીરિક પરિશ્રમથી જ એ વસ્તુના વપરાશનું વળતર આપવું જોઈએ. નહીં તો સૃષ્ટિને એટલે કે સમાજને બાર વધવાનો અને અધર્મનું અવ્યુત્થાન થવાનું. એ અધર્મને રોકવાને અને ધર્મની સંસ્થાપના માટે યશ સર્જેલો છે.

પણ એટલે સૃષ્ટિઅવસ્થામાંથી જેટલી વસ્તુઓ વાપરીને આપણે ખોટ ઉત્પન્ન કરીએ છીએ, તે ખોટ પૂરી પાડવાની ક્રિયા.

સમાજ એકરૂપ હોવાને કારણે અને સામાજિક પુરુષાર્થનો લાભ ગંધા જ ઉઠાવે છે એ કારણે પણ દરેક માણસ આખા સમાજના વર્તન માટે જવાબદાર છે. એ જવાબદારી ગણિતી હિસાબ કરીને દરેકને માટે પ્રમાણસર અંશતઃ ફાળવી ન શકાય. એટલે આખો સમાજ જે ખોટ પેદા કરે છે તે પોતાનાથી જાની શકે તેટલી પૂરવાની જવાબદારી દરેક વ્યક્તિની છે આ સામુદાયિક જવાબદારીને લીધે ધાર્મિક અત્યંત આવશ્યક અને છે. મારે જિંદગીમાં લાકડાની વસ્તુઓ દરદરેય વાપરવી પડે છે, પોતાના ધરમાં રહેતો હોઉં કે બાહ્યના મહેલમાં રહેતો હોઉં; મંદિરમાં, પાલખીમાં કે રેલવેના ડગ્ગામાં બેઠો હોઉં મારે માટે લાકડાનો ઉપયોગ તો થાય જ છે, તો મારે જેમ અને તેમ જાડો વાવવામાં મદદ કરવી જોઈએ, જાડોનો નિષ્કારણ સંહાર થતો હોય

તો તે અટકાવેા જોઈએ અને વૃક્ષ સૃષ્ટિની સંભાળ વિધે સાવચેતી રાખી જોઈએ, એ યત્નધર્મ થયો.

મારે કપડાં વાપરવાં છે તો કપાસ વાવવાથી માંડીને કાંતવા-ખીંજવા-વ્યથુવા સુધીની ક્રિયામાં મારો ભાગ હોવો જોઈએ. એમાથી કેટલીક ક્રિયાઓ આવશ્યક હોવા છતાં પૂરતી આર્થિક આપી શકતી નથી એવી ક્રિયા પ્રત્યે તો 'યત્નધર્મ' વિશેષપણે હોય છે. આખા સમુદાય એવા કામમાં પોતાનો ફાળો આપવો જ જોઈએ એ સમાજનો વિશેષ યત્નધર્મ છે. યત્ન જો ખીંજી મારફતે કરાવીએ તો ખીંજો કા તો આપણો સ્વામી બને છે અથવા દાસ બને છે. બને સ્થિતિમાં એ આપણા વિકાસને અટકાવે છે. આપણો ભાર વહેતો એ, આપણા ઉપર ભારશય થાય છે અને એ અને આપણે બંને વિશ્વ-બ્યવસ્થાને શાપરૂપ નીવડીએ છીએ.

જો લોકો નબળુ પાણી વાપરે અને પૃથ્વી જીવો ટાકીમાં પાણી ચકાવવામાં મદદ ન કરે તો તેઓ આરિષ્ટ-ઝાઝા થશે અને ઘોડા જ દિવસમાં પાણી વગર તરફડીને મરી જશે નગના પાણી દ્વારા ભોગ ભોગવવો હોય તો પાણી ટાંકી સુધી ચકાવવાનો યત્ન કરવો જ જોઈએ. વરસાદ જોઈતો હોય તો ગરમી દ્વારા પાણીની વરાળ સૃષ્ટિએ આકાશને આપી જોઈએ.

• ભોગ દ્વારા કૃષ્ણતનુ જેટલું દેવ કર્યું હોય તે અજ્ઞા કરવાનો પ્રથમ ધર્મ છે એ ઋણ અદા થયા પછી જ માણસને નવા ભોગ ભોગવવાનો અધિકાર મળી શકે છે યજ્ઞર્થે પૂરવું કર્મ કર્યા પછી જ એટલે કે દેવું ચૂકવ્યા પછી જ જે કઈ વધારે પુરુષાર્થ થઈ શકે તેનું ફળ અમૃતફળ કહેવાય છે. કેમ કે માથા પરનું દેવું ચૂકવ્યા પછી મેળવેલું એ ફળ ■ એમાં પાપ નથી. (જોકે એમાથી વાસનાને લીધે નવું પાપ ઉત્પન્ન થવાનો સંભાવ ખરો) અને યજ્ઞરૂપી દેવું મેં પૂરવું ચૂકવ્યું એમ કોણ કહી શકે? આખો જન્મારો યત્નધર્મની પાછળ જ

જમ તો-તેમાં આશ્ચર્ય કે અણુમતું કશું જ નથી કેમ કે એ જ પુણ્યકર્મ છે, એમાં જ જીવનસાધક્ય છે.

જીવનચક્ર .

એવં પ્રવર્તિતં ચક્રં નાનુવર્તયતીહ યઃ ।

અઘાયુર્ બિદિયારામો મોઘં પાર્થ ! સ જીવતિ ॥ (૩ • ૧૧)

તપ, ભોગ અને યજ્ઞ — આ એક મહાન જીવનચક્ર છે. માણસ કામનાથી પ્રેરિત ચર્ચ સંકલ્પ કરે છે. એ સંકલ્પ પાર પાડવા જે જે પ્રવૃત્તિ માણસ આદરે છે તે બધું તપને નામે ઓળખાય છે. આ પ્રવૃત્તિ પોતાની મેળે અથવા સ્વતઃ પ્રિય હોય છે એમ નથી, પણ સંકલ્પનસિદ્ધિની આશાને લીધે જ માણસ તેટલી પ્રવૃત્તિ પુરાણી અથવા ઉત્સાહથી ઉપાડી લે છે. આ તપને અન્તે ફલપ્રાપ્તિ થાય છે. ફલપ્રાપ્તિ પછીની દિવા તે જ ભોગ. ફલ-ભોગ એ આપણે ધારીએ છીએ તેના કરતાં ગૂઢ વસ્તુ છે. ફલોપભોગમાં એકલી તૃપ્તિ જ હોત તો તેમાં જ માણસને આત્મ-સાક્ષાત્કાર ચર્ચ જાત, પણ ફલોપભોગના આનંદમાં જ વિષમ્બુતા રહેલી છે. દરેક આનંદમાં આપણે અનજાણતાં આત્માને મેળવવા આહીએ છીએ. કામના-તૃપ્તિથી મળેલા આનંદ પછી એક ક્ષણને માટે મોહનો સંતોષ મેળવ્યા પછી અંતર તરત કહે છે : “મારે જોઈતું હતું તે આ નથી.” આટલાથી ચેતીને જો માણસ કામના-વિમુખ થાય તો તેને આત્મ-પ્રાપ્તિનો રસ્તો જડે, પણ સત્યનું મુખ સોનાના દાંકણથી ઢાંકેલું હોય છે. એક સંકલ્પ પૂરો થયો હોતો નથી ત્યાં તેમાંથી જ બીજો સંકલ્પ ઉદ્ભવે છે, અને આ રીતે ફરી નવી પ્રવૃત્તિમાં, નવા તપમાં અને નવા ભોગમાં માણસ તણાય છે.

આમાં યજ્ઞને સ્થાન ક્યાં છે ?

દરેક ભોગ, અને કામનાથી કરેલું દરેક તપ એ કુદરત પાસેથી લીધેલું વજ્ર છે. તે અઘા કરીને જ માણસ વજ્રમુક્ત થાય છે. મારે અન્ન ખાવું છે તેટલા માટે નું જમીન ખેડું છું, તેમાં બીજા વાવું છું, લણણી મુધી ખેતરમાં મહેનત કરું છું, અને આ રીતે જમીનનો કસ

કાઠી તેનો (ઉપ)ભોગ કરું છું. જમીનનો જેટલો કસ મેં લીધો તેટલો ખાતર દ્વારા જમીનને પાછો આપવો, જમીનને એની મૂળની સ્થિતિ પાછી આપવી એ યજ્ઞકર્મ છે.

મુસાફરીમાં હું કોઈને ત્યાં રાતવાસો રહું; મારે રાધિયું છે; ધરવાળા પાસેથી હું વાસણો માગી લઉં છું. વાસણોમાં હું રાંધી લઉં એ મારું તપ છે; જમી લઉં એ ભોગ છે. આટલું કર્યા પછી ધરવાળાનાં વાસણો ઊટકીને જેવાં હતાં તેવાં ને તેવાં કરી આપવાં એ મારું યજ્ઞકર્મ છે.

મારે તળાવમાં કે કૂવા પર નાહવું છે. હું પાણી ખેંચી કાઢું એ મારું તપ છે; નાહી લઉં એ મારો ભોગ છે. ત્યાર પછીનો યજ્ઞ કયો? ધણી લેકો — લગભગ બધા જ — વિચાર સરખો કરતા નથી કે આમાં કંઈ કરવાપણું રહ્યું હોય. શાઓમાં લખ્યું છે, “તળાવમાં જો તમે નાહો તો તમારાથી બનતો કાંઈ તળાવમાંથી કાઢી બહાર ફેંકી દો.” આ આપણું યજ્ઞકર્મ. કૂવા પર નાહતા હોઈએ તો કૂવાની આસપાસની ગંદકી દૂર કરવી એ જરૂરનું યજ્ઞકર્મ છે.

ગીતા કહે છે, “આવું યજ્ઞકર્મ જે ન કરે તે ચોર છે. તે પાપી દેહરખો શરીરને તક્લીફ આપવા માગતો નથી, (વષાણુર મિત્રિવારાન), સમાજની સેવા લે છે, પણ ઉછીનું પાણું વાળતો નથી. જે માણસ ભોમ કહે છે પણ યજ્ઞ કરતો નથી તેનો આ ભવ જગડે છે; પરભોક તેને માટે ક્યાંથી જ હોય?”

હિંદુસ્તાનમાં આવા યજ્ઞકર્મનો લોપ થયો છે તેથી જ હિંદુસ્તાન કંગાલ અને પામર બન્યું છે. આપણે સ્ત્રીઓની સેવા લઈએ છીએ, પણ તેનું વળતર તેમને પાણું આપતા નથી. ખેડૂતોની મહેનતનો ભોગ કરીએ છીએ, પણ જેથી ખેડૂતનું કલ્યાણ થાય એવું યજ્ઞકર્મ કરતા નથી. આપણે અંતઃજ્ઞેને સમાજસેવાનો પાઠ લાણીએ છીએ, જમરદસ્તીથી પણ તેમની સેવા લઈએ છીએ, પણ તેમના ઉદાર રૂપી યજ્ઞકર્મ ન કરવા જેટલા હાકારના દરામ બન્યા છીએ. આપણે

સાર્વજનિક લાભ મેળવવા હમેશ દોડીએ છીએ, પણ સાર્વજનિક ફરતે આગે જ અદા કરીએ છીએ તેથી આખો સમાજ દેવાળિયો બન્યો છે.

મોક્ષશાસ્ત્ર કહે છે, “ન્યાયને ખાતર પણ તમારે યજ્ઞ કરવો જોઈએ બોગને માટે ઘરેનું તપ એ અર્ધુ મ્મં યયુ યજ્ઞકર્મ એ તેની પૂર્તિ છે તપ કરો છો અને યજ્ઞ કરતા નથી તેથી જ તમારી વાસનાઓ અમર્યાદ વધે છે, વહે છે યજ્ઞ કરો તો બોગની ઇચ્છા મર્યાદામાં રહેશે જ, તમારું શ્યવન નિષ્પાપ થશે.

દરેક બ્રાહ્મણ પાછળ બ્રાહ્મણોરના સાત વરસ બ્રહ્મચર્યમાં ગાળનાનો નિશ્ચય સ્ત્રીપુરુષ કરે તો દીન નિસત્ય બની સમાજની દયા પર આધાર રાખવાનો પ્રસંગ તેમના પર ન આવે.

યજ્ઞ કર્યો પછી — નસ્ય દેડ્યા પછી — માણસ જે તપ કરે, જે બોગ બોગવે તે તેના હકનું છે, તેનાથી તેને કિંતિમય પ્રાપ્ત થતું નથી તેની પ્રવૃત્તિ નિષાધ અને ઉન્નતિકર હોય છે પણ જો મોક્ષ મેળવવો હોય તો સામાન્ય પ્રવૃત્તિ છોડી દેવી જોઈએ એટલે કે કામના તેને માટેનું તપ અને એ તપ દ્વારા ઉપજતા ફળને ઉપબોગ એ ત્રણેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ પણ યજ્ઞ તો હોડાય જ નહીં નિષ્કામ યજ્ઞ — શાનકુર્ક યજ્ઞ વાયમેવ — કરવો જ જોઈએ તેમાં જૂનું નસ્ય ફીંગી જાય છે, આપણા સમષીઓનું નસ્ય ટળી જાય છે સમાજનો સર્વસામાન્ય બોલો બોલો થાય છે, પૃથ્વીને ભાર હમકો થાય છે શીવિષ્ણુ સણુટ થાય છે અને માણસ મુક્ત ધર્મ જાય છે.

આપણે છનીએ છીએ એમાં જ અસખ્ય વ્યક્તિઓનું નસ્ય લઈએ છીએ કુદરતી શક્તિઓનું નસ્ય તો છે જ, સમાજનું નસ્ય છે જ, માતાપિતાનું નસ્ય છે જ, સમાજને દરેક રીતે સરકારી મનાનનાર પૂર્વ-કર્મિઓનું નસ્ય જ અને કુલપરપરાનો વારસો આપનાર માતાપોનું પણ નસ્ય છે જ આ જનુ નસ્ય પચમદાપણ દ્વારા દેડ્યા પછી જ માણસ મુક્તિનો કે મુક્તિનો વિચાર કરી શકે.

આ યજ્ઞકર્મમાં પર્વાય નથી ચાલતો. જે જાતનું ઝણુ તે જાતનો જ યજ્ઞ થવો જોઈએ. વિદ્યા ભણીને ગુરુનું લીધેલું ઝણુ ગુરુને દક્ષિણા આપવાથી અદા થતું નથી, પણ ગુરુએ આપેલું જ્ઞાન સાચવી વધારીને જીજ્ઞસી પેદીને આપી દેતું એ જ સાચું યજ્ઞકર્મ છે.

સૃષ્ટિમાં નહું કશું આવતું નથી; છે એટલામાં જ નભાવવું રહ્યું. તેથી આપણી પ્રવૃત્તિને કારણે જેટલી સામ્યાવસ્થા આપણે બગાડીએ છીએ તેટલી પાછી સમી કરી આપવી એ આવશ્યક યજ્ઞકર્મ છે. આકાશ જેટલી વરાળ છે તેટલું પાણી પાણુ આપે છે, સમુદ્ર જેટલું પાણી છે તેટલી જ વરાળ પાછી આપે છે; તેથી જ સૃષ્ટિનું મદાન ચક્ર અમાધિન ચાલે છે. યજ્ઞચક્ર જરાબર ચલાવવું એ ગુરુ પ્રવૃત્તિ છે. નિષ્કામ અમાધિન ચાલે છે. યજ્ઞચક્ર જરાબર ચલાવવું એ ગુરુ પ્રવૃત્તિ છે. નિષ્કામ અર્થ ત્યાગબુદ્ધિથી આપણા પૂરતો આ ચક્રનો વેગ ઓછો કરવો એ નિવૃત્તિધર્મ છે. કશું કામ ન કરવું એ નિવૃત્તિ નથી; એ તો દરમી ગણ્યાપ નિવૃત્તિધર્મ છે. કશું કામ ન કરવું એ નિવૃત્તિ નથી; એ તો દરમી ગણ્યાપ નિવૃત્તિધર્મ છે.

પ્રજ્ઞા નિર્માણ કરી પ્રજ્ઞપતિએ તેની સાથે યજ્ઞ નિર્માણ કર્યો, તેથી જ પ્રજ્ઞપતિના ઉપરનો બોલો દલકો થયો, તેથી જ પ્રજ્ઞાએને સ્વાવલંબનનું સ્વાતંત્ર્ય મળ્યું, મોક્ષનો સંભવ રહ્યો.

*

*

*

ધૃતિરત્ની રચનામાં જ્યાં ત્યાં પરસ્પરાવલંબન ગોઠવેલું છે અને તેથી જ જરૂરિયાત કરતાં ઓછું કે વધારે કંઈ રહેતું નથી. ઝાડો આપણે પ્રાણનાશક વાયુ ખાઈ જાય છે અને પ્રાણવાયુ પેદા કરે છે. આપણે એ પ્રાણવાયુથી પોષાઈએ છીએ અને ઝાડોના ખોરાકરૂપ પ્રાણનાશક વાયુ શરીર વાટે કાઢી નાખીએ છીએ. એક મોટી કચ્ચની ઢાંડી તમે એક છોડ અને એક ઉંદર રાખી તેઓ જને લાંબા વખત સુધી દવા ખુટાડ્યા વગર પરસ્પર આવશ્યક રહી શકે એવો પ્રયોગ એક વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રીએ કર્યો હતો. યજ્ઞનું એ ઉત્તમ ઉદાહરણ કહેવાય. આપની સૃષ્ટિની રચનાનો વિચાર કરતાં ખાતરી થાય છે કે સરવાળે આ પરસ્પરાવલંબનની વ્યવસ્થા જ દુર્લભ ભરેલી છે. આમાંથી જ અપરિ-પ્રકટનો ધર્મ સ્પષ્ટ થાય છે. આવતી કાલ જાણે તો આવતી કાલનું

અનાજ પશુ ઊગશે ચિતા શાને કરીએ? એમ જ અપરિગ્રહી કહેવાનો આજનો ધર્મ આજે અદા કર્યો, આજની જોગવાઈ આજે કરી એટલે તસ. સમાજ તેમ જ સૃષ્ટિ સમ્રાટનો હાર ખમી ન શકે એક બાબુ સમ્રાટ વધે એટલે બીજા બાબુ જૂખમરો વધવાનો જ. બધા ભોળો એક બાબુ આનંદથી જહાજ જેમ ફૂંચી જાય છે તેમ સમાજ પશુ ફૂંચી જાય છે પોતાના વસ માટે સમ્રાટ કરનાર મામાપો દુનિયામા આજસ અથવા વિદ્યાર્થિજ્ઞાને જ ઉત્તેજન આપે છે સમ્રાટનો સગ જવાનક છે એટલે સગ-રહિત થઈને માણસે નિરતર એટલે કે અખડ કર્તવ્યકર્મ કરવું જોઈએ

લોકસમ્રાટ

तस्माद् असक्त सतत कार्यं कर्म समाचर ।

असक्तो हि जायतु कर्म परम् आप्नोति पुण्य ॥ (૩ ૧૬)

જેન મોલીએ On Compromise વાળા નિમજ્જ લખ્યો છે એને મદારેવખાઈએ નામ આપ્યું 'સત્યામહતી મર્પોદા', બેનગમ-વાળા તેમજે એને 'લોકસમ્રાટ'નું નામ આપ્યું હતું માણસ સમાજમાં રહે છે, સમાજની દૂર મેળવે છે, સમાજ સાથે બધાયેલો છે એટલે સમાજ ખાતર અમુક હવે જ એણે રહેવું જોઈએ સમાજને સાચવવા માટે એણે પોતાનો વ્યક્તિગત આગ્રહ જતો કરવો જોઈએ સત્યામહી સત્યને સાચવવા જાય છે સમાજપરાયણ માણસ સમાજને એટલે કે લોકોને સાચવવા જાય છે અને વૃત્તિ શુભ જેવી કાગે છે આ બે વચ્ચે મેળ કેમ બેસાડવો એ જીવનનો મહત્વનો સવાલ છે સત્યનિષ્ઠા અને લોકનિઃશ્વનું અનિકરણ નક્કી કેમ કરવું એ જ જીવનનો સત્તાતન સવાલ છે

જ્યા તત્ત્વપાલનનો પ્રથમ હોય ત્યાં તત્ત્વચષ્ટ શબ્દ ન જ પડે તત્ત્વચષ્ટ માણસ સમાજની કશી સેવા નથી કરતો ત્યાં તત્ત્વનો સવાલ નથી પણ સગવડઅગવડનો જ સવાલ છે, પરસ્પર વિરોધી સ્વાર્થનો જ સવાલ છે ત્યાં સ્વાર્થ જતો કરવો, આગ્રહ છોડી દેવો,

નુકસાન વેશું, પ્રગતિનો વેગ મંદ પડે તોય ધીરજ રાખી અને સમાજને સાથે લઈને ચાલવું એ યોગ્ય છે. આને જોઈએ તો લોકસંમત કહી શકાય.

તત્ત્વપાલનનો આમત્ત્વ તો જોને તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થયો છે એટલે કે તત્ત્વ જોને ગમે જીત્યું છે તે જ પોતાના પૂરતો રાખી શકે છે. ખીજા ઉપર એવો આમત્ત્વ ન લદાય એ જ ધર્મનું પરમ રહસ્ય છે. ધર્મમાં જખરદસ્તી ન હોય એ કુશનનું વચન એ જ મહાન અહિંસાનું તત્ત્વ સૂચવે છે.

એટલે અહિંસા એ જ સત્યનું વ્યાકરણ છે. એ જ સત્યાગ્રહની મર્યાદા છે. ખીજાની સ્વતંત્રતા ઉપર તરાપ માર્યા વગર પોતાની સ્વતંત્રતા ભોગવજે, એ સુવર્ણમર્યાદા પણ એ જ મુકાદો આપે છે.

ગીતામાં લોકસંમતનો ઉપદેશ છે તેનો અર્થ કંઈક જુદો છે. ‘લોકોને સાચવવા ખાતર લોકો આગળ સત્ય પણ ન મુકાય અને લોકો જેમ વતે’ છે તેમ પોતે વર્તવાની જરૂર ન હોય છતાં લોકોને રીઝવવા ખાતર અથવા લોકોને ઠેકાણે રાખવા ખાતર લોકોના જેવું આચરી ખતાવવું’ એનું જ નામ લોકસંમત એમ થયું લોકો માને છે. ગીતાએ એવો લોકસંમત સૂચવ્યો છે માટે તે પ્રમાણે જ ચાલવું જોઈએ એમ માનનાર કેટલાક લોકો છે. જ્યારે ‘એ તત્ત્વ અથવા આચારસૂત્ર દંભમૂલક છે માટે એનો ત્યાગ કરવો ઘટે છે અને એવું આચારસૂત્ર દુનિયાને શીખવનાર ભગવદ્ગીતાને પણ વખોડી કાઢવાની જરૂર છે’ એમ કેટલાક દ્વિમતપૂર્વક કહે છે. એ બંનેને લોકસંમતનું સૂક્ષ્મ તત્ત્વ સમજાયું જ નથી એમ કહેવું જોઈએ.

*

*

*

અધિકાર-મેદાત્ ધર્મમેદ । જેનો માણસનો અધિકાર તેવો એનો ધર્મ. માણસની યોગ્યતા પ્રમાણે એને માટે એનું કર્તવ્ય નક્કી હોય છે. એ હિંદુધર્મનું મહાન સત્ય છે. ખીજા ધર્મોમાં પણ એવેવતે

અશે એનો સ્વીકાર છે જ શદ્દઆતમા ન હોય તો પાછળથી લોકોને એ સિદ્ધાંત પોતાના ધર્મમાં ઉમેરવો પડ્યો છે

હવે માણસની લાપકાત પ્રમાણે એનું કર્તવ્યધર્મ નહીં થાય છે એ સાર્વત્રિક સિદ્ધાંત લો અને સામાન્ય માણસો શિષ્ટજનોને અનુસરે છે એ મતુષ્ય સ્વભાવની ખાસિયત લો એનું મિશ્રણ કર્યા પછી લોકોને એમની શક્તિ, એમની લાપકાત અને એમના ધર્મ પ્રમાણે ઉન્નતિને પશ્ચિ ચલાવવા હોય, એમને દેશરવા હોય તો શિષ્ટ લોકોએ એ પ્રમાણે પોતે આની બતાવ્યા વગર છૂટકો જ નથી એ જ લોકસમૂહનું રહસ્ય છે લોકસમૂહનો એ અર્થ છે જ નહીં કે અનુયાયી મહાન નાથવા માટે લોકોની મરજી પ્રમાણે ચાલવું પણ લોક-વ્યવસ્થા ન તૂટે, લોકોને પોતાના ધર્મ વિશે જ્ઞાતિ પેલા ન થાય, શિષ્ટોના આચરણમાંથી લોકોને કર્તવ્ય કર્મની પ્રેરણા મળવી જોઈએ તે જરૂર ન થાય, દુષ્ટામાં લોક-વ્યવસ્થાનો અને માનની પ્રગતિનો ઉલ્લેખ ન થાય એટલા માટે બહુ જ યોગ્ય એના કર્મોમાં શિષ્ટજનો ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લેવો જોઈએ Noblesse oblige તત્ત્વ પ્રમાણે પણ શિષ્ટોનો એ જ સ્વધર્મ છે

એમ કરતાં પોતાના અત્સાહમાને દુગો દેવાપણું રહેતું નથી અમુક વખતે સ્વધર્મ તરીકે અમુક રીતે જ નતાં જોઈએ એવી અદરની પ્રેરણા થવા પડી તે પ્રમાણે ન ચાલવું એ કોઈ પણ માણસ માટે અશક્ય થવું જોઈએ સ્વધર્મ સર્વોપરી છે એને વગાડીને બીજા વસ્તુનો વિચાર કરવાનો હક મળે નથી પણ જે શિષ્ટ છે તેની આગેવાની સ્વતઃસિદ્ધ છે તેથી લોકસમૂહ એ એનો ધર્મ ધર્મ પડે છે એ ધર્મ પ્રમાણે લોકોને માટે જે યોગ્ય હોય તે તે આચરી જતાવે છે, નહીં કે લોકોને જે રુચે છે તે સ્વીકારી લોકપ્રસાદમાં નજાર્થ મળે છે એમાં લોકોનું અનુચ્છાદિત સાચવવાપણું નથી હોતું પણ લોકોનો સામાજિક ધર્મ તૂટે નહીં એની જિતા રાખવાનું હોય છે

બુદ્ધિબોધ

કર્મણેવ હિ મમિદ્ધિમ્ આરિયતા જનનાશયઃ ।
 તોરગમ્યદમ્ બ્રેવાપિ મપચ્ચન્ વર્તુમ્ અર્હસિ ॥
 યદ્ યદ્ આચરતિ શ્રેષ્ઠમ્ તન્ તદ્ એવ જિતરો જન ।
 ન યત્ પ્રમાણ બુદ્ધિને લોકમ્ તદ્ અનુવર્તે ॥
 ન મ પાર્યાસ્તિ વર્તેવ્ય ચિપ્ત્વ લોરેવુ રિષ્તન ।
 માનવાત્મમયાત્મજ્ય વર્તે એવ ન વર્મણિ ॥
 યદિ છાદ્ ન વર્તેય જાનુ કર્મણ્યતન્નિત ।
 મમ વર્માનુવર્તેન્ત મનુષ્યા પાર્યે મર્વન ॥
 બ્રહ્મદેવુરિમ્ કાતા મ કુર્યાં વર્મ વેદદમ્ ।
 નરરમ્ય ચ વર્તા સ્યાયુપદ્મ્યામિમા પ્રજા ॥
 મક્ષા કર્મણ્યવિદ્વાનો યયા કુવન્તિ ભારત ।
 કુર્યાદ્વિદ્વાસ્તથાગ્રવત્તદિચારિર્પુલોવમયદમ્ ॥
 મ બુદ્ધિમદ્ જનવેદજાના વર્મેમગિનામ્ ।

જાપયેત્મવચ્ચર્માણિ વિદ્વાન્નુક્ત મમાચરન્ ॥ (૩૨૦-૨૬)

‘અજ્ઞાની કર્મસંગી ભ્રેષ્ઠોને બુદ્ધિબોધ ન કરવો જોઈએ તેઓ
 અજ્ઞાનને બીધે આસક્ત થઈને જેના કર્મો કરે છે તેના જ કર્મો જ્ઞાની-
 પુરુષોએ અનાસક્તિથી ભ્રેષ્ઠોના બના ખાતર કરવા જોઈએ’, એમ
 કહીને બધા ભ્રેષ્ઠો સામાન્ય પ્રજાને અજ્ઞાનમાં રાખવાની દિશાપત્ત કરે છે
 અને પછી તેઓ પ્રજાના અજ્ઞાન અને વિદ્વાન એવા બે વર્ગ પાડે છે
 એમાં દસવા જેવું તો એ કે દરેક માણસ પોતાને વિદ્વાન કોટિનો જ
 માને પણ દીક્ષિતી સગન્ત ખાતર અને પોતાના અથાથ ખાતર
 અજ્ઞાનની કોટિમાં જઈ જોડે છે

ખરું જોના અજ્ઞાન અને વિદ્વાન એ બે સાપેક્ષ શબ્દો છે
 નિર્જ્ઞાન અપૂર્ણ જ્ઞાની એવો તો એક પરમાત્મા છે આક્રી દરેક માણસ
 અજ્ઞાન પણ ગણાય અને સજ્ઞાન પણ ગણાય જે ભૂમિકાની કસોટી હાથમાં
 લઈએ તે પ્રમાણે માણસ સજ્ઞાન કે અજ્ઞાન નક્કી થવાનો છે આળોકના

સાચો સિદ્ધાંત એ લાગે છે કે જ્ઞાન મેધવૃદ્ધિથી ફેલાતું હોય તોયે માણસ પોતાના અધિકાર પ્રમાણે જ એને ગ્રહણ કરી શકે છે કુવામાં કે તળાવમાં પાણી ગમે તેટલું હોય, ઘડો પોતાની શક્તિ જેટલું જ લેવાનો છે. હનાળાનો જે તડકો જાણ્યું પર પડી એક દિવસમાં એને સૂચે છે, તળાવમાં પહોંચી ત્યાંનું બધું પાણી ચૂસી નીચલા કાદવના ચોસતા કરી નાખે છે એ જ તડકો ઝાડ પરના ફૂલો પર પથરાઈને એમને ખિવાવે છે અને હસાવે છે એટલે કે જ્ઞાન આપનાર સામાન્ય હિતનો વિચાર કરી સામાન્ય રૂપમાં કહી કે પછી જેની જેવી જિજ્ઞાસા હોય અને લાભકાત હોય તે પ્રમાણે સમજ લે અથવા વધુ પૂછે

દ્રુપદામા કહીએ તો એમ લાગે છે કે જ્ઞાન આપનારે પણ વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિમાં જ્ઞાન આપવાની માડી અસર થાય છે કે કેમ એ તપાસવું જોઈએ અને લેનારે પણ પોતાની સૂખ જેટલું જ જ્ઞાન મેળવી 'દૂર માર્ગો જોનાનો લોભ' ન રાખતા એક કગવાથી સતોષ માનવો અને એ સિદ્ધાંત પણ મૂવી ન જઈએ કે માણસ પોતાની શક્તિ જેટલું જ જ્ઞાન લઈ શકે છે માણસની જેવી ઉત્કૃષ્ટતા તેટલો જ બ્રહ્મણ્યનું સિદ્ધાંતોનું આકલન એને થાય છે

'કર્મ' તો અજ્ઞાની માટે જ છે જ્ઞાની પુરુષ કશું કર્મ કરવાને બંધાયેલો જ નથી, અજ્ઞાની લોકો પર દયા રાખી એમની ખાતર કઈ કર્મ કહે' તો કહે એ કેટલાક વેદાંતીઓનો સિદ્ધાંત ગીતાને અતીષ્ટ છે જ નહીં એટલે શુદ્ધિબેદ ન કરવા વિશેના સિદ્ધાંતનો એ રીતે અર્થ ન કરાય

દરેક જ્ઞાનની રચણા, સદ્ગતિ, અતિસદ્ગતિ, રહસ્યમય એવી અનેક આવૃત્તિઓ હોય છે જેની જેવી શક્તિ અથવા યોગ્યતા તેનું જ દર્શન દરેકને થવાનું છે, એટલે આપણે કોઈને એમ કહી ન શકીએ કે માત્ર દર્શન સાચું છે, તારું દર્શન તદ્દન જૂઠું છે પ્રાચીન પદ્ધતિ પર રાચે રહેલા મંદિરના શિખરનું ધ્યાન ધરીને જ્યાં જ ચડે છે દરેક શિખરનું દર્શન ઓછુવતું સ્પષ્ટ સદ્ગતિ અને એમણી કે અનેમણી સ્વ

છે. સંપૂર્ણ તો કેઈને જ થતું નથી. કોણ કોને કહે કે મને પધાર્થ દર્શન થયું છે, તને નથી થયું ? હિંદુષ્ટિ કહે છે કે બધા જ દર્શનો સાચા છે. પ્રત્યક્ષમેદાત્ દર્શનમેદઃ । દૃષ્ટિમેદાત્ દર્શનમેદઃ ।

મનની કેળવણી

સનનાઃ કર્મણિઽવિદ્વાસો યથા કુર્યન્તિ ભારત ।

કુર્યાદ્વિદ્વાસ્તાપાઽસવત્ત્વચિકીર્ણુરલોકસપ્રહમ્ ॥

ન યુદ્ધિમેદ જનયેદ્ બ્રહ્માના કર્મસગિનામ્ ।

બીપયેત્ સર્વકર્મણિ વિદ્વાન્ યુક્ત સમાચરન્ ॥

પ્રવૃત્તેઃ ક્રિયમાણાનિ ગુણૈઃ કર્મણિ સર્વશઃ ।

અહંકાર-વિમૂઢાત્મા કર્તાહમ્ ઈતિ મન્યતે ॥

તત્સ્વવિત્તુ મહાવાહો ગુણકર્મ-વિભાવયોઃ ।

ગુણા ગુણેષુ વર્તન્તિ ઈતિ મત્સ્યા ન સજ્જતે ॥

પ્રવૃત્તેદ્ ગુણસમૂહા સજ્જન્તે ગુણ-કર્મસુ ।

તાન્ અકૃત્સ્તવિદો મદાન્ કૃત્સ્તવિન્ન વિચાલયેત્ ॥ (૩૦૨૫-૨૬)

સાધકો અને આનંદશાસ્ત્રીઓ બંને છે કે મનને કાબૂમાં રાખવા

માટે જેટલી હક્ત્યાની જરૂર છે એટલી જ કુનેદની પણ જરૂર છે. વગર વિચારે મનોવૃત્તિની સામે થતાં મન પણ એટલું જ તોફાને ચઢે છે અથવા ચિદ્રૂત થઈ જાય છે. નદીનો પ્રવાહ અટકાવવા માટે જે એની સામે પાળ બાંધી હોય તો ધણી વાર પ્રવાહ એને તોડી નાંખે છે. એના કરતાં જે એ જ પાળ ખૂંચ ત્રાંસી બાંધી હોય તો પ્રવાહની દિશા બદલાવી શકાય અને ધીમે ધીમે એની પાસેથી ધાર્મિક કામ પણ કરાવાય. પ્રવાહમાં પાણીનો જથ્થો હદ કરતા વધે તો એને નીકળી જવાનો માર્ગ પણ કરી આપવો પડે છે. આટલું ક્યાં પછી પણ પ્રવાહ સંપૂર્ણપણે ધાર્મિક કામ ન પણ આપે પ્રવાહનું પાણી ત્યાં જ્યાંથી આવે છે ત્યાં પણ નગર પહોંચાડી ત્યાં જ ઈટ ફેરફાર કરાવવા લેઈએ. અને પાણી અતિ જ્યાં જાય છે ત્યાં પણ એને માટે પૂરતું શ્રેણ કરી આપવાની જરૂર રહે છે. મનને વશ કરવામાં પણ આ જ

જાતની એન્ડ્રિનિયરિંગ વાપરવી પડે છે આપણે જાણીએ છીએ કે જડ સૃષ્ટિમાં પાણીનો સ્વભાવ ફરવાનો નથી ફક્ત એ સ્વભાવ જાણીને એનો તાલ લઈને જ પાણીને તાળી શકાય છે મનની આમતમાં મનનો સ્વભાવ સમજી લઈને માનસશાસ્ત્રના સિદ્ધાંત અનુસાર સાધનાનો ક્રમ માધનાનો હોય છે અને ધીમે ધીમે એ મન ઉપર અધ્યાત્મનો કાબો મેળવી મનનું આખરે રૂપાંતર જ કરી નાખવાનું હોય છે

આ ચેતવણી આપના ખાતર જ ગીતાએ એ પ્રોત્સાહ આપ્યા છે શાની પણ પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે વર્તે છે બળાત્કારથી કશું વળાનું નથી એ માણસે જાણવું જોઈએ પણ એટલા ખાતર માણસ ઇન્દ્રિયોના પોતપોતાના રિપયો પ્રત્યેના રાગદ્વેષને વશ થઈ જાય એ પણ ન પોસાય આ રીતે ગીતાએ ચેતવણી અને દિશાસૂચન બંને આપ્યા છે એમાંથી જ અર્જુનનો પ્રખ્યાત પ્રશ્ન ઉત્પન્ન છે કે ઇચ્છા ન હોવા છતાં માણસ પાપ તરફ કેમ પ્રેરાય છે

*

*

*

છાદોગ્ય ઉપનિષદમાં આત્મસાક્ષાત્કારીના વર્ણન આપતા નરપિ કહે છે કે મારે હાથે શુભ કર્મ કેમ નથી થતા હું પાપ જ કેમ કરું છું? એ જાતનો પરિતાપ એને નથી થતો આવા પરિતાપનો અનુભવ આપણને બધાને હમેશા થાય છે એટલે એ પરિતાપમાંથી મુક્તિ મળે એ કેટલું ધન્ય ભાગ્ય છે એની આપણને સહેજ કલ્પના થઈ શકે એમ છે અર્જુન પણ શ્રીકૃષ્ણને પૂછે છે કે માણસ પાપ કરવા તો ઇચ્છતો નથી છતાં હમેશા પાપમાં પડે છે ત્યારે એ પ્રેરણા કેવી એ મળાત્કાર કેનો?

૧ સદૃગ ચષ્ટત સ્વસ્મા પ્રકૃતર જાનવાન અપિ ।

પ્રકૃતિ યાતિ મૂતાનિ નિગ્રહ ત્વિ કરિષ્યતિ ? ॥

અિદ્રિયસ્મદ્રિયસ્વાર્થ રાગદ્વેષો વ્યવસ્થિતૌ ।

તયોર્ન ન વગમ્ જાવચ્છત્ તૌ હાસ્ય પરિપચિનો ॥ (૩ ૩૩-૩૪)

અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો એ મોટામાં મોટો અને અતિ અગત્યનો સવાલ છે ભગવાને એનો જો જવાબ આપ્યો છે તે માણસગતે હમેશાં ધ્યાનમાં રાખવા જેવો છે.

ગુણગતીનું સ્વરૂપ

સત્, રજ, તમ એવી માણસની ત્રિવિધ પ્રકૃતિ છે. એમાં મત્ત્વમાં યાતિ, સમાધાન, જ્ઞાન, તેજ, શૌર્ય, સામર્થ્ય, પરાક્રમ, ઉદારતા ઇત્યાદિ સર્વ બેધ ગુણોનો સમાવેશ થાય છે. રજોગુણમાં આમાંના કેટલાક ગુણોનો આભાસ હોય છે. તેથી ધર્મધર્મિયા, અસતોષી અને અદ્રવ્યસતોષી લોકો સત્ત્વગુણ કરતાં રજોગુણને વધારે ઇષ્ટ માને છે સત્ત્વગુણી મણુતા પણ તમોગુણી, એવા અસમર્થ, નબળા-પોચા અને જડ સાધુઓના દાખલા ટાકી તેઓ કહે છે કે આવો સત્ત્વગુણ અમારે નથી જોઈતો હિંદુસ્તાનમાં એવો સત્ત્વગુણ વધી પડવાથી જ સર્વનાશ થયો છે.

સાચું જોતાં ધાધન, આધર્મી પ્રવૃત્તિ, ઈર્ષ્યા, દ્રેષ ઇત્યાદિ દોષોથી ભરેલા રજોગુણમાં ખરેખર ઇચ્છવા જેવું કશું નથી હોતું.

તમોગુણી માણસ જમ્મરે મત્ત્વગુણમાં પ્રવેશ કરવા ઇચ્છે છે ત્યારે તમ અને સત્ત્વના એ ક્વચિત્માં, ધોળા અને કાળાના એ મળ્યાહર્માં, એક પગથિયા તરીકે વચમાં કામરચીતરા (શખલ) રજોગુણનો ઉદ્ભવ થાય છે એ વચત્રી સ્થિતિ ઓળખીને, વદાવીને, સત્ત્વગુણ તરફ પહોંચવાનું હોય છે. અખડ ધ્યાન તો સત્ત્વગુણનું જ હોય

પણ સ્વામી રિવેકાનંદ એક વખતે આપણા રાષ્ટ્રીય દોષોનું તમોમય સ્વરૂપ ઉઘાડું પાડતાં હિંસાહિંસા આવીને કહ્યું કે મારે તો રજોગુણ જોઈએ છે, આજે આપણા લોકોએ રજોગુણ કેળવવો જોઈએ, સત્ત્વગુણનો વારો પાછળથી આવશે, મારે એની પડી નથી. પરિણામે કેટલાય તરુણરુદો રજોગુણના દિમાપતી અને ઉપાસક બન્યા અને સત્ત્વગુણની નિંદા કરવા લાગ્યા ■ એમાં જૂલ એ છે કે સત્ત્વગુણ પરાક્રમશાળી છે, શુભ પ્રવૃત્તિથી પરિપૂર્ણ છે. એમાં કુર્બાની ગશેલી

ક્ષમા નથી પણ તેજસ્વીએ જતાવેલી ઉદારતા છે, એ વાત લોકો ખૂટી ગયા છે. નિષ્ક્રિયામર્ગનો ભોધ કરનારા આરામ-પરાયણ જડ સાધુઓના દાખવાને લીધે સ્પૃશ્ય ગુણની કલ્પના યુદ્ધ રહી નથી. તમોશુને જ સત્વ તરીકે કેટલાક સાધુઓ ઝોળખાવવા લાગ્યા તેથી લોકો અકળાયા. પામર લોકોને હાથે ઉત્તમ ધર્મ-સિદ્ધાન્ત પણ સરા ઉત્પન્ન કરે એવી દોષિએ પહોંચી જાય છે.

ભગવાન કહે છે કે રજોશુભ્રાંચી ઉત્પન્ન થયેલો મહાપાપી ખાઉધરો શત્રુ કામ-દોષ એ જ માણસને પાપ તરફ જોડી લઈ જાય છે. એને લીધે જ માણસનું મન મેયુ યાય છે, શુદ્ધિ બહેર મારી જાય છે, જ્ઞાન ઢંકાઈ જાય છે અને ધર્મિયો પરવશ થઈ સળગ્યા કરે છે અને એમાં વિષયોનો ભોગ લેતાં લેતાં અતે એ માણસનો જ ભોગ લઈ લે છે. માટે જો કામ-દોષરૂપી સનાતન શત્રુનું સ્વરૂપ, એનું રહેણાણ અને એના કાવાદાવા ઝોળખી એનો ત્યાગ અથવા નાશ કરી માણસે બચી જવું જોઈએ.

આગળ જતા મોળખા અખ્યાયમા ભગવાન ફરી કહે છે : કામ, ક્રોધ અને લોભ એ આત્માનો નાશ કરનારુ, એને નરક તરફ તાણીને લઈ જનારુ ત્રેવકું દાર છે. માણસે આ ત્રણેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. આ ત્રેવકા નરકદ્વારથી દૂર રહેનાર મનુષ્ય આત્માનું કલ્યાણ આચરી શકે છે અને તેથી જ એ પરમગતિને પામે છે.^૧

જેમ બીજા અખ્યાયમાં વિષયના ખ્યાનથી સરે ચનાર ગદ્ગત અતે માણસને નાશ મુધી લઈ જનારી અધ પાતપરંપરા જતાવી, વિષયખ્યાન-માથી સંગ, એમાથી કામ, એમાંથી ક્રોધ, એમાંથી સમોહ, એમાંથી

૧. ત્રિવિધ નરવસ્થેદ દ્વાર નાશનમ્ આત્મન ।

કામ. ક્રોધમ્ તથા લોભમ્ તસ્માદ્ બેન્ત્ પ્રય ત્યજેત્ ॥

જેતૈર્ વિમુક્ત કોત્તૈય । તમોદ્વારેમ્ ત્રિમિદ્ નર ।

આચરત્યાત્મન શ્વેયમ્ તનો યાતિ પરા ગતિમ્ ॥ (૧૬-૨૧-૨૨)

સ્મૃતિશીલ, એમાંથી ભુલિનાશ અને અતે વિનાશ એ પ્રમાદ-પરપરા
Progress of Error જેમ બતાવી તેમ ત્રીજા અધ્યાયને અતે ભગવાને
આત્મા જેમાં રહે છે એના કિંદનાની એકની અંદર બીજી એરી અનેક
દીવાલો બનાવી છે અને એ બધી દીવાલોનો કમળે લઈને, કામકોષરથી
શત્રુ (આપરા જોઈ પરિભાષામાં કહીએ તો માર) આત્માને મૂગાવાની
નાખે છે માટે એ મારને મારીને આત્માને મુક્ત કરવે! ધટે છે એરી
મુક્તીતિ ભગવાને બતાવી છે

*

*

*

ગીતામાં સ્વજનન, સ્વભાવ, સ્વકર્મ અને સ્વધર્મનો ઉલ્લેખ
આવ્યો છે ધર્માધર્મના નિર્ણયમાં સ્વજનનો ખ્યાલ ન હોઈ શકે એ
વિશે એક નોંધ લખેલી તો છે જ. સ્વભાવ વિશે ગીતાને ઘણું
કહેવાનું છે એની નોંધ ધ્યાસથાને આપશે સ્વકર્મ વિશે અગ્રારમાં
અધ્યાયમાં થોડોક વિસ્તાર કર્યો છે એ અને સ્વધર્મ અને પરધર્મ
વિશે ત્રીજા અધ્યાયમાં આવેલો ઉપેખ એકત્ર લઈને સ્વધર્મમીમાસા
કરવાની આવરમકતા છે કેમ કે ગીતાની શિખામણમાં સ્વધર્મપાલનને
અત્યંત ઉચ્ચ સ્થાન ■ સ્વધર્મપાલનથી જ માણસ સિદ્ધિ મેળવી શકે
છે, સ્વધર્મપાતન એ જ પરમાત્માની પૂજા છે, સ્વધર્મમાં મરણ પછી
અહેતર, સ્વધર્મનો કોઈ કાળે ત્યાગ કરાય જ નહીં, સ્વધર્મ વિશુદ્ધ હોય
તોય એ આપણને વળગેલો છે, એના પાલનમાં પાપ નથી, સ્વધર્મ
જોઈને પણ મુદ્દ કરવું ધટે છે વગેરે ગીતાનો ખાસ બોધ છે

ગીતામાં જોડયું અધ્યાત્મશાસ્ત્ર છે તેટલું જ સમાજશાસ્ત્ર પણ
છે તેથી મને દૃષ્ટિએ સ્વધર્મમીમાસા ઉપર વિશેષ વલ્લ આપવું
જોઈએ

૧ યેવાન્ સ્વધર્મો વિમુળ પરમર્મતિ સ્વનુષ્ટિતાત્ ।

સ્વધર્મો નિષન યય પરમર્મો મયાવહ ॥ (૩ • ૪૫)

ગીતાસાર

સ્વાત સુત્રાચ

ગીતાના ભાષાતરો ઘણા થયા ■ દુનિયાની ઘણીખરી ભાષાઓમાં ગીતાના ભાષાતરો મળે જ છે ગીતાનો અર્થ અને ભાવ સમજાવનારા ભાષ્યો અને નિમંધોની પણ અછત નથી એ બધા ધણા ઉપયોગી છે ગીતામાં જે દ્રુકામાં કહ્યું છે, તે વધારે સારી રીતે સમજવા માટે એમાં વિસ્તાર કરેલો હોય છે, પણ સાતસો શ્લોકોમાં ગીતાએ જે કહ્યું છે, તે સહેલી ભાષામાં અને ઓછામાં ઓછા શબ્દોમાં જો મળે તો ગીતાના અર્થના મનન માટે એનો ઘણો ઉપયોગ થાય એવા પ્રયત્નો પણ નથી થયા એમ નથી શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસે તો એવા પ્રયત્નો અનધિ કરી એમણે કહ્યું ગીતા શબ્દના અક્ષરો ઉલટાવો એટલે તાગી-એટલે જ ત્યાગી-થઈ જાય છે ત્યાગ કરતા શીખો એટલે તમારી ઉન્નતિ થશે ગીતામાં જે લખ્યું છે તે બધું આમાં આવી જાય છે ।

ગીતામાં હાત્મ્યમાં બીજા શક્તિ, કીન્ક વગેરે માટે મજશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે ગીતાની જ અમુક લીનીઓ પસંદ કરેલી છે એમાં પણ એક રીતે ગીતાની મહત્ત્વની શિખામણનું સૂચન થાય છે

આખું ભાગવત જેમ મેકે ચાર શ્લોકોમાં આપ્યું છે તેમ ગીતા પણ મેકે એના સાત શ્લોકોમાં આવી ગયાનું જોયું છે

ગાંધીજીએ આશ્રમવાસીઓની સંગઠ્ય ખાતર ગીતાના અક્ષરે અધ્યાયોનો સાર 'ગીતામોષ' ને નામે આપ્યો છે

અને જ્યારે ગીતાના એમના ગુજરાતી ભાષાતર માટે એમની પાસેથી મે એક નામ માગ્યું ત્યારે એમણે એનું તો મુંદર નામ આપ્યું, કે એની અદર ગીતાની મુખ્ય શિખામણ આપાદ રીતે આવી જાય છે - અનાસકિતવેગ

ગીતા એ જીવનયોગ છે જીવન કેમ જીવતું, એની કળા ઉપપત્તિ સાથે ગીતા આપણને શીખવે ■ એ કળાની બધી ખૂબી અનાસક્તિ એ એક શબ્દમા આવી જાય છે આસક્તિનો ત્યાગ કરો એટલે જીવનની સફળતા પ્રાપ્ત થશે

જે વસ્તુ રામકૃષ્ણ પરમહંસે એક રીતે નિર્યોવી આપી, એ જ વસ્તુ મહાત્માજીએ વધારે સ્પષ્ટ રૂપે આપણી આગળ મૂકી છે

ગીતાનો સાર કહવાનો મારો આ પ્રયત્ન નોખો છે અને તે તદ્દન નવ્ર છે ગીતાના ભાષાતરોમા ગીતાની સૈધીને વળગતું જ પડે છે અને તેથી મને તેટલી સહેલી ભાષા વાપરી હોય, તોયે અમુક અપરાપણું એમાં આની જ જાય છે માધીજીએ પણ આ બિનાનો ઉદ્દેશ એક ઠેકાણે જ્યો છે

ગીતાનો અર્થ કરતી વખતે એક એક અધ્યાય પૂરો થયા પછી એ અધ્યાયમાં આપણને શું મળ્યું એ તપાસી, એ મુદ્દાઓ પોતાની જ ભાષામાં લખી રાખવાનો પ્રયત્ન મેં કર્યો જ્યાં વિશેષ ધ્યાન ખેંચાયું ત્યાં થોડોક વિસ્તાર કર્યો જ્યાં ટૂંકાણું કરાયું મુદ્દો વધારે ધ્યાનમાં રહે એમ લાગ્યું ત્યાં તેમ કર્યું આમ કરતાં કેટલાક મહત્વના મુદ્દાઓ રહી પછી ગયા હશે પણ તે એક વા બીજો ઠેકાણો ઠેકાં ને ઠેકાં રૂપમાં આવી જ ગયા છે એવો વિશ્વાસ છે

આ મુદ્દાઓ પોતાની જ ભાષામાં મૂકવાનો પ્રયત્ન કર્યો ખતા કેટલેક ઠેકાણે—યલ્લે ઠેકાણે ગીતાની જ ભાષા આની ગઈ છે, એનો ઇનાજ ન હતો ગીતાની ભાષા એવી તો સચોટ, જીવતી અને સોસરી છે, કે એક વાર એનો પરિચય થયો કે એની શકત કેમે કરી છૂટતી જ નથી ગીતાનું વક્તૃત્વ છે જ અમોઘ

જેમણે મૂળ ગીતાનો એકલે વાર અભ્યાસ કર્યો નથી, એમને માટે આ ગીતાસાર નથી, પણ જેમણે એ પ્રાણવાન મન એક વાર પણ ધ્યાનપૂર્વક શ્રવ્યો છે, તેમને ગીતાના સિદ્ધાંતો ફરીફરી માદ કરવા માટે અને એમનું મનન કરવા માટે આ સાર કામ આવશે

જેમણે ગીતા નાંચી નથી, તેમને માટે ‘ગીતાસાર’નું વાચન બર્ધ જ છે એમ ન કહેવાય આમા આપેના મુનાઓ સજગસૂત્ર વાચવા નોઈએ એમ પણ નથી નવરાસને વખતે અથવા મૂઝવણને વખતે આનાં પાના ફેરવ્યા હોય, તો આમાથી મૂઝવણનો ઉકેલ અને જીવનને પ્રેરણા મળ્યા વગર રહે નહીં જેમને અતર્ક્ય યર્ષ પોતાનું જીવન તપાસવાની ટેવ પડી છે, જેઓ પોતાની ચિત્તવૃત્તિ અને લાગણીઓ ઉત્તરોત્તર શુદ્ધ થવા માગે છે તેમને તો આ ગીતાસાર કમોગીના પથર જેવો નીવડશે અને ટેક વાગે તો હૃદયનો મેન કાઢી નાખનાર તેજાન જેવો નીવડશે

અધ્યાય ૧ હો અને ૨ જો

૧ ગીતાના પ્રારંભમા દુર્યોધન અને અર્જુન પોતપોતાના ગડુઓ પામે જઈ પોતાનું હૃદય ઠાલવે છે દુર્યોધન મદવનો — પોતાના જ સ્વાર્થનો વિચાર કરે છે અર્જુન સમાવહાનાઓના અર્થનો — એટલે કે હિતનો — વિચાર કરે છે (યપાનર્થ) મહાભારતના શબ્દોમા દુર્યોધન માયુદ્ધમ (અભિમાન બહાર્ષ અને ક્રોધનું જ જાણે વૃક્ષ) છે જ્યારે અર્જુન શ્રદ્ધાકુમ (વિશ્વાસ નિષ્ઠા નમ્રતા અને શરણા ગતિનું વૃક્ષ) છે મનુકુમ દુર્યોધન સકલ સમયે પોતાના આચાર્યને જ ઉપદેશ કરવા લાગ્યો (૧૮ ૧૦, ૧૧) ભક્તિમ અર્જુન ધર્મ જિજ્ઞાસુ યર્ષ થયેને માટે પોતાના શુરને શરણ થયો (૨૭)

એકનો નાશ થયો, બીજાનો ઉદ્ધાર

૨ ભગવાને અર્જુનને જીવનનું રહસ્ય અને એની કૃતાર્થતા સમજાવતા પહેલાં સૌથી અપ્રમતી મુખ્ય વસ્તુ પ્રારંભમા જ મ્હી દીધી કે —

જીવનસિદ્ધિમા આડે આવનાર મોગમા મોગી ખામી તે હૃદયદોર્મલ્ય છે આર્થપુરુષને એ જાણવું નથી કલ્યાણ અને કાર્તિ જતેનો એથી નાશ થાય છે હૃદયદોર્મલ્ય પ્રતા મોટું પાતક બીજું શું હોઈ શકે ? (૨૨, ૩)

૩. હૃદયદોર્ગત્ય દૂર કરવા માટે ઉત્તમ ઓસક છે આત્મજ્ઞાન. તે જ વિગતવાર સમજાવતા માટે જાગવાને અર્જુન સાથે સવાદ ચલાવ્યો જેની સરજાતમા જ જાગવાન કહે છે આત્મા અમર છે તે અનેક જન્મ અને અનેક સરીર ધારણ કરતાં છતાં પોતે અવિકારી રહે છે (૨૨૦, ૨૧, ૨૨, ૨૩, ૨૪, ૨૫)

જન્મમરણની ઘટમાળ ચાલુ જ છે તેથી પણ જન્મમરણનું સુખદુઃખ કાલા માણ્યે ન માનવું જોઈએ (૨૨૬)

૪ જન્મ અને મરણ બન્ને અપરિહાર્ય છે સુખદુઃખ પણ અપરિહાર્ય છે તેમનો શોક વ્યર્થ છે, કેમ કે જીવનસિદ્ધિ બન્નેમાંથી એકે પર અવનબેની નથી (૨૭)

૫ આત્મા અને સરીર બન્ને સાથે રહેવા છતાં બન્નેના ધર્મ એકમીજાથી જુદા છે (૧૮, ૩૦)

૬ દેહની ચિન્તા કરવા જેટલી એની કિંમત નથી (૨૨)

૭ સુખ તથા દુઃખ બન્નેની નૈતિક કિંમત નહીં છે ધર્મ-નિર્ણય કરતી વખતે મનને જરા સરખો પણ વિચાર ન કરવો જોઈએ (૩૮)

૮ ધર્મખાનન પ્રતા જે મુદ્ધ આવી પડે છે—પ્રાપ્ત થાય છે, તે નિર્દોષ છે, સ્વર્ગ છે (૩૧, ૩૨)

૯ આર્થ લોકો મૃત્યુથી ડરતા નથી, અજ્ઞાતિથી ડરે છે (૩૪)

૧૦ કર્તવ્ય કર્મ કરતી વખતે તેથી હિંચન્ત ચનાર સુખદુઃખ લાભ અનાભ, જ્ય પરાજય બધાનો ખમાલ હોડી રેવો જોઈએ આ પ્રમાણે નિર્મોહ અનાસક્ત ચર્ષ કરવાથી યાજ લાગતું નથી, અર્થાત આવી વૃત્તિવાળા માણસને હાથે યાજ ચર્ષ રાખવું જ નથી કે-જા ધર્મનો જ વિચાર કરી કરેલું કર્મ નિષ્પાપ જ હોઈ સકે છે (૩૮)

૧૧ આત્મ નિષ્પાપ ધર્માચરણ બધે અદ્ય હોય, પણ તેની શક્તિ મહાન છે મહાન ભયમાંથી તે છગારી લે છે (૪૦)

૧૨. ધર્મ-પરાયણ નિશ્ચય-યુક્ત મનુષ્યના જીવનમાં દુઝા (દુવિધા)

હોતી નથી. (૪૧)

૧૩. વિધેયોપભોગના તેમ જ ઐશ્વર્યના લોભથી તેમ જ મદ્યથી શુદ્ધિ મલિન થાય છે, નિશ્ચયપણે ધર્મજ્ઞાન નથી થતું, અને ચિત્ત દ્વેશ અસ્વસ્થ તેમ જ બ્યગ રહે છે. (૪૪)

૧૪. નરી નથી કમાણી કઈ રીતે હું કરું અને કમાયેલું કઈ રીતે ખવેરી રાખું, આ જ ચિન્તામાં જે દસાયેલો છે તે આત્માને ઝોળખી શકતો નથી. (૪૨, ૪૩, ૪૪)

૧૫. કર્મનાં ફળ અનંત છે અને તેમની બ્યવસ્થા પણ આપણા હાથમાં નથી; તેથી ન તો કર્મનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, ન તેનાં ફળોનો આશ્રય અથવા લોભ રાખવો જોઈએ. (૪૭)

૧૬. કર્મમાત્ર હૃદયસ્થ ભગવાનને સંતોષવા — ધર્મભાવના કૃતાર્થ કરવા — કરવું જોઈએ; પછી ભલે તેનું ફળ મળે કે ન મળે, કર્મ સફળ થાયો અથવા નિષ્ફળ, આપણે આપણી દરજ્જા બળવી શક્યા એ જ સંતોષ છે, એવી વૃત્તિ રાખવી જોઈએ. (૪૮)

૧૭. ચિત્તવૃત્તિની સમતા એ જ યોગ છે. આત્માની પ્રતિજ્ઞા આગળ નફોતોટો નગરવ વસ્તુ છે. ફળનો લોભ રાખવો એ કૃપણોનું, પામરોનું કામ છે. (૪૯)

૧૮. આવી સમતા પ્રાપ્ત કરવાથી જ દરેક જાતનું કર્મ યોગ્ય રીતે કરવાની કુશળતા પ્રાપ્ત થાય છે. (૫૦)

૧૯. જીવનમાં તટસ્થ ભાવ રાખી ધર્મપ્રાપ્ત કર્મ કરવું એ જ કર્મની ખુશી છે, કર્મયોગની આવી છે.

૨૦. શુદ્ધિનાશ થયો તો સર્વનાશ થયો; તેથી માથુસે ગમે તે પ્રયત્ને પોતાની શુદ્ધિની શુદ્ધતા બાળવવી જોઈએ (૫૩).

જે સ્થિર શુદ્ધિવાળો પુરુષ છે, તે જ ઉત્તમ પુરુષ છે. તે બધા લોકોનો ત્યાગ કરે છે. બાહ્ય પ્રતિજ્ઞાનો તે જૂખ્યો નથી હોતો. પોતાના મહત્ત્વને તે ઝોળખે છે; તેથી સુખદુઃખો તેને ચળાવતાં નથી. અનુરાગ, લપ અને ક્રોધ તો તેની પાસે આવતાં જ નથી. (૫૫, ૫૬)

૨૧. વિષયભોગ અંતરજેરીથી દૂર કરવાથી વિષયસેવનને આપણે અળગાં કરી શકીએ છીએ. વિષયની ઇચ્છા — તેનો રસ — તે રહી જ નામ્ય છે. જ્યારે સર્વશ્રેષ્ઠ તત્વનો સ્વાદ આખીએ છીએ, ત્યારે જ વિષયોના રસ પોતાની મેળે નહીં થઈ જાય છે. (૫૯)

૨૨. ઇંદ્રિયો જગરી છે; જોરથી મનને ખેંચે છે, વિષય તરફ લઈ જાય છે અને શુદ્ધિને બ્રહ્મ કરે છે. (૬૦)

૨૩. આવી ઇંદ્રિયોને રોકવાથી, કાષ્ઠમાં આહુવાથી જ શુદ્ધિ ઠેકાણે રહે છે. (૬૧)

૨૪. મનુષ્યના અધઃપાતનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે :

સદાચારની કદર રાખનાર સામાન્ય મનુષ્ય પોતાને હાથે કુકર્મ ન થાય એટલા માટે પોતાના સરીરને તો ખૂબ સંભાળે છે, પણ મનને મનમાં જ વિષયોનું આનંદપૂર્વક ધ્યાન કરવા દે છે. ધ્યાન કરવાથી મન વિષયોમાં ચોટે છે. આમ મન વિષયોમાં પરોવાવાથી વિષયસેવનની ઇચ્છા જામન થાય છે. અને ઇચ્છા જ ક્રમવિકાર છે. જ્યારે આવી ઇચ્છાથી પ્રેરાયેલું મન દુનિયા પ્રત્યે કામની દૃષ્ટિએ જુએ છે, ત્યારે ઇચ્છાવિરોધી કે ઇચ્છાને પ્રતિકૂળ એવી સ્વાભાવિક અથવા હિતકર ઘટના કે વસ્તુઓ ઉપર પણ એને ક્રોધ આવે છે. ક્રોધથી યોગ્ય-અયોગ્ય પારખવાની વિવેક શક્તિ નહીં થઈ જાય છે, પોતાની સ્થિતિનું અને કર્તવ્યનું ભાન નથી રહેતું, આમ શુદ્ધિ બ્રહ્મ થઈ જાય છે અને અતે એવા માલુસનો વિનાશ થાય છે. (૬૨, ૬૩)

૨૫. રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરવાથી ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે, બધાં દુઃખો દૂર થાય છે અને શુદ્ધિ નિર્મળ થઈ સ્થિર થાય છે. (૬૪, ૬૫)

૨૬. જો પોતાના મનની સામ્યાવસ્થા ગુમાવી છે, તેની શુદ્ધિ બ્રહ્મ થાય છે, ભાવના નહીં થાય છે; અને તે બેચેન રહે છે. (૬૬)

૨૭. દુનિયાભરના સામાન્ય લોકો તો આવા હોય છે. યોગીઓને માર્ગ આપી બિલકો હોય છે. જે જાગૃતમાં સંસારી લોકો દુઃશય અને જાગૃત રહે છે, તે જાગૃતમાં યોગીઓ ઉદાસીન રહે છે. બેપરવા રહે

છે; અને જે વિષે લોકો ગાફિલ રહે છે, તે બાબતમાં યોગીઓ હંમેશાં જાગૃત રહે છે. (૬૯)

૨૮. સમુદ્રમાં ગમે તેટલી નદીઓ આવી મળે, તોપણ તે ફુલાતો નથી, માત્રામાં જ રહે છે. આ જ રીતે કામો પ્રત્યે, વાસના-તૃપ્તિ પ્રત્યે જે કેવળ ઉદાગીન રહે છે, તેને જ શાંતિ-સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, વાસનાથી વિદૂર થયેલાં નહીં જ. (૭૦)

અધ્યાય ૩ જો

૨૯. પણ બાહ્ય ત્યાગથી કશું વળતું નથી. બહારથી બંધાં પ્રયોજનોનો ત્યાગ કર્યો અને અંતરમાં વિષયોનું ધ્યાન રહ્યું તો તેથી શો લાભ? એવો આચાર મિથ્યા હોય છે, એટલે કે નિષ્ફળ થાય છે; એવાને મિથ્યાચારી કહે છે. (૧)

૩૦. પ્રયત્નપૂર્વક સમાજવ્યવસ્થા જાળવવી, તેને ક્ષીણ થવા કે બગડવા ન દેવી, આ જ યજ્ઞ છે યજ્ઞનો આવિષ્કાર ન થયો હોત તો દુનિયા કપારનીયે બગડી જતી યજ્ઞના ઉદ્દેશથી કરવામાં આવેલું કર્મ સમાજવ્યવસ્થા માટે, વિશ્વવ્યવસ્થા માટે જરૂરી છે. અંગત સ્વાર્થનો ત્યાગ કરી તે કરવું જોઈએ (૨)

૩૧. બધાના ભલા માટે જે કર્મ કરવામાં આવે છે, બગડેલી પરિસ્થિતિને સુધારી પૂર્વસ્થિતિએ લાવવા માટે જે પ્રવૃત્તિ આદરવામાં આવે છે, તે બંધનકર્તા નથી, કારણ કે તેમ કરવામાં કરનારનો અંગત સ્વાર્થ અને અહંકાર નથી દૃષ્ટિની સંકુચિતતા પોતાના સ્વાર્થને લીધે જ આવે છે. (૩)

૩૨. સમુદ્ર વરાળના રૂપમાં આકાશને પાછી આપે છે, આકાશ પર્વતને વરસાદ આપે છે અને જે વરસાદ પર્વતમાંથી વહી નદીઓના રૂપમાં પાડો સમુદ્રને મળે છે આ પ્રમાણે આ પરસ્પરાવલંબનનું ઘટનાવ્યક ચાલતું રહે છે (૧૪, ૧૫)

૩૩. બધાનું દિવ સાધતાં સહેજે આપણું જે દિવ સધાય છે તે જ હતાલ એટલે કે ધમ્મ છે. જે અમૃત ભોજન છે. (૧૬)

૩૪ જે સમાજની સેવા લે છે, ખીજના બનાવણાનો લાભ ઉભવે છે, પણ પોતે કોઈની સેવા નથી કરતો, બનાઈ બતાવતો નથી, તે ચોર છે (૧૨)

૩૫ સ્વાર્થ કરતાં મોટું પાપ નથી સ્વાર્થ એટલે સમાજદ્રોહ અને આત્મદ્રોહ પણ (૧૩)

૩૬ જે પ્રકારના લોકો હોય છે આત્મરતિ અર્થાત્ આત્મારા અને ખીજ ઇદ્રિવારામ ઇદ્રિવારામનુ જીવન વ્યર્થ છે આત્મારામ જીવન કૃતાર્થ છે (૧૬, ૧૭)

૩૭ નિરપેક્ષ વૃત્તિ - અનાસક્તિ અખડ રહે સદાને માટે હોય તો જ તે સિદ્ધ થઈ શકાય (૧૮)

૩૮ શ્રેષ્ઠ માણસનું અનુચરણ બધા કરે જ છે સમર્થને મધ્ય અનુસરે છે આર્ય યુરુપના આચરણ વડે જ પ્રાકૃત લોકો ધર્મપાસનની શક્તિ સમજી શકે છે અને તેને કલ્પન રાખે છે તેથી મોટાઓની જવામદારી મોતી છે (૨૧)

સ્વાર્થ અહંકાર આ મોટો જ્વર છે આત્મપરાયણતા, આધ્યાત્મિક જીવન એ આરોગ્ય છે રોગી દશા દૂર કરી નીરોગી કર્મ પ્રભુ જોઈએ (૨૭, ૨૮)

૩૯ મદરતનો પ્રવાહ એકસાથો શુભ હોતો નથી ચોરી કરવી પણ સ્વભાવ છે અને પરાપકાર કરવો પણ સ્વભાવ છે ઇન્દ્રિયો સ્વાભાવિક રીતે પોતાના ભોગ માગે છે પણ દરેક પ્રવૃત્તિ કેવળ સ્વભાવ છે એટલા માટે તેમને વશ રહેવું એ સાનું નથી આત્માના સ્વભાવને વશ રહેવું જોઈએ આત્મા માલિક છે વિષયરાસના કલ્યાણ માર્ગના લટારાઓ છે (૩૩, ૩૪)

૪૦ વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિમાં આત્મોન્નતિને અનુકૂળ એવો માર્ગ એક જ હોય છે તે જ સ્વધર્મ છે તેનો ત્યાગ કરી બીજું કાર્ય સહેવું કે રુચવું જોઈ પ્રભુ જોખમ-ભરેલું છે (૩૫)

૪૧. અર્જુન પૂછે છે : મનુષ્ય પાપને ઇચ્છતો નથી છતાં પાપ કરે છે, આનું કારણ શું ? કેની પ્રેરણાથી, કે ખેંચાણથી લાચાર બની મનુષ્ય પાપમાં પડે છે ? (૩૭)

ભગવાન કહે છે : તે શત્રુ એક જ છે. એક બાબુએ જોતાં તે કામ, વાસના કે ઇચ્છના રૂપમાં નગરે પડે છે. બીજી બાબુએ જોતાં તે ક્રોધ, દ્રોહ, ઈર્ષ્યા, મત્સર, અસૂયાના રૂપમાં દેખા દે છે. મૂળ ખેંચાણ તો એક જ છે. અનુકૂળતા જણાતાં કામ અને પ્રતિકૂળતાના અનુભવથી ક્રોધ, આ તેનાં બે મોઢાં કે પાસાં છે. આ દુશ્મને જ બધું બગાડી નાખ્યું છે. અગ્નિને ધુમાડો વીંટળાઈ વળે તેમ આ વેરીએ જ્ઞાનને ઘેરી લીધું છે. આ દુશ્મનને ઝોળખી મારવો જોઈએ. (૩૭, ૩૮, ૩૯, ૪૦)

૪૨. આત્મરૂપી રાજ શરીરરૂપી પોતાના કિલ્લામાં પશ્ય બેઠો છે અને વાસનારૂપી દુશ્મનના હાથમાં એ કિલ્લો જવાથી રાજ કેદી બન્યો છે. કિલ્લાની એકેએક દીવાલ શત્રુના હાથમાંથી કબજે કરી રાજને છોડાવવો જોઈએ. રાજને આપવાના કર આ દુશ્મનના સિપાહીઓ લઈ જાય છે.

આપણી ગદ્ગદતને કારણે, આપણી રાજનિકાનો લાભ રાજને ઘેરી વળેલા ચોરાને મળે છે. એ વાત સમજી લેવી જોઈએ. (૪૦, ૪૧)

અધ્યાય ૪ થી

૪૩. રાજને છોડાવવાનો આ પ્રયત્ન એક જન્મનો નથી. એક જન્મ તો જાણે નાટકનો એક જ અંક છે. તેટલામાં કથા-વસ્તુનો પૂરો પરિપાક નથી થતો.

૪૪. ભગવાને મનુષ્યના વિકાસ માટે અસંખ્ય જીવન આપ્યાં છે અને મનુષ્યનો હિદ્દારક સાથ રાખવા માટે પરમાત્મા પોતે પણ અસંખ્ય વાર દેહ ધારણ કરે છે. મનુષ્ય અડપલ્લ હોવાથી આ જાણ્યો નથી. પરમાત્માથી કોઈ બેઠે છૂપો નથી. એની આગળ બધું છિદાકું છે. (૫)

૪૫ આમ તો આખી સૃષ્ટિ પરમાત્માનો આદ્ય અવતાર છે. બ્રાહ્મીમા : તેનું જ ૩૫ છે પણ જ્યારે જ્યારે સમાજમા જડતા, શિથિલતા અથવા વિમુક્તિ વધી જાય છે, લોકોની અદ્વા નટ યર્જ જાય છે સત્જનતા દો : ૩૫ જથ્થા છે ત્યારે ત્યારે સમાજને બચાવવા અને માધ્યસાધની પુનઃ સ્થાપના કરવા પરમાત્મા પોતે વિશેષ શક્તિશાળી વ્યક્તિનું ૩૫ ધારણ કરે છે અને નીચે આવી લોકોમાં વિચરે છે આનું નામ તે ‘અવતાર’ (૬૭)

૪૬ સદ્વાસનાઓનું રક્ષણ કરવું દુર્વાસનાઓનો નાશ કરવો અને ધર્મરહસ્યની તેમ જ ધર્મનિષ્ઠાની માનવ હૃદયમા સ્થાપના કરવી, એ જ આવા અવતારોનો સનાતન ઉદ્દેશ હોય છે (૮)

૪૭ ઈશ્વર પાસે જવાના માર્ગ અસખ્ય છે, અનંત છે ઈશ્વરને માર્ગો સાથે નિસમત નથી શરણે આવનાર જોડે કામ છે ભક્ત જે નામે પોકારે ■ તે નામે પરમાત્મા જવાન આપે છે નામ મથાર્થ છે કે નહીં, તે પરમાત્મા જોવા નથી બેસતો બધા નામો માણસના રાખેના લોઈ અપૂર્ણ જ છે અમથાર્થ પણ લેખ તોપણ પરમાત્મા સર્વજ્ઞ અતર્પામી અને હૃદયક હોઈ બધા નામોનો સ્વીકાર કરે છે બધા માર્ગોને અતે તે જ અનંત જોશે છે ગમે તે માર્ગે જાઓ - જસદી અધના ધીમેથી - તેની પાસે જ પહોંચી જશો (૧૧)

૪૮ વ્યક્તિનો સ્વભાવ અને પરિસ્થિતિ જેમ ઈશ્વરના આપેલા છે તેમ જ સામાજિક વ્યવસ્થા, સામાજિક પરંપરા અને સામાજિક પ્રેરણા પણ ઈશ્વરપ્રેરિત જ છે માનવ સ્વભાવમા ગણ્ય અને કર્મ જ પ્રધાન છે આ જન્મેની વ્યવસ્થા માટે પરમાત્માએ તે અનુસાર સમાજ/વ્યવસ્થાનું બીજ પેદા કર્યું છે (૧૩)

૪૯ કમ કોઈને નુકસાન નથી મરતું નુકસાન કરે છે મનની પાછળ રહેલી ક્રોધ પ્રત્યેની વાસના સકલ્પનો નાશ કરે તો પાપપુણ્ય પણ ગયા સ્વાર્થ જ પાપ છે રાગ લેષ કે સક્રિયતા પાપ છે સૃષ્ટિવ્યવસ્થાનું વાસ્તવિક જ્ઞાન થયું અને તે ગમે જોતું ૭ કર્મનું બીજ બળી જાય છે તેનું બંધન રહેતું નથી (૨૦ ૨૧ ૨૨)

૫૦ માટે કર્મ કરતી વખતે આસક્તિનો ત્યાગ હોય, વાસનાથી મુક્તિ હોય, શુદ્ધિ જ્ઞાનમાં સ્થિત હોય અને કર્મ પાછળ કેવળ યશનો ઉદ્દેશ હોય તો આવી અવસ્થામાં કર્મ કરવા છતાં તેનું બંધન નથી રહેતું (૧૯, ૨૦)

૫૧ દુનિયાના લોકો બોલે બોલે બોગરી દુનિયાને ક્ષીણ કરી બગાડી મૂકે કે આ બગાડને સુધારવો એ પ્રથમ કર્તવ્ય છે તે પૂર્ણ કર્યા પછી જે કર્મ પ્રવૃત્તિ કરીએ તે જ નિષ્પાપ છે, તે જ અમૃતબોજન છે પ્રથમ દેવ પત્રી નાખે દેવ પત્રબ્યા પછી જે કર્મ બાકી રહે તે બોગવી લેા આ જ સજ્જનોનો માર્ગ છે જે લોકો સચ્ચમુક્ત થવાના ઉદ્દેશથી કરવો જોઈ તો યજ્ઞ નથી કરતા, તેમને માટે નથી આ લોકમાં સજ્જતા કે નથી પરલોકમાં પ્રતિજ્ઞા (૩૧)

૫૨ દ્રવ્યમય યજ્ઞ કરતા જ્ઞાનયજ્ઞ શ્રેષ્ઠ છે (૩૩)

૫૩ કર્મની સજ્જતા — કર્મની કૃતાર્થતા — જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં છે અન્નાદારથી શરીરમાં લોહી તંબાર થાય છે, લોહીથી શક્તિ આવે છે અને તે જ શક્તિ થડે નવું અન્ન પચે કે આ જ પ્રમાણે કર્મનો પરિપાક જ્ઞાનમાં થાય ■ જ્ઞાન એટલે અનુષ્ઠાન, જ્ઞાન એટલે સદાચાર જ્ઞાન કેવળ નિચારરૂપ નથી, આચારરૂપ છે સિદ્ધ આચાર જ જ્ઞાન છે (૩૩)

૫૪ જ્ઞાનનો માર્ગ સમજવા માટે જ્ઞાનીઓ પાસે જવું જોઈએ તેમને શરણે જઈ તેમને અનેક રીતે સવુષ્ટ કરી, તેમના સહસાસમ નસી, અનેક પ્રશ્નો પૂછી, તેમના જીવનનું નિરીક્ષણ કરી, તેમની પાસેથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકે છે (૩૪)

આના જ્ઞાનનો સાક્ષાત્કાર થયા પછી કાર્યમાર્ગની સકા રહેતી નથી (૩૫)

૫૫ પાપ અને તેજુ બળજ્ઞાન હોય, તોપણ તેની શક્તિ પરિમિત છે જ્ઞાન આત્મરૂપ હોવાથી તેની શક્તિ અનંત છે, તેથી પાપનો મન પરાલભ જ પાપ છે

પાપ-સાગરને તરી વળ્યા જ્ઞાનરૂપી હોદી પર્વાત છે (૩૬)

૫૬ ભગવાન કહે કે તમે અને તેટલા પાપી દો, પણ નિગ્રાહ ના થો જ્ઞાનની મદદથી તમારો બેડો પાપ થશે મન્થનોનો

ભવે કુગર જેવો દગો હોય, પણ અગ્નિની કક્ષા એક ચિન્તાગી તેને આળાને આખ કરી નાખશે બધા કર્મોને આળના સક્રિય તો જ્ઞાન જ છે ચિત્તને યોગયુક્ત કરવાથી તે જ્ઞાન પોતાની મેળે જ સમય આગે ઉદ્ધવ પામે છે (૩૭-૩૮)

૫૭ જે જ્ઞાનની જ પાછળ પડ્યો છે, જેણે મનિગોને મેકી તેમની દખલગીરી બાદ કરી છે અને જેનામાં શ્રદ્ધા છે તેને જ્ઞાન જલદ પ્રાપ્ત થાય છે અને જ્ઞાન કેળવ્યા પછી જ સચ્ચી અને ચિત્ત તન શાન્તિ મળી શકે છે (૩૯)

૫૮ જે અજ્ઞાની છે, જેની પાસે શ્રદ્ધા નથી અને જે હમેશા સસયથી વેરાયેલો છે, તેનો તો નાશ જ છે સસયાત્મા અખડ દુઃખમાં રહે છે તેનો આ લોક પણ બગડે છે અને પરલોક પણ ખોવાય છે (૪૦)

૫૯ અજ્ઞાનમાંથી સસય ઉત્પન્ન થાય છે અને તે હૃદયને માળી તેને કોતરી ખાય છે આવા અજ્ઞાનનો નાશ કરી હૃદય દૂર કરવો અને પ્રાપ્ત કર્તવ્ય માટે તૈયાર થઈ જવું એ જ પરમ પુરુષાર્થ છે (૪૨)

અધ્યાય ૫ મી

૬૦ કમળ પાણીમાં રહેવાથી, પાણીને કારણે જ પ્રકુ ન પ્રસ્ન્ન રહે છે, તોપણ તેને પાણીનો સ્પર્શ થતો નથી આ જ પ્રમાણે કર્મયોગી કર્મ કરવા પડતાં, કર્મ દ્વારા ઉન્નતિ સાધના છતાં, કર્મથી નિધાતો નથી કારણ કે તે જે કર્મ કરે છે તે બહાદુરગુણિયી કરે છે (૧૦)

૬૧ કર્મકળ ઈશ્વરાર્પણ કરવાથી આપણે તેમાંથી મુક્ત રહીએ છીએ, ઈશ્વર પણ લોકોનું પાપપુણ્ય લેતો નથી પ્રમુ કર્મના પ્રપચમાં પડતો જ નથી સ્વભાવ અથવા પ્રકૃતિ બધું કરે છે (૧૩,૧૪)

૬૨ આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે જ્ઞાન કવાય બહારથી લાવનાનું નથી હોતું જ્ઞાન ઉપર અજ્ઞાનનું આવરણ આવવાથી જ માણસ દુખી થાય ■ એ આવરણ દૂર કરું એમ જ્ઞાન પ્રપ્ટ છે જ (૧૫,૧૬)

૧૩. અધે એકતાનાં દર્શન કરવાં એ જ જ્ઞાનનું ઉત્તમ લક્ષણ છે. જેમાં આત્મ જ્ઞાન પરિણત થયું છે તે સમદર્શી છે. (૧૮-૨૦)

જ્ઞાન અને ચારિત્રથી યુક્ત એવો કોઈ બ્રાહ્મણ હોય, જનહિતકારી પવિત્ર ગાય હોય, રાજવંશવનો ઘોતક મહાન ગજરાજ હોય, અથવા અકારણે અપવિત્ર હૃદયૂત ગણાયેલો દૂતરો હોય; પંડિતોની દૃષ્ટિમાં બધાં સરખાં છે. વિશેષ તો શું કહીએ? દૂતરાતું માંસ રાંધી ખાનાર ચંડાલને પણ પંડિતો એ જ સમાન દૃષ્ટિએ જુએ છે. (૧૮)

૧૪. પરબ્રહ્મ પોતે દોષરહિત અને સર્વત્રસમ છે; માટે જે માણસ નિર્દોષ અને સમદ્રષ્ટા થયો તેણે જીવતાં મોક્ષ પ્રાપ્ત કર્યો, તે બ્રાહ્મી સ્થિતિમાં રિયર થયો. (૧૯)

૧૫. શરીરના ભોજો લઘુભંજુર છે, અસ્થાયી છે અને દુઃખ-પરિણામી છે. ઇન્દ્રિયો દ્વારા મળતાં જોડલા મુખો છે તે પરિણામે દુઃખ આપનારાં છે. અને દુઃખ ન થાય તો પણ સુખનો તો અન્ત થનાર છે જ. આ ખ્યાલથી પણ સુખમાં દુઃખ લળી જાય છે. આ સ્થિતિમાં શાણો માણસ ઇન્દ્રિયોના ઉપભોગ પાછળ શા માટે પડે? (૨૨)

૧૬. કદાપિ લોકો ઇન્દ્રિયોનું દમન કરી નિષ્કામ જનને છે અને પછી પોતાનું સમગ્ર જીવન લોકકલ્યાણમાં જ ગણે છે અને તેઓ પરબ્રહ્મમાં લીન થઈ જાય છે. (૨૫)

૧૭. ઇચ્છા, ભય અને ક્રોધનો જેણે ત્યાગ કર્યો છે તે સદાને માટે મુક્ત છે. (૨૮)

૧૮. ત્રણે લોકોનો સ્વામી, પોતે જ વડા અને તપનો ભોક્તા છે. તેની પાસે પક્ષપાત નથી. બધા પ્રાણીઓનો તે સમાન સહક છે, એકસરખો મિત્ર છે

એનું ધ્યાન પરવાથી શાંતિ મળે છે. (૨૯)

અધ્યાય ૬ ફો

૧૯. માણસ પોતે જ કરશે તેટલું જ તેને માટે છે. પોતે જ પોતાનો શત્રુ અને પોતે જ પોતાનો મિત્ર છે. બીજાથી આપણું નુકસાન થઈ થઈને કેટલું થવાનું હતું? તેથી હમેશાં એવો યત્ન હોવો જોઈએ

કે જોથી પોતાનો ઉદાર ધર્મ જાણ માણસે પોતાને નીચે પાડવો ન જ જોઈએ. (૫,૬)

૭૦. આત્મજ્ઞનો અર્થ જ ઉદાર છે.

૭૧. જે તટસ્થ થયો છે, ચતુ મિત્ર અને ઉદામીત, દિનકારી અહિતકારી તેમ જ મધ્યસ્થ, સાધુ અને પાપી અધાની બાબતમાં જોણે સમાનતા સાધી છે તે જ સર્વશ્રેષ્ઠ છે, તે જ સત્યધૃતિ છે. (૯)

૭૨. જેના મનમાંથી વાસનાઓનું તોફાન શાન્ત થયું છે અને આ રીતે જે નિર્ભય અને નિર્મળ થયો છે, જેને બ્રહ્મવર્ત્ય સદૃશ સાધ્ય છે અને જે સદા ઈશ્વરનું ધ્યાન રાખે છે તે જ ખરો સાધક છે, તે જ યોગી છે. (૧૪)

૭૩. યોગી મધ્યમમાર્ગી હોય છે. અતિ ખાવું અથવા બિલકુલ ન ખાવું, ખૂબ સૂવું અથવા બિલકુલ ન સૂવું, આ યોગીઓ માટે બગાવર નથી આદારવિહારમાં જોણે પ્રમાણ રાખ્યું છે, કમ કરવામાં જોણે કલ્યાણકારિતા અને કોશલ પ્રાપ્ત કર્યું છે, લોધવા જાગવામાં જે સુખાનિન છે, તેના શારીરિક અને માનસિક બધા દોષો દૂર થાય છે. (૧૬,૧૭)

૭૪. ખર્ચ અથવા ઉત્તમ શુભ તો ઇન્દ્રિયો વડે નથી પ્રાપ્ત થયું. શુદ્ધિ વડે જ પ્રાપ્ત થાય છે. (૨૧)

૭૫. સાચા સુખનું લક્ષણ એ છે કે એમાં માણસની શાન્તિ નષ્ટ થતી નથી, મન પ્રચલ્ન રહે છે, જ્ઞાન જાગ્રત રહે છે, ગમે તેટલું દુઃખ આવી પડ્યા છતાં હૃદયમાં ઉદ્વેગ થતો નથી અને કેઈ પણ લાજની બૂખ રહેતી નથી. (૨૧,૨૨)

૭૬. આ રીતે દુઃખના સ્પર્શથી મુક્ત કરનાર જે યોગ તે જ સાચો યોગ છે. ચિત્ત શાન્ત કરી એના ચોખનું અનુશીલન કરવું ઘટે છે. (૨૩)

૭૭. ચિત્ત એના સ્વભાવ પ્રમાણે ચારે બાજુએ ફાટે છે, તેને ધીરે ધીરે જેથી લાવી વિષયોથી પરાક્રમુખ કરી આત્મામાં રિશ કરવું જોઈએ.

ચચચ અને અસ્થિર મન જ્યાં જ્યાં ફેરે જાય, ત્યાં ત્યાંથી તેને જેમી લાગી આત્મામાં લગાડવું જોઈએ આ જ છે સાધના (૨૪,૨૫,૨૬)

૭૮. જે માણસે પોતાના હૃદયે કાઢી નાખ્યા છે, વિરાટ વિશ્વ-સમાન સાથે જે એકરૂપ થયે છે અને જેના મનની અનગપ્પા શમી ગઈ છે, એવા આત્મવિજયી માણસ પાસે શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ સુખ એવી મેળે આવી આવે છે (૨૭)

૭૯. આવી શક્તિનાળો માણસ પોતાને જ બતાવે હૃદયમાં જુએ છે અને બધાને પોતાની અદર સમાયેના જુએ છે, અને તેથી તે બધે એકરૂપ હોય છે, એને પોતીકો અને પરાયો એવો ભેદ રહેતો નથી (૨૮)

૮૦. એને માટે બધે ઈશ્વરને જોતા આવડવું જોઈએ અને ઈશ્વરમાં જ બધું સમાયેલું દેખાવું જોઈએ માણસ આત્મતત્ત્વને દગો ન દે આત્મતત્ત્વ પણ એને વિસારી ન ગૂં (૩૦)

૮૧. જે માણસ ઈશ્વરનિઃ છે અને બધા જૂતમાત્ર મત્તે સમાન રીતે સમજાવી છે તે કોઈ વખતે ગદગદતા હોય, તોયે એને હાથે જૂવ નહીં થાય (૩૧)

૮૨. ગધાનો આત્મા એક જ છે એમ માનવામાં મુરખી નથી આવતી, પણ ગધાના હૃદય એક જ છે એ જે સમજે છે અને સુખમાં તેમ જ દુઃખમાં, બધા સાથે એકરૂપ થાય છે તે જ ખરો ને ઉત્તમ યોગી કહેવાય (૩૨)

૮૩. મન એટલે વાહનું પવનનું પોટલું બધામાં પણ મન હાથ કરવું આવડું છે જતાં જે માણસ ધીમે ધીમે પ્રવૃત્ત કરે અને વાસનાઓ પ્રત્યે ઉદાગીનતા કેળવે તો અતે આવું મન પણ તાનામાં આવી રોકે (૩૪,૩૫)

૮૪. માણસ આત્મોન્નતિને માટે મથતો હોય અથવા સમાજ-સેવામાં ખપી જતો હોય, તો એ કલ્યાણકારી છે, એવાની દુર્ગતિ કોઈ કાળે થવાની નથી (૪૦)

૮૫ જે માણસ સાધનાનીર ચયો, તેને કુદરત સાધનસ પન્ન કરે જ છે (૪૧,૪૨)

૮૬ આ જન્મની તપસ્યા તે આવતા જન્મની મૂડી એ ન્યાયે એક જન્મની સાધના ખીજ જન્મમા કુદરતી બાકિસ જેવી માણસને મળે છે (૪૩,૪૪,૪૫)

૮૭ કેવળ તપ કેવળ જ્ઞાન અથવા કેવળ કર્મ એ હ્રમેગ ગૌણ જ હોય છે બધાનો જે સમન્વય કરે તે જ શ્રેષ્ઠ યોગી છે (૪૬)

આમા પશુ જે આવા માણસના હૃદયમા પહેલેથી ઈશ્વરનિષ્ઠા હોય, તો પૂછવું જ શુ? તે તો યોગીશ્વર જ છે (૪૭)

અધ્યાય ૭ મો

૮૮ ઈશ્વરી વિમૂર્તિને સમજવા માટે પ્રથમ એટલું ધ્યાનમા રાખવું જોઈએ કે આ અખિન વિશ્વનું ઉત્પત્તિસ્થાન ઈશ્વર છે અને ઈશ્વરમા જ એ નિનીન થાય છે ઈશ્વરથી પર એવું કંઈ છે જ નહીં સૂરના તાતણામા જેમ મણિ લટકતા રહે છે તે જ પ્રમાણે સમગ્ર વિશ્વ ભગવાનના આધારે અવલમ્બી રહેલું છે (૧,૭)

૮૯ બધા જૂત પ્રાણીઓનું જીવન તે જ છે અને બધાના જીવનનું હરણ કરનાર મૃત્યુ પણ તે જ છે ભગવાન કહે છે — જીવન મવમૃતેષુ અને મૃત્યુ સવહરસ્પાહન્ (૭૮ ૧૦ ૩૪)

૯૦ ઉપનિષદોમા કહ્યું છે—‘વલ્મુપાસ્વ । આજકાલની દુનિયા પણ બળની ઉપાસના કરે છે એટલે ભગવાન વધારે સ્પષ્ટ કરી કહે છે—અહ વચ્ચનામ વામ રાગ વિચરિત વચ્ચસ્મિ । કામરાગ ગહિન જે બળ છે તે જ ઈશ્વરની નિમૂર્તિ છે તેની જ ઉપાસના કરવી જોઈએ (મુરોષના નિરોધેએ આટલી વાત સમજી લીધી હોત તો તે આસુરી સપત્નીના જગ્ગરદરત પ્રચારક ન જાત) (૧૧)

૯૧ દરેક વસ્તુને ઘડપણ છે, જીવનને અન્ત છે પણ ‘કામ’નો અન્ત નથી સકિત દીધેલ અવા છતાં કામ વખે જ અવ્ય છે માટે

દરેક માણસે તેને ધર્મના અંકુશમાં રાખવો જોઈએ. ધર્મ એટલે આત્મોન્નતિકર અને લોકકલ્યાણકારી સદાચાર. જેને દરામ નહીં ગણીએ એટલો જ કામ માણસના હકમાં છે. ભગવાન કહે છે— ધર્માઽવિરદો મૂતેષુ કામોઽસ્મિ ભરતર્ષભ । (૧૧)

૬૨. ભગવાને પ્રાણીઓને પેદા કરી ત્રણ ગુણોના બંધનમાં તેમને જકડી દીધાં છે અને પોતે તેથી નિરાળા જઈ બેઠા છે. પરિણામે પરમાત્માની કૃપાથી જીવતો હોવા છતાં માણસ પરમાત્માને ઓળખી શકતો નથી. (૧૨,૧૩)

૬૩. મારી આ ત્રિગુણાત્મક માયા જીતવી કઠણ છે. તેની જોડે કોઈ લડી શકતું નથી. જે મારે શરણે આવે છે તે જ આ માયાને તરી જઈ શકે છે. (૧૪)

૬૪. આસુરી વૃત્તિના લોકો આ ત્રિગુણાત્મક માયાની જાળમાં ફસાઈ દુરાચારી બને છે. તેમને મારે શરણે આવવાનું કંઈ સંજોગ જ નથી. (૧૫)

૬૫. ઈશ્વરને શરણે જનાર લાઝમશાળી લોકોના ચાર પ્રકાર છે : (૧) જેઓ દુઃખથી બચવા માગે છે, (૨) જેઓ જીવનનું રહસ્ય સમજવા માગે છે, (૩) જીવનનું સારસર્વસ્વ પ્રાપ્ત કરવાની જેઓ ઇચ્છા રાખે છે, અને (૪) જેમણે પોતાનો આત્મા સંસ્કારી કર્યો છે, જીવનનું રહસ્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે, જેમની સમક્ષ બધા ભેદો ખુલ્લા થયા છે અને ઈશ્વરની ભક્તિ જેમને અકારણ અર્થાત્ સહજ બની ગઈ છે આવા લોકો. આમાંથી છેલ્લી કોટિનો જ્ઞાની સર્વશ્રેષ્ઠ છે, કારણ કે તેની ભક્તિ નિર્દોષ અને એકાગ્ર હોય છે. ભગવાન કહે છે— ‘જ્ઞાની તો મારો આત્મા જ છે.’ (૧૬,૧૭,૧૮)

૬૬. જ્ઞાની અનેક જન્મમાં અમુક અમુક પારમિતા ફેળવી અન્તે દુર્લભ એવો સાક્ષાત્કાર કરે છે કે ‘આ બધું વાસ્તવે પરમાત્મા જ છે.’ અને મારામાં લીન થઈ જાય છે. (૧૯)

અધ્યાય ૮મો

૮૭ આ સૃષ્ટિનો જે તમામ વ્યાપાર ચાલે છે તે કર્મ છે એ કર્મ વડે જ સૃષ્ટિ, સ્થિતિ, લય સભવે છે મોક્ષ પણ જ્ઞાનયુક્ત અનાસક્ત કર્મ વડે જ શક્ય થાય છે (૩)

૮૮ જેની માન્યસની આખા જન્મારાની કમાણી અને જેવું એનું વનશ્ય તેવો જ સકલ એને અતકાલે થરાનો અને જેવો અતકાળનો સમ્પત્તિ તેવો એનો પુનર્જન્મ (૫,૬)

૮૯ અતકાળનો સકલ જો સુખરહે એની ઇચ્છા હોય તો આખો જન્મારો ભગવાનનું સ્મરણ ભક્ત રાખવું જોઈએ અને બધું એને અપૂર્ણ કરી અનાસક્ત સાથે જ કર્મો કરતાં રહેવું જોઈએ અભ્યાસયોગ વડે જ આ સંધાય (૭૮૮,૧૦)

૧૦૦ ધર્મચર્ચાપાલનનો ઉદ્દેશ ઈશ્વર પ્રાપ્તિ જ હોઈ શકે છે (૧૧)

૧૦૧ ઈશ્વર પ્રાપ્તિનું મુખ્ય સાધન એ ઈશ્વરની સ્મરણ ભક્તિ ભોજનથી કરેલું ઈશ્વરસ્મરણ એ ઈશ્વરસ્મરણ નથી કેમ કે એમાં પ્રધાન પરો ઈશ્વરનું સ્મરણ નથી થતું, પણ ભોજન તૃપ્તિની ઝખના હોય છે (૧૪)

૧૦૨ જીવનના એ માર્ગો છે એક માર્ગે આવાગમનની ઘટમાળ થાતું રહે છે બીજો માર્ગ શરણાગતિનો છે એ બીજો માર્ગે આવાગમન ટળે છે (૨૪ ૨૫ ૨૬)

૧૦૩ વેદાભ્યાસ મત, તપ અને દાન એ દ્વારા જે ચારિત્ર્ય કેળવાય છે એના પ્રત્યે પણ અભ્યાસયોગથી કેળવેલ ચારિત્ર્ય શ્રેષ્ઠ હોય છે એ માર્ગે શ્રેની કમાણી સ્થાયી હોય છે (૨૮)

અધ્યાય ૯મો

૧૦૪ ઈશ્વર સર્વવ્યાપી છે, સર્વનિયતા છે એ જાતનું જ્ઞાન તે રાજવિદ્યા એવા ઈશ્વરને શરણુ જઈ એની ઇચ્છાને અધીન થવું અને પોતાનો કરી જ વ્યક્તિગત સ્વાર્થ કે આગ્રહ રાખવો નહીં, એ રાજવિદ્યાનો યોગ

વિદ્યા એટલે વ્યવસ્થિત રીતે જાણેલી વસ્તુ — ‘માયગ્મ’ યોગ એટલે સરકાર સંપન્ન થઈ હિતમ રીતે જીવનાની કળા ‘આર્ટ’ — ‘આર્ટ ઓફ લાઈફ’ (૨)

૧૦૫ આ જાતની રાજ વિદ્યા નિષ્ઠા જેની નથી તે જન્મમગ્ધુની ધટ-માળમા સપડાય છે અને આચુરી તેમ જ રાક્ષસી સરૂતિમા રાચે છે. (૩,૧૨)

૧૦૬ ઈશ્વરનું સ્વરૂપ અને ઈશ્વર સર્વત્ર છે એ સિદ્ધિતિ ન જાણનાથી મનુષ્યમા રહેલા ઈશ્વરને — ચૈતન્ય તત્વને — ભેડો અવગણે છે ખુરુ જેના દરેક માણસમા પરમાત્મા પોતે પ્રગટ થાય છે, માટે કોઈ પણ માણસનો દેવ કે તિરસ્કાર ન કરવો (૧૧)

૧૦૭ ઉનાળાનો તડકો અને ચોમાસાનો વરસાદ બંને ઈશ્વરે જ કરેલા હોય છે, ફુગાળ અને મુકાળ બંને એના તરફથી જ છે, અમૃત અને મૃત્યુ એના જ બે રૂપો છે, સત્ અને અસત્ બંને એના જ પાસા છે. (૧૯)

૧૦૮ તપ કરવાથી પુણ્ય મળે છે, પુણ્યસચ્ચથી સ્વર્ગલોક મળે છે સ્વર્ગલોક એટલે ભોગ અને ઐશ્વર્ય ભોગ અને ઐશ્વર્ય ભોગનાથી પુણ્ય ફીણ થાય છે અને પુણ્ય ખૂટ્યું એટલે માણસનો (સ્વર્ગમાથી) અડપાત થાય છે આવી રીતે સકામ કર્મોચ્ચરણ કરનાર માણસ આવાગમનના ફેરામા સપડાય છે (૨૦,૨૧)

૧૦૯ જે માણસ અનન્યનિષ્ઠાથી ભગવાનની સેવા કરે છે અને એનું જ ધ્યાન કરે છે, તેના યોગક્ષેમ ભગવાન પોતે ચલાવે છે (યોગ એટલે ન મળેલું મળવું તે અને ક્ષેમ એટલે જે મળેલું છે તે સાચવવું) (૨૨)

૧૧૦. જો તેની શ્રદ્ધાથી, જો તેટલી ટુંકી દૃષ્ટિ કે શુદ્ધિથી ગમે તે દેવતાની ઉપાસના કરે, અતે તે સાચા ભગવાનને જ પહોંચે છે માત્ર એવા ભક્તોને ભજન-સેવાના સાચા પ્રકારની ખગ્મ નહીં હોવાથી એમને ભક્તિનું સર્વોચ્ચ ફળ મળવું નથી (૨૩,૨૪)

૧૧૧ એથી લેખક જે માણસ જાણે છે કે પરમાત્મા જ બધા યોગોનો ભોક્તા છે અને ત્રિયોગીનો પ્રભુ છે, તેઓ ધન, પુણ્ય, ફળ,

પાણી જે કાઈ અર્પણ કરે તેનો ભગવાન આદર અને હેતુપૂર્ક સ્વીકાર કરે છે (૨૪,૨૬)

૧૧૨ તેથી માણસ જે કાઈ કરે, ભોગવે દાન કરે કે હોમે તે મધુ એણે ભગવાનને જ અર્પણ કરવું જોઈએ આમ કરવાથી એ સન્માસયોગ સાધશે અને શુભશુભ ફળથી બધાઈ ન જતા મુક્ત થશે (૨૭,૨૮)

૧૧૩ ભગવાન બધા પ્રત્યે સમાન જ રહે છે એને ન કોઈ ખાસ વદાસો છે, ન કોઈ દવનો છે જેઓ ઈશ્વરચક્ર છે, તેઓ પોતાની એ ભક્તિને કારણે ઈશ્વરના ઓતપ્રોત ચર્ષ જાય છે (૨૯)

૧૧૪ માણસ મને તેલો દુરાચારી હોય, તોયે જોયે અનન્યનિષ્ઠાથી ઈશ્વરની ભક્તિ કરવા માડે, તો — એણે એ રીતે સાચો રસ્તો ચાલેલો હોવાથી — એ તરત સાધુની કોટિમાં પહોંચી જાય છે એને ધર્માત્મા યતા વાર નથી લાગતી જો અતે એને શાશ્વત સાતિ મળે છે (૩૦,૩૧)

૧૧૫ ભગવાને ભક્તોને વચન આપી રાખ્યું છે કે ‘મારા ભક્તનો કોઈ કાળે નાશ થવાનો નથી’ (૩૧)

૧૧૬ સમાજમાં દયાયેસા સરકારથી વચ્ચિત અને સમર્થ લોકો તરફથી હૃદયૂત એવા લોકો પણ જ્યારે ઈશ્વરને સરણ જાય ■ એનો આશ્રય લે છે ત્યારે તેમનો પણ ઉદ્ધાર જ થાય છે (૩૨)

૧૧૭ અનિયમ અને દુષ્કૃત્યો એવી આ દુનિયામાં આવીને શા માટે માણસ ઈશ્વરને નથી ભજતો ટોપ ? (૩૩)

૧૧૮ જે માણસ પોતાના હૃદયને ઝેણી ઈશ્વરપરાયણ થાય છે અને પોતાના મનજીવિ ઈશ્વરને અર્પણ કરે છે તે ઈશ્વરની આવી ભક્તિ અને શરણાર્થિ દ્વારા ઈશ્વર મધી પહોંચી જ જાય છે (૩૪)

અધ્યાય ૧૦ મો

૧૧૯ જીવનમાં ઈશ્વરનું સ્વરૂપ ઓળખવું એનું મર્થ મમત્સુ અને એની આજી સ્વીકારવી એ તમામ જ્ઞાન મેળવવાનો અને સર્વ પાપમોટી મુક્ત થવાનો ઉત્તમ માર્ગ છે (૨,૩)

૧૨૦ સુખ અને દુઃખ, ડાહ્ય અને મરણ, ભય અને અભય, મશ અને અપશ—એ બધા ઈશ્વર પાસેથી જ આવેલા હોય છે (૪)

૧૨૧ જેઓ કાલા છે તેઓ જાણે છે કે (પરમાત્મા) પોતે જ આખા ચરાચર વિશ્વનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે ‘જે કંઈ ચાહે છે તે બધું ઈશ્વરની શક્તિ વડે ચાલે છે,’ એવી નિઃશયી ઈશ્વરની ભક્તિ કરનાર લોકો જ કાલા મણાય એના લોકો ઈશ્વરને વશગી એકબીજાને એવી શ્રદ્ધામાં ટેકા આપતા જાય છે અને પોતાના આધ્યાત્મિક અનુભવની આપણે કરે છે (૮,૯)

૧૨૨ જે માણસ યોગયુક્ત થઈને ઈશ્વરભક્તિ કરે છે, તેને ઈશ્વર છુદ્ધિયોગ આપે છે માણસ એ છુદ્ધિયોગની મદદથી ઈશ્વર સુધી પહોંચે છે (૧૦)

૧૨૩ ઈશ્વરને એમાં કંઈ બોલે નથી એ પોતાના જ્ઞાનદીપથી અજ્ઞાન રૂપી તમોગ્રથનો નાશ કરે છે (૧૧)

૧૨૪ વિશ્વકર્તા નિશ્વપતિનું સાચું અને આખું સ્વરૂપ નિશ્ચયાની કોઈ પણ વ્યક્તિ પૂર્ણપણે શી રીતે જાણી શકે ? (૧૪)

૧૨૫ ઈશ્વર અનંત છે, એની વિભૂતિઓ અનંત છે એ અનંતના નિસ્તારનો અંત કયાથી હોય ? (૧૬)

૧૨૬ જ્યાં જ્યાં કોઈ પણ ગ્રંથનો કે શક્તિનો ઉલ્લેખ હોય, ત્યાં ત્યાં ઈશ્વરની જ વિભૂતિ છે એમ માનવું

૧૨૭ ભગવાન ખાતરી આપે છે કે પ્રાણીઓનો આત્મા હું છું, જૂતમાનનો આદિ, મધ્ય અને અંત હું છું, નક્ષત્રોમાં ચંદ્ર હું, દેવોમાં ઇન્દ્ર, વેદોમાં સામવેદ ઇન્દ્રિયોમાં મન પ્રાણીમાત્રની ચેતના, શિખરોમાં મેરુ, જળાશયોમાં સાગર, વાણીમાં ઝોકાર, યજ્ઞોમાં જપપત્ર, પહાડોમાં દિમાન્ત, વૃક્ષોમાં પીપ્પળ, માણ્વોમાં મનુ, દેવોમાં પ્રહલાદ, ગણના કરનારાઓમાં કાળ, પશુઓમાં સિંહ, પક્ષીઓમાં ગરુડ, ક્ષત્રિયોમાં રામ, નીઓમાં મથા, સિદ્ધાઓમાં અધ્યાત્મવિદ્યા, સમાધોમાં ક્રોધ,

મહિનાઓમાં માર્ગશીર્ષ, ત્રયુષોમાં કુમ્ભાષ્ટક વસંત, પાંડવોમાં અશ્વિન અને મુનિઓમાં વ્યાસ હું છું. (૨૦, ૨૧, ૨૨, ૨૩, ૨૪, ૨૫, ૨૬, ૨૭, ૩૦, ૩૧, ૩૨, ૩૩, ૩૫, ૩૭)

૧૨૮. સેનાપતિઓમાં અલ્પમારી કાર્તિકેય સ્કંદ હું છું; પ્રજાઓની ઉત્પત્તિ કરનાર કામદેવ હું છું; સંયમ કરનારાઓનો યમ હું છું; અક્ષય કાળ હું જ છું; દરજી કરનારાઓમાં સર્વદરજી કરનાર મૃત્યુ હું છું; નારી જાતિમાં કાર્તિકી, શ્રી, વાક, સ્મૃતિ, મેધા, યતિ, ક્ષમા હું છું; તેજસ્વી લોકોનું તેજ હું છું; સત્ત્વવાન લોકોનું સત્ત્વ હું છું; હું જ્યેષ્ઠ છું; વ્યવસાય — પુરુષાર્થ હું છું; દમન કરનારાઓનો કંઈ હું છું. વિજય કરનારાઓની નીતિ હું છું; ગુપ્ત વસ્તુમાં મૌન હું છું અને શાનીઓમાં માન હું છું (૨૪, ૨૮, ૨૯, ૩૩, ૩૪, ૩૬, ૩૮)

૧૨૯ તમામ જૂતોમાં જે કાંઈ બીજા કોય, તે હું છું. મારા વિના કશું મંભવે જ નહીં. (૩૬)

૧૩૦. દેંકામાં કહું, તો મારી દિવ્ય વિભૂતિઓના વિસ્તારનો અંત જ નથી. (૪૦)

૧૩૧. જે કાંઈ વિભૂતિવાળું છે, શ્રીયુક્ત છે, તેજસ્વી છે, તે બધું મારા થઈ જ પેદા થયું છે એમ જાણવું જોઈએ. (૪૧)

૧૩૨. આખું વિશ્વ મારા એક અંશથી જ ભરી દઈ હું આગ્રો ગહેયો છું. (૪૨)

અધ્યાય ૧૧ મે

૧૩૩. અધ્યામજ્ઞાનથી તમામ મોહનો નાશ થાય છે. (૧)

૧૩૪. માણસ પોતાનાં ગર્ભગ્રસ્થથી ભગવાનને જોઈ શકતો નથી. ભગવદ્દર્શન માટે ઈશ્વર પાસેથી દિવ્ય દષ્ટિ જ મળતી જોઈએ. (૮)

૧૩૫ આ જગતમાં જે વસ્તુઓ અનેક રીતે અલગ અલગ અને નોખા નોખા દેખાય છે, તે ઈશ્વરની અંદર સંલગ્ન અને એકરૂપ દેખાઈ આવે છે (૧૩)

૧૩૬ આ નાશનત દુનિયામાં એક ભગવાન જ અવિનાશી છે અને એ જ સનાતન પુરુષ શાશ્વત ધર્મનો રક્ષણર્થી છે (૧૮)

૧૩૭ ઈશ્વર સંજ્ઞન અને દુર્ગ્ગન બંધાનો જ નાશ કરતો ગ્રહે છે આ સૃષ્ટિના સર્વ ચરાચર સર્વો એના મોહમાં પ્રવેશ કરે છે, અને દીવા ઉપર જોમ પતગિયા જ પલાલે છે તેમ તમામ લોકો ઈશ્વરના મોહમાં વિનાશ માટે દોડે છે (૨૬, ૨૭, ૨૮, ૨૯)

૧૩૮ લોકોનો ક્ષય કરનાર મળ પણ પરમાત્માની જ એક વિભૂતિ છે (૩૨)

૧૩૯ પરમાત્મા આ વિશ્વનું પરમ નિધાન છે જાણનાર પણ એ છે અને જાણેલું પણ એ જ છે આખા વિશ્વમાં એ જ ફેલાયેલો છે અનતીર્થ અને અમિતવિક્રમ હોવાથી એ તમામ વસ્તુજાતને વ્યાપે છે માટે એને 'સર્વ' કહે છે (૩૮)

૧૪૦ વેદ, તપસ્યા દાન, યજ્ઞ ઇત્યાદિ સાધનો વડે ભગવાનનું નર્શન નથી થતું અનન્ય ભક્તિથી જ માણસ ઈશ્વરને જાણી શકે છે (૪૮ ૫૩ ૫૪)

૧૪૧ તમામ આશ્કીઓ અને સર્વો પ્રત્યે જે માણસ નિર્વેર મને છે અને ઈશ્વરભક્ત મની ઈશ્વરનું મર્મ જ રે છે તે ઈશ્વર પાસે પહોંચી જાય છે (૫૫)

અધ્યાય ૧૨ મો

૧૪૨ ગીતાનો યોગ અમુક વખતે અમુક રીતે પનારી વાણીને સમાધિ લેવાવા માટે નથી પણ આખો જન્મારો વિશિષ્ટ વૃત્તિથી કવચ અને ધર્મ કરવા માટે છે ઈશ્વરમાં ચિત્ત પરાણી, નિત્યસુક્ત ચર્મ ઇન્દ્રિયોને મળૂંમા રાખી મન પ્રત્યે સમાનજ્ઞાન પારણ કરી, સર્વ આશ્કીઓની — ભૂતમાત્રની — ક્લિતસિદ્ધિમાં રચ્યાપચ્યા રહેલું એ માણસ માટે ગીતાનો આદર્શ છે (૨, ૪)

૧૪૩. બ્રહ્મા અને અબ્રહ્મા એવી બે ઉપાસના વચ્ચે અબ્રહ્મા ઉપાસનાનું સેવન કરવું વધારે અધરું છે. તેમાં તકલીફ વધારે છે, કેમ કે દેહધારી માટે અબ્રહ્માનું આકલન કરવું ઘણું કઠણ હોય છે. (૫)

૧૪૪. જેઓ કૃષ્ણ પરમાત્માનું ધ્યાન કરતાં જ્યાં કંઈ એને જ અર્પણ કરે છે અને અનન્ય યોગથી એને જ ભજે છે, તેમનો મૃત્યુ-સંસાર-સાગરમાંથી ઉદ્ધાર કરતાં ભગવાનને કશી જ વાર લાગતી નથી. (૬, ૭)

૧૪૫. ભગવાન પોતે જ ભક્તોને એમની સાધના સમજાવે છે : તારું મન મારે ઠેકાણે રાખ, તારી જીદિ મારામાં પરાયી દે, એટલે તું મારામાં જ આવીને વસીશ, એમાં શંકા નથી. (૮)

૧૪૬. ચિત્ત જો ઈશ્વરને ઠેકાણે સ્થિર ન થતું હોય, તો નિરાશ ન થતા ફરી ફરી એ પ્રયત્ન અને અભ્યાસ જારી રાખવો. (૯)

૧૪૭. અભ્યાસનો આ માર્ગ જો કોઈને ક્ષણે નહીં તો એને માટે બીજો રસ્તો છે. એણે ઈશ્વરપ્રીત્યર્થે કંઈ કરવાં અને સિદ્ધિ મેળવવી. આ રસ્તો પણ જો ક્ષણે ન આવે, તો કરવાનાં કંઈ તો કરવાં પણ એ કંઈનાં ક્ષણેનો ત્યાગ કરવો. (૧૦, ૧૧)

૧૪૮. કોઈ પણ કંઈ કેવળ ફરી ફરી કરવા કરતાં એની પાછળનું જ્ઞાન સમજી લેવું એ વધારે સારું છે. કેવળ જાણવા કરતાં એ વશનું અખંડ જાગૃત જ્ઞાન રાખવું એ વધારે સારું છે. કેવળ ધ્યાન કરતાં એની સાથે કંઈક જોનો ત્યાગ કરવાની શક્તિ સારી, કેમ કે એમાં અનાસક્તિ હોય છે. એવા ત્યાગ પછી શાન્તિ મળવી જ જોઈએ. (૧૨)

૧૪૯. જે સાચો ભક્ત છે તે કોઈનો દ્વેષ નથી કરતો; જો બધા પ્રત્યે અનુકૂળ અને દુર્દૈવીઓ પ્રત્યે દયાવાન હોય છે : 'દુ' અને 'મારું' એ બે દોષમાંથી એ મુક્ત હોય છે. પોતાના સુખદુઃખ પ્રત્યે સમાન બની એ બધા પ્રત્યે ક્ષમાવાન હોય છે. એ પોતાની વાસનાઓને કાબૂમાં રાખી, નિશ્ચયમાં દૃઢ રહી, મન અને જીદિ ઈશ્વરને અર્પણ કરી યોગયુક્ત રહે છે. એનાથી ભેડા ત્રાસતા નથી. ભેડાના

૧૫૧ આવા શરીરને જે ઓળખે છે અને ચાહે છે તે ક્ષેત્રજ ખડુ ભેતા પરમાત્મા પોતે જ ક્ષેત્રજ છે એ ક્ષેત્રજ જ ક્ષેત્રને ચનાવે છે, એથી જ સ્થાવરજંગમ તમામ દૃષ્ટિ પેદા થાય છે (૧, ૨)

૧૫૨ ગીતામાં ‘જ્ઞાન’ શબ્દનો અર્થ ‘વિગતો, નિયમો અને સિદ્ધાંતોની સામગ્રિક માહિતી કે જાણકારી’ એટલો સંકુચિત નથી ગીતાના મત પ્રમાણે જ્ઞાન અટલે મસ્કારિતા, જ્ઞાન અટલે આધ્યાત્મિક જીવન, જ્ઞાન અટલે વૃદ્ધિની મદદથી જ વાંધી મેલબુ હોય તે વધુ જીવનમાં મુક્તારવું તે બુદ્ધિમાં મેળવેલું જે જીવનમાં જીતરે નહીં, સ્વભાવમાં પરિણમે નહીં, ચારિત્રમાં પ્રગટ થાય નહીં, તે તે બધું અજ્ઞાન છે એમ જ સમજવું (૨)

૧૫૩ ગીતાએ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે વર્ણવ્યું છે.

અભિમાનનો અભાવ, કલનો અભાવ, હિંસાનો ત્યાગ, ક્ષમા, સરજી-પણું, આત્માર્પણની ઉપાસના, સ્વચ્છતા, સ્થિરતા, પોતાના મન ઉપર કાબૂ, જે જે વિષયો મને સાગામ્યપણે દ્રવિયો દોડે છે તે બધી વસ્તુઓ વિશે આત્મિક વૈરાગ્ય, અહ કારનો ત્યાગ, જન્મ-મૃત્યુ-વ્યથા-વ્યાધિ એ બધામાં દુઃખ અને દોષ જોઈતા છે એવી ખાતરી, અનાસક્તિ, ખેડાંકોકર-ધરગાર-સગાનહાતી વિશે મોહનો ત્યાગ, પક્ષપાતરહિત સર્વત્ર સમભાવ ઇષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય કે અનિષ્ટ વસ્તુ આવી પડે છતાં મનનું સમતોલપણ હોય નહીં એવી જીતિ, જગત્તન મને અવલિચારી અનન્ય જીતિ, એકાંત સાધનાની અધિરુચિ લોકોના ટોળામાં જળવાની અરુચિ, જીવનમાં હમેશા આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ ભેદની ટેવ, અને તત્ત્વજ્ઞાન પ્રમાણે બધું ભેદનો આગ્રહ — આ બધું મળીને જે જીવન બને છે તે જ્ઞાન છે આથી જે કાર્મ વિપરીત હોય તે બધું અજ્ઞાન (૭, ૮, ૧૦, ૧૧)

૧૫૪ ઉપરની જ્ઞાનની વ્યાખ્યા ભેદના ગીતાનો જ્ઞાની, ભક્ત, સ્થિતપ્રજ્ઞ, યોગી, પક્ષિ, શુદ્ધ ગુણાવીત એ બધા એક જ ચિત્રના જુદા જુદા નામો છે, એ સહેજે ધ્યાનમાં આવે છે

૧૫૫. જ્ઞાન શું છે એ કહ્યા પછી જાણના જેવું શું છે એ પણ જાનાવું જોઈએ. જ્ઞાન એટલે જો આધ્યાત્મિક અને મંપૂર્ણ જીવન, તો જાણના લાયક એટલે કે સાક્ષાત્કાર કરવા લાયક જેવ તો પરબ્રહ્મ જ હોઈ શકે. (૧૨)

૧૫૬. આ પરમાત્મા વિશે જ્ઞાન થયું એટલે માણસ અમર થયો. (૧૨)

૧૫૭ જ્ઞાતવ્ય એવા એ પરમાત્માનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે વર્ણવ્યું છે : એ અનાદિ છે, સદૃશી વ્યાપક છે, એ સત્ પણ ન કહેવાય અને અસત્ પણ ન કહેવાય. એને બધી જ જાતુએ દાથ-પગ છે, માથું-આંખ અને મોઢું છે, બધી જ જાતુએ કાન છે; આખા વિશ્વને ઘેરીને તે રહેલો છે, બધી ધ્રુવિય અને ગુણોના આભાસ એનામાં થાય છે, છતાં બધી ધ્રુવિય નગરનો એ છે, એ અસિપ્ત છે છતાં બધાનો ભાગ ઉપાડે છે, પોતે નિર્ગુણ હોવા છતાં ગુણોનો ઉપજોગ કરે છે; તમામ જૂતોની અંદર પણ એ છે અને બહાર પણ છે, એ ચર પણ છે અને અચર પણ છે, એ અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી એનું સ્વરૂપ કળાતુ નથી, એ દૂર પણ છે અને પાસે પણ છે; જૂનમાત્ર સાથે અનિભકત હોવા છતાં જાણે અજાણ રહેતો હોય એવો એ દેખાય છે, એ જૂતોનો પાવનકર્તા છે; એમનો ત્રાસ કરનાર છે અને એમના ઉપર રાજ્ય પણ કરે છે, તેજસ્વી વસ્તુઓમાં તે તેજસ્વી છે, અધકારથી પર છે, તે જ્ઞાન છે — જેવ છે — જ્ઞાનગમ્ય છે અને બધાનાં હૃદયમાં તે અધિષ્ઠિત છે. (૧૩, ૧૪, ૧૫, ૧૬, ૧૭)

કેવળ મનુષ્યસમાજમાં દેખાઈ આવતા નહીં પણ આખી વિશ્વ-સંસ્થામાં રહેલા પરમાત્મ-તત્ત્વનું આ સ્વરૂપ-વર્ણન છે, એ જ્ઞાનમાં આવ્યા વગર રહે નહીં.

૧૫૮ જ્ઞેત્ર, જ્ઞાન, જેવ પ્રત્યાદિ જ્ઞા વ્યાપક તત્ત્વોનું ખરેખરું જ્ઞાન થઈ જાય અને માણસ જો ભક્ત હોય તો એને ધર્મરપ્રાપ્તિ થવા વગર રહે નહીં. (૧૮)

૧૫૧ આવા શરીરને જે ઓળખે છે અને ચલાવે છે તે ક્ષેત્રમાં ખરું જોના પરમાત્મા પોતે જ ક્ષેત્રજ છે એ ક્ષેત્રજ ક્ષેત્રને ચલાવે છે, એથી જ સ્વાવરજનમ તમામ સૃષ્ટિ પેદા થાય છે (૧, ૨)

૧૫૨ ગીતામાં ‘જ્ઞાન’ શબ્દનો અર્થ ‘વિગતો, નિયમો અને સિદ્ધાંતોની સામિક્ષક માર્ગદર્શિ કે બાંહેધરી’ એટલો સમુચિત નથી. ગીતાના મત પ્રમાણે જ્ઞાન અટક સસ્કારિતા, જ્ઞાન અટકે આધ્યાત્મિક જીવન જ્ઞાન અટકે બુદ્ધિનો મદદથી જ વાઙ્મી મેલવ્યુ હોય તે વધુ જીવનના મુતારવડુ તે શુદ્ધિથી મેળવેયું જે જીવનમાં જોતરે નથી, સ્વભાવમાં પરિણમે નથી, ચારિત્રમાં પ્રગટ થાય નથી, તે તે બધું અજ્ઞાન છે એમ જ સમજવું (૨)

૧૫૩ ગીતાએ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે વર્ણવ્યું છે

અભિમાનનો અભાવ, દભનો અભાવ, દિસાનો ત્યાગ, ક્ષમા, સરજન-પણું, આચાર્યની ઉપાસના, સ્વચ્છતા, સ્થિરતા, પોતાના મન ઉપર કાબૂ જે જે રીતોએ પ્રયે સામાન્યપણે ધરિયો છેડે છે તે બધી વસ્તુઓ વિશે આત્મિક વૈરાગ્ય, અદ્વકારનો ત્યાગ જન્મ મૃત્યુ ઘડપણુ-વ્યાધિએ બધામાં દુખ અને દોષ ભરેલા છે એવી ખાતરી, અનાસક્તિ, બૈરાહ્યકર્મ-ધરમાર-સગારહાતા વિષે મોહનો ત્યાગ, પદ્મપાતરદિત સર્વજ સમભાવ ઇષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય કે અનિષ્ટ વસ્તુ આવી પડે હતા મનનું સમતોલપણુ હોય નહીં એની જીતિ ભગવાન પ્રયે અ યક્ષિયારી અનન્ય ભક્તિ, એકાંત સાધનાની અભિરુચિ લોકોના ટોળામાં ભળવાની અરુચિ, જીવનમાં હમેશ આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ જોનાની ટેવ, અને તત્ત્વજ્ઞાન પ્રમાણે બધું જોનાનો આગ્રહ — આ બધું મળીને જે જીવન જને છે તે જ્ઞાન છે આથી જે કાર્ષ વિપરીત હોય તે બધું અજ્ઞાન (૭, ૮, ૯ ૧૦ ૧૧)

૧૫૪ ઉપરની જ્ઞાનની વ્યાખ્યા જોતા ગીતાનો જ્ઞાની, ભક્ત, સ્થિતપ્રજ્ઞ, મોગી, પદ્ધિ, શુધ મુખ્યાતીત એ બધા એક જ ચિત્રના શુદ્ધ શુદ્ધ નામો છે, એ સર્વેજો ધ્યાનમાં આવે છે

૧૫૫. જ્ઞાન શું છે એ કહ્યા પછી જાણવા જેવું શું છે એ પણ જનારનું જોઈએ. જ્ઞાન એટલે બે આધ્યાત્મિક અને સંપૂર્ણ જીવન, તે જાણવા લાયક એટલે કે સાક્ષાત્કાર કરવા લાયક જેવું તે પરબ્રહ્મ જ હોઈ શકે. (૧૨)

૧૫૬. આ પરમાત્મા વિષે જ્ઞાન થયું એટલે માણસ અમર થયો. (૧૨)

૧૫૭. સાતવ્ય એવા એ પરમાત્માનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે વર્ણવ્યું છે : એ અનાદિ છે, સકુળી વ્યાપક છે, એ સત્ પણ ન કહેવાય અને અસત્ પણ ન કહેવાય. એને બધી જ બાજુએ હાથ-પગ છે; માથું-આંખ અને મોઢું છે; બધી જ બાજુએ કાન છે; આખા વિશ્વને ઘેરીને તે રહેલો છે; બધી ઇન્દ્રિય અને ગુણોનો આભાસ એનામાં ધાય છે, છતાં બધી ઇન્દ્રિય વગરનો એ છે; એ અસિંધુ છે છતાં બધાનો બાર ઉપાડે છે; પોતે નિર્ગુણ હોવા છતાં ગુણોનો ઉપભોગ કરે છે; તમામ જૂતોની અંદર પણ એ છે અને બહાર પણ છે, એ ચર પણ છે અને અચર પણ છે; એ અત્મંત સૂક્ષ્મ હોવાથી એનું સ્વરૂપ કળાણ નથી; એ દૂર પણ છે અને પાસે પણ છે; જૂનમાન સાથે અવિભક્ત હોવા છતાં જાણે અગમો રહેતો હોય એવો એ દેખાય છે, એ જૂતોનો પાલનકર્તા છે; એમનો ગ્રાસ કરનાર છે અને એમના ઉપર રાજ્ય પણ કરે છે; તેજસ્વી વસ્તુઓમાં તે તેજસ્વી છે, અધિકારથી પર છે, તે જ્ઞાન છે — જેવું છે — જ્ઞાનગમ્ય છે અને ગધાનાં હૃદયમાં તે અધિકૃત છે. (૧૩, ૧૪, ૧૫, ૧૬, ૧૭)

કેવળ મનુષ્યસ્રાજનાં દેખાઈ આવતા નહીં પણ આખી વિશ્વ-મંડળમાં રહેલા પરમાત્મન્તરવત્તુ આ સ્વરૂપ-વર્ણન છે, એ ધ્યાનમાં આવ્યા વગર રહે નહીં.

૧૫૮. ક્ષેત્ર, જ્ઞાન, જેવું દેખાઈ આ વ્યાપક તત્ત્વોનું ખરેખરું જ્ઞાન થઈ જાય અને માણસ જો ભક્ત હોય તો એને ઈશ્વરપ્રાપ્તિ થવા વગર રહે નહીં. (૧૮)

૧૫૯ ‘શ્વહ સત્ય છે અને જગત મિથ્યા’ એમ આપણે કહીએ છીએ, પણ મિથ્યા એટલે જગત છે જ નહીં એવો અર્થ નથી એ છે, પણ વિકાસી છે, ફાળે ફાળે બદલાય છે અને પરશ્વહ વગર એ જગતની દસ્તીનો અર્થ જ નથી આ અર્થમાં જગત મિથ્યા અથવા મામા છે

પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ બન્ને અનાદિ છે, સમાતર રેવાની પેઠે હમેશા અનગ હોવા છતાં સાથે સાથે આવતા આત્મા છે બંને હમેશાને માટે છે જ (૧૯)

૧૬૦ આ નિશ્ચયમાં ત્રણ ગુણો અને એમનો વિસ્તાર તે જ પ્રમાણે જગતમાં થતા બધા વિકારો પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે કારણમાંથી કાર્ય પેદા કરવું એ કામ પ્રકૃતિનું અને એમાંથી ઉત્પન્ન થતા સુખ દુખો ભોગવવા એ પુરુષનું કામ છે (૨૦)

પુરુષ ‘સમ્બોધિવ’ છે, પ્રકૃતિ ‘ઓમ્બોધિવ’ છે

૧૬૧ પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થતા ગુણોને ભોગવનાનું કામ પ્રકૃતિમાં રહેલો પુરુષ કરે છે સારીનરસી ચૌનિમાં જન્મ લેતા પુરુષનો ગુણો સાથે જે સગ થાય છે, તેને કારણે એને સુખદુઃખાદિ ભોગવનાં પડે છે આ પ્રકૃતિ અને પુરુષ સાથે સાથે જે પરમ પુરુષ છે તે પરમાત્મા છે એ જ માણસને પ્રેરે છે, દોરે છે, પાનન કરે છે અને મહેશ્વર હોઈ બધા અનુભવોનો ઉપભોગ કરે છે (૨૧ ૨૨)

૧૬૨ પ્રકૃતિ, એના ગુણો અને એની બહાર રહેલો પુરુષ એ બધા વિષે મધ્યાર્થ રીતે જાણવા પછી ધી રીતે વર્તવું એની માણસને મુશ્કેલી રહેતી નથી એ ગમે તેમ ચાલે તોયે એને પુનર્જન્મની બાધા થતી નથી ધ્યાનયોગથી, સાંખ્યયોગથી કે હર્મયોગથી અથવા દેવના બીજા પાસેથી સાંભળીને લાંબે અસાનપૂર્વક પણ જેઓ ધર્મિયની ઉપાસના કરે છે તે બધા મૃત્યુને તરી જાય છે (૨૩ ૨૪, ૨૫)

૧૬૩ આ વિનાશી જગતમાં અવિનાશી પરમેશ્વરને જે જુએ છે, તમામ જૂતમાત્રમાં સમાન લાવે રહેના પરમાત્માને જે જુએ છે, તે જ ખરો યાત્રી છે (૨૭)

૧૬૪ સર્વત્ર બધામાં સરખી રીતે રહેલા એ ઈશ્વરને જે જુએ છે તેને માટે સ્વકીય અને પરકીય એવા બેદ રહેતો નથી જ્યાં બધા સાથે આત્મીયતા જ સ્થાપન થાય છે ત્યાં માણસ પોતે પોતાની દિ સા શી રીતે કરે ? પોતે પોતાને શી રીતે મારે ? એક વાર સાર્વત્રિક પોતાપણુ મનમાં દહ થયુ એટલે અહિં સા સામાનિક થાય છે અને પરિણામે માણસ પરમ મતિને પહોંચે છે (૨૮)

૧૬૫ તમામ કર્મો પ્રકૃતિ દ્વારા થાય છે, એમ જે કળા શક્યો તે 'આત્મા અકર્તા છે' એમ સહેજે સમજી શકે છે (૨૯)

૧૬૬ આકાશ સદૃશ હોઈ સર્વવ્યાપક છે તેથી અવાજ કે સુગંધ દુર્ગંધ આદિ હોઈ પણ વસ્તુથી આકાશને ભેપ થતો નથી તે નિર્લિપ્ત જ રહે છે એ જ પ્રમાણે બધાના શરીરમાં આત્મા રહેતો હતો હોઈ પણ રીતે તે અભાગતો નથી એ શરીરમાં રહેનારો પરમાત્મા અનાદિ હોઈ, નિર્ગુણ હોઈ અને અગમ્ય હોઈ કશું કરતો નથી અને એને કશાનો ભેપ થતો નથી (૩૧,૩૨)

૧૬૭ સ્વજન જેમ આ આખી સૃષ્ટિને ઉજાળે છે, તેમ જ આ ક્ષેત્રી તમામ ક્ષેત્રોને પ્રમશી છે (૩૩)

૧૬૮ આ દુનિયામાં અલગ અલગ દેખાતા પદાર્થોને એક તત્ત્વની અદ્દર જ રહેના જે જુએ છે અને એમાંથી એ આખો વિસ્તાર થયેનો જોઈ શકે છે તે પરબ્રહ્મને પામે છે (૩૦)

અધ્યાય ૧૪ માં

૧૬૯ પુરુષ અને પ્રકૃતિ આ બે તત્ત્વો જાણ્યા પછી પ્રકૃતિમાંથી વિસ્તરતા ત્રણ ગુણોનું સ્વરૂપ જાણવું જોઈએ અને તે જાણ્યા પછી ઉપર એ ત્રિગુણી પણ પર જોની જે કેવળ સ્થિતિ છે તે પણ જાણવી જોઈએ

૧૭૦ માણસ તમોગુણમાંથી સત્ત્વગુણ તરફ જવાનો પ્રયત્ન કરે તે દરમ્યાં જોતે રન્ધ્રગુણ પદાર્થનો પડે છે તમોગુણી માણસ ધરાદાપૂર્વક અને એ પ્રથમ પચ્ચિયા તરીકે રન્ધ્રગુણી થવાનો પ્રયત્ન કરે એ જોડું છે

તમોગણી મનુષ્ય સત્ત્વગુણી થનાનો જ પ્રયત્ન કરે, તેમ કરવા જતાં વચમા રત્નોગુણ પેદા થાય છે અને વધે છે એ એક અપરિહાર્ય બીના છે આમ રત્નોગુણ વધેલો જોઈ બીરાતું કાગળ નથી તમોગુણમાથી બહાર પડ્યા એ જ અઘિનદનીય વાત છે

૧૭૧ અતે સત્ત્વગુણ સુધી પહોંચ્યા પછી ઝાઝી સાધના રહેતી નથી સત્ત્વગુણ જેમ જેમ પરિપક્વ થતો જાય, તેમ તેમ એમાથી ગુણાતીતની સ્થિતિ કેળવાતી જાય છે

૧૭૨ સત્ત્વગુણ કેળવ્યા વગર ગુણાતીતની અવસ્થા સુધી માણસ પહોંચી જ ન શકે ગુણાતીતનું વર્ણન સાર અસંસ્કારી, સાધનાશૂન્ય માણસને પણ વાણ પડતું હોય એમ વાગે, પણ તે કેવળ શામિક ભ્રમણા જ છે

૧૭૩ મજે ગુણોનું અને ગુણાતીત અવસ્થાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન ગીતાએ સર્વોત્તમ જ્ઞાન કહ્યું છે, કેમ કે એ જાણવાથી માણસ પોતાનું જીવન ઉચ્ચ અને ઉચ્ચતર કરી શકે છે એટલું જ નહીં પણ પરમદમા જેવી એની સ્થિતિ થવાથી સદ્ગતિ ઉત્પત્તિ અને પ્રત્ય એને બાબક થતા નથી (૧,૨)

૧૭૪ મન, રજ અને તમ આ ત્રીજીના ગુણો આદમાને આ શરીર સાથે બાધી રાખે છે (૫)

૧૭૫ એમાં સત્ત્વ ગુણ નિર્મળ, મકાસકારી અને આરોગ્યદાયી હોવાથી મુખ અને જ્ઞાન પેદા કરે છે અને એ જ એક સદમ બનેલ થઈ જાય છે (૬)

૧૭૬ રત્નોગુણ તૃપ્ત્યા અને આસક્તિમાથી ઉત્પન્ન થાય છે એ સ્વરૂપ આકર્ષણાત્મક હોય છે એના નષ્ટનને મરજે માણસ કર્મપરાયણ થાય છે (૭)

૧૭૭ તમોગુણ અધ્યાનમાથી પેદા થાય છે આણીએને એ મોદમા નામે છે અને પ્રમાદ, આતસ્ય અને નિદ્રા વગેરે નષ્ટનપ થઈ જાય છે (૮)

૧૭૮. ટુંકામાં, સત્ત્વમાંથી સુખનું બંધન, રજ્જમાંથી કર્મનું બંધન અને તમમાંથી જ્ઞાનને ઢાકી દેનાર પ્રમાદનું બંધન પેદા થાય છે. (૯)

૧૭૯. કોઈ પણ માણસ એક જ શુભ્ણાઓ હોઈ શકે જ નહીં. જ્યાં શરીર છે ત્યાં આ ત્રણે શુભ્ણ હોવાના જ. જીવન એ શુભ્ણને દેખાવી જે શુભ્ણ પ્રખારી નીચે છે, તે શુભ્ણ તે શરીર મનાય છે. (૧૦)

૧૮૦. સત્ત્વશુભ્ણ વધે છે ત્યારે બધી ઇદ્રિયો પ્રકાશમાન થાય છે અને જ્ઞાન ખીણે છે. સત્ત્વશુભ્ણી માણસ અને ઉત્તમ નિર્મળ લોક સુધી પહોંચે છે (૧૧)

૧૮૧. રજ્જેશુભ્ણ વધે એટલે માણસમાં લોભ, અનેક જાનની પ્રવૃત્તિ કરવાની ધેનજી, અસ્વસ્થતા અને વાસના વધે છે. એમાંથી કુખ્ખ જ પેદા થાય છે અને માણસનું કર્મબંધન વધે છે (૧૨)

૧૮૨. અને જ્યારે તમોશુભ્ણ વધે છે ત્યારે આળસ, જડતા, અજ્ઞાન, પ્રમાદ, મોહ એ અધારાં તત્ત્વો વધે છે એમાંથી માણસ પશુકોટિમાં પહોંચે છે અને અજ્ઞાનમાં વધુ ને વધુ જતરે છે (૧૩)

૧૮૩. સત્ત્વશુભ્ણી સોજા ઉપર જાય છે એટલે કે ચડે છે, તમોશુભ્ણી નીચે નીચે જાય છે — એમનો અમ પાત થાય છે, અને વચ્ચા રજ્જેશુભ્ણી આટઆટલી પ્રવૃત્તિ અને ધમાલ કરતાં જતા જ્યાં છે ત્યાં ને ત્યાં જ રહે છે (૧૪)

૧૮૪. આ ત્રણે શુભ્ણને વટાવી જે પાર ગયો તેને જન્મ મૃત્યુ-જરા કુખ્ખનું બંધન નથી રહેતું (૨૦)

૧૮૫. શુભ્ણની શરીર ઉપર ગમે તે અસર થતી હોય તોયે, જે માણસ પોતાનાં મનશુદ્ધિને અલિપ્ત રાખી શકે છે તે માણસ ઉદારીન જેવા દેખાતા જતાં મુક્ત છે, કેમ કે શુભ્ણની અસરથી તે વિચલિત નથી થતો (૨૩)

૧૮૬. એકા શુભ્ણાતીતનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે કરેલું છે
સુખદુઃખમાં તે સમાન હોય છે, તે પોતાના આત્માને આધારે જ રહે છે, માંત્રીનું દેહુ, પથરો અને સોનું એને મરિ સરખા જ હોય છે,

પ્રિય અને અપ્રિય બન્ને એને માટે એક જ હોય છે, નિંદા અને શુભિ
વચ્ચે એ ફેર જોતો નથી, માન અને અપમાન મને તે હોય, એની
એના ઉપર અસર થતી નથી, માન અને અપમાન એને માટે સમાન
છે, મિત્ર અને શત્રુ બન્ને પક્ષમાં એ સમાન જ રહે છે; એ પોતાની
મેલે — દ્વાયે કરીને — કોઈ પ્રવૃત્તિ બીજી કરી બંધનમાં સપડાતો નથી
એવો માણસ જ્યારે અનન્ય બાવે જગતનાની ભક્તિ કરે છે ત્યારે
તે ત્રણે ગુણને વશાવી શકતવને પામે છે. (૨૪,૨૫,૨૬)

અધ્યાય ૧૫ માં

૧૮૭. સંસારરૂપી અધ્યય વૃક્ષને અસંગ અથવા અસહકાર રૂપી
મજબૂત શસ્ત્ર વડે છેદીને આ તમામ પ્રવૃત્તિનું મૂળ એવો જો પરમાત્મા
એને જ શોધવો જોઈએ માન અને મોહ જેમણે છોડ્યા છે, સંગરોપ
જેમણે ત્યાગ્યા છે, વાસનાઓમાંથી જેઓ નિવૃત્ત થયા છે, સુખ-દુઃખ
રૂપી દંડીમાંથી જેઓ બચ્યા છે, તેઓ એ અધ્યય પાને
પામે છે (૩,૪,૫)

૧૮૮. એ પરમ પાને પામ્યા પછી માણસને પાછા હનહશમાં
બાવવાપણું નથી હોતું. એ પરમ તત્ત્વનો એક અસ હવરૂપે અવતરેલો
છે અને પ્રકૃતિનાં મન અને ઇન્દ્રિયોને આકર્ષે છે મૂઠ સોઢો એ વસ્તુ
જાણ્યતા નથી, જ્ઞાની જાણે છે (૬,૭,૧૦)

જોગીઓ એને પોતાના હૃદયમાં વસેલો ઝોળખે છે જેમણે
પોતાના હૃદયને કેળવ્યું નથી, તે એને ઝોળખી શકતા નથી (૧૧)

૧૮૯ સૂર્યવદાર્દિ જ્યોતિર્માં જે તેજ પ્રકાસે છે તે પરમાત્માનું
જ તેજ છે તે પરમાત્મનત્ત્વ જ સોમ જની તમામ ઝોાધિઓને
પોમે છે, પાચક વૈશ્વાનર જની અનુવિંધ અન્ન પચાવે છે, રમૃતિ, જ્ઞાન
અને વિરમૃતિ અધુ એનામાંથી જ ઉદ્ભવે છે બધાનાં હૃદયમાં એ
વસેલો છે (૧૨,૧૩,૧૪,૧૫)

૧૯૦ સર્વ પુરુષ અને અસર પુરુષ બનેને ઝોળખી એવીયે
પર એવો જ પુરુષોત્તમ છે એને જ જાણે છે તે પરમાત્માનો સાચો

લક્ષ્મી અને છે. ભૂતમાત્ર તે દ્વર પુરુષ. એમના અધ્યક્ષ તરીકે જે રહે છે તે કૃત્સ્થ અક્ષર પુરુષ. અને એ જન્મેથી અજ્ઞાનો ત્રિલોકીને ચલાવનારો અત્ર્ય પુરુષ તે ઈશ્વર. એને જ પુરુષોત્તમ કહે છે. એને જ શરણ જવું જોઈએ (૧૬, ૧૭, ૧૮, ૧૯)

અધ્યાય ૧૬ મો

૧૯૧. નવમા અધ્યાયમાં જે દેવી, આસુરી અને રાક્ષસી પ્રકૃતિના ઉલ્લેખ છે, તેમાંથી અધોગામી રાક્ષસી પ્રકૃતિ છોડી દઈ કેવળ દેવી અને આસુરી એની જો ભતની સંપત્તિ એટલે કે સંસ્કૃતિ સ્વીકારી, એમનું સ્વરૂપચર્ચન આ સોળમા અધ્યાયમાં કરેલું છે (૬)

૧૯૨ આ દુનિયામાં જે ભતની જીવનપદ્ધતિ અથવા ભૂતસર્ગ છે : એક છે દેવી સંપત્તિ, બીજી છે આસુરી સંપત્તિ. દેવી સંપત્તિમાંથી મોક્ષ પરિણમે છે. આસુરી સંપત્તિ બંધનનું કારણ બને છે. (૬, ૫)

૧૯૩. દેવી સંપત્તિના મુખ્ય લક્ષણો નીચે પ્રમાણે છે : નિર્ભયતા, ચારિત્ર્યની શુદ્ધિ, જ્ઞાન અને યોગ બન્નેને અનુસરીને કરેલી જીવનની ગોઠવણ, દાન, આત્મસંયમ, સામાજિક જવાબદારીરૂપી યજ્ઞ, સંસ્કારો ટકાવવા માટે ચલાવેલું અધ્યયન, શક્તિ વધારવા માટે કરેલું તપ, આત્માના સ્વભાવરૂપી સરળતા, સર્જનના પાયારૂપ અદ્વિતિ અને સત્ય, માણસાઈના લક્ષણરૂપી અક્રોધ અને ત્યાગ, જીવનની મુશ્કેલીરૂપી શાંતિ, આર્થત્વને સહજ એવું અર્પણનમ્ (કોઈની યાદીચૂકલી ન કરવી તે), ધર્મના મૂળરૂપી ભૂતમાત્ર પ્રત્યેની દયા, હીનતાને અજાણે હિંમત થવું અસોલપત્વ, કરેલ સંસ્કારિતાને લીધે દેખાઈ આવતા માર્દવ, લજ્જા અને ચાચસ્પર્શના અભાવ, તેજ અને દામા, સમાજને સંગઠિત રાખનારી ધૃતિ, સ્વચ્છતા, સામાજિક સમન્વયના પાયારૂપ અદ્રોહ અને મિલનસારપણું, આ બધાં તરફે જ્યાં જીવ્યાં છે ત્યાં સમાજ ઉન્નત થવાનો જ. (૧, ૨, ૩)

૧૯૪. દભ, દર્પ, અતિમાન, ક્રોધ, કંદોરતા, અજ્ઞાન એ બધાં આસુરી સંપત્તિના લક્ષણ છે એ સંસ્કૃતિમાં જિજ્ઞેષા લોકો પ્રવૃત્તિ, કે નિવૃત્તિની મર્યાદાઓ બંધાતા નથી. એમનામાં નથી હોતું સત્ય કે

નથી હોતો સૌચાચાર. તેઓ માને છે કે આ દુનિયામાં સત્ય જેવું કશું છે જ નહીં, સમાજ માટે એ આધાર જ નથી. ઈશ્વરમાં તેઓ દુષ્ટિ માને! તેઓ માને છે કે આ રાજ્ય કશા હેતુ વગર જન્મ તેમ આશુ છે આરી દષ્ટિ હોવાથી તેઓ પોતાના આત્માને નાશ કરે છે. એમની ભુદ્ધિ દૂધી થઈ જાય છે તેઓ જો તે ઉચ્ચ ક્રમ કરવા તેમજ ધાય છે અને દુનિયાના સત્યો જની એનો નાશ કરવા ઉચ્ચત ધાય છે કોઈ કાંઈ તૃપ્ત ન થાય એવી વાચનાને વધ થઈ દભ, માન અને મન તેઓ કેળવે છે અને ખોટા ખોટા આગ્રહો પકડી સર્વ મનિષ કામમાં પ્રવૃત્ત થાય છે અમર્યાદ ચિંતા કરી તેઓ પ્રત્યે સુખી પડે એ છે અને જ્યાં મોખમોગને જ નિર્વશ્રેષ્ઠ માની તેમાં જ રમવા-પરમા ગહે છે કામકોષની ઉપાસા ॥ ઝવાથી આરાના પાશમાં તેઓ મધાએના રહે છે અને અનાયથી મેળવેના અર્થ વડે સુખ અને અશ્વર્થ મોગવના માગે છે (૪,૭,૮,૯,૧૦,૧૧,૧૨)

૧૬૫ 'આશુ તો મે મેળવ્યું, હવે આશુ મેળવીશ, આટલું ધન મારી પાસે છે, થોડા જ જિવસમાં બીજું આશુ મારા હાથમાં આવશે, આ એક શત્રુને મારી, બીજાને પણ મારીશ, હું રાજ્ય છું મોગસમર્થ છું સિદ્ધ છું. જગત્તન છું અને સુખી છું મારું જ કુળ ઉચ્ચ છે, મારા જેવા બીજો છે કોણ? હું યત્ન કરીશ લોકોને દાન આપીશ અને આનંદ કરીશ' એવા એવા નિયારો કરતા અને અજ્ઞાનથી વિમોહિત થયેલા એ લોકો મોહભાગમાં સપનાઈ અશુચિ એવા નરકમાં પડે છે (૧૩,૧૪,૧૫,૧૬)

૧૬૬ આ લોકો યજ કરે છે તેમાં ઈશ્વરભક્તિ અને લોક કલ્યાણની ભાવના નથી હોતી, પણ પોતાની જ પ્રતિષ્ઠાની ઇતેન્દ્રિય હોય છે, ધનનો મર્દ હોય છે અને તેઓ વિધિવિધાનની નિષ્ઠા વગર કેવળ દલથી જ યજ કરે છે અહ માર, દર્પ, જળ ક્રમ, ક્રોધ એથી ભરપૂર એવા આ લોકો બીજાઓમાં પણ હું જ વસેલો છું એ ભૂલી નર્ક એમની દ્વારા મારો દેવ કરે છે એના લોકોને હું એ જ નિષ્ઠામાં

રહેના દહિ છુ, પરિણામે તેઓ નવી નવી આશુરી યોનિમા જન્મ લઈને અધમ ગતિએ જાય છે (૧૭,૧૮,૧૯,૨૦)

૧૮૭ માણસે જાણવું જોઈએ કે આત્માનો નાશ કરનાર અને નરકનો રસ્તો ઉઘાડનાર ત્રણ પ્રકારનો દરવાજો છે કામ, ક્રોધ અને લોભ એટલા માટે જે પોતાનું દિત ચાહે છે તેણે આ ત્રણેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ આ ત્રણમાથી જે મુક્ત થયો તે પોતાનું દિત સાધી ઉત્તમ ગતિએ પહોંચે છે (૨૧,૨૨)

૧૯૮ એથી જાનહુ, જે કેવળ પોતાની વાસનાને વશ કરી, કામથી પ્રેરાઈને જમે તેમ વર્તે છે, જીવનની સરકારિતા જતી કરે છે, તેનું જીવન વ્યર્થ થાય છે એને નથી મળતી જીવનસિદ્ધિ, નથી મળતું સુખ અને નથી એ પહોંચતો શ્રેષ્ઠ ગતિને (૨૩)

૧૯૯ માણસે શુ કરવું અને શુ ન કરવું એ નક્કી કરતી નખતે પોતાની વાસનાને આનીન ન થવું ધરે, પણ મનુષ્યજાતિનું દિત શામાં રહેવું એ મતાવનાર જીવનશાસ્ત્રને સમજી લઈ એની શિખામણ પ્રમાણે ચાલવું જોઈએ (૨૪)

અધ્યાય ૧૭મો

૨૦૦ એમ તો દેખાવે જરા માણસો સરખા હોય છે, પણ એમની સક્તિમાં કેટલો ફેર! આકનનશક્તિ, કાર્પસક્તિ, સહનશક્તિ, ઘટનાકૌશલ દરેકમા જમીન આસમાનનો ફેર પડે છે એ ફેર સાથી ચાલે તે એ ફેરનું મુખ્ય કારણ બદા છે

જેની માણસની શક્તિ તેવો એ બને છે પુરુષ બ્રહ્માનો જ મનેવો છે જેવું માણસનું સત્તર તેવી એની ચદા (૩)

૨૦૧ જેવો માણસનો સલાવ તે પ્રમાણે એ સારા અથવા હીન દેવાની પૂજા કરે છે, એટલે કે તેના આદર્શને મેવે છે (૪)

૨૦૨ જેઓ વગર વિચારે શરીરને કષ્ટ દે છે અને શરીરમા રહેનાર મને, એટલે કે ચૈતન્ય તત્ત્વને, પીડે છે, તેઓ આસુર સંકપનાળા તપસ્વી છે (૫,૬)

નથી હોતો સૌચાચાર. તેઓ માને છે કે આ દુનિયામાં સત્ય જેવું કશું છે જ નહીં; સમાજ માટે કશો આધાર જ નથી. ઈશ્વરમાં તેઓ ક્યાંથી માને! તેઓ માને છે કે આ જીવન કશું હેતુ વગર જેમ તેમ ચાલ્યું છે. આવી દૃષ્ટિ હોવાથી તેઓ પોતાના આત્માને નારા કરે છે. એમની શુદ્ધિ દ્રઢી થઈ જાય છે. તેઓ જમે તે ઉગ્ર ક્રમ કરવા તૈયાર થાય છે અને દુનિયાના શત્રુઓ બની એનો નારા કરવા ઉદ્યુક્ત થાય છે. કોઈ કાળે વૃષ્ટ ન થાય એવી વાસનાને વશ થઈ દંભ, માન અને મદ તેઓ કેળવે છે અને ખોટા ખોટા આગ્રહો પકડી લઈ મસિન કામમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. અમર્યાદ ચિંતા કરી તેઓ પ્રસપ્ત સુધી પહોંચે છે અને છતાં કાળોપભોગને જ સર્વશ્રેષ્ઠ માની તેમાં જ રચ્યા-પચ્યા રહે છે. કામકોધની ઉપાસના કરવાથી આશાના પાશમાં તેઓ બંધાયેલા રહે છે અને અન્યાયથી મેગવેલા અર્થ વડે સુખ અને ઐશ્વર્ય ભોગવવા માગે છે. (૪, ૭, ૮, ૯, ૧૦, ૧૧, ૧૨)

૧૯૫. 'આટલું તો મેં મેળવ્યું. હવે આટલું મેળવીશ; આટલું ધન મારી પાસે છે, થોડા જ દિવસમાં ખીચું આટલું મારા હાથમાં આવશે; આ એક શત્રુને માર્યો, બીજાએને પચ્ચ મારીશ; હું રાજા છું, ભોગસમર્થ છું, સિદ્ધ છું, બળવાન છું અને સુખી છું; મારું જ કુળ ઉચ્ચ છે, મારા જેવા બીજો છે કોણ? હું મત્ત કરીશ. લોકોને દાન આપીશ અને આનંદ કરીશ' એવા એવા વિચારો કરતા અને અજ્ઞાનથી વિમોહિત થયેલા એ લોકો મોહજાળમાં સપડાઈ અમુચિ એવા નરકમાં પડે છે. (૧૩, ૧૪, ૧૫, ૧૬)

૧૯૬. આ લોકો યત્ન કરે છે તેમાં ઈશ્વરભક્તિ અને લોક-કલ્યાણની ભાવના નથી હોતી, પણ પોતાની જ પ્રતિજ્ઞાની ઇન્તેજની હોય છે, ધનનો ગર્વ હોય છે અને તેઓ વિધિવિધાનની નિષ્ઠા વગર કેવળ દંભથી જ મત્ત કરે છે. અદ્વંકાર, દર્પ, બળ, કામ, ક્રોધ એવી બરપૂર એવા આ લોકો બીજાઓમાં પણ હું જ વસેલો છું એ શૂદ્ધી જઈ એમની દ્વારા મારો દેવ કરે છે. એવા લોકોને હું એ જ નિષ્કામાં

રહેના દહિ છુ, પરિણામે તેઓ નરી નરી આયુરી મોનિમા જન્મ લઈને અધમ ગતિએ જન્મ છે (૧૭,૧૮,૨૯ ૨૦)

૧૮૭ માણસો જાણુ જોઈએ કે આત્માનો નાશ કરનાર અને નરકનો રસ્તો વિરાડનાર તથા પ્રકારનો દરવાજો ■ કામ, ક્રોધ અને લોભ એટલા માટે જે પોતાનું હિત આહે છે તેણે આ ત્રણેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ આ ત્રણમાથી જે મુક્ત થયો તે પોતાનું હિત સાધી ઉત્તમ ગતિએ પહોંચે છે (૨૧,૨૨)

૧૮૮ એથી જાનકુ, જે કેવળ પોતાની વાસનાને વશ થઈ, કામથી પ્રેરાઈને મને તેમ પતે છે, જીવનની સરકારિતા જતી કરે છે, તેનું જીવન બ્યર્થ થાય છે એને નથી મળતી જીવનસિદ્ધિ, નથી મળતું સુખ અને નથી એ પહોંચતો શ્રેષ્ઠ ગતિને (૨૩)

૧૮૯ માણસે શુ કરવું અને શુ ન કરવું એ નક્કી કરતી વખતે પોતાની વાસનાને અધીન ન થવું ઘટે, પણ મનુષ્યગતિનું હિત સાધી રહેવું છે એ મતાવનાર જીવનશાસ્ત્રને સમજી લઈ એની શિખામણ પ્રમાણે ચાલવું જોઈએ (૨૪)

અધ્યાય ૧૭મો

૨૦૦ એમ તો દેખાવે બધા માણસો સરખા હોય છે, પણ એમની શક્તિમાં કેટલો ફેર! આકલ્પનશક્તિ કાર્પશક્તિ, સહનશક્તિ ધનનાકૌશલ્ય દરેકમાં જમીન આસમાનનો ફેર પડે છે એ ફેર શાથી થાય કે? એ ફેરનું મુખ્ય કારણ શ્રદ્ધા છે

જેની માણસની શ્રદ્ધા તેવા એ અને છે પુરુષ શ્રદ્ધાનો જ અનેયો છે જેવું માણસનું સત્ત્વ તેની એની શ્રદ્ધા (૩)

૨૦૧ જેવો માણસનો સ્વભાવ તે પ્રમાણે એ સારા અથવા હીન દેવોની પૂજા કરે છે, એટલે કે તેવા આદર્શને મેવે છે (૪)

૨૦૨ જેઓ વગર વિચારે શરીરને કંઈ દે છે અને શરીરમાં રહેનાર મને એમવે કે ચૈતન્ય તત્ત્વને, પીડે છે, તેઓ આયુર સંસ્થપનાના તપશ્વી છે (૫૬)

આદાર, યશ, તપ, દાન, કર્મ, જ્ઞાન, કર્તી, બુદ્ધિ, પૂતિ, સુખ, દરેક જાગતમાં ત્રણ ગુણને કારણે ત્રણ ત્રણ પ્રકાર થાય છે; અને આમાંથી કેટલીક જાગતોમાં શારીરિક, વાચિક અને માનસિક એવાં પણ બેદ કરવો રહ્યો. (૭,૧૮,૧૯,૨૯,૩૬)

આદાર

૨૦૩. આયુ, સત્વ, જાગ, આરોગ્ય, સુખ અને દુઃખ વધારનારો આદાર સાત્ત્વિક લોકોને પસંદ પડે છે. અને એ આદાર રસ્ય, સ્નિગ્ધ, સ્થિર અને હૃદય હોય છે. (૮)

રજોગુણી માણસને તીખા તમતમતા અને બળતા આદારનો સ્નાદ ગમે છે અને અતિ એમાંથી દુઃખ, શોક અને રોગ જ પેદા થાય છે. (૯)

તમોગુણી લોકોને વારસી, નીરસ, ગંધાતું, અસ્વચ્છ, એકું અને ઉમાર્ધ ગયેલું બોજન વિશેષ ગમે છે. (૧૦)

યશ

૨૦૪. સાત્ત્વિકો જ્યારે યશ કરે છે ત્યારે વિશ્વદિતીની દૃષ્ટિએ શ્વાકક્ષા હોયીને કર્તાવ્યબુદ્ધિથી કરે છે. રજોગુણી લોકો દુર્ગતી આકક્ષા મનમાં રાખી અથવા પ્રતિજ્ઞા વધારવા માટે દંભથી યશ કરે છે. તમોગુણી લોકોના યશમાં નથી હોતો વિધિ, નથી હોતું અન્ન સંતર્પણ, મંત્ર, દક્ષિણા, અદ્વા, કર્તું જ એમાં હોતું નથી. તેઓ કક્ત યશ કરી નાખે છે એટલું જ. (૧૧,૧૨,૧૩)

તપ

૨૦૫. તપ તેમ જ કર્મ શારીરિક, વાહ્મય અને માનસિક એવા ત્રણ પ્રકારનાં હોય છે અને એ ત્રણેના સાત્ત્વિક, રાજસિક તથા તામસિક એવા ત્રણ ત્રણ પ્રકાર હોય જ છે.

૨૦૬ એમાં દેવ જ્ઞાતાણુ ગુરુ અને વિદ્વાન આદિનું પૂજન, શોચ, નમસ્કૃતિ, પ્રણામ્યર્થ અને અદ્વિંસા આટલી વસ્તુઓ શારીર તપ ગણાય છે. (૧૪)

૨૦૭. હિંદેગ ન કરનારું વાક્ય જે સત્ય હોય અને પ્રિય તથા દિતકર પણ હોય તે વાદ્મય તપ છે. સ્વાધ્યાય રૂપી અભ્યાસ પણ વાદ્મય તપ જ છે. (૧૫)

૨૦૮. મન પ્રસન્ન ગાખું, સ્વભાવમાં સૌમ્યતા ધારણ કરવી, મન કાબૂમાં રાખી મૌન સેવું અને ભાવસંશુદ્ધિ માટે દંમેશાં મધ્યા કરવું એ માનસિક તપ છે (૧૬)

૨૦૯. આ ત્રણે પ્રકારનાં તપ જે ત્રેક અદાથી અને કૃણાકાંક્ષા છોડીને કર્યાં હોય તો તે સાત્ત્વિક ગણાય; સત્કાર-માન-પૂજા મેળવવા માટે દંભથી પ્રેરાઈને જે કર્યાં હોય તો તે રાજસ છે, આ પાછલાં અધુન અને અજ્ઞ હોય છે. (૧૭,૧૮)

૨૧૦. મૂઠ જાછીપણાથી ચોતાની જાતને હેરાન કરીને અથવા ખીજા કોઈના નાશને અર્થે જે તપ કરાય છે તે તામસ તપ છે (૧૯)

દાન

૨૧૧. જે દાન કરવામાં બધી રીતે દિન જ છે, એમ લાગતું હોય અને એટલા જ ખાતર દાન અપાતુ હોય, પ્રત્યુપકારની કલ્પના સરખી મનમાં ન હોય અને દેશ-કાળ તથા પાત્ર જોઈ અપાયુ હોય, તો તે સાત્ત્વિક દાન છે (૨૦)

૨૧૨ પ્રત્યુપકારની અપેક્ષાએ અથવા કોઈ કૃણનો ખ્યાલ રાખી અથવા પરાણે અપાયુ હોય છે તે રાજસ દાન છે. (૨૧)

૨૧૩. દેશ-કાળ અને પાત્ર જોયા વિના તેમ જ તિરસ્કાર અને અપમાન કરી જે અપાય છે તે તામસ દાન છે (૨૨)

૨૧૪. 'સત્' શબ્દના અનેક અર્થો ચા્ય છે. સદ્ભાવ, સાધુભાવ અને પ્રશસ્ત કર્મ એ ત્રણે માટે 'સત્' શબ્દ વપરાય છે. આમાં 'સત્' ભાવ તમામ દસ્તી સૂચવે છે, સાધુભાવ કલ્યાણકામના યતાયે છે અને પ્રશસ્ત કર્મ લોકકલ્યાણકારી પ્રવૃત્તિનો અભિપ્રાય ધરાવે છે.

(ધી દુ, ધી ગુઢ એન્ડ ધી બ્યૂટિફુલ ધન એકશન) (૨૬)

૨૧૫. અથદાથી જે કાંઈ કરીએ છીએ તે 'અસત્' છે.

એ ઇહલોકમાં પણ કામનું નથી અને પરલોકમાં પણ કામનું નથી (૨૮)

[પરલોક એટલે સનાતનકાલીન સામાજિક જીવન]

અધ્યાય ૧૮ મો

ત્યાગમીમાસા

૨૧૬ બધા કામ કર્યો છોડી દેવા એ સન્યાસ છે તમામ કર્યોના ફળનો ત્યાગ કરવો એ ત્યાગ છે (૨)

૨૧૭ કેટલાક કહે છે કે, 'કર્મમાત્રનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, કેમ કે દરેક કર્મ સંદોષ છે' જ્યારે બીજા લોકો માને છે કે યજ્ઞ દાન અને તપ એ વ્રત પ્રકારના કર્મ માણસથી છોડાય નહીં (૩)

ગીતાની શિખામણ છે કે યજ્ઞ દાન અને તપ માણસને પવિત્ર કરનાર હોવાથી એમનો ત્યાગ ન કરવો પડે, એટલું જ નહીં પણ એ કર્યો સગ એટલે આસક્તિ છોડી અને ફળનો પણ આગ્રહ જતો કરી શકે જ નોઈએ

જે કર્યો વિહિત છે, નિયત છે, તેનો ત્યાગ તમોશુષ્ઠી લોકો જ કરે છે (૫,૬,૭)

૨૧૮ અમુક કર્યો કરતાં તકનીક પડે છે શરીરને કષ્ટ વેડાં પડે છે, એ રતોશુષ્ઠી બીજા જ્યાં કર્યો છોડી દેરામા આવે છે તે રાજસ ત્યાગથી ત્યાગનું ફળ મળતું નથી અમુક કર્યો કરવું એ આપણો ધર્મ છે, એમ સમજીને નિયત કર્યો પ્રાય છે તેની સાથે જો આસક્તિ અને પ્રા એ છોડી દીધા હોય તો તે સાત્ત્વિક ત્યાગ છે (૮,૯)

૨૧૯ દેહધારી તમામ કર્યોનો ત્યાગ ન જ કરી શકે એટલે કર્મફળનો ત્યાગ કરવો એ જ સાચો ત્યાગ છે (૧૧)

૨૨૦ માણસ શરીરથી વાણીથી કે મર્મથી જે મર્મ કર્યો કરે છે, તે યોગ્ય હોય કે અયોગ્ય, એનાં પાંચ કારણો હોય છે અધિગન, કર્તા, જનનનનનાં અસસાધનો (કરણ) જિન જિન પ્રાપાર અને દેવ

આના પાત્ર કારણે થોવા ના જે ક્ષેત્ર પોતાને જ માની માની જેમે છે તે માધ્યમ અસરકારી છુટિયાગે છે, એની મનિ બગડી છે (૧૪,૧૫,૧૬)

૨૨૧ જેનામા કોઈ અદકાર ગ્હો નથી, જેની શુદ્ધિ નિર્મળ છે એને હાથે દિસા થાય ન ધી રીતે ?

એવ માધ્યમને હાથે ત્રણે લોકોની દ્વ્યા થઈ જાય તોયે એણે કોઈને માથો ન કાઢાય અને એ કર્મનું એને બધન પશુ નહી થાય.

માધ્યમ પોતાના જ કરીર ઉપર જે ઓપરેશન કરે કે કાગલે તો એણે દ્વ્યા કરી એમ નથી રતું (૧૭)

જ્ઞાન

૨૨૨ જ્ઞાનના જે ત્રણ પ્રકાર જતાન્યા છે તે મહત્વના છે તે બ્રહ્મના સમગ્ર લેવા લેઈએ જનનમા અનત વ્યક્તિઓ છે, અનત વસ્તુઓ છે એમની વચ્ચે અમક બેદના તત્ત્વો હોય છે અને અમુક અબેદના તત્ત્વો હોય છે એમ જેનામા આન્યુ છે ૨ અબેદના તત્ત્વો મહત્વના, સ્થાયી અને ધસા પેાય છે, જ્યારે બેદના તત્ત્વો ધોના, છીડરાં અને અસ્થાયી હોય છે એટલુ જેમા પડી જે જે વસ્તુઓમા બેદ અને અબેદ જન્મે છે તેમા બેદના તત્ત્વોની ઉપેક્ષા કરવી અને અબેદના તત્ત્વો તરફ ધ્યાન જલુ એ આત્મિક જ્ઞાનનુ સક્ષય છે (૨૦)

૨૨૩ સર્વ જુનોમા જે અન્યમ ભાવ એતપ્રેત છે, વિશ્વકતોમા જે અનિશ્ચય તત્ત્વ છે, તેને જ જેવુ એ સાત્ત્વિક જ્ઞાન છે (૨૦)

૨૨૪ જે જ્ઞાનમા બેદ એણે કે પાર્થકય, બુદ્ધપણું અને વિવિધતા તરફ વધારે ધ્યાન જાય તે જ્ઞાન રાજસ છે (૨૧)

૨૨૫ અને જ્યાં એકાદ અચને જ સપૂર્ણ મનાય છે, એકાગ્રી વસ્તુને સર્વગીયુ મનાય છે અને એના અભિપ્રાય પશુ વગર માગે પડી ગણવામા આવે છે એવુ તત્ત્વાર્થશૂન્ય અને અપ જ્ઞાન એ તામસ છે (૨૨)

કર્મ

૨૨૬ ને કર્મ કર્તવ્ય તરીકે આસક્તિ વગર કરાય છે, જેની પાછળ રાગદ્વેષ નથી હોતો તેમ જ ફળની આશા પણ નથી હોતી, તે સાત્ત્વિક કર્મ છે (૨૩)

૨૨૭ ને કર્મ વાસનાથી, અહિકારથી અને મહાપ્રત્યાત સાથે કરવામાં આવે છે, તે રજોગુણી હોય છે (૨૪)

૨૨૮ ને કર્મ ઋતા આગળ પાછળનો સળધ ધ્યાનમાં નથી લેનાતો અથવા એ કર્મની આસપાસ દૂર સુધી સી અસર થશે એનો વિચાર નથી થતો ને કર્મ માટે પોતાની પૂરતી શક્તિ ■ છે નહીં એનો વિચાર નથી કરવામાં આવતો તે જ એમાં હિસા કેળવી છે, દુનિયાનો ાશ કેળો છે, એનો પણ વિચાર નથી હોતો, અને કેળ મોહથી શરૂ કરવામાં આવે છે, તે તામસ કર્મ છે (૨૫)

કર્તા

૨૨૯ ને કર્તા સમરહિત છે, અહિકારરહિત છે, ધૈર્ય અને ઉત્સાહથી ભરપૂર છે અને સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિની વાતમાં નિર્વિઠારી છે તે મ્તા સાત્ત્વિક ગણાય (૨૬)

૨૩૦ ને કર્તાના દૃષ્ટાંત ગયા નથી, ને હિસાત્મક છે, મક્ષિત છે આસક્ત છે અને કર્મફળનો લોભી છે તે કર્તા રાજસી છે (૨૭)

૨૩૧ ને મ્તા યોગયુક્ત નથી, સરકારી નથી પણ અજિમાતી શરૂ આગમ્ન નિષાદી અને દીર્ઘસૂત્રી છે, તે તામસી કહેવાય (૨૮)

બુદ્ધિ

‘સત્’ અને ‘અસત્’ એ બે વચ્ચે ને વિવેક કરે, બેદ બોળખે તે બુદ્ધિ

૨૩૨ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ કાર્ય તેમ જ અકાર્ય બંધ અને અબંધ, મધ તેમ જ મોક્ષ વા બન્ને વચ્ચેનો બેદ ને બરાબ જાણે છે તે બુદ્ધિ સાત્ત્વિક કહેવાય (૩૦)

૨૩૩ જે જુદી ધર્મ અને અધર્મ, કાર્ય અને અકાર્ય — કરવા જેવું અને ન કરવા જેવું — વચ્ચેનો ભેદ સમજે તો છે, પણ ખરાબ રીતે નહીં, તે જુદી રાજ્યી છે (૩૧)

૨૩૪ અને જે જુદી તમોગુણથી ઘેરાયેલી હોવાથી અધર્મને જ ધર્મ સમજે છે અને બધી વસ્તુઓ બધી સમજે છે, તે તામસી છે (૩૨)

ધૃતિ

લાઠુમા કણકને એકજ રાખનાર જેમ ઘી હોય છે, પથરાને એકજ બાધનાર જેમ થૂનો કે સિમેન્ટ હોય છે, તેવી જ રીતે જે શક્તિ વડે સમાજમા અનેક વ્યક્તિઓ એકબીજાને વળગી રહે છે અને તમામ વસ્તુઓ મળીને સંગઠિત બને છે, તે શક્તિનું નામ ધૃતિ છે ધારણાત ધૃતિ ।

૨૩૫ જે ધૃતિથી મન ગ્રાણ્ય અને ઈર્શ્ય એ બધાની ક્રિયાઓ એકાગ્ર ગોગથી એકસામગી ચાલે છે તે મુનિ સાર્વિક છે (૩૩)

૨૩૬. જે ધૃતિ વડે માણસ ધર્મ અથ અને કામને વળગી રહે છે અને જે દગની આકાશા રાખે છે તે ધૃતિ રાજસી છે. (૩૪)

૨૩૭. અને જે ધૃતિને કારણે માણસ સ્વપ્ન બમ શોક નિપાદ અને મદ હોડતો જ નથી અને દુર્લ્લક્ષિથી એમને પકડી જ રાખે છે એ ધૃતિ તામસી છે (૩૫)

સુખ

૨૩૮. ફરી ફરી અનુભવ કરવાથી જેમા રસ પડે છે અને જેથી દુઃખનો અત આવે છે તે જ સાચું સુખ (૩૬)

૨૩૯. જે પ્રાગંબે ઝેર જેવું કડવું લાગે છે, પણ જેના ફળ મીઠા હોય છે અને જે આત્મા અને પોતાની જુદીની પ્રસન્નતામાંથી ઉત્પન્ન થયેલું હોય છે તે સાત્વિક સુખ છે. (૩૭)

૨૪૦ ઈર્શ્યોના એમના નિપયો સાથેના સંયોગને લીધે જે ઉત્પન્ન થાય છે, જે પ્રાગંબે અમૃત જેવું મીઠું લાગે છે પણ પરિણામે ઝેર જેવું નીકડે છે તે રાજસી સુખ છે (૩૮)

કર્મ

૨૨૬. જે કર્મ કર્તવ્ય તરીકે આસક્તિ વગર કરાય છે, જેની પાછળ રાગદ્વેષ નથી હોતો તેમ જ કૃણની આશા પણ નથી હોતી, તે સાત્ત્વિક કર્મ છે. (૨૩)

૨૨૭. જે કર્મ વાસનાથી, અહંકારથી અને મહાપંચાત સાથે કરવામાં આવે છે, તે રજોગુણી હોય છે. (૨૪)

૨૨૮. જે કર્મ કરતાં આગળ પાછળનો સંબંધ ધ્યાનમાં નથી લેવાનો, અથવા એ કર્મની આસપાસ દૂર સુધી શી વ્યસર થશે એનો વિચાર નથી થતો જે કરવા માટે પોતાની પૂરતી શક્તિ છે કે નહીં એનો વિચાર નથી કરવામાં આવતો તેમ જ એમાં હિંસા કેટલી છે, કુનિયાનો નાશ કેટલો છે, એનો પણ વિચાર નથી હોતો, અને કેવળ મોહથી શરૂ કરવામાં આવે છે, તે તામસ કર્મ છે. (૨૫)

કર્તા

૨૨૯. જે કર્તા સંગરહિત છે, અહંકારરહિત છે, ધૈર્ય અને ઉત્સાહથી ભરપૂર છે અને સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિની બાબતમાં નિર્વિકારી છે, તે કર્તા સાત્ત્વિક ગણાય. (૨૬)

૨૩૦. જે કર્તાનાં હર્ષશોક ગયાં નથી, જે હિંસાત્મક છે, મસિન છે, આસક્ત છે અને કર્મકૃણનો સોજી છે, તે કર્તા રાજસી છે. (૨૭)

૨૩૧. જે કર્તા યોગયુક્ત નથી, સંસ્કારી નથી, પણ અભિમાની, શય, આળસ, વિવાદી અને દીર્ઘસૂત્રી છે, તે તામસી કહેવાય. (૨૮)

બુદ્ધિ

‘સત્’ અને ‘અસત્’ એ બે વચ્ચે જે વિવેક કરે, બેદ ઓળખે તે બુદ્ધિ.

૨૩૨. પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ, કાર્ય તેમ જ અકાર્ય, ભય અને અભય, અંધ તેમ જ મોક્ષ આ બધાં વચ્ચેનો બેદ જે ગરાબર ભાગે છે તે બુદ્ધિ સાત્ત્વિક કહેવાય. (૩૦)

૨૩૩ જે શુદ્ધિ ધર્મ અને અધર્મ, કાર્ય અને અકાર્ય — કરવા જેવું અને ન કરવા જેવું — વચ્ચેનો ભેદ સમજે તો છે, પણ બરાબર રીતે નથી, તે શુદ્ધિ રાજ્યની છે (૩૨)

૨૩૪ અને જે શુદ્ધિ તમોગુણથી ઘેરાયેલી હોવાથી અધર્મને જ ધર્મ સમજે છે અને બધી વસ્તુઓ ઊંધી સમજે છે, તે તામસી છે (૩૨)

ધૃતિ

લાડુમા કણકને એકત્ર રાખનાર જેમ ઘી હોય છે, પથરાને એકત્ર બાધનાર જેમ ચૂનો કે સિમેન્ટ હોય છે, તેવી જ રીતે જે શક્તિ વડે મમાનુષ્ય અને વ્યક્તિઓ એકબીજાને વળગી રહે છે અને તમામ વસ્તુઓ મગીને મગદિત બને છે, તે શક્તિનું નામ ધૃતિ છે ચારણાળ ધૃતિ ।

૨૩૫ જે ધૃતિથી મન પ્રાણ અને ઇન્દ્રિય એ બધાની ક્રિયાઓ એકાગ્ર યોગથી એકસામટી ચાલે છે તે ધૃતિ સાત્વિક છે (૩૩)

૨૩૬ જે ધૃતિ વડે માણસ ધર્મ અથવા અને કામને વળગી રહે છે અને જે દુઃખની બાકાલ્સ રાખે છે તે ધૃતિ રાજ્યની છે. (૩૪)

૨૩૭ અને જે ધૃતિને કારણે માણસ રાજ્ય બધા શોક વિપાદ અને મદ ઊડતો જ નથી અને દુર્લુહિથી એમને પકડી જ રાખે છે એ ધૃતિ તામસી છે (૩૫)

સુખ

૨૩૮. ફરી ફરી અનુભવ કરવાથી જેમા રસ પડે છે અને જેથી દુઃખનો અંત આવે છે તે જ સાનુ સુખ (૩૬)

૨૩૯. જે પ્રારબ્ધે એર જેવું કણુ લાગે છે, પણ જેના દુઃખ મીઠા મીઠા છે અને જે આત્મા અને પોતાની શુદ્ધિની પ્રસન્નતામાંથી ઉત્પન્ન થયેનું હોય છે તે સાત્વિક સુખ છે. (૩૭)

૨૪૦. ઇન્દ્રિયોના એમના નિપયો સાથેના સંયોગને લીધે જે ઉત્પન્ન થાય છે, જે પ્રારબ્ધે અનુભવ જેવું મીઠું લાગે છે પણ પરિણામે એર જેવું નીરડું છે તે રાજ્યસી સુખ છે (૩૮)

૨૪૧ અને જે નિત આલસ્ય અને પ્રમાદમાથી ઉત્પન્ન થાય છે અને પ્રારભમા તેમ જ તેના તમામ અનુભવોમા આત્માને મોહમા નાખે છે તે તામસ સુખ છે (૩૯)

૨૪૨ આમ પદ્મલોકમા કે પરલોકમા આ ત્રણ ગુણોથી મુક્ત એવું કશું જ નથી (૪૦)

*

*

*

૨૪૩ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર ચારે વર્ણોમા જે જે સ્વભાવનો ઉત્પન્ન છે તે તે પ્રમાણે તેમના કર્મો વહેચી વ્યાપેના છે (૪૧)

૨૪૪ પદ્મપાદન, મગ્ગનવાગ્ગન અને દાન પ્રતિમદ એ બ્રાહ્મણોના છે. મોં આપવાને બદલે ગીતાએ બ્રાહ્મણોના ખાસ સદ્ગુણોનો, ચારિત્ર્યનો અથવા ટેકનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ગીતાકાળના બ્રાહ્મણો શુદ્ધ પશુ કરતા અને રાજ્ય પશુ ચનાવતા ગાયો પાળતા પશુ ખરા અને કૃત્રિયો સાથે બળીને ગાયો ભૂગીને આણતા પશુ ખરા. તમામ વર્ણોના ગુરુ ઠોઠ એએા બધા જ કર્મોમાં અને હૃન્નરોમા કુશળ હશે. બ્રાહ્મણો પેદુ તો કરતા જ હતા, એટલે ગીતાએ કેવળ બ્રાહ્મણોના ટેકની વાત કરી છે.

શમ દમ તથ સૌચ ક્રમા અને અર્જુન (સરળપણ) જ્ઞાન વિજ્ઞાન અને આસ્તિક્ય એટલા ગુણો બ્રાહ્મણ માટે સ્વાભાવિક છે. આને જ ગીતાએ બ્રહ્મવમ કહ્યું છે. (૪૨)

૨૪૫ ક્ષાત્રકર્મ નીચે પ્રમાણે છે. શૌર્ય, તેજસ્વિતા, પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં ટકવાની શક્તિ, કોઈ પણ ટેકાણે મારેલ ન રહેતા. દક્ષ રહેવાનો સ્વભાવ કામ્ય બની મુદ્ધમાથી નાસી ન જવાની ટેક. દાનથીનતા અને રાજ્યતના (પ્રમુપણાના) ગુણો એ બધું ક્ષત્રિયોમાં હોવું જોઈએ (૪૩)

૨૪૬ કૃષિ ગોપાનન અને વલ્ગુખરાનો ધર્મ એ વૈશ્યો માટે સ્વાભાવિક છે.

જ્યારે શૂદ્રો માટે બીજાની સેવા અથવા પરિચર્યા એ જ સ્વધર્મ અને સ્વકર્મ છે (૪૪)

૨૪૭. સમાજ-વ્યવસ્થા પ્રમાણે પોતાને લાગે જે કામ આવ્યું હોય તેમાં જ પરોવાયેલા રહેનારી માણસ છત્તનનું સાદૃશ્ય મેળવી શકે છે (૪૫)

૨૪૮. તે કેવી રીતે તે નીચે આવ્યું છે

માણસ ધારે તો પોતાના સ્વધર્મ-કર્મને જ પ્રમુખી અર્થના મનાવી શકે. જેનામાથી આ જૂનમાન ઉત્પન્ન થયું છે અને જેણે આ આવ્યું વિશ્વ વ્યાપ્યું છે તે વિશ્વપ્રમુખી સ્વકર્મપાલનરૂપી પૂજા કરવાથી માણસને સિદ્ધિ મળે છે (૪૬)

૨૪૯. સમાજ-વ્યવસ્થામાં પોતાને લાગે આવેલું કામ તુરંત હોય, સહાય હોય, તોયે તેનું જ પાનન કરવું જોઈએ બીજાનું કામ આપણને સરસ રીતે કરતા આનંદ તોયે તેના લોભમાં ન પડવું

પોતાને લાગે આવેલું કામ સ્વધર્મ સમજીને કરવાથી એમાં દોષ હોય તોયે એનું પાપ આપણને લાગતું નથી (૪૭)

૨૫૦ આ સૃષ્ટિની વ્યવસ્થામાં એક કર્તવ્યનું પાલન કરના જતા બીજે ક્યાંક દ્રોહ મનાવો સજાર છે જેમ અમિ સાથે ધુમાડો છે જ તેમ સામાજિક કર્મ સાથે ક્યાંક દ્રોહ રહેલો છે જ એવો દોષ દેખાતો હોય તોયે સામાજિક કર્તવ્ય છોડાય નહીં સમાજને અર્થે—સંહિતને અર્થે કરેલું કામ ધર્મ સમજીને કરતા પાપ નથી થતું (૪૮)

૨૫૧ જે માણસે પોતાનું મન છત્તુ છે, બંધી જાતની વાસના છોડી છે, બુદ્ધિ નિર્નેપ કરી છે, તે માણસ સન્યાસ વૃત્તિને કારણે નૈઋત્યસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે (કર્મ કરતા છતાં એના યમનમાં ન સપડતું એને નૈઋત્યસિદ્ધિ કહે છે એ જોને પ્રાપ્ત થઈ તે દમૈશા નિબાપ રહે છે) (૪૯)

૨૫૨ ભગવાન હવે આની સાધના આપે છે સુદ્ધ બુદ્ધિ કેળવી, મીરજ સાથે પોતા ઉપર કાબૂ મેળવી, રાન્દ સ્પર્શ રૂપ રસ ગંધ આદિ વિષયોના ત્યાગ કરી, રાગદોષને પરહરી, જે માણસ એકાંતમાં જાય, ખાવામાં સમાગ રાખે એટલે કે દરેક જાતના નિવસેવનમાં મર્યાદા રાખે,

શરીર અને મનની કાળૂમાં રાખે, ખ્યાનમાં મગ્ન રહે અને દમ્ભેશાં ધરાવતો ધારણુ મરે, અદકાર-મન દર્પ-કામ ક્રોધ અને પરિમદ એ બધા છોડીને સોભરદિત શાંત થઈ જાય, તો એને અહમ્પ્રાપ્તિ થાય જ છે (૫૧, ૫૨, ૫૩)

૨૫૩ આવી રીતે જે અહમ્પ્રાપ્ત થયો છે તે દમ્ભેશાં પ્રસન્ન હોવાથી ન કશાની આશા કરે છે કે ન કશાનો શોક કરે છે તમામ બૂતો પ્રત્યે સમાનતા ધારણુ કરવાથી એ મારી ભગવાનની નિમ્મમ ભક્તિ કરી શકે છે (૫૪)

એ ભક્તિ વડે એ મને ભગવાનને પૂજી પછે તત્ત્વતઃ ઓળખે છે અને મને ઓળખી શકવાથી યથાકાળે મારામાં એ પ્રવેશ કરે છે (૫૫)

આવી રીતે મારો આશ્રય મળ્યો એવું જોઈ પોતાના બધા નિદિન કર્મો કરતો હતો મારી કૃપાથી સાત્ત્વન અને અત્યય એવું સ્થાન એ પામે છે (૫૬)

૨૫૪ જે માણસ પોતાનું ચિત્ત મારામાં પરોવે છે તે મારા પ્રસાદને કારણે બધાં સકટો તરી જાય છે

માણસ જે અદકારને લીધે ઈશ્વરની પ્રેરણાને અનુકૂળ ન થાય, તો એનો નાશ થાય છે (૫૮)

૨૫૫ ઈશ્વરની યોગ્યતાને અનુકૂળ ન થવાનો પ્રયત્ન માણસ કરે તોયે એ તે એનું કદાચ આનંદ નથી એનો સ્વભાવ જ એને એના સ્વકર્મ તરફ ધસડી લઈ જાય છે માણસ હૃદયે લીધે કે મોહને લીધે જે કરવાની ના પાડે છે તે સ્વભાવને જોરે લાચાર થઈને કરે જ છે (૫૯ ૬૦)

૨૫૬ ઈશ્વર બધાના હૃદયમાં વસીને લેડો પાસેથી તેમના કાગો કરાવે છે જેમ મજાનનાં પૈડા ઉપર બેસાડેલી મૂર્તિઓ એની મેળે ચક્રચક્ર કરે છે તેવી જ રીતે માણસ સ્વભાવથી બાધેલો પોતાનાં કામો ધરાવે હોય કે ન હોય, કરે જ છે (૬૧)

૨૫૭. આવી રીતે બધા પાસેથી ઝોગનાં કામો કરાવનાર ભગવાનને જ આપણે શરણુ જઈએ તો એની કૃપા વડે આપણને શાંતિ પણ મળશે અને શાંત્યન સ્થાન પણ મળશે. (૧૨)

૨૫૮. માણસને એનું કર્તવ્યકર્મ પૂરેપૂરું સમજાવ્યા પછી, કેમ વર્તવું એ જાગૃતમાં ધૈર્ય એને પૂરું સ્વતંત્રતા આપે છે; એટલે જ ગીતાને અતે ધીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે : આ શુભમાં શુભ જ્ઞાન મેં તને આપ્યું તેનો પૂરેપૂરો વિચાર કરી, તને જેમ કીક લાગે તેમ કરજે. (૧૩)

૨૫૯ ગીતાનો આખો ભોધ આખા પછી જે મહત્વની વાત અર્ધે રસ્તે એટલે કે નવમા અધ્યાયને અતે ભગવાને કહી દીધી તે જ ફરી વાર કહે છે તારું મન મારામાં પરોવ, મારો ભક્ત થા, મારે માટે વશ કર, મારી આજ્ઞા નમ્ર થા. તું મને પ્રિય છે એટલે તને પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે આમ કરવાથી તું મારામાં સમાઈ જઈશ. (૧૫)

૨૬૦. જાતજાનના બધા ધર્મોને છોડી દઈ મારે એકલાને શરણુ આવ. હું તને તમામ પાપોમાર્થી મુક્ત કરીશ તું ચિંતા કરીશ નહીં. (અહીં મધ્ય ધર્મો એટલે હિંદુ બૌદ્ધ જૈન શીખ વગેરે ધર્મો નહીં, પણ દેશધર્મ કુળધર્મ જાતિધર્મ વયોધર્મ શરીરધર્મ કાળધર્મ આપદધર્મ ધર્માદિ.) એ બધા ધર્મો છોડી એક શરણુગતિનો ધર્મ રાખ્યો હોય તો માણસનો ઉદ્ધાર થયો જ છે (૧૬)

૨૬૧. ગીતાશાસ્ત્ર જેનું રહસ્ય જ્ઞાન અને કર્તવ્યની સમજણુ ગમે તેવા માણસ આગળ મુકાય નહીં. જે તપસ્વી નથી, ભક્ત નથી, શ્રદ્ધા-પૂર્વક સામજીવાની જેની દાનત નથી, એવો માણસ આવા શાસ્ત્રનો ભોધો જ અર્થ કરવાનો. જે પોતાના શુરુની અસહાય કરે છે તેને પણ ધર્મશાસ્ત્ર સદંત્ર નથી. એ દરેક વાતનો અવળો જ અર્થ કરશે (૧૭)

૨૬૨. ગીતાને અતે ભગવાન અર્જુનને પૂછે છે કે આ બધું એકાગ્ર મનથી તેં સાંભળ્યું ? તારો અજાનમનિત મોહ નષ્ટ થયો ? અર્જુન કબૂલાત આપે છે કે મારો મોહ નષ્ટ થયો છે, મને જ્ઞાન આબુ છે;

તારી રૂપા પડે દુઃ સરિદમણી મુક્તિ મળે પુનઃ દવ જન્મ ત કલ્પ હ તમ
કરીશ. (૭૨,૭૩)

અત્યુનનો વિવાદ મળે અને એને ઠેકાણે એને પ્રસાદ મળે.

૨૬૩. ગીતાને અતે ગીતાસાર બાસણ પોતાની શ્રદ્ધા બ્યક્ત
કરે છે :

જ્યાં પોગેશ્વર કૃષ્ણ છે અને મનુર્ધર પાર્થ છે, ત્યાં શી વિશ્વ
કલ્યાણ અને કુલ નીતિ સેવાનો જ. (૭૮)

આદી ગીતાસાર, પૂર્ણ યાંચ છે.